

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМДЕР БӨЛҮМҮ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

«ОКУРМАНДЫН КИТЕП ТЕКЧЕСИ» СЕРИЯСЫ

МУҚАЙ ЭЛЕБАЕВ

III том

Академик **Абдылдажан Акматалиевдин**
жалпы редакциясы астында

Т ү з г ө н: **Омор Сооронов**

БИШКЕК
«ИМАК-ОФСЕТ» – 2015

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4
М 90

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгынын (2014-ж. 2-июнь, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, № 151) негизинде жарык көрдү.

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар кеңеши тарабынан сунуш кылынды.

Р е д к е ң е ш:

<i>Акматалиев А.А.</i>	<i>Мусаев С.Ж.</i>
<i>Байгазиев С.</i>	<i>Садыков Т.</i>
<i>Жайнакова А.Ж.</i>	<i>Токтоналиев К.Т.</i>
<i>Маразыков Т.</i>	<i>Эркебаев А.Э.</i>

Рецензенти *Н. Нарынбаева* – филология илимдеринин кандидаты

М 90 **Мукай Элебаев.** 3-том./ Түз. *О.Сооронов.* – Б.: «Имак-офсет», 2015. – 680 б. (Окурмандын китеп текчеси» сериясы)

ISBN 978-9967-33-128-0

Бул жыйнакка Кыргыз адабиятынын классиги Мукай Элебаевдин драмалык чыгармалары, сын макалалары жана күндөлүктөрүнөн үзүндүлөр топтолду.

Китеп жалпы окурмандарга арналат.

М 4702300100-15

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4

ISBN 978-9967-33-128-0

© КРУИА, 2015
© «Имак-офсет», 2015

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДА РОМАН ЖАНРЫН КӨКТӨТКӨНДӨРДҮН КӨЧ БАШЫ

Азыркы кыргыз адабиятын алгачкы түптөөчүлөрү болгон Сыдык Карачев, Касым Тыныстановдордон кийинки топтун ирилеринин бири, көрүнүктүү прозачы жана акын, драматург жана сынчы, обончу жана куудул, элдик оозеки чыгармалардын күйарман жыйноочусу жана кенже эпосторду биринчи басма бетине чыгарган басма кызматкери, ошондой эле, кыргыз жазуучуларынын ичиндеги эң алгачкы күндөлүк жазган жылнаамачы Мукай Элебаев, бүгүнкү күндөргө чейинки иликтөөлөрдүн жыйынтыгы менен эсептегенде, 1906-жылы 20-январда Ысык-Көлдүн Түп районуна караштуу Чоң-Таш айылында туулган. Кийинки кездерге чейин туулган жылы такталбастан, 1906, 1905, 1902-жылдар катары ар түрдүүчө жазылып келген. Кыргыз Илимдер академиясынын Кол жазмалар фондусундагы жыйырма папка толгон жазма мурастарын тыкыр иликтеп чыкканда, 1924-жылы мичөлүгүнө өткөн Комсомол билетинде, стажы 1926-жылдан башталган профсоюздук билетинде, 1928-жылы 20-октябрда Аскер комиссариаты берген 83-номурлуу күбөлүгүндө, 1930-жылы 20-майда Кыргыз Педагогикалык техникуму тарабынан берилген 156-номурлуу Күбөлүктө (азыркыча диплом) жана 1940-жылы 3-октябрда Мукай өз колу менен жазган (араб тамгасында, Инв. № 1286) өмүр баянында, ошондой эле, өткөн кылымдын элчүнчү жылдарынын аягына чейин эле чыгармачылык жолуна бай-

ланышкан материалдарда Мукай Элебаев 1906-туулганы белгиленип келиптир. Ага 1937-жылы Мамасалы Абдыкеримов менен Өмүркул Жакишев түзгөн «Адабият» аттуу 5-класстар үчүн окуу китебинде: «Мукай Элебаев 1906-жылы Түп району, Чоң-Таш кыштагында оокаттуу чарба үй-бүлөсүндө туулган» деген, 1949-жылы Узакбай Абдукаимов, Касымалы Баялинов, Аалы Токомбаев, Жээнбай Самагановдор түзгөн 10-класстар үчүн «Адабият хрестоматиясы» аттуу китептеги Мукайдын туулган жылын тастыктаган «1906-жыл» ж.б. жазмалар, жазуучунун жесири Элебаева Бурулча апанын 1985-жылы 27-майда, дагы 1986-жылы 30-январда, 24-февралда, 1987-жылы 15-майда, андан кийинки жолугушууларында: «Бир жолу Жазуучулар Союзуна барып, Мукайдын туулган жылы 1906-жыл эле десем, угушпады. «1905-жыл» деген кайдан чыкканын билбейм» – деп айтканы айкын күбө болот. Бул «1905-жыл» деген туулган жылы өз учурунда документтештирилбей калган Мукай 1939-жылы 29-майда «Бүгүн мен отуз бештемин. Ушул өмүрүмдүн ичинде беш күн рахат көргөн жан эмесмин. Бирок ушул өмүрүм текке кеткен жок» (Блокнот № 21, 17-б.) – деп, 1940-жылы 10-ноябрда «Он күндөн бери тарткан касиретим он жылга татыр. Бирок, мындай касиретти көп тарттым. Бүгүн отуз беш жаштамын. Ушул өмүрүмдүн ичинде жаны кейибей жырғап жүргөндөрдү да көп көрдүм...» («Образдар жазуу дептери», № 35, 5-б.) – деп, 1941-жылы 20-январда «Мен бүгүн отуз алтыга чыгам. Ошол өмүрүмдүн ичинде турмуштан камсыз болуп, бар жагынан санаам тынып, алты күн жайланып жаткан жан эмесмин» (Блокнот №9, 10-б.) – деп, ар түрдүүчө жаза бергенинен улам, «1905-жылы туулган» деген келип чыккан окшойт. «М.Элебаев 1902-жылы туулган» дегенди К.Артыкбаев да ушундай чаташ жана Аалы Токомбаевге 1944-жылы 5-февралда

жазган катында көрсөткөн кабарлардан улам жаза салгандыр. Ал эми Мукай Элебаевдин 1906-жылы туулгандыгын, жогоруда көрсөтүлгөндөй, өзү жазган өмүр баянында (Инв. № 1286) жана бардык документтеринде ушул жыл көрсөтүлгөнүнөн улам тактап берип атабыз.

Мукай Элебаев 1914-жылы атасынан да, энесинен да айрылып, тоголок жетим калып, бир туугандары менен атасынын агасы Элебестин колуна барат. Аны Элебес 1915-жылы Василий деген оруска малайлыкка берет. «Узак жол» романында: «...бирөө келип Бейшембиге бир кагаз берип кетти. Сырты чапталуу экен. Ичин ачты да, «Оку!» – деп мага сунду. Урмамбеттен келген кат экен. Баягы бир жылы Турат молдонун үйүндө жүрүп, билип алган чала сабатым менен тамтаңдап окуй баштадым» – деп жазат Мукай. Андан кийин Байболоттон келген катты да окуганын белгилеген. Буга караганда Мукай 1916-жылкы элдик көтөрүлүшкө чейин эле сабаты чала-була ачылып калган экен. Ал эми Мукайдын «Билим түгүл араң сабат ачылды, Эмне тамтык он тогузга таянып» деген ыр саптарындагы маани – тексттерди тамтаңдабай, шатыр окуп калганын белгилеп атат. Бир жазылганда Мукай Кытайдан кайтып келип, Жылуу-Булак деген жердеги «Жаңы тартип» окуусуна баш багып, Караколдогу мектеп-интернатында үч ай окуп, Түп районундагы Айыл-чарба техникумуна которулуп калган учур болгон.

1916-жылкы үркүндө, Мукай өзү жазгандай, Элебаевден калган «топ жетим» авасы Элебести аркалап Кытайды көздөй бет алышат. Кыргыз жергесиндеги Кызыл-Кыя, Каркырадан чыгып, ошол жылдын кышында Көк-Терек деген жерге барып уук сайышат. Ошондогу Мукайлардын Кытайды көздөй барган жолун картага түшүрсө мындайча көрүнөт: Чоң-Таш, Кызыл-Кыя, Каркыра, Туз,

Капкак, Текес, Нарынкол, Көк-Терек. Кайра кыргыз жергесине келе жатканда Кулжа жактагы жолго салышып, Көк-Терек, Кара-Үңкүр, Суу-Ашуу, Дардамты, Ачанакү, Жалгыз-Сай, Кетмен, Добун, Чонжу, Байың казак, Ак-Суу, Кыргыз-Сай, Чочоной, Сүмба, Темиркенти, Ачталаа, Кеген суусу, Каркыра, Эки-Кошкон (дөбө), Орто-Токой, Сарытологой аркылуу Чоң-Ташка келишкен. Ошондо кеткен Элебестин 14 бүлөсүнөн өлгөнү өлүп, тирүүсү тирүүлөй ошол жолдо калып, Мукай менен Беккул гана кайтып келишет.

Мукай Элебаев үркүндөн келгенден кийин, ар кимде майлыкта жүрүп, Октябрь Революциясынын жарыгы Ала-Тоого чындап жеткен кезде, сабатсыздыгын аздыр-көптүр жояп алгандыктанбы, билим алууну дегдеп, 1921-жылдын башында кирген Жылуу-Булактагы «Жаңы тартип» окуусу кош айдаарга жакын тарап кетип, арманда калат. Анан Каракол шаарындагы мектеп-интернатка келип кирип, тез эле жашы өтүп кеткен балдардын катарында окуудан чыгып калат. Ошондон 1924-жылы Түп районундагы (Монастрдагы) Айыл чарба техникумуна киргенге чейин бир аз убакыт милицияда иштей коюп, калган мезгилде жалданып иштөөгө туура келген. Ошол Монастрдагы Айыл чарба техникумунда окуп жүргөндө «Зарыгам» деген атактуу ыры «Эркин Тоо» гезитинин 1925-жылдын 16-февралындагы № 6 санына басылып чыгат. Ошондо, техникумда окуп жүргөндө, Мукай «Алга бас». «Чамда», «Куттуу болсун бир жашың», «Жетим», «Арсар жигит», «Кедейлерге», «Жаштар», «Өзүмчүлдөр» сыяктуу бир топ ырларды жазган. Ушул ырлардын ичинен Мукайдын «Зарыгамы» кыргыз элине өтө кеңири тараган ыр болгон. Аны замандаштары: даркан жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков «Түбөлүк эл менен» деген макаласында: «...Ошентип, жалпыбыз илимге талпынган кезде мугалим бизге «Зарыгам» деген ырды жаттатты. Аны башкалар да ырдашты, мен

да ырдадым. Баарыбыз ырдадык. Кызыл мугалимдин жетекчилиги менен мектеп балдары оюн коюшту. Ошондой оюн-зоок кечесинде эң алды ушул «Зарыгам» деген ыр ырдалчу»? десе, белгилүү акын Кубанычбек Маликов «Замандаштарым жана каламдаштарым» деген китебинде: «Зарыгам» бүткүл окуу издеген жаштардын арманы, үмүтү, тилеги болчу. Ырдын ар бир сабы чынында да акындын жалындуу жүрөгүнүн илебинен жаралган. Биз айыл мектебинде окуп жүргөн чагыбызда «Зарыгамды» бүт бойдон жаттап алып, обонго салып ырдап жүрчүбүз»? деп жазат. ж.б.

Билимге суусаган Мукай Элебаев 1926-жылы 1-октябрда Борбордук Педагогика техникумуна киргенден баштап, сабагын бышыктоо менен бирге өз алдынча орус жана дүңүйө адабиятынын классиктеринин чыгармаларын окуп, билимин тереңдете баштайт. Ал жөнүндө Кубанычбек Маликов: «Педтехникумда ар күнү кечинде келип бүткүл студенттер сабактарын бышыкташат. Мукайдын бир партага жалгыздап, жаагын таянып алып күбүрөп окуп олтурганы көбүнчө Пушкиндин, Лермонтовдун, Некрасовдун, Белинскийдин, Гоголдун жана башка классиктердин чоң-чоң томдору болор эле. Биз акындын жанынан ары-бери өтүмүш болуп, аны да байкап алчубуз», – деп жазган. Чыгармачылык менен билимге жасаган бул салтын М.Элебаев өмүрүнүн аягына чейин айныбай кармап, улуу И.В.Гетенин «Страдание молодого Вертера» сыяктуу чыгармаларын конспектилеп окуп, акылман сөздөрүн дайыма акылына түйүп келсе, Стендалдын китебин окуп кубат алганын күндөлүгүнө канааттануу менен жазган. Дагы М.Горький түшүнө киргенин көрсөтүп, «Качан да башыма кайгы түшкөндө кубанычым Флобердин каты болор эле», – деп эскерет. Булардын баары жаш Мукайдын билимдин тереңине сүңгүзгөнүнөн, иштерман жана көркөм өнөрдүн сырларын бар-

дык тарабынан өздөштүрүцүгө далалаттанган жазуу-чү акын болорунан алдын ала кабар этет. Анын жүрүштүрүшүн, сырткы келбетин, чыгармачылык моменттерин курсташы Саткын Сасыкбаев «Жоготуунун эсеси» деген китебинде: «Мукай шаракташып сүйлөшүп басчу эмес. Тескерисинче каалгый жай басып, кыңылдап ичинен ыр түзүп жүрөр эле. Ал ыры кыйшаңына келе калса, унутуп калбайын дегенсип токтой калып, чөнтөгүнөн кирдеген, бурчтары бүктөлгөн, махоркага аралашкан кичине дептерчесин алып, мүштөктүцү папиросун бир ууртуна тиштеп, кыска, тукул карандашы менен арабча тамга аркылуу чийип калар эле», – деп эскерсе, ошондогу пионер Кубанычбек Маликов: «Оңой менен ачылып сүйлөбөйт. Дайыма колтугунда китеп, китептин ичинде эски калың дептери. Бир колунда тоголоктой кармаган газета. Көбүнчө жалгыздап жүрөт. Столовойго келсе да кунтун коюп, бир жагына кыйшайып бир нерсе окуп, көзүн сүзүп олтурат. Бирөө менен сүйлөшсө да, көбүнчө шыбырап акырын сүйлөйт. Качан сүйлөбөсүн, кайда сүйлөбөсүн жан-жагынан байкаган адамга азыраак сүйлөп, көбүрөөк ойлонуп тургандай элестейт. Ошол кездерде көбүнчө абай салып аңдыганыбыз Мукай болор эле. Эгер арабызга келип калса көзүбүз да, көңүлүбүз да ошондо. Көчөдөн басып баратса, анын алдынан туура басып өтүцү, же жолун тозуп тура калуу бизде жок. Анткени биз пионер кезибиз», – деп жазат.

Техникумда жүргөндө Мукайдын артисттик, обончулук, куудулдук өнөрлөрү да жаркырап көрүнө баштайт. Ал жөнүндөгү сөздү Мукайдын өз замандаштарына берсек таасирдүү да, ишеничтүү да болот. Мукайдын Педтехникумда бирге окуган курсташы С. Сасыкбаев: «Сахнага чыкканда куудулданышы жагынан Шаршенден кем калчу эмес», – десе, андан кичирөөк замандашы (тууганы да) Түгөлбай Сыдыкбеков да «Кыргызстан мадания-

ты» жумалыгынын 1985-жылкы № 49 санындагы «Мукай» деген макаласында: «Ой, Мукайдын куудулдугу Шаршендей эле», – деп огобетер бекемдеп, кайталап айтат. М. Элебаевдин ошол куудулдук, аткаруучулук өнөрү жөнүндө калемдеши, белгилүү акын Кубанычбек Маликов жогоруда аталган «Замандаштарым жана каламдаштарым» деген китебинде: «...Мукайдын куудулдугу, күлдүргүч артисттигичи!» – деп тамшанып алып, анын артисттиги жөнүндөгү сөзүн андан ары мындайча улантат: «Ошол концертке арнап көчө-көчөлөргө жабыштырган афишанын эң көрүнүктүү жерине «Жаш куудул, акын Мукай Элебаев да катышат», – деп бадырайта жазып койчубуз. Аны окуган көпчүлүк кечинде Жумушчулар клубунун (театралдык студия) үйүнө сыйбай, үйдүн айланасын дагы курчап кетишчү. Батпагандары терезеден да карап турушчу. Күндүз эчтемеден кабары жок бейпил өңдүү салаңдай басып жүргөн Мукай кечинде эле ашкан шайыр, оозун ачса эле таңгак-таңгак болуп элдин оозунан күлкү ыргыйт. Кыргызча, орусча, татарча аралаштырып куудул сөздөргө ширетип сүйүү ырларын ырдайт. Ал гана турсун, өтө кыска, бирок, көздөн жаш чыкканча күлөөрлүк шумдуктуу аңгемелерди айтат» – деп, Мукайдын артисттик жөндөмүн образдуу кылып жазат. Аны белгилүү опера ырчысы Анвар Куттубаеванын: «Техникумдун алдында уюштурулган ыр-хор, драма кружогу мени абдан кызыктырды. Ага балдар да, кыздар да катышат экен. М. Элебаевди, К. Жантөшевди, А. Малдыбаевди ошол кружоктор аркылуу тааныдым. Күндөрдүн биринде кружоктун катышуучулары спектакль коюшуп, анын артынан концерт көрсөтүп калды. Мукай Элебаевдин жип ийрип отурган кемпирдин ролун аткарганы мага абдан жакты», – деп Көппай Күмүшалиевге айтып бергени огобетер бекемдеп турат.

Мукай Элебаев 1930-жылы Фрунзедеги Педтехникумду бүтүрүп чыккандан кийин, 1931-жылы «Ырлар

жыйнагы» деген биринчи китебин жарыкка чыгарат. 1932-жылы артисттикке да кабыл алынган экен, аны Мукайдын жубайы Бурулча апа 1985-жылы 27-майда биз менен аңгемелешкенде: «Бир күнү Мукай үйгө келип, дас-торкондорду кармап бийлеп калыптыр. «Эмне болду мынчалык?» – десем, «Экөөбүздү тең артистке алды», – деди. Мен «артист болбойм», – дедим. Мукай артисттикке эки-үч күн барды, мен барбай койдум. Аны да «Барбай эле койчу!», – деп өтүнүп, артисттигин таштатып койгом» – деген.

М. Элебаев техникумда окуп жүргөндө эле интермедияларды, бир актылуу пьесаларды жазып, өзү да роль аткарган дебедикпи, 1939-жылдын 13-ноябрында баштап, 1940-жылдын 13-декабрында бүткөн «Тартыш» аттуу көп актылуу пьеса жазган. Пьеса алгач «Айдар» деп, башкы каармандын аты менен аталып, анын мазмуну автордун айтуусу боюнча мындай болот: «...көлөмү беш актылуу, он бир сүрөттүц болмок. Окуя соңку жылдарды чарпыйт. Мунун идеясын жетектей турган башкы герою – Айдар аттуу кызматчы. Совет аппаратына бугуп, орноп алып коом ишине залалы тийген: Качкын, Амантай, Жейрен өңдүлөр менен күрөшүүдө бар күчүн салат. Бул жолдо далай-далай кыйынчылыктарга учурайт. Мунун сыртынан түркүн ушак, материалдар жыйналат, айтор, не бир шумдуктар болот. Анын тамандуулугу (бекемдиги, билгичтиги) аркасында акыры жаңкылардын бети ачылат. Корутундулап айтканда, Совет курулушу үчүн күрөшкөн Айдардын ролу көрүнөт».

Ооба, «Тартыштын» арабча, латынча ариптерде жазылган автордук кол тамгадагы жана машинкаланган нускаларын, журналга жарыяланган тексттин (Реперткомдон табылган тексттин биринчи бети жоголуп кеткендиктен белгилүү драматург Мар Байжиев «Ала-Тоо» журналынын 1968-жылдагы 6-санына «Ач көздөр» деген ат менен жарыялаган) тексттерин окуган киши

пьеса так эле жогоруда Мукай белгилеген структурада, мазмунда жазылганына, ошол кездеги башка пьесалардан таптакыр айрымаланып, ошол учурдун талабына ылайык актуалдуу темада жазылгандыгына жана ийгиликтүү бүткөндүгүнө күбө болот. Андан советтин кой терисин жамынган жашыруун душмандарын көрөт жана ага каршы күрөшкөн Айдар баштаган топтун адилеттүү, билгиликтүү иштерине, алар пьесада жогорку көркөм бийиктикте чечилгенине ыраазы болбой койбойт.

Мукай Элебаев Педтехникумду бүткөндөн тарта мезгилдүү басма сөздөрдө иштеп келип, 1937-жылы Кыргызстан Мамлекеттик басмасына кызматка которулат. Анда 1939-жылдын аягына дейре Көркөм адабият редакциясын жетектеп жүрүп, улуу Токтогулдун чыгармалары жана эпостор баштаган оозеки чыгармаларды жыйноодо, бастырып чыгарууда баа жеткис эмгек жумшайт. 1939-жылдын аягынан баштап бардык кызматтарынан бошоп алып, жазуучулук кесибине баш оту менен киришет. «Тартыш» аттуу пьесаны ошондо бүтүргөн.

Тоо булбулу Токтогулдун поэзиясын элге жеткирүүдө Мукай ошондогу көрүнүктүү жазуучу катары да, басманын Көркөм адабият редакциясынын башчысы катары да борбордук фигуранын милдетин аткарганы көрүнөт. Ага мисал иретинде казак-кыргыз адабий алакасына байланыштуу жазылган айрым каттарынан үзүндүлөр келтиребиз. Казактын ошондогу жаш акыны Сакен Кашкынов деген 1939-жылы 18-октябрда Мукайга: «...Амандык соңунда – казак акын, жазушылары Токтагулдың шыгармаларын түгөл аударып болдык. Токтагулдың өлеңдерин аударгандар: Токпаганбетов Аскар, Хакимжанова Мариам, Жароков Тайыр, Кашкинов Сакен, Нуржанов Саматтар.

Казир осы кезде Токтагулдың өлеңдери тагы биздин областык кезиттеримизде басылып отыр. Мен Токта-

гулдың «Өмір», «Туткундагы арман», «Апакем аман барсыңбы?» деген өлеңдерин аудардым. Булар баары да бизде басылып шыкты. Оны мен катар мен Токтагул туралы өлең жазу едим, Алма-Атада журналда басылып шыкты... Сизден сурайтыным, бул өлеңди өзиңиз аударып, казеталарга берүүңүздү күтөм!» – деп жазса, Сапаргали Бегалин деген дагы бир казак акыны Мукайга: «...Токтагулдың өлеңдери басылган кезитимизди мен сиздерге жиберген эдим. Сонда Токтагулдың казак тилине аударылмаган өлеңдеринен жиберүүңүздү деп сураган едим. Агер бар болса жиберчи, аударып юбилейине казетке басайык. Жолдастык салам мен Бегалин Сапаргали. 1-апрель 1940-жыл» – деген катын жиберет. ж.б.

Жогоруда келтирилген каттардын мазмуну байкатып тургандай, Токтогулдун поэзиясын которууда жана таркатууда башка элдер адабияты менен болгон адабий байланышты улоодо да, Мукай Элебаев зор кызмат өтөгөнүн көрүүгө болот. Ал эми Мукай Элебаевдин өзү 1938-жылы 28-январда Муктар Ауэзовго, 29-январда Казакстан Жазуучулар союзуна жазган каттарында кыргыз тилинде жарыялаш үчүн Жамбылдын ырларынан жиберүүңү сурангандыгы айтылат. Демек, мындан кыргыз-казак оозеки адабиятындагы ырчылар поэзиясынын туу чокулары болгон Токтогул менен Жамбылдын чыгармаларын жыйнап, котортуп, бастырып чыгарууда Мукайдын зор үлүшү болгондугуна күбө болбуз.

Кыргыз фольклорун жыйнап бастырып чыгарууда Мукай чоң иш жасаган дебедикби, ошолордун ичинен кенже эпосторду жаздырып алууда, жана бастырып чыгарууда баа жеткис эмгек жасап, натыйжада «Саринжи-Бөкөй», «Курманбек», «Кожожаш», «Эр Төштүктөрдү» артынан түшүп жаздырып алып, китеп кылып чыгарган. Буларды Мукайдын Казан шаарындагы китеп басмасында иштеген кыргызстандык өкүл – Абдыракман дегенге жиберген каты, Кол жазмалар фондусунда сакталып турган Му-

кайдын «Токтогул», «Эскертүцү», «Фольклор жөнүндө» деген эмгектериндеги фактылар далилдеп турат.

Мукай Элебаевдин көзү тирүүсүндө 9 өздүк жана 6 котормо китеби чыккан. Анын биринчиси 1930-жылы Жума Жамгырчиев менен биргелешип түзгөн «Окуу китеби» болгон. 2. «Ырлар жыйнагы» (1931-ж.), 3. «Майдан» (2-жыйнак. 1933-ж.), 4. «Ырлардын толук жыйнагы» (1936-ж.), 5. «Узак жол» (Роман. 1-китеп. 1936-ж.), 6. Дагы «Ырлардын толук жыйнагы» (1938-ж.), 7. «Кыйын кезең» (Аңгеме. Кийин повесть деп жазылып жүрөт. 1938-ж.), 8. «Салам кат» (Ырлар. 1941-ж.), 9. «Улуу марш» (Ырлар. 1943-ж.). Котормо китептери: 1. Данилич-Кочин А. «Динамит» (Аңгеме. 1934-ж.), 2. Фурманов Д. А. «Козголоң» (1936-ж.), 3. Маршак С. Я. Акылсыз чычкандын баласы тууралуу» (1937-ж.), 4. Толстой Л. Н. «Хаджи Мурат» (1938-ж.), 5. Гоголь Н. В. «Шинель» (Повесть. 1938-ж.), 6. Пушкин А. С. «Хандын өлгөн кызы менен жети баатыр жөнүндө» (1938, 194 -ж.).

Бул китептердин айрымдары М. Элебаевдин юбилейлерине же мектеп окуучуларынын окуу программаларынын зарылдыгына жараша кээ-кээде кайрадан басылып, айрым аңгемелери жарык көрө калып атканы болбосо, окурман журтуна Мукайдын ушулардан башка чыгармалары жоктой түшүнүк уялап келаткан. Ал китептердеги чыгармалар туурасында Байдылда Маленов кандидаттык диссертация коргоп, бир нече макалаларды жазып, Мукай таанууда бир топ эмгектенгенин унутпашыбыз керек. Ал «Мукай Элебаевдин сын макалалары жөнүндө» («ЛЖ». 31.07.1957-ж.) – деп, көркөм сынына; «Үч аңгеме» («Ала-Тоо», 1956-ж., № 8), «Узак жол» жөнүндө кыскача пикир» («ЛЖ», 14.09.1956-ж.), «Узак жол» романындагы айрым образдардын типтүүлүгү» («СК», 6.03.191957-ж.) ж.б. – деп, прозалык чыгармаларына жана лирикаларына арналган макалаларды жазганына карабастан, негедир Мукайдын сынчылык жагы, жыл на-

амачылыгы, драматургдугу, обончулук, артисттик жактары элге кеңири жетпей келгени ырас. Кийинчерээк ар ким «өз билген намазын окуп», «Узак жол» автордун көзү тиричсүндө, андан кийинки көп жылдар бою деле жанры роман деп жазылып келгенине карабастан, бири повесть десе, дагы бири очерк дегенге чейин барышты. А чындыгында роман экенинде талаш болбоо керек, китептин аягында, автордун кол жазмаларында деле «биринчи китептин аягы» деп жазылып, экинчи китебин жазууга киришкени жөнүндө Мукай күндөлүктөрүндө кеңири түшүнүк берип кеткен. Атүгүл романдын экинчи китебинин жазылган тексттери да, Академиянын Кол жазмалар фондусунда сакталып турганын көрдүк. Анда эмки кепти «Узак жолдун» экинчи китеби туурасында улайлы.

Кыргыз адабият тарыхында эң алгач жазылган жана биринчи жарык көргөн (1936-ж.) бул романдын экинчи китеби жөнүндө төмөнкүлөрдү кабарлоого болот: Мукай Элебаев «Узак жол» романынын биринчи китебин жазууну 1934-жылдын январь айынан баштап, 1935-жылдын 3-октябрында бүтүп, экинчи китебине 1-ноябрда киришүүнү пландаштырат. Бирок биринчи китепти басмага өткөрүп алекетинде жүрүп, «18-декабрда колго алдым. 1936-жылдын 17-февралында жазуу токтоду. Башыма көп түшпөйт, эргүү болбой койду» (инв. № 1281) – деп жазат Мукай күндөлүгүнө. Буга караганда жазуучу чөнтөк дептеринде «Узак жолдун» биринчи китебин бастырганда» деген жердеги адабиятты жакшы түшүнө бербеген кишилердин теңирден тескери пикирлери (инв. №1274), басма бетине жарыяланган айрым макалалар эргүүсүнө, романдын андан ары улантылып, 2-китептин эрте колго тийишине зыянын тийгизген болуу керек.

Биз аңгемеге ыйгарып жүргөн «Зарлыктын» Академиянын Кол жазмалар фондусунда катылып турган (кол тамгада, машинкага басылган түрдө) нускаларын салыш-

тырып окуп көрсөк, божомол каңкуусуз эле «Узак жолдун» 2-китебинен үзүндү экенине күбө болубуз: 1) Кол тамгада латын ариби менен 1938-жылы жазылган нускага (инв. №1272) автор наам койбогон, жанры да көрсөтүлбөй, окуя биринчи жактагы «Мен» тарабынан баяндалган. Ушунун өзү да бул кол жазма тигил, же бул жанрга ыйгарылып жазылган өзүнчө бүткөн чыгарма эмес экенин, кандайдыр бир чыгарманын үзүндүсү экенин далилдеп турат. Ал эми текстти окуп, жазылыш манерасын байкап көргөндө «Узак жолдун» өзү экенине, биринчи китептин уландысы экенине ынанбай коё албайсыз. Эмесе башталышынан 2–3 сүйлөмдү мисалга тартып көрөлү: «Көп болду. Бүгүн созулган бир сар талаада жалгыз аяк жол менен эрбеңдеп мен келе жаттым. Бул не бир көрүнгөн айыл жок, не бир агып жаткан суу жок – учу-кыйрына көз жетпеген бир мейкин эле. Журт илгертен каракчылардын жайыты дей турган Тасманын талаасы ушул. Эртэрээк бир жерден чыкканмын...»

Келтирилген үзүндүнү М. Элебаевдин араб тамгасында жазган нускадагы үзүндү менен салыштырганда эч кандай өзгөрүчү жок экенин, мында да чыгармага автор ат койбогонун (Мукайдан башка бирөө азыркы кыргыз тамгасы менен «Тобокел жолу» деп атама берген) көрүцүгө болот. Бул нуска «Зарлыктын» («Узак жолдун» экинчи китебинин) эң алгачкы жазылышы болуп саналат. Ошону эле кийин араб арибинен латын арибине көчүрүп чыккан.

2) Сөз болуп жаткан тексттеги «Мен» латын тамгасы менен машинкаланган үчүнчү нускада Мурат деген каармандын аты менен алмашылып, текстке «Мурат» деген аталыш берилген (Фондуда ушундай аталыштагы үч нуска бар). Буга далил көрсөтүшү үчүн жогоруда келтирилген үзүндүнүн 1-сүйлөмүн мисалга тартсак түшүнүктүү болот: «Көп болду. Бүгүн созулган бир сар талаада жалгыз аяк жол менен эрбеңдеп Мурат келе

жатты» (инв. № 1271). Андан ары тексттин аягына чейин 1-жак 3-жак менен, «Мен» Мурат менен алмашылып оңдолуп отурат.

3) «Мурат» деген аталыш жазуучуну канааттандырбаганбы, айтор, дагы бир латын тамгасы менен машинкаланган нускага «Тобокел жолу» деп ат коюп, аны кайра өчүрүп, «Зарлык» деген аталыш менен алмаштырган. «Менден» Муратка өткөн башкы каармандын ысмы да Зарлык деп өзгөртүлгөн. Мисал иретинде бир сүйлөм келтире кетебиз: «Бул абал мындайча. Бир жылы күзүндө Зарлык Ырдыкта бир дунганда жүргөн жеринен чыгып келип Акматжан аттуу жети-өгүздүк тарга туруп калды.» ж.б.

Демек, биз аңгеме катары билген «Зарлык» деген текст «Узак жол» романынын 2-китебинен экени белгилүү болду. Романдын бул үзүндүсү («Зарлык») 1938-жылы жазылганы белгиленген (инв. № 1272). Эми «Романдын 1935-жылдын 18-декабрынан 1936-жылдын 17-февралына чейин жазылган үзүндү эмне деп аталат, жана ал кайда?» – деген адилеттүү суроо өзүнөн өзү туулушу закондуу иш эмеспи. Буга Мукай Элебаевдин архивин аңтарып көргөн киши оңой эле жооп таап, 1936-жылы жазылып, 1938-жылы очерк деген жанр менен китеп болуп чыккан «Кыйын кезеңди» көрсөтсө болот. Бул тексттин эң алгачкы варианты Мукайдын архивдеринин ичинде жок. Басмага даярдалган, азыркы тамга менен машинкаланган вариантынын (инв. № 1265) титулдук баракчасында: «Рукопись Элебаева была разорвана во время ссоры (Ким менен кимдин ортосундагы жаңжал экени көрсөтүлбөгөн). Научный сотрудник ИЯЛИ Маленов сложил все четыре части и отпечатал на машинке, оставив разорван, рукопис у брата Элебаева», – деген жазууга караганда кол жазманын алгачкы араб тамгасындагы варианты Мукайдын бир тууганы Беккул Элебаевдин үйүндө калган өңдөнөт.

Бирок, ал алгачкы вариантсыз эле жазуучунун латын тамгасында, өз кол тамгасында жазган (инв. № 273) жана латын ариби менен машинкаланган варианттарын салыштырып караганда деле бул чыгарманын текстти «Узак жолдун» 2-китебинен үзүндү экенин тастыктайт. Экөө тең ат коюлбай жазылып жана машинкаланганына караганда да бир чыгарманын бөлүгү экенин байкатат. «Кыйын кезеңдин» башкы каарманы «Зарлыктагы» сыяктуу латын арибинде машинкаланган нускада эң алгачкы нускадагы «Мен» деген каарман Курмашка өтүп, андан Кабыл деп өзгөртүлгөн. Ал эми Мукай Күндөлүк-блокнотторунун бирине 1937-жылы 11-февралда: «Кыйын кезең» кол жазма менен 104 бет (латын тамгасындагысын айтып атат), басма менен (машинкага басылганын айтып атат) 78 бет, арап тамгасындагы жазуу менен 120 бет», – деп жазып кеткендигин эске алганда (инв. № 1281, блокнот № 24, 31-бет), жогоруда айтылган 120 бет ошол «Кыйын кезеңдин» эң алгачкы «Мен» деп биринчи жактан жазылган варианты болуп чыгат. Тилекке каршы, ал азырынча табылбай жаткандыктан бул китепке да «Узак жолдун» 2-китебинин эң алгачкы кол тамга нускасындагы текст катары киргизе алган жокпуз. Тексттин өзүн да автордун өзгөртүп, биринчи жактагы «Менди» үчүнчү жак менен, Кабыл деген каармандын атынан бергени боюнча кетирдик. Текст камтыган мазмун жана жазылуу стили боюнча деле окуган адамга «Узак жол» романынан экени даана көрүнүп турат.

Кыргыз эли «Койчу көп болсо, кой арам өлөт» дейт эмеспи, «Узак жол» романын бир мезгилдерде повесть деп атап жиберешкенине таптакыр ынанууга болбойт. Анткени чыгармада романдык баяндоо ыкмасы, жазуу стили даана эле көрүнүп турбайбы. Анүстүнө автор өзү роман деп атап, 1936-жылы чыккан китебин романдын биринчи китеби экенин дааналап көрсөтүп, күн-

дөлүктөрүндө экинчи китебин жазууга киришкенин белгилеп атпайбы. Ошол Мукай Элебаев айтып кеткен 2-китепке: кийин очерк катары жарыялаган «Кыйын кезең», аңгеме деп берген «Зарлык», «Бороондуу күңү» аттуу аңгемелери ж.б. майда үзүндүлөр кирет. Аларды бул китепке «Узак жол» романынын 2-китеби катары «Узак жолго» улай жайгаштырдык.

Дегинкиси, Кыргыз адабиятынын классиги Мукай Элебаевдин өмүр жолуна, чыгармачылык лабораториясына, кыскасы, турмуш-тагдырына байланышкан, мурдатан белгисиз болуп келген жаңы иликтөөлөрдү Мукай Элебаевдин «Жарыяланбаган чыгармалар» (Фрунзе, «Адабият», 1990-ж.) деп аталган китебине мен жазган «Жаркын өмүр, жарык самаган чыгармалар» деген баш сөздөн, «Мукай» аттуу даректүү баяныман (Б., «Кыргызстан», 1998-ж.), «Кол жазмалар жөнүндө сөз» деген китебимдин (Макалалар жыйнагы. 2-китеп) «Мукайдын мурастары» аттуу 1-бөлүмүнөн (3-154-бб) окуп алса болот. Ошондуктан Кыргыз адабиятында «Узак жолдой» тун романды, «Зарыгам», «Улуу маршитай» атактуу ырларды, таланттуу жазылган сын макалалар менен Кыргыз адабиятынын реалдуу тарыхын түзүцүгө жардамдаш боло турган Күндөлүктөрдү калтырган Мукай Элебаевдин поэтикалык жана прозалык чыгармалар жыйнагына жазып баштаган сөзүбүздү ушул жерден токтотуп, жазуучунун өздүк чыгармаларына башбагууга жол ачабыз.

*Омор СООРОНОВ,
КУУнун ардактуу профессору*

I.
БИРЛАР

ЗАРЫГАМ

Таңды кеч ойлоп талыгам,
Талыкшып жаным тарыгам.
Амалым жок кол кыска,
Ойлонуп жатып зарыгам.

Ачык бир даана бет албай,
Алыскы жерге кете албай,
Самаган, күткөн жериме,
Зарыгам асты жете албай.

Канткенде табам амалын,
Көкүрөктө жаранын,
Алыста окуу артык деп,
Угамын катуу кабарын.

Москва, Ташкент ураанын,
Жакшы деп, элден угамын.
Ошолорду мен угуп,
Канткенде чыдап турамын.

Издеген окуу мен карып,
Эзилдим жатып саргарып.
Канат кагып, жете албай,
Каламбы куру сандалып?

Көңүлдү койдум абыдан,
Күзөткөн максат жагынан,

Ойлоп келсем окууну
Козголот жүрөк кабынан.

Арманым баштан ашынат,
Качан көзүм ачылат?
Ордуна жетип оюмдун
От жүрөк качан басылат?

1924. Кара-Кол, Монастр

ОКУУ АРМАНЫ

Шум турмуш тушап бутумду,
Эрте ойгонуп калбадым.
Өткөзүп окуу кызыгын,
Ичимде калды арманым.

Келемин көрүп «сонунду»,
Кетире албай шорумду.
Мезгилинен көп кийин,
Кеч сермедим колумду...

Өткен өмүр бир убай,
Жүрүпмүн билбей «көңүл жай».
Ичимде калды бир арман,
Аралашып кала албай!

Кармай албай асылды
Арманым баштан ашынды.
Кайра кантип төлөймүн,
Өткөн өмүр жашымды?

Жаштайымда зарылдым,
Жетимдер менен багылдым.

Өткөзүп ийип убакты,
Орто жерде кабылдым.

1924. Кара-Кол, Монастр

ТОО ЖАШТАРЫНА

(«Тоо жаштары» газетасына арналат)

Элиндин баарын жыйнап, «Тоо жаштары»
Жетекчи көсөмү бол – жол баштары.
Эчен жыл кайгы – туман баскандарды,
Ээрчитип алдын жире тоо-таштагы.

Арбытып илгерилеп, кадам басып,
Алсырап жаткандарга шоола чачып.
Озунуп, улутунган кедейлердин,
Тизгинин колуна бер, жолун ачып...

Кол сунуп элди көздөй алга темин,
Оодарып оор жүгүн эңиштегин.
Кайгылуу капастагы калың элди,
Гүлдөтүп, байчечектеп жемиштегин.

Жашасын, «Тоо жаштары», жайын тапсын,
Куткарып жалчы таптын жанын баксын.
Айкындап ачык түрдө жер жүзүнө,
Өчпөгөн жарык дүйнө шамын жаксын!

1925. Кара-Кол, Монастр

БАЙ БАЛДАРЫ

Жашырып короо-короо сансыз малын,
Көрсөтүп кедей кылып ал-абалын,

Көп жүрөт түлкү болгон бай балдары,
Атасы кээ биринин ашкан залым.

Толтуруп «кедеймин» деп анкеттерди,
Паралап баягыда нечендерди,
Советтин мектебинен орун басып,
Уюктап алышыптыр нечен жерди.

Мектептен тааныбайсың арамдарды,
Кедейдин баласы өңдүү – кадим жарды,
Көрөсүң, үйлөрүнө барсаң кийин,
Өрүштө жер жайнаган калың малды.

Жыргашар барган кезде дем алышка,
Каадалуу «кадыры» бар кары, жашка.
Жайлоонун салтанаттуу сан жыргалын
Өткөрүп күндө тойдо, тамашада.

Атасы ат үстүнөн элден алдап,
Баласы күндүр-түндүр кызды жандап.
Алдында ат, төрт түлүк шай, көңүлү мас,
Үй чанып, үйдөн үйгө түшөр тандап.

Жашырып жакындардын айыптарын,
Жүргүзүп эзелки заң-адаттарын,
Жүрүшкөн кубулма көп – эки беттүү,
Эскилик жоюлбаган, али калың.

Барышса батырактын балдарынан,
Советтин жолун сүйлөп жаркырашкан.
Деңдейип, аларчылап сөөлөт күтпөй,
Керилип ала жаздай кетмен чапкан.

Көрөсүң күндө баарын аштан, тойдон,
Али да, караңгы элге ошолор чоң.

Кубулган куу түлкүдөй боёмолор,
Кетеби кутулушуп ушул бойдон?!

Өткөрүп дем алышын жыргал менен,
Кең жайлоо: козу, кымыз бары кенен.
Култ этип кирип кетет сыр билгизбей
Күзүндө кайтып келип бир жеринен.

Энтелеп, эшик ачып, атын токур,
Жалданган жайы, кышы кедей бакыр.
Кылтыйып жылып жүргөн бай балдары,
Кысыктан кезигерсиң бир күн акыр!

1927.

БИЗДИН ЖАШТАР

Жаштарыбыз жол тартышып алыска,
Эми чындап түштү белем жарышка.
Жатышпайт тек,
Билим издеп,
Алып учуп,
Жүрөк дегдеп,
Бали, жаштар, шыбагаңдан калышпа!

Бул дүйнөнүн төрт булуңун аңтарып,
Жасагыла жаңы заман, зор тарых.
Биздин заман,
Кызуу майдан,
Асыл жаштар
Жалындаган,
Эч биринен керек эмес жалтанып.

Кече бир күн не көрбөдүк карыштар,
Ошол өчүң бүгүн мыктап алып кал.

Бүгүн өзгө,
Заман бизге,
Бар кудурет,
Тийди бизге,
Эми кезиң асман менен чарыктар.

Аэроплан, темир жолдор, бийик үй,
Асмандаган нечен түрдүү мындай үй!
Түркүн илим,
Нечендердин,
Үйрөнүп кел,
Күтөт элиң,
Ушуларды көңүлүңө бекем түй!

1928.

КҮЗ

Асманды мелжип ап-аптак,
Турналар учту катарлап.
Туурагандай турнаны
Учту бактан жалбырак.

Камынып кышка дыйкандар,
Жыртылды күздүк аңыздар,
Мектепти карай чубуруп,
Томпондоду жаш балдар.

1928-ж.

МЕЗГИЛСИЗ ӨЛГӨН ДОСУМА

Нерсе жок өзгөрбөгөн бул дүйнөдө,
Миң кетип, миңи келер бул дүйнөгө.
Өлүм шол, арт жагында из калбаган,
Болбосо өлүм эмес кирген көргө.

Ар кандай ала салмак өмүр чиркин,
Кала албас мезгил жетсе мында эч ким.
Жете албай орто жолдон максатыңа,
Боолугун үзүп кеттиң тиричиликтин.

Жүрчү элек кече гана ойноп, күлүп,
Кеп угуп, келечекти ойлоп туруп.
Четине чыкпай калдың, тамыр сокпой,
Дайрада келе жатып, кулач уруп.
Көп жылдар кетип калып бир кабарсыз,
Көнүлгө бүгүн бир кеп тийди жайсыз.
Артыңда миңдеген жаш жолдошуң бар,
Кол созгон талабыңдан айрылбайбыз.

1928, 10-август.

АКЫНДАРГА

Сабырдык кылбай жаш жанга,
Албырат жүрөк асманга.
Чоочугандай, карап алып арт жакты,
Тынч жаткырбай
Жаш жүрөктү туйлатты.
Бир да тынбай,
Жүрөк туйлай,
Сабырдыкты
Көтөрө албай,
Эр көңүлдү көкөлөтүп, айдатты.

Эмгекчинин өткөндөгү арманын
Сал обонго – бүт барын,
Айкырыкты
Катуу чыгар дабышты.
Ким чыдасын,
Улуу майдан жарышта.

Биздин заман бир жаралган,
Күтүүгө жок
Эми чамам,
Кана, акындар, кимиң чыгат жарышка?!

Ой, тоодо элиң калдайып,
Эпсиз жатат чар жайыт,
Маданият
Караңгы элди каптасын,
Адабият
Ырдап аны жаттасын.
Бака-шака
Биздин жакта
Иш башталсын, –
Жакындатсын алыс жолдун катташын.

Эмгекчинин үстөмү
Дүркүрөдү, күчөдү.
Жер, мүлкүнө
Өзү көсөм, өзү баш.
Эл көркүнө
Өсүп келет өңкөй жаш.
Эркин эрик,
Мыкты бийлик,
Алга карай
Кулач керип,
Чери чыксын, кошуп үнгө айда, бас!

1928-жыл, март

* * *

Караба бул турмушка салкын көңүл,
Кайрылбас өткөн жаштык, озгон өмүр.
Күрөшпөй, эмгек этпей, тегин жатып,
Качанда келмек эмес бакыт жеңил.

Бирде муң, бирде жыргал, бирде кайгы,
Көп өттү баштан далай күн байыркы.
Куруган ал бир кездер артта калып,
Замана сонун болмок мындан ары.

Тарыхтын өзгөрүптүр сансыз жолу,
Өмүрдүн таң атканы көп күн болду.
Ойрондоп бар майданда душмандарын,
Арылган бечаранын кайгы-шору.

Толкундай бардык күчтү камтый алып,
Айкырып далай жолу жоого чаптык.
Бу күндө дүнүйөнүн ээси болду,
Тумчугуп сан жылдары жаткан калык.

1929.

ОН ЭКИ ЖЫЛДА

Күч алып күндөн күнгө кедей тобу,
Көп болду турмуш гүлдөп оңолгону.
Адамзат жаралганы түк көрбөгөн
Ырыска бүгүн жыргап жетти колу.

Кутулуп залымдердин таягынан,
Турмуш, салт бүт өзгөргөн баягыдан.
Карк болуп жабыр тарткан жарды-жалчы
Орноду бир келишкен сонун заман.

1929.

БИЗДИН АСКЕР

Кече бир күн элде жүргөн,
Туюк тоо, таш жерде жүргөн,
Бойтоңдогон кара балдар,
Бүгүн аскер, эң күжүрмөн.

Кызыл аскер – атагы чоң,
Эл коргоого адис болгон.
Ат үстүнө жагалмайдай
Ыргып ойнойт оңду, солдон.

Жарашып шинель, келишкен шаң,
Көздөгөнүн жазбай аткан.
Көз илинбей, шап-шуп этип,
Найза сайып, кылыч чапкан.

Ушул жаштар турганда –
Бекем биздин чегибиз.
Душман колун сунганда –
Жоого кетпейт кегибиз.

1930.

ӨТКӨН КҮНДӨР

Кылчайсак ушул күндө кийин карап,
Жазылган зор тарыхта сансыз барак.
Чыгарып эскиликтин таш-талканын
Цементин жаңы заман салып барат.
Аябай күндүр, түндүр күпүлдөтүп,
Капитан кеме башын алып барат.

Өң карып, өткөн күндө миңди көрдүк,
Качан да, бизге түшүп бар кыйын жүк
Өмүрдү бошко жыртып, кара жанды –
Кайгылуу касырет – зар-муңга көмүп.
Алышып токсон бөлөк азап менен
Жарк этип кечөө гана жаңы күлдүк.

Бир кезде арты тайгак, алдыбыз өр,
Карасак калган алыс сансыз көп жер.
Тынымсыз турмуш өңү миң кубулуп,
Адамзат таң каларлык айран күндөр,

Ал күндөр курусунчу кеп кылбайын,
Бул күндөр эми бизге майрам күндөр.

1930-жыл.

ЖҮРӨК ЖАНАТ

Жүрөк жанат алып учуп асманга,
Аз өмүрдө көп кечирдим баштан да.
Авалдан ок тилеп алган бир энчим,
Эми болбос бура тартып качканга.
Билим тайкы, жүрөк болбой албырат,
Жаштайымдан ой толкунун кубалап,
Колум жетип зор талаптын учуна
Азоо жүрөк качан мени кандырат?

ЖЕРИМ

Жап-жайык кең Ысык-Көл, кайран жерим,
Пейли кең, берекелүү сайран жерим.
Табигат сулуулугу таң калтырып,
Ырыстын бардык кенчин жайган жерим.
Миң түркүн өсүмдүктөр жерди безеп,
Үстүндөй ынак сүттүн каймак жерим,
Кулаган сай-сайыңдан мөлтүр булак,
Чыгарар кең-кесири жандын черин.

ДҮЙНӨДӨ БИЗДЕЙ БААТЫР ЖОК

Табият өңү кубулар,
Таман коёр жери жок,
Өзгөрөр бары, жаңыар,
Дүйнөдө биздей баатыр жок.

1930-жыл.

ЖАШ БАЛБАНДАР

(Кыргызстан Борбордук педтехникумунун
экинчи бутуручүлөрүнө)

Каптаган калың туман, караңгы элден
Сен элең – кечээ бир күн тоодон келген.
Ыргытып колдон таяк, буттан чокой,
Билимдин эшигине жаңы кирген.
Ачылып бүгүн көзүң, адам болуп,
Кошулуп жан катары, теңелдиң сен.

Көп окуп, көптү ойлонуп, көптү көрдүң,
Серпилди – бүгүн баштан караңгы түн.
Сугарып билим менен көзүн ачып,
Көтөргүн, эми силер элдин көңүлүн.
Кенедей көкүрөктө шооласы бар,
Калкы үчүн кам жебеген жигитке өлүм.

Акырын чыдап келип көп замандан.
Жетилип, бүгүн учуп бир уядан,
Мынакей, билим билип, жаш балбандар,
Узап чыкты ак үйдөн заңгыраган.
Ант берип, социалчыл турмуш үчүн,
Жөнөштү сапар чегип көп жаңы адам.

1930-жыл.

ЖЕТИМ ИНИМЕ

Жетим калып караансыз,
Жашыңдан көрдүң, сен чунак.
Көздөн жашың кургабай,
Ыйладың күндө буркурап.
Көрүнгөндөн запкы жеп,
Бир күлбөдүң жаркырап.

Көптү көрдүң, көптү тарттың
Турмуштун кыйла азабын.
Алыстан жүрүп көз салган
Агаңды жаман кыйнадың.
Нечен жерде өлөм деп,
Жаныңды кыя жаздадың.
«Күтө бер» деп токтотуп,
Мен ошондо тыйгамын.

Турмуш айдап тураксыз,
Кез келгендей күн өттү.
Тогуз жактан тор жайып,
Баштан жорук көп өттү.
Кайырчылык күндөрдүн,
Калганы жок бизде өчү.

Таман тирер жерим жок,
Ой-тоо кезип чарк уруп,
Колдон келсе мен дагы
Аядымбы бар туруп?
Турмуштан чапчып жогору,
Чыгалбадым талпынып,
Карайладык, көр заман -
Касырет, кайгы толуп жык.

Ал кездер өтүп, аягы
Кезикти кийин бул заман.
Алтындай сактап үмүттү,
Акыры жеттиң, сен аман.
Чыдай албай жаш төгүп,
Кубанамын – мен агаң.
Баягы биздей карыптар,
Баары келди, бүт аман.

Анда көргөн шумдуктун
Алыс калды карааны,

Калың кайгы бар арман
Серпилип ичтен тарады...

1930-жыл.

СУЛУУ ЖАЗ

Жер жайнап гүл-гүл,
Гүл-гүлдө жайнаган булбул.
Сызгырып безе айдаган,
Жүрөгүң ысып,
Жер бети кызып,
Обонго толуп кайнаган.

Майышып талдар,
Түбүндө балдар
Эркиндөп, ойноп жүгүрөт,
Ыргалып көк чөп,
Жыргалды көксөп,
Элирип гана жүгүнөт.

Сап-салкын булак,
Сай-сайдан кулап,
Өкүрүп таштан атылат.
Обонду тыңшап,
Жүрөгүң жумшап,
Көңүлдүн эшиги ачылат.

Бар жандык быж-быж,
Кайнашып кыж-кыж.
Базары жаздын кызыган,
Жер жайнап гүл-гүл,
Мас болуп көңүл,
Бар дене балкып ысыган.
Оронуп гүлгө,
Ыксырап гүлдө,
Мемирөп жатат көпөлөк.

Сайрандап учуп,
Сонундар көчүп,
Азат куш көктө көкөлөп...
Керилип эрки,
Кең жаздын көркү
Көңүлдүн кушун сайратат.
Жумушчу табым
Жумуштун барын
Так ушул жаздай жайнатат.

1930.

ЖАШЫЛ КЫРДА

Салкын булак,
Сайдан кулап,
Сергитип турат көңүлдү.
Көчөт гүлдөр,
Көпкөк бүрлөр
Көкүлдөрү төгүлдү.

Жашыл бадал,
Жаш кайың, тал,
Суу болуп турат көйкөлүп.
Ырдап куштар,
Гүлдөп учар,
Көңүлгө тийип сөйкөнүп.

Жел сыдырып,
Жер кыдырып,
Бир калыпта мелтиреп,
Шибер толкун,
Башты булкуп,
Жердин көркүн келтирет.

Узун жолду,
Оңду, солду,

Колхоздун малы каптаган.
Жердин көркүн,
Түркүн-түркүн,
Куштар сайрап мактаган.

1930-жыл.

ЛЕНИН

Озуп чыгып тарыхтан,
Далай ири замандан.
Зор атагы жер жарып,
Ай-ааламга таралган.
Өңкөй карып
Сени багып,
Ушул доктур
Айыктырган жараңдан.

Эр көсөмдүн башынан
Нечен шумдук күн өткөн,
Бар өмүрдүн өзөнүн
Эмгекчи деп кеңиткен.
Жаштайынан
Чыгып кыраан,
Суудай ташып,
От жагылган жүрөктөн.

Кол жаңылып, тил жазып,
Болгон эмес катасы.
Өзү жасап жетилткен,
Октябрдин атасы.
Жан түтпөгөн тең келип,
Зор майдандын сакчысы.
Айсыз түндө жол тапкан,
Адамзаттын башчысы.
Алдейлеген атасы

Бей-бечара карыптын,
Акылман чыгып адамдан,
Үйүн салган тарыхтын.
Караңгыда
Ир алдыда
Эр Ленин
Тогун берген жарыктын.

1930-жыл.

ЖАҢЫ ЗАМАН

Заман куштай
Зымырап барат бир тынбай.
Эски журтту
Таштадык артка жүз курдай.
Миң кубулуп,
Жүз бурулуп,
Аркыраган
Агын суудай...

Алга карап,
Барабыз кетип, дабырттап,
Эр кызылдар –
Кыраан куштар чабыттап.
Колду жайып,
Жоону сайып,
Кылыч жанып,
Найза саптап.

Жаңы жабдып,
Заманды кайра жасадык.
Жаңы адамдар,
Заводдон чыкты жасалып:
Тракторлор,
Койдой чубап,
Аэроплан,

Көктү чалып.
Болжогондо,
Келе атабыз түз жолдо,
Бир дабыштан
Жабыла салдык обонго.
Жоодон шашпай,
Кыраан куштай,
Көз жиберип,
Оңду-солго.

1930-жыл, 22-ноябрь.

МЫНДА КЕЛ

Жолдошум, сен
Тышка чык,
Кабинетке камалба.
Мында кел,
Турмуш арала.
Эл да,
Жер да,
Өмүр да,
Миң кубулуш –
Сен көрө элек
Кызык турмуш –
Бары мында.
Мында кел да,
Партиянын
Алты шартын орунда.

Базар-Коргон, 31-жыл декабрь.

ЭПКИНДҮҮ ЖЕҢЕМ

Жер жарылып
Агарып,
Атып калган таң аппак.

Тетигинден жеңем чыгып,
Пахтага
Келди шашып, ылдамдап.
Тура түшүп,
Бир аз кийин
Калып калган Оморбайга
Кылчайып
Күлүп койду шылдыңдап.
Кече күнү бул жеңемди
Айыл кеңеш
Жыйналышта мактаган,
Бир да киши калган эмес,
Шартылдатып
Алаканын чаппаган.
«Эпкиндүү» деп,
Бригадир
Кол көтөрүп
Кызып
Сүйлөп, жактаган.
Дагы туруп,
Туурадан
Бир азамат сүйлөп берди:
– Мына
Күндөгүдөн бүгүн күчөп,
Эпилдеп,
Эпкиндеп,
Жүрүп ылдам терди.

1931-жыл.

ЭКӨӨБҮЗ

Күндөрдүн бир күндөрүндө
Бир оролуп,
Жусуп
Жана мен болуп,

Түштүктүн бир алыскы
Четки түпкүр
Кыштагында бир болдук.
Куюу тынган
Момураган коңур күз.
Эл уккаган, түн жарымы,
Кобурашып,
Отурабыз экөөбүз.
От жанында
Жалгыз жан жок,
Бир мырс эткен,
Экөөбүз.
Экөөбүз тең
Анда-санда
Бирдей кыймыл этебиз.
Токсон түрлүү маселени
От жанында
Отуруп,
Ойлоп
Бирден келип чечебиз,
Кээде келип,
Ордон терең
Ойго чумуп кетебиз.
Бирок мында
Жокту кыял кылбадык.
Ударникти,
Балбанды,
Ушуларды сынадык.
Сөздө баатыр, иште коркок
Коёнду
Бөлөк алып,
Маселеге карадык.
Ар бир адам
Сөздө эмес –
Иште гана байкалат.

Нечен сөзгө
Мен-менсиген
«Баатырлар»
Өнөктүктө
Чыдай албай кайкалап,
«Ооруп калдым»
«Өлөмүн» деп
Качып кеткен
Кысталак.

Биз:
«Кайтпайбыз» – дедик –
Терилип
Пахта жуп болбой.
Районго –
Берген план бүт толбой.
Ошондуктан
Оңолобуз, арадан:
Жалкоо,
Оппортунист
Кыйшайгыч
Кыңыр жоголбой.
Дагы башка
Сансыз ойду чубадык...
Ойлор кетти
Ой артынан узарып.
Узун сөздү
Дагы чубап
Ары карай узаттык.

Базар-Коргон. Декабрь, 1931.

ЖАРЫШ ТАЛААСЫ

Береги каалгып турган кыштакка,
Ыксырап момун таң атты.

Таң атарда
Куюлуп көшүп,
Дүнүйө тыным тим жатты.
Жаңы ойгонуп,
Көккө чуркап, булдурап,
Акын торгой
Безеленди, күү какты.
Бир далайга момурап,
Жер эс алып, жуушап турду.
Бир кезде чаңдап,
Алыстан бир үн угулду.
Карасам кайран трактор -
Сайдан өтүп
Сар талаага бурулду.
Көккө бугуп
Кара түтүн буралды.
Жалп-жалп түшүп
Эшилип,
Далдайган чым кулады.
Жүргөн айбан
Жүгүргөн аңдар дагы,
Кулпунтуп сайрап турган -
Куштун баары,
Мыдыр этпей, аяк серппей,
Жым-жырт тартып
Сонуркап тура калды.
Бул эпкиндүү –
Колхозчу
Алдына жан салбаган,
Кече күнү жарыялап,
Мелдешке
Бир колхозчу чакырган.
Ой, трактор!
Күлдүр-шалдыр,
Чөгөрө сал, терең алдыр.

Алган жерин,
Агроном, карап тур.
Бул жарышта чыгып келсең
Жарадың, кайран Сабыр.
Тигилер да катуу кирди -
Лениндин колхозу,
Ал да сендей бир союздаш,
Жумушчунун жан досу.
Жадабай жанды таштап
Эпкиндеп,
Чын жарышар кез ушу.
Аңтарылды
Жер чапаны сөгүлдү.
Бүгүн талаада, кырда
Бар колхоздун көңүлү.
Мына майдан,
Мына кыж-кыж,
Сар талаанын
Салты бүгүн көрүндү.
Көп трактор каздай чубап,
Бирин-бири кубалап.
Мында бири
Алдыңкыга
Жетпей калып баратат.
Калдайган кайран Сабыр,
Үстү-башы кара май.
Кең кабагы
Салаңдап бийик жардай.
Чоң токмоктой
Күржүйгөн чор муштуму,
Сом темирди
Тепчий бүктөп кармагандай.
Айдап бара жатат аркырата,
Овон салып
Өзүнчө ырын ырдай.

Бул трактор –
Арыбас бир тулпар ат.
Отурбайт эч ким муну:
Сугарып,
Жемдеп,
Багып, таптап.
Талбас, азбас,
Карыбас,
Өмүрү узун –
Мөөнөтү жок бүткөн зат.
Ой, трактор!
Күлдүр-шалдыр,
Чөгөрө сал, терең алдыр.
Алган жерин,
Агроном, карап тур.
Бул жарышта чыгып келсең
Жарадың, кайран Сабыр.

Базар-Коргон, 1931-жыл.

ТЕХНИКАГА ЖӨНӨДҮК

Миңдеп кылым,
Кашаң соко, буурусун,
Мукур кетмен,
Майрык күрөк курусун.
Тынбай ээди
Жыгач чийне сүйрөлүп,
Кылымдар жүрдүк
Көр турмушка үйрөнүп.
Кара жалчы, кара терге чөмүлүп,
Жай саратан, узун күндө думугуп.
Ошондо да,
Бир кап толбой
12 айдын бар эмгеги чогулуп

Кайран өмүр
Туткундалып,
Караңгылык
Көрсөтпөй эч бир жарык,
Бутка мыктап чыккыс кылып:
Темир
Чынжыр,
Кишен салып,
Жүрдүк миң жыл маталып.
Шордуу аялдар,
Кол менен аркан эшип,
Үй жумушу
Туткундап биротоло,
Көр-жер менен жүрүүчү эле,
Күндүр-түндүр илешип,
Камап жатты
Караңгылык аялдарды бек эзип.
Эски турмуш эми эзе албайт,
Эзбейт дагы
Күрүлдөп көк тиреген
Өндүрүштөр –
Тургузду жаңы, жаңы
Өркүндөтүп миң сан өнөр жайларды,
Куюндатып кууп жетип байларды,
Болжол кылган жерге барып жетмейин
Жер силкинте жаңыртабыз айгайды.
Чыгарабыз:
Коргошун,
Болот,
Чоюнду,
Карамай,
Коло,
Таш көмүр,
Быкып жаткан
Алтын

Асыл буюмду.
Караңгы быкшыган там,
Жарты күркө бузулуп,
Көк тиреген бийик үйлөр салабыз,
Дүнүйөнүн ыраматын тургузуп,
Сан жыргалга сайрандайбыз, канабыз.
Акыл ашып,
Өнөр алга тынбай басып,
Маданият
Күүсүн чалып, күжүлдөп,
Күркүрөсүн
Айыл менен калаабыз.
Биз ат коюп, чабуул жасап
Тез жүрөлү,
Телегейдин тегиз бурчун көрөлү,
Дүйнө жүзүн таң-тамаша кылдырып,
Жердин жүзүн кайра жасап берели.
Гүл бакчага түшкөн куштай сайрандап,
Кызуу эмгек майданына кирели.
Эски турмуш туткунунан кутулуп,
Бар жумушту
Машинага чегели.
Орундалсын десек ушул зор тилек,
Ар кимибиз болуу керек,
Техник,
Доктор,
Дарыгер,
Агроном,
Инженер,
Шымаланган адистер.
Барга жеттик
Миң-миллион чеберлер.
Большевиктер
Четинен билүү керек:
Өнөрдү,

Техниканы.
Өтө албасын
Бизден эч ким илгери.
Бар өнөрдү
Багындырсак жүгөндөп,
Техниканын
Бардык сырын түгөлдөп.
Табийгаттын бар тагдыры багынып,
Бар керекти
Кылып турар машиналар белендеп.
Бизде:
Эски техник
Эски адис бар,
Бирок биздин ушулар
(Кай бирлери)
Зор майданга күчүн салбай,
Төрт аягын аңдып басар мышыктай.
Бекер баспай,
Терин аяр,
Көптү берсең
Шондо гана кызыгар.
Булардан:
Ак санабас арам ойлуу дагы бар.
Ошондуктан өзүбүздүн арада
Машыкпаган,
Өндүрүшкө бышпаган
Бир да жан калбасын.
Сансыз түрдүү машинанын тетигин
Бурап,
Толгоп, жүргүзүп,
Ар бир адам кармасын.
Акыл, эмгек
Бирдей болуп теңелип,
Өнөр тынбай
Өргө карай зууласын.

Акыл-ойдун
Бар өзөнүн бурабыз,
Токсон түрдүү техниканын тетигин
Өзүбүзгө
Энчилеп
Алабыз.
Барыбыз тең бир тилекте,
Бир поезде барабыз.
Жер жүрөгүн солкулдатып көтөрүп,
Бардык үндү жаңы обонго салабыз.
Азыр да,
Жолдун көбүн өтүп калдык.
Булгалаган ажыдаардай өзөндү
Туткундадык.
Заңкайып,
Көктү көздөй созулган,
Зор фабрика
Үйүн салып,
Жердин койнун,
Алтын издеп аңтарып,
Шахталарды
Токойдой араладык.
Кызуу менен
Тынбай алга тартабыз.
Жерде жүрүп, көктө куштай учабыз,
Жер жүзүнө гудок берип кайрадан,
Жаңы дүйнө жарманкесин ачабыз,
Айлык жолду күндүк кылып кыскартып,
Жүз жылдыгын
Он жыл жүрүп басабыз.
Адаштырбай
Баштап барат капитан,
Дүрбү салып
Ай күнчүлүк алыстан.
Эр капитан

Эзелден башы бышкан.
Нечен көрдөй
Кара түндө жаңылбай,
Караңгыда
Сан туюктан жол ачкан,
Сансыз жоону найзаладык, жайладык.
Зор кемени
Зымыратып айдадык.
Көк күркүрөр,
Жер калтырар,
Үндөр үнгө уланып.
Эр жумушчу желбиреген туу менен
Жол тартты
Кырка-кырка чубалып,
Жерди ойготуп
Узун жолго чубадык.
Биз,
Маданият,
Техниканын
Кылды учуна чыгабыз.
Бар билимди койдой багып короого,
Багынтабыз баарын биздер амалсыз.
Өрттөй катуу күч алдырып
Өөрчүтүп
Өнөр отун жагабыз.

1931-жыл.

КЫРГЫЗСТАН

Кече кенже –
Кыргызстан,
Бүгүн
Мүлдө бетин өзгөртүп,
Өмүр

Турмуш алмашкан.
Ойрондолуп эл ичинде бузугу
Бай-манаптын жарманкеси бузулду.
Булардын
Өмүр күнүн токтотуп,
Бар эмгекчи колхоз болуп
Социализмге бурулду.
Тоодон келип кулдар менен койчулар,
Большевиктин туусун туткан ушулар,
Өндүрүштө,
Совхоздо,
Теңдеши жок
Жумушчунун күчү бар.
Көптү көрүп
Биздин жедеп көз бышты,
Кылып кирсек кыйратабыз жумушту.
Темир жолдо,
Шахтада,
Келиштирип жасап жатат:
Жаңы өмүр,
Жаңы жыргал турмушту.

1931.

АНЖИЯН

Береги биз келип турган
Кадимки
Атагы чыккан Анжиян.
Көңүлүм
Көлдөй толкуп кыялданам...
Соодагерлерге,
Жалдапка,
Ташып турган бай-манапка,
Кызып турган
Базар болгон бир заман.

Ошондуктан
Бизден соңку жеткинчекке
Бир аз булдур калсын үчүн,
Анжияндан
Азыраак баян кылам.
Анжиянга таңыркап,
Бул кандай жер дечи элек,
Биз ал кезде, тантык акыл, эселек.
Ал убакта
Жүрөр элек
Жетим башты көрүнгөнү тебелеп.
Күн чыгыштан Анжиянга
Мал айдатып
Кутурган семиз байлар.
Оттой күндө,
Шоргологон жамгырда,
Шору кайнап, айдап келчү:
Койчулар,
Кулдар,
Малайлар.
Ошондой болуп,
Өтгү, кетти далайлар!
Бул, бир базар алдамчынын
Уйушкан ойну болгон.
Шишиген семиз карын:
Алтын,
Дилде,
Күмүшкө
Ынтыгып коюн толгон.
Ал заманда
Өң момундун көзүн боёп алдаган,
Ордо болчу кадимки ушул Анжиян.
Уяты жок, ашкан куулар,
Чак түштө
Кокуйлатып,

Сан көздү будалаган.
Шол, Анжиян,
Бир убакта
Кимдер жыргап –
Ким өксөп ыйлабаган.
Кийин келе:
Ала салып
Замана алмашты,
Эрегишип эки дүйнө кармашты –
Акыр жеңди,
Жетилип
Большевиктер – баатырлар
Жаңы турмуш,
Жаңы өмүргө эшик ачты.
Шол Анжиян
Соодагер толгон бир кездеги,
Бүгүн, мына, большевиктин жери эми.
Мына, мыкты жумушчулар,
Бул дүйнөнүн эгеси...
Ал бир заман алыс калды карасак.
Эриккен бай эрмек кылып биздерди
Эстен кетпейт ошондогу кара так.
Мына бүгүн
От арабам,
Анжияндан зуулап өтүп баратат.
Бүгүн жок Анжиянда
Чардаган семиз байлар,
Дүйнөнү чакмак алган,
Чалкайган байбачалар,
Бүгүн мында
Жасап жаткан –
Бул тумуштун балбаны, жумушчу бар.
Социалчыл
Тапсыз коом жасагандар.

1932~жыл.

ЭМИ КЕЛДИ КАЙРАТЫМ

Мен аз гана жашасам да,
Чексиз узак жол жүрдүм.
Бирок, көп жол сарып болду
Жаңырып, жасалгыча.
Эскиликке
Дуушар болгон өмүрүм.
Эч ким мага
Так салган жок андагыдай, -
Көп созулду
Касыретим айыкпай.
Ошондуктан ошондогу
Кегим күчтүү
Күндөрдү
Чыдабадым көп айтпай.
Узак жолго
Күрөшкө
Чечинип жеңилдендим,
Мен эзелден
Ой бадасын баккамын.
Ошол байдан кутулууга
Нечен жолу
Айкырып
Душманыма чапкамын,
Унутпаймын
Нечен жолу какканын.
Күндөрдүн бир күндөрүндө,
Дүнүйөдө
Бир көрөбүз
Ким алыска чыкканын.
Бир кездерде
Курутту мени
Туш-тушумдан жулмалап,
Бирок, эч ким түк кыла албайт,

Пролетардын
Түп-түз жолун бурмалап.
Бул турмуштун
Бар токоюн
Бүт көрдүм.
Китеп эмес, иште кайнап,
Аралап,
Көрүп жүрүп өткөрдүм,
Ошондуктан мыкты билем,
Не болуп,
Нелер өткөнүн.
Эгер менин
Коомго,
Көпкө пайдам тийбесе:
Өчүрөрмүн,
Атымды адам койбоймун!
Ошол үчүн ишке арналган:
Эмгегим,
Эрким,
Бар оюм.
Душмандар сенин
Чымындай чакпайт
Жалган жала жапканың.
Менин жалгыз сыйынарым,
Мыкты тап пролетарым.
Сенин канчалык
Душмандыгың арта берсе,
Менин шончо күчөй берет:
Эрдигим,
Чыдамым,
Кайратым.

Жалал-Абад, 1932-жыл.

ЫСЫК-КӨЛ

Көп болгон
Көрбөгөнүм
Кең Ысык-Көл жеримди.
Мына бүгүн,
Зырлап барам,
Жолду катар боюм балкып эриди.
Аркырап, айдап,
Автобус зырлап баратат.
Жайнаган гүл,
Жашыл күз,
Жер кулпунуп, сулуу кыздай жарашат.
Тынч мемиреп,
Көз жетпеген түз жатат
Көктө жүргөн азат куштай зымырап.
Кыял учуп,
Бүт дүйнөнү чарк уруп,
Семирип-
Сергип келатат.
Бир заманда ушул жолдон өткөнбүз,
Кайтып бир жол келбечүдөй кеткенбиз.
Арымы жок кылдыраган араба,
Араң сүйрөп,
Сүйрөлүп
Нечен күндө жеткенбиз.
Ошол күнүм ойлоп барам эми эстеп,
Барган сайын ала качып жел кыял,
Сансыз ойлор тез жамырап келишет.
Баягыдан,
Кыскарган жолу чамабыз,
Кезек-кезек,
Автобусту
Зыркыратып, айдап-айдап салабыз.
Балыкчыга –
Кечке кирип барабыз.

Ысык-Көлгө
Мына кирдикзымырап,
Кыраан куштай,
Кырдан туруп көз салып,
Күлүк оюм
Токсон тогуз кубулат.
Ысык-Көлүм
Ыксыраган немедей,
Күн чыгыштан күн батышка созулат.
Далай терең, далай сырлар төгүлгөн,
Далай мундуу, көз жашына көмүлгөн.
Чер көкүрөк, жаралы жан айыкпай,
Далай ыйлап, сур өмүрдөн түңүлгөн.
Ал кезде биз,
Түк биле элек,
Көөдөн тайыз,
Акыл, ойсуз эселек,
Зор турмуштун –
Кемесине түшө элек.
Андан бери:
Заман озду, соккон желдей зымырап,
Сансыз жылдар өтө берди жыбырап...
Өттү турмуш
Конду жаңы курулуш,
Өзгөрүштү,
Жомок кылып,
Айткан чалдар кандырат.
Турмуш тынбай,
Тынбай агып баратат.
Агып барат,
Ачкычтарын миң бурап,
Көргөн түштөй,
Өткөн заман алыс калды булдурап.
Көлдө жыргал, салкын төрдө
Сайрандап,

Бир заманда доор сүргөн бай-манап,
Койдой айдап, кулду саткан бий-болуш,
Айдалып,
Урал менен Сибирге,
Жүрөт дешет тунжурап.
Колун жууган:
Короолуу кой,
Өрүштүү жылкылардан.
Мына шонтип ал куулардан
Ысык-Көлүм тазарган.
Өткөн экен
Далай-далай көр заман.
Карт Ысык-Көл
Көптү көрүп, чачы куудай агарган.
Ысык-Көлүм –
Телегейи тегиз колхоз атанган.
Социалдын аскерлери дабырап,
Кызуу майдан ишке кирген жамырап,
Гудок чындап айкырыкты салганда,
Көк тиреген бийик үйлөр жаңырат.
Өнөр кеткен
Асман менен зым улап.
Зор курулуш
Куруп жаткан
Токсон жерге жаңылап.
Көл бетине
Бүгүн бөтөн өң кирип,
Каптаган
Завод,
Фабрик,
Эскиликтин
Ойрондогон калаасын –
Талкалап,
Бузуп,
Жемирип,

Көл тирелген
Күрүлдөгөн пароход.
Автобустар
Жүрүп берсе, желдей зулдап
Аткан ок.
Жер жаңырган,
Эл жаңырган
Кечеги –
Суп-сур өмүр бүгүн жок.
Өзгөрүүлөр, далай заман алмашар,
Далай чыгып, далай кайра күн батар.
Ысык-Көлдүн терең-терең сырларын,
Бизден соң да далай акын ырдашар.
Баштан кирип,
Аягына чыккыча,
Биздей болуп,
Далай эрлер узун жолдо кармашар...

1933.

ОТ АРАБА

От арабага мына минип,
Кыял чайкап,
Чарк уруп
Уктай албай келемин.
Сан кыялга
Кызыгып берилемин.
Өткөн менен
Бүгүнкүнү салыштырам,
Боюм балкып,
Балбырады бар деним.
Тарсылдады
Вагондордун таманы,
Каршы алдыман
Эпкин менен уруп барат шамалы.

Көңүл чалкып,
Чарыктап,
Күлүп гана
Жаш баладай кубанды.
Желин жутуп салкын сары талаанын,
Бетти сүйөп терезеге карадым.
Ай күнчүлүк алыс жерди чабыттап
Сар талааны тынбай чолуп барамын.
Көз ачканча
Учкан куштай зымырап,
Узап кетет
Алда кайда карааны.
Биз аркырап
Тынбай катуу жүрөбүз.
Эртең эрте тешкен тоодон өтөбүз.
Бул поезде бара жаткан бар адам,
Эртең барып жетебиз,
Бытырап,
Тарап,
Бөлүнүп,
Туш-туш жакка, үй-үйлөргө кетебиз.
Али шашпа
Далай тоону ашып,
Далай суудан кечебиз.
Жер зымырап, чар көпөлөк айланып,
Ала качып, ажылдатып баратат
Салкын аба, сар талаада зымыратып,
Жер мемиреп,
Көлдө тынган кемедей,
Тетигинден,
Кызарып
Кулап барат күн батып.
От арабада
Далай жүрдүк,
Жолдош болдук далайга.

Көптү көрүп, адам болдук далайда.
Баягыда
Булдур калган бир заманда,
Он, он беш жыл
Айдатып,
Тынбай жүрдүк малайга.
Бирок, азыр
Башы бышкан,
Ал кездеги мен эмес.
Мен жеттим,
Жетилдим,
Эч кимиңден
Эми бала кем эмес.
Көптү көрдүк,
Кагылдык,
Ырас,
Далай жолу жаңылдык.
Анткен менен сан майданда,
Салышта
Көнүп калдык, такшалдык.
От арабада –
Көңүл чиркин, көтөрүлөт көкөлөп,
Кыял чиркин, сан жорукту көтөрөт.
Ой терметип, уктай албай чакыйып,
Алда нени
Чубуртуп,
Көз алдыңа келтирет.
Ого бетер толкундатып,
Ойготту,
Мына жаткан
Чексиз талаа мелтирөп.
Поезд чиркин -
Өмүр бою тынбай агар зымырап.
Адамзат да дайым шондой агылат.
Жапырылып, сан которуп, сан адам

Күндө түшөр бул поездге жаңылап.
Өмүр,
Турмуш,
Үзгүлтүккө жол бербей,
Мыктап жасап бурулуш,
Тездик менен
Алга карай чамынат.
Бир күндүк жол
Арыс менен
Анжияндын арасы,
Ажылдатып паровозду
Айдап барат
Большевиктин баласы.
Оргуп-оргуп кара түтүн
Мордон атып,
Туманга барып адашты.
Ийрелеңдеп ажыдаардай,
Поезд тынбай
Желдей зуулдап баратат.
Тарак-турак
Тарактап,
Шарак-шурак
Шарактап,
Мелтиреген сан талаада
Коё берип,
Ажылдатып айдаганда,
Көңүлдөгү
Черинди бир таратат.
Ах! Советим,
Сенин жериң,
Келбетиң
Бүгүн кандай жаңырган!
Той күнкүдөй
Жаңы кымкап жамынып,
Бар дүйнөгө

Жасалгандай жаңыдан.
Кече көргөн бир адамга,
Сенин бетиң,
Бүгүн араң таанылган.
Ошол бир күн жым-жырт жаткан –
Сар талаага
Санат жеткис көк тиреген,
Кызыл үйлөр салынган.
Алты шарттын
Азаматы жумушчу,
Ташын чагып, талкалаган жумушту,
Жолду катар
Көзүн албай элдин баары
Көрүп келет
Күжүлдөгөн, санат жеткис,
Курулуш
Кызык турмушту.
Кандай сайран,
Кандай сонун бул турмуш.
Биз да жөнөп бара жатабыз.
Үзгүлтүккө жол койбой,
Жасайбыз деп бурулуш.
Сан уруулуу,
Сан эл барат поезде.
Паровоз,
Эркин деп айдат
Зымырат,
Учкан куштан калышпа.
Арышта.
Тынбай арышта!
От арабада келе жатып,
Бир баш тартпай
Абдан терең ойлоном...
Кече бир күн
Өкүлдөтүп өгүздү.

Ыңырчакка
Жоорутуп,
Минген бала мен болом
От арабадай тынбай айдап,
Биз турмушту тездетебиз.
Социалчыл
Тапсыз коомго
Күрөш менен жетебиз.
Өлчөөсү жок узак жүрүп,
Көп узадык баягыдан,
Арылдык далай
Зыянкечтен,
Шумдардан,
Душмандардан.
Жаза тайбай,
Ар дайым сактык керек.
Миң жылма кубандардан –
Көрүнөөдөн
Кылтыйып сыр билдирбей,
Көмө жүргөн шум жаман.
Көп ишине
Кыйнала чекпей бар күчүн,
Жыргап четте
Жанын багып жүргөн көп,
Кайтарып жалгыз мүдөөсүн,
Өз кызыгын
Өзүнүн –
Жеке турмушун.
Коомдон
Көптөн
Жумуштан,
Ала качып асыраган
Жалгыз жаны курусун.
Мен табыма
Бар күчүмдү беремин.

Өмүр күнүм бүткөнчө
Жай алып
Жатмак эмес жүрөгүм.
Эмгексизди,
Жалкоону,
Өзүмчүлдү,
Керилген төрөчүлдү,
Дагы көп ушундайды
Өлгөнчө жек көрөмүн.
Биз бараткан ушул поезд,
Ажыдаардай сүрү бар,
Узундугу миң бир саржан чубалар.
Келе жатып айкырыкты салганда,
Жер жаңырып, кара түтүн буралар.
Бардык күчүн агытып,
Таманынан чаң ызгып
Учуп жөнөп бергенде,
Тоодон ылдый
Соккон желдей аркыар.
Азыр мына катуу күчөп айдады,
Чер жазылды нечен жылкы кайдагы.
Бир чоло жок жердин бети шыкырап,
Жолду катар дүр-дүнүйө жайнады.
От арабада –
Келе жаткан көп менен
Тамашалап,
Таңыркап,
Жүрүп келем мен дагы.
Карбаластап,
Кармашып жаткан
Өңчөй мыкты
Беш жылдыктын балбаны.
Биз,
Адам айткыс темп менен,
Тынбай, дуулап өсөбүз.

Эки бештен аман, эсен өтөбүз.
Солкулдатып кара жерди,
Күрөштө жүрөт
Миң-миллион, нечен жүз.
Баракелде,
Башынан
Большевиктин жолу түз!
Артта калмак бар өткөн күн, булдурап,
Баары өзгөрмөк, дайым тынбай кыймылдап.
Өзүбүзчө биз да баарын өзгөртүп,
Келатабыз үстү-үстүнө койгулап.
Акыл да,
Күч да,
Өнөр да
Теңдеши жок
Бул дүйнөдө кыйын чыккан биздин тап.
Эр машинист!
Айда тынбай,
Айда тынбай, аркырат!
Тарак-турак
Така-так!
Шака-шука!
Шака-шак!
Айда катуу шарактат!

1933-жыл.

АНТ

Биз,
Жасалгалуу
Бир заманга барабыз.
Сак кайтарып,
Акын менен жазуучу
Көркөм сөздүн
Кароолунда турабыз.

Бирок да кай бир кезде:
Саясаттан,
Замандан
Айчылык алыс калып,
Али күнгө
Жеткирип айталбадык.
Өткөндү
Же болбосо,
Татыксыз, кур үгүттү,
Кайра кайтып,
Жүз сыйра кайталадык.
Акынмын дейт
Кандай жигит уялбай,
Заманынын каарманын көрөлбай,
Алыс калып, заманага эрип жүрөлбай?
Колко кылып,
Көтөрүп,
Кургак сөзүн карандай.
Заманында
Биздин бир чоң күнөөбүз:
Роман жок,
Пьеса жок –
Салт бастырып жүрөбүз.
Өндүрүштү чакмак алган:
Ударникти,
Каарманды
Кана, досум,
Качан жазып беребиз?
Көргөнүмдүн
Барын жазсам –
Токсон тоодой роман.
Бир азамат аталып
Жер басканы,
Зымырады көп заман.
Ошолордун бирин жазбай
Ичке түйүп,

Мен да унчукпай келатам.
Көргөнүм көп,
Көрбөгөндү болжодум.
Эгер коомго
Күчтү шыкап,
Жасабасам жаңылык,
Кантип жүрөм
Уялбай
Адам атын тагынып,
Тарыхтын аккан шарында,
Так тушунан,
Бир кезинде кабылдык.
Неге унутайын, байыркы бир
Кайырчылык күнүмдү...
Кайда, берчи баягы жаш көңүлдү!
Жерди силкип чыгарайын,
Көптөн бери,
Бир буулуккан үнүмдү.
Ач бөрүдөй
Жалактап бир ойноюн,
Эми чарчап,
Орто жолго келгенде,
Зор тарыхтын жүгүн алып жүралбай,
Кантип эле мен маскара болоюн.
Келчи кана,
Ушу жерден,
Бир күчүмдү болжоюн.
Эми балаң чындап өсөт,
Өсөмүн
Өскөн элдин баласы.
Ушул быйыл
Чыңалып,
Толуп жеткен мүчөлүм.
Бир заманда,
Бизге дагы сын берер,
Же жамандап,

Же биздикин чын көрөр.
Терең акыл,
Темир чыдам, теңсиз кайрат,
Азаматты
Аягына жеткирер.
Биздин заман –
Социализм заманы!
Көргөн эмес
Эч бир тарых – мындай сонун заманды.
Бул замандын кейпине
Блайыктап
Жасап алдык:
Акылды,
Ойду,
Адамды.
Талкаладык
Эски турмуш калаасын,
Тарбиялап асырадык
Жумушчунун
Татынакай баласын.
Большевик сыны,
Келиштирип, сонун жасайт адамды.
Көптү көрүп, көп ийленип, каныксаң,
Шондо гана өзгөртөсүң заманды.
Жедеп көнүп,
Үйрөндүк
Жол табууга
Кайраткерлер,
Кандай шартка болсо да,
Кыйындыктан,
Эч такалып тартынба.
Сага ишенип,
Миллион эрлер,
Жүрүп келет артында.

1933-жыл.

КӨЛ БОЮНДА

Суйкайып нурун чачып турган айга,
Жумшак түн, мемиреген көл боюнда.
Олтуруп жалгыз өзүм бир сонун түн,
Ойлонуп, терең кеттим алда кайда.

Шырт этип жалгыз жандык кыймылдабай,
Көл жатат толкуну жок тосмо суудай.
Миң түрдүү, жарашыктуу сулуу гүлдөр,
Магдырап жыргап турат таң калгандай.

Көл бойлоп ушул беш күн жүргөнүмдө,
Өткөндөн теңебеймин эч бир күнгө,
Арман жок, өкүнүч жок, мен ыраазы,
Не көрсөм мындан ары бул өмүрдө.

Мен кетем, эртең бир жол алыс айдап,
Бар жерде баягыдай акыл, кайрат,
Коштошкон айрыларда ысык жардай,
Элжиреп ич эзилет, жүрөк туйлап.

Толкундай атырылган жар койгулап,
Жүрөгүм окторулуп, катуу булкат.
Деңиздей терең сырды кайдан билсин,
Өгүздөй санаасы жок, шалпаң кулак.

Алдымда дагы келер, далай күн бар,
Тынымсыз өмүр жолу миң кубулар.
Жаралган көкүрөктө зор казынам,
Кебелбей көргө чейин бирге барар.

Өмүрдө эстен кетпес, карындашым,
Акылдуу, терең сырдуу сөз салганың.
Тушунда большевизм бир кезиктик,
Жүгү мол бизге таккан замананын.

Шарт ошол: бүгүн мында, эртең анда,
Бир кетсем көрүнбөймүн мен далайга.
Алдымда аскар тоодой милдеттер көп,
Жөнөйүн, колунду бер, кош, садага!

Бирге ойноп, кече бир күн кетти Нуржан,
Өмүрүң бир тамаша карап турсаң.
Адамзат жаралганы эч болбогон,
Жыргалдуу, эң бактылуу мындай заман!

Мен жашмын, эч убакта картайбаймын,
Ал тайып картаям деп кайгырбаймын.
Күчүндөй ак жолборстун кайратым бар,
Өлгөнчө шол касиет, айрылбаймын.

Өмүрдө көп жыл бастым, суулар кечтим,
Майданда бир алдырган жан эмесмин.
Канчалык кайгы торуп курчаса да
Камыгып, эч бирине селт этпедим.

Көтөрүп жок нерсеге өзүн мактап,
Адамды кара кылар кай бир акмак.
Оюндун, же күлкүнүн жөнүн билбей,
Кетирип иштин даамын, кур ыржактап.

Жаштыктын кызуусунда, күчүң барда,
Тартынбай табың үчүн түш майданга.
Жер ушул, элдин күчүн сынай турган,
Болбосо сырттан туруп, кур мактанба.

Туш келип далай жерде нечен санат,
Турмушта түрдүү жорук көп жолугат.
Күнүмдүк болор-болбос күйпөң ишке,
Жеңдирер көтөрүмсүз эр калжырап.

Өткөрүп көп заманды башыбыздан,
Үйрөнүп бул турмушка быштык абдан.
Утурлап тоодой толкун соксо дагы,
Биз эмес беттен кайтып, жашый турган.

Качан да, бир нерсенин бир соңу бар,
Алыста көптү көрүп, эр кагылар.
Барына суудай көнгөн кайран элим,
Башыңдан нечен мындай өткөн чыгар.

Туйлагыч жүрөгүм бар жөн жатпаган,
Жанымды жай алдырып, тынч таппаган.
Заманам эрдин күчүн күтүп турса,
Салышпай зор майданда, кантип жатам?
Абалдан күрөш үчүн энчиленип,
Туш келип бул заманга биз жаралган.

Койсары, 1935-жыл.

АЛЫСКА КЕТКЕН ЖАРГА

Мен жолоочу – милдет менен бараткан,
Сен да сапар келатыпсың бир жактан.
Тогуз жолдун айрылышы... түркүн эл...
Эсиндеби баягыда жолуккан?

Кереметтей, Ысык-Көлүм мунарып,
Эркелеткен сүйкүмдүү жел бир калып.
Жашыл тоодон жаңы балкып күн чыккан,
Кубат кирип, талган дене жашарып.

Мезгил таяп, таттуу бир түш көргөндөй,
Ажыраштык аз сүйлөшүп үлгүрбөй.
Коштошордо колуң берип, жүзүмө
Жалдыраган бото көзүң түңүлбөй.

«Кайгыга күл, кубанычка жарылба,
Сабыр менен салкын кара барына».
Анан келдик акырында көп жүрүп,
Алпурушкан узак кеме жолунда.

Утур-тетир соккон желдей зуулдап,
Өмүр чиркин, тынымы жок кубулмак.
Мейли болсун, мейли миң жыл алмашсын,
Сен – түбөлүк, унутулгус ар убак.

Жел бийлеген, айдап кеткен, кайыктай,
Алыс кеттим узак жылдар, кайрылбай,
Эч капа жок, эрөөн алба мындайды,
Эзелтеден эр милдети ушундай.

Мен эзелки берген анттын соңунда,
Тыныгабыз эмгек улуу жолунда.
Азыгым да, кубаныч да, жарым да
Өмүр күнүм – бар дүнүйөм ушунда.

1940.

УЛУУ МАРШ

Эрин кулдап, күндөй жумшап бүлөсүн,
Нечен жылдар аккан тердин мөмөсүн.
Тартып алсам деген кара ниетин
Кордугуна кантип тирүү көнөсүн?

Улуу марш, улуу сынга
Сал барын, эч аянба!
Эр жигит эми келди
Сыналчу зор майданга!

Кыйын-кыстоо – миң жорукка белчеден
Жедеп бышып, көнгөн элем эзелден.

Теңдеши жок кандай күчтүү болсо да,
Коркпойбуз да, жалтанбайбыз эч кимден.

Ачууланган большевиктик замбирек,
Сүрдүү бетин жоого бурду күркүрөп.
Эки дүйнө чеңгелдешкен майданда,
Чыдай албай жердин жүзү титиреп...

Жаш-кары жок, түп көтөрө жабыла,
Аянбаган кыйын жоону бет ала.
Дүйнө жүзү каптагандай калың сел,
Көтөрүлдү чын кармашар майданга.

Эмгек этип ырысы мол жеринде,
Жазыгы жок,
Жаткан тып-тынч элиме,
Өзү келип, катылышкан жоо менен,
Чын оюнду салышалы, келгиле!

Улуу марш, улуу сынга
Сал барын, эч аянба!
Эр жигит эми келди
Сыналчу зор майданга!

Июль, 1941-жыл.

ЭНЕСИ МЕНЕН КОШТОШУУ

Каршылашып, беттешип,
Кармаша турган кыйын жоо.
Эр жигиттин кайраты,
Чын көрүнөт ошондо.
Кайгырбагын, энеке,
Жаман-жакшы барына.
Байыртан балаң бышты го.
Көрүшөбүз бир күнү,
Майдандан кайтып эсен-соо.

Гитлерге түшкөн күн курсун,
Башыңдан тартып мал кетет,
Желеден кыйып агытып,
Бир уйдан өөдө жетелеп.
Чылбырына жармашсаң,
Балдардын эсин чыгарып,
Чыңыртып уруп, тепкилеп,
Бозюнан ажырап...
Боздоп – муңдуу жар кетет.
Ырысы суудай төгүлүп,
Ысык-Көлдөн сан кетет.
Тагдырды бир жол чечүүгө,
Зор майдан ушул алышар.
Кесири жок, кечикпей,
Сүйүнчүлөп жеңишти,
Кызыл туу биздин жаркылдар!

Кайда болсо карашар,
Колхозуң жанга күйүмдүү.
Кетесиң деп далайга,
Кеп урбагын үйүңдү.
Азыр ойлор мезгил жок,
Мынабу чечпей түйүңдү.

Замандын арткан милдетин,
Эр жигит башка көтөрмөк.
Эт чыңалып, көз канып,
Эр майданда жетилмек.
Советтен тууган кыраандар.
Сан алаамат келсе да,
Кимге мөөрөй кетирмек!

Эзелден мыкты биздин эл,
Душманды белес ашырбайт.
Бйык жерин булгатып,

Фашисттин жаман өтүгүн
Ала-Тоого бастырбайт.

Касташканын бүтүрбөй,
Кайнаган ачуу басылбайт.
Эгинин быйыл эрте алсын,
Калгандарга салам айт!

Адамдын черин тараткан,
Атырдай эскен жели бар,
Көлгө жүзүн каранган
Бийик аскар бели бар,
Асмандаган Ала-Тоо
Баласын сурап сагынар.
Өткөндөрдөн кур калбай;
«Барбы, – деп, – деги бир кабар?»
Кам жебегин Ала-Тоо;
Ленин биздин бабабыз,
Улуу орус агабыз.
Партияны биз ээрчип,
Жеңиш күнгө барабыз.
Мен эмес жатка баш урар!

Эр туулмак эл үчүн,
Ансыз келип эмине,
Бул дүйнөдө жүрүшүң?
Улуу майдан сынамак,
Эл сактаган эр күчүн.
Эр жигит артык өлүшүң,
Айыгышкан душмандын
Тескери сойбой терисин.
Эрегиштим аябай,
Эми, мен ошону менен жумушум!

5-август, 1941-жыл.

УЗАТКАНДА

Жүргөн жериң алтын булак – Каракол,
Эмгекчи жар, милдетине мыкты бол.
Сенден узап алыс жерге кеткеним,
Моюнума менин алган жүгүм зор.
Эл сактаган,
Намысы бек,
Эр азамат барчу жол.
Кетеримде жандан чыкпай кыналып,
Тандап туруп эр төшүмө гүл тагып,
Акылы көп айткандарың эсимде.
Деп: «Кош эми, келечекте сынайлык».
Ошол кебиң өмүрлүккө
Улуу кубат, жол азык.

Менден эч бир кам санаба, түңүлбө,
Баарын көрүп, дасыкканбыз өмүргө,
Унутулбайт, кызыл жоолук булгаган,
Узатканың ошол пароход жөнөрдө.
Дуулап жашап,
Бир туш келдик
Мына сонун күндөргө.

Биз туулган эмгек үчүн жалындап,
Талыбагын, тынбай иште жакшылап.
Келди кезек, жетти сагат эми чын,
Эр кайратын, жар милдети сынамак.
«Баракелде!» –
Демек бизди,
Жер бетинде адамзат.

Бир кездерде: «Тумшугу жок!» –
Деп энем,
Жаргак шымым такымымда жүрчү элем.
Бүгүн менин кабыландай сүрүмдөн,

Душман көрсө күнчүлүктөн сүрдөгөн;
Салгылашып
Аман чыккан
Далай кыйын күндөрдөн.

Биз күрөшүп жеңген майдан далайлар,
Дал ошону дагы бу жолу көрүп ал.
Улуу сындан бир тайгылбай өтүшкө,
Зор ишеним, өмүр талбас күчү бар.
Жеңип кайтсам,
Шондо жайнап,
Тозуп алгын, сулуу жар!

1941-жыл.

АЛА-ТООГО КАТ

Арт жагымды карасам,
Айчылык алыс жер калды.
Бейли кенен, колу март,
Берекем, жыргал эл калды.
Калкылдап сүзүп кайгысыз,
Каз, өрдөк жүргөн көл калды.
Айланайын, Ала-Тоо,
Алтыным, сендей жер барбы...
Узакка кеткен балаңдан,
Угарсың кийин кабарды.

Ырыстуу сенин бооруңда,
Ышкын терип ыр ырдап,
Көрүнбөй чөптөн башыбыз
Көпөлөк уулап, кубулап,

Ысылап кетсек ысык суу,
Чабак уруп чалпылдап,
Санаасыз, ойсуз бир кезде,

Балалык өттү зуулдап,
Эл кайтарып, эр жетип,
Майданда жүрөм мен эбак.
Каардансам катуулап
Кайратым ташкан селге тең.
Жүрөгүмдүн байлыгы,
Жүз мамлекет элге тең.
Кылган иш менен көргөнүм
Кырк кылым жүргөн эрге тең.
Жер бетине келгени,
Басынып көрдүм мен кимден?

Ачуусу менен Ысык-Көл,
Алышып катуу жел менен,
«Душманыңды басынтып
Багым чоң, кайра бир келсең» –
Деп карт бабам Ала-Тоо,
Кетерде сүйүп бетимден,
Кокту дебей, кыр дебей,
Кушувак болуп бары тең.
Узатып салган күндөрдү,
Унутайын кантип мен.

Арманым болбос эч качан,
Алышып улуу майдандан,
Душманды жеңип түбөлүк,
Ала-Тоого мен кайтсам.
Балыкчыга келгенде,
Пароход минип узасам,
Сагынган дос, жар кошулуп,
Тамаша менен баратсам.
Салкын аба, жайкы түн,
Башыбызды куттуктап,
Көл үстүндө таң атсаң!...

10-июль, 1942-жыл.

БЕКЕМ ШЕРТ

Көл бою, шибер жел ыргап,
Көйкөлө баскан бир убак.
Көңүл ачып, жарк этип,
Күлгөнүң жанды сагынтат.

Байланып ишим көп болуп,
Башымда толгон миң жорук.
Сагынган жарым көрөрмүн,
Саламат болсо ден соолук.

Майданда катуу болгондон
Кайгырба, селки, жолум оң.
Кабар салып, кат жаздым,
Кечигип дайның кеткен соң.

Көңүлүң менден бурбай жүр,
Көрүшмөк кайтып кеткен бир,
Басынба, шартка күнүмдүк,
Башыңдан мындай өткөндүр.

Айтышкан антка бек болсоң,
Жетербиз ойго бак колдоп.
Түшүнөрсүң калганын,
Узун сөзгө мезгил жок.

Жаңылба жолдон, жаш сулуу,
Турмуштун сансыз көп жолу.
Айлуу түндө сыр чечип,
Айтканмын далай мен муну.

Биз жүргөн жерлер күнү-түн,
Сынашкан майдан эр күчүн.
Канчалык зор күч болсо да,
Кармашам тынбай сен үчүн.

Октябрь, 1942-жыл.

ТИЛЕК

Ааламдын барын чайпалткан,
Айыгышкан мабу зор майдан,
Аяктап кайтып баратсам.
Утурлап чыгып, жел күүлөп,
Жылуу учурап, мемиреп,
Көрүнсө көлүм ыраактан.

«Жаралган экен, жаның бек,
Армансыз, бала, жүрдүң» деп.
Көрүнсө журтум чуркурап,
Капкайдан келип чогулуп.

Кубанычтуу чексиз той болуп,
Ойносок он күн бир дуулап.
Ыргалып, жыргап көк шибер,
Көтөрүлүп Ысык-Көл,
Жеңишти мактап толкуса,
Өткөрүп баштан ишти чоң,
Согушта жүрүп суз болгон,
Көңүлүм ташып чалкыса.

Түбөлүк жайлап душманды, –
Тынчытып бүлүк заманды.
Жериме кайтып баратсам
Утурлап чыгып, жел күүлөп,
Жылуу учурап, мелтиреп,
Көрүнсө көлүм ыраактан!

20-апрель, 1943-жыл.

ЭКИ ЖҮРӨК

Селки сөзү
Быйылкы чоң сын – посевной,
Жатат колду бошотпой.
Узатып эрте келбейт деп,
Таарынба, шартым ошондой.
Кыйынды салдың башыма,
Көөнүм ток эле сен барда.
Айрылуу бар, көрмөк бар,
Эсиңден мени чыгарба.

Кылды эле бизге ким зордук,
Быйыл жай бирге болбодук.
Өкүнүп, кейип не керек,
Өткөрө жүргөн көп жорук.

Алдыңда турган милдет бар,
Алыска, көпкө тарттың жол,
Айталык эми кайсыны,
Калган соң жалгыз, аман бол!

Ишенип, сүйүп, мен сага
Бергенмин бекер убада.
«Өзгөрбө» деген бир сөзүң,
Катуурак тийди жаныма.

Кадырлашым жан бирге,
Кайда деп менден кам жебе.
Колуңду бергин коштошуп,
Өбөйүн келчи, кетерде.

Жаш жүрөккө барыдан,
Алыста калган, жар жаман.
Айчылык жүр, жылдык жүр,
Келсең болду сен аман!

Жигит жообу
Кыйылба, секет, кара көз,
Убакыт чукул – кетер кез.
Жашчылык сүйүү сырына,
Жайчылык мезгил шарт эмес.

Ичимде кетти далай сыр,
Чечилер түйүн ал акыр.
Оор күн, күрөш соңунан,
Майрамды көрөр күн бардыр.

Кеп эмес бүгүн эч кайгы,
Көрбөгөн ишти мындайды?
Эл үчүн жүрүү майданда
Эр карызы турбайбы.

Кыям кантип мен сени,
Күйдүрбө, Какен, ичимди.
Жалпы журт көргөн тобокел
Жалгыз менин ишимби?

Аёосуз тагдыр мас кылып,
Армансыз болбойт жашчылык.
Күнүмдүк шарттын күчүнө,
Биз эмес калчу басынып.

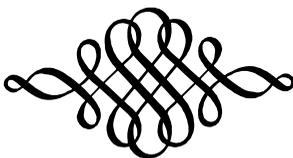
Канчалык катаал айгышса,
Шончолук таттуу жеңиш да,

Кажыбайм узак күрөштөн,
Бир сүйүш үчүн эң кыска.

Бирде күлкү, бирде эмгек,
Турмуштун жолу – миң кезек.
Кандай бир күнгө туш болбо,
Кайратыңдан жазба тек!

6-март, 1943-жыл.

II.
АҢГЕМЕЛЕР

КИТЕП ИЗДЕГЕНДЕ

Мен китепти көп окур элем. Китеп окубаган балдарды жек көрчүмүн. Андайларды дүнүйөдөн кабарсыз, бир күңүрт жандай көрчүмүн.

Кээде сабак арасында, беш мүнөт танапистин ортосунда балдар тайрандап, алышып ойноп жүргөндө, мен бирдемеге үңүлүп, тикийип олтурчумун. Бир себептен ошонумду өзүм жактырып жүрдүм.

Бирок, улам кийинчэрээк өзүм ойчул болуп кеттим.

Бир кездерде: «Адам кандай болсо түзөлөт, адамчылыктын түйүнү кимде, өмүрдү кандай өткөзүү керек» деген сыяктуу китептер бар болду бекен деп, так катып, аңсап жүрдүм. Ата, ошондой китептер табылса, баш тартпай, басып жыгылар элем ээ, деп ойлоп да койчумун.

Менин бир адатым: үстүм самтырап жүрсө да бар ачкама китеп алып баса берер элем. Бирок убактым жок болуп, баары тең окулбай дүпүйүп жыйылып жата берүүчү.

Бир жылы гигиен жөнүнөн жазылган китептерге үйүр алып кеттим – мындай китептер табылса, калтырбай шыпкап олтурдум. Не десең кийинчэрээк саламаттыгым начарлап, бир аз иш кыла келгенде, баш айланып тумандай калчу.

Мындан бир сөз калып баратыптыр: мен чала түшүнсөм да, орус китептерин кажай берер элем. Неге десең: бизче билим ала турган китептер жок эле. Ошондуктан «орусча китептерден билим алуу керек», – деген мыктуу убада бергемин.

Бир күнү базардан алып, ошонун сыртынан жаңы чыккан бир топ китептерди көрдүм. Алар Ленинграддан чыгыптыр. Аны Москвада да сатат экен. Ушул китептер менин көңүлүмө куп келди да калды, себеби: «Ушундай китептер чыгат болду бекен?» – деп көп жыл мурун ойлоп жүргөн китептерим экен: «Кайдан гана тапсам?!» – деп дегдедим да калдым.

Бир күнү бардык дүкөндү кыдырып чыктым, жок. Эртеси азат күнүмдө, «бир жерден табылбас бекен» деген ой менен дагы базарга бара жаттым.

Эртеңки аязда колу-башым калтырап, тоңуп кеттим. Жолдо баратсам чоң кызыл майданда, көп кызыл аскерди маштап, ойнотуп жатыптыр. Карды балпаң-балпаң кечишет. Куюндап жүгүрүп барып жата калып, мылтык шыкалай калышат, бирде «заңк» эткен кыйкырык чыкканда катырган сүрөттөй кылчайып тура калышат.

Алдымда курсактары чыккан багжайган эки киши келе жатып, ойноп жаткан аскерлерди көрө коюп, бири: «Заманны караң, заманны!» – деди. Өзбек экен. Бул сөз мага жаман учурап, ичиркенип өтө бердим.

Базарда китеп дүкөндөрдөн кыйа өтпөй, баарын кыдырып жүрдүм. Эң акыры таппай чарчап, бир кичине дүкөнгө бурулдум. Түксүйгөн ак бапагы бар, чолок сары тончон, тыкчыгый сары абышка колун үйлөп, тыбырап, жер тепкилеп туруптур. Менин бети-колум көгөрүп – тоңуп барам. Издеп жүргөн китептеримди чалдан сурадым. Ал: «Андай китеп жок», – деп башын чулгуду. Менин китепке кумарым ашып барат, «Борбор калаадан табылбаган кандай маскаралык!» – деп ыза болуп коём.

«Бар китепти жатка билбей турган чыгар», – деп чалга ишенбей, тизилип турган китептерге өзүм көз жүгүртүп көрдүм. Жок. Ошентип турганымда, бир кезде оң кол жагымдан жампайган камыш үй дүрт этти. Өрт кетиптир, эл койдой чубуруп калды.

Өрт чыгар замат эбелектей учуп, бирөө тилипон бергендей болду. Бул өрт командирине берген экен. Алар беш минут кечикпей, асмандаган аттарын жетип, жоодон качкан эмедей койгулакка алып, аркыратып айдап жетип келди.

Беш-алты араба келер замат качкан жоонун артынан ашыгып мылтык атчу солдаттардай дароо шап-шуп арабадан түшө-түшө калышып, ичегидей чубалган узун түтүк менен кышылдатып суу чачып киришти.

Мен бар дүкөндөн издеген китептеримди таппай, эң артында жаздырып алдырайын деген ой менен почтого жөнөдүм. Бирок, мында китепти жаздырбайт экен, газет, журналды гана жазат экен.

Карала болгон узун бойлуу неме жаныма келип, жумушумду сурады. Мен китепке кумарлыгымды, эки күн издеп таппай калжыраганымды айттым. Бир топко үңкүйүп ойлоп калды да: «Китеп чыккан жерге акчасы менен кат жаз, балким жиберип калар.» – деп орусча кулдурады.

«Жазгандан не чарчайын, жалгыз акчаны кандай жиберет билбеймин», – дедим. Алиги жумушчу: «Почто менен жибер!» – деди.

Кечинде үйгө келе жаттым. Жер караңгы, анда-санда жерде бириңдеп оюнга бара жаткан кишилер көрүнөт. Экиүч киши алдымда жай басып, кобурап аңгемелешип келе жатты. Сөздөрүнө караганда курбу боз балдар сыяктуу.

Жанымдан өтө берип баратканда бири: «Мен быйыл сопу болдум», – деп калды. Не болсо да аял тууралуу айтылган сөз экенин билдим. Дагы жанымда бирөө: «Адам ой, тилипон мусулманча да сүйлөшөт экен!» – деп калды. Ким болсо да, тыштан жаңыдан келген киши экенин да билдим.

Үйгө келип баягы жумушчунун айтканындай кылып, кат жыздым. Бири болбосо биринен келип калар деген ой менен: «Маскөө, Ленинград – экөөңө тең жаздым.

Бирок, келет деген ой жок. «Көрөйүн, көп болсо он тыйындан экөөнө жыйырма тыйын өлөт экен», – дедим. Кат аягына: «Ушу көрсөтүлгөн китептерди жиберүүңүздөрдү өтүндүм, акчаны бу жерден төлөп алам», – дедим. Каттын сыртына көчө номурун жаздым. Бар болгону ушул. Ошону менен бир ай өтүп кетти. Кез-кезде кат жазганымды эстеп коём. Эчтеме жок. Бир күнү шашылып жумуш менен төмөн карай эңкилдеп кетип бара жатсам, жолумдан бир тааныш татар кызы чыгып, «Сизге чакыруу кагаз» (повестка) бар», – деди, алдым, кагаздын бетинде «Маскөөдөн» деген орусча ийреңдеген жазуу бар, алып почтого бардым. Бирок, кимден экенин биле албай жүрөм. Почтодо кара болуп дугдундап жүк ташыган жумушчулар жүрөт.

Бекенерек келген, койдун жүнүндөй кара сакалдуу сары оруска кагазды сундум. Жумушчу экен. Ал кагазга бир аз тиктей түштү да, дароо барып, кендир менен тыкчыйтып, чырмап байланган кичине таңылчакты алып жетип келди. Акчасын берип алдым.

Алар замат учуп үйгө жөнөдүм.

Кудундап, сүйүнгөн бойдон үйгө келип бычыратып чечип көрсөм, баягы «ашык» болуп Маскөөгө жазган китептерим экен. Баары балдар китеби сыяктуу, өңкөй кичине сегиз китеп.

Муну кара: «Ишенбейби», дегендей кылып почтого төлөй турган акчаны таңылчактын сыртына бир жазып, анан ар китеп канчадан экенин, барлыгы канча болгонун эринбей бир кагазга эсептеп, китебин ичине жазып, фамилиямды кошо тиркеп, жана адресимди түгөл жазып, «төлөй турганыңыз мынча» деп дагы китептин ичине салып коюптур.

Муну келтирип айта албай калдым. Мындан сонун эле «берер акчам бир сом алтымыш тыйын болсо да, мунун эринбей кылганын кара!» – деп таң калдым. Сансыз көп элдин ичинен менин алакандай кагазымды эскерге-

нине таң калдым. Чын көңүлүм менен ошону кылган кишиге аябай ыраазы болдум.

Бирок, муну менен акыры келип маданиятка тирелдим. Маданияттуулуктун белгиси эмеспи дедим.

Акча салбай кат жазуу түгүл, акчасын алда качан жиберип, китеп таба албай койгон жерим көп болучу. Мындай эң көп болгон.

Кызык: бир күнү Ленинградка жазган китептер да келип калыптыр. Булардын баары мурун Маскөөдөн келген эле. Антсе да тартибине кубанып, аны да барып акча төлөп алдым. Анда Маскөөдөн артык тартип менен жиберген. Бар болгону беш гана китеп үчүн эринген эмес. Бир жеринде мүлтүк жок.

Ошондон бери «маданият» деген сөз менин оюмду жайлады да калды.

1930-жыл, март.

КЕЗИККЕНДЕ

Мен бул аңгемени жазууга көптөн ойлосо да, кайнаган, сансыз көп жумуштан кол тийбей жүрүп кечигип калдым.

Муну айткан себебим: кай бир аулдур болуп эстен чыгып калдыбы деймин.

Бул бир эски жолдошум менен кезигүүдөн келип чыкты. Мен иңирге жакын картина алдындагы чоң бактан кезиктим. Кезиккенде да колду бек кармап, бек кысыштык. Коюша кетчү кишилердей акырая өтүшүп барып, кармаша кеттик.

Мунубуз оройлук эмес, тек жыбыраган көп жылдар көрбөй жүрүп, бүгүн түр-турпатыбыз мүлдө өзгөрүп калганына таң калгандай иш болду. Мен муну көрөр замат, өткөн эсиме чапчый түштү.

Бир жылы Ак суу деген калаада бир бай орус богун куйдуруп алып, акыбызды бербей айдап жиберди. Аны менен гана турбай, «бер» дейсиң деп колдойгон чоң муштум менен күрс-күрс муштады.

Ал дейсиңби? Ачкалыктан тоого конуп-түнөп, ышкын терип, калаага алып келип, тоочко сатып көрдүк. Ышкының солуп калыптыр деп кээ бир кутургандар албай ыза кылып салар эле.

Жатар жай жок күйпөйүп көчөдө түнөгөн күндөр да көп болду. Бул гана эмес, эчен күндүк жерге жумуш издеп, акылдап жөө баскан күндөр да көп болду.

Айта берсек, өткөн күндөгү көп көргөн шумдуктар түгөнбөйт. Булардын баарын түгөл көрсөтүп, түшүндүрүүгө сөздүн да колунан келбейт.

Баарын бүктөп бир айтканда – турмушта болгон бар шумдукту кыдырып, кээ бир кыйынчылыктарды баштан кечирдик.

Ал кезде экөөбүз тең жетиле элек жетимбиз. Балтыр катып, баш ойлой элек кез. Бу да мендей 6–7 жашынан жетим калып, турмуштун токсон торомун кыдырган.

Мына ушул жолдошумду көргөндө булардын баары көз алдыма жабырай түштү.

Бир аздан кийин, эсин жыя берип, таң калган кишидей: «Адам – ушул чын эле сенсиңби?» – деди.

Биз бак түбүндө бир скамейкага олтура кеттик. Бирок, таң аткыча олтуруучу кишидей жай олтурдук.

Эл өйдө-төмөн агып турду.

Жазгы күн өрттөй жанып, жумшак кеч кирип, күүгүмдөп келе жатты. Теректин жаш жалбырагы дирилдеп, акырын гана күнүрттөп, үшкүрүп турду. Картинанын алдынан тынбай каршы-терши агып турган эл алыстан араң көрүнүп турду. Алда-кимди чакыргандай иликтирдин санаасыз көзү жымың-жымың этет.

Биз сөз учугун чубап, өткөн эскилерди эске түшүрө баштадык.

Мен бир кезде сөздү бөлүп:

– Баягы Дүйшө шордуу кайда? – дедим.

Ал бир аз мүдүрүлө түшүп, иренжигендей:

– Ал баягы жылы мени менен бир барып, Омский рабфагына кирген, анда бир жыл турбай көкүрөк оорусунан доктордо бир күн онтоп жатып, мүрт өлүп кетти, жиберер жакыны жок, бар буюму казынага кетти, – деди.

Муну укканда денем муз тийгендей дүр эте түштү, чочуп кеттим.

Бу да жашынан жетим калып, турмуштун катуу таягын көп жеген карып болчу. Өзү жаш болсо да жанда жок зейрек, акылман эле. Мен ушунусуна кайгырып кеттим.

Бир кезде мен:

– Эми өзүңдөн кеп урчу! – дедим.

– Өзүң да билерсиң. Мен баягы жылы кеткен бойдон элге биринчи жолу кайтышым ушул. Мурдагы жылы мында бир келип, жок, аңырып кур кайттым. Так ошондо кайтууга тыйын жок, бек кысыла түштүм. Бирок, алыста бир агама кат жаздым эле, ал жумуш кылып берейин деп жанталашып жүрүп, 20 сом таап салып жиберген экен. Кара басып жанымдан алдырып жибердим. Ошол жанга октой бек батып кетти. Теги тири жөн өлбөйт экен. Ошондо да жанталашып жүрүп акыры жеттим. Бирок жолдо жүдөп, көп кыйналдым, поюздан Орунбургга түшүп калып, Казакстандын бирдеме деген мекемесине барып жайымды айттым эле, 5 сом берди. Ошону үнөмдөп олтуруп, жериме 5 күн кечигип жеттим. Мен барсам окуу башталып калган экен.

Ой, дарыйкай, нелер баштан өтпөдү дейсиң. Бирок мен бу күндө ошолордун бирин унутпаймын. Баары эсимде.

Бул башынан токсонду кечирип, турмуш кайыгына жедеп бышкан, өзү тобокелчил, кайраттуу, эр бала эле.

Кандай кыйынчылык кезиккенде да бир бошоп, жашып көргөн эмес. Баарына бел байлап, чыдап, жиреп отуруп эле.

Кандай жан болсо да бир тартынчу эмес. Өзү өтүмдүү, аткан октой өкүм сүйлөчү. Чамынып, шартылдап сүйлөгөндө, кандай эр болсо да кетенчиктеп, жазыла түшчү.

Биз эрип сүйлөшүп олтурганда, айлана күнүрттөп, жуушап турду. Жер жүзү көпкөк, жапжашыл тегерек тынып турду. Бир калаа көчкөн журттай жымжырт болгон.

Жолдошум көптөн кийин мага бурулуп карап:

– Ушул дүйнөдө сени менен кезигишип, бир сүйлөшүүгө кумар элем – деди.

– Неге?

– Жок, сен сөз майын чыгара саласың. Асыл сөз кулпусу сенде гана экендей көрөм. Сени менен бир сүйлөшүп, көп жылы жыйган бугумду ачууга бир кумармын. Теги сени тапканыма бар жаным менен кубандым. Неге дең – сени энемдей сагындым! – деди.

Бир аздан кийин:

– Теги сен баякыдан бери элиңе бардыңбы? – деп калды.

Мен:

– Барбаганыма көп жылдар болду. Алар мени бүшүркөп, тааныбай да калган чыгар. Бирок, «бул өз эл, бул жат» деген ой эсимден эбак чыгып да кеткен. Мен азыр мындайды түк билбеймин. Бир арманым, окууга эрте кезикпей, көп өмүрдү билбей жүрүп, жер-жерге жыртып, кур салпактап жүрүп өткөрүп жибергениме күйөм.

Кантейин! Бирок ал күндөрдө шарт ошондой болчу.

Биз эми сөздүн артын баштадык.

Жолдошум менин аңгемемди жата калып тыңшап, бар дитин коюп бараткан соң, мен сөздү ары кайра узата бердим.

Эми турмушта көргөн тажрыйбалардан козгогум келди. Өзүм да ушундай аңгемени жактырчым.

Төмөнкүдөй баштап кирдим:

– Биз бир кездерде журтта калган жетим козудай күйпөйгөн жаш кара балдар элек.

Дүнүйөдө нелер болбойт – баарын баштан кечирип келебиз. Мен сага дагы бирди айтайынчы: адам бешиктен бел алгандан тартып тынбай агып, өзгөрүп жүрүп олтурат экен. Сен өзүңдү карачы: Кече бир күндөрдө ушундай белең? Зооттон кайра жасап чыгарган буюмдай мүлдө башка болуп турбайсыңбы?

Бир кезде шымын жыя албагандар бул күндө баары сендей эр жетиптир, эс тартып эр жетиптир.

Адам мугалими – турмуш. Кандай гана көптөн мойну бекем жан болбосун, көптү көрүп, көпкө кумдай катышпай тургандыгын мен мыкты билдим. Кандай зор билимдүү болуп алып да, көптөн беш күн чет калсаң, кайта караңгы болуп кошуласың, теги бар касиет турмушта.

Жолдошум бир кезде дагы:

– Сен баягыңды жаздыңбы? – деди.

Мен:

– Жок, баштап коюп, калганына кол тийбей, баары жыйбаган жүктөй чачылып жатат. Башкага алагды болбой, жалаң бир ишке бет алсаң, кыйратып оо салгандайсың. Кантесиң, күндө тынбай бир тиричиликтин артынан салпактап түшөсүң да жүрөсүң, бир тыным жок. Мындай болбой мүмкүн да эмес...

Мындан соң мен дагы сөз улап, ары карай баса сүйлөдүм. Турмуш тажрыйбаларын эске түшүргүм келди:

– Эсиңде болсун, аз өмүр сүрөтү шыпкалып бүтө электе пайдаланып калуу керек, андан кийин турмуш жагындагы бар шумдукка таштай чыдамдуу болот. Мен мурун жанда жок ойчул, сан-санаачыл элем. Кайгы, касирет

кансыратып, жүрөктү курттай кемирген күндөр да болгон. Мына ушунун баарын жиреп жүрүп олтурдум.

Адам көңүлү дайым бир калыпта, былк этпей турбайт. Бирде кубаныч бийлеп, көңүл ташып, бирде күзгү күндөй суз-сур тартып тунжураган күндөр да болот. Деги бул экөө кезектешпей, бирөө гана үстөм болуп өтүү мүмкүн эмес. Мына ушул экөөнө бирдей чыдам берүү керек. Көңүл ташыса чектен чыга кутуруп, көңүл чөксө басынып, дүнүйөдөн күдөр үзүү жарабайт.

Алда күнгө мыкты ишенүү керек. Үмүтсүздөн түк чыкпайт.

Андан соң аз өмүрдү айкайга алмашып, көп ишке алагды болуп, өмүрдү сапырып бошко түгөтүү жарабайт. Көпкө байдаң жок болсо – бар-жогун бирдей, жалгыз жандын жемин издөө – анык адамдыкты кубалаган терең жандын жумушу эмес.

Биздин кээ бир жаштардан бак кумар, байдага берилип кеткендерин да көп көрдүк.

Тек сүйүү (аялга) дегендин артынан түшүп, муну да бир чоң табышмак көрүп жүргөндөр бар. Сүйүү – бакыйган чоңдукка, же көптөн бөтөн бөлүнүп чыккан даражага карабайт.

Сүйүү – көңүлдүн гана жумушу.

Сөз аягында экөөбүз тең турмушту илимдей үйрөнүү керек, адам турмушту тынбай жортуп, кыдырып жүрүп олтуруу аркылуу гана жетилет экен дегенге токтодук.

Биз аңгемени аяктап, ары басканда бар калаа жымжырт тартып, жуушап калыптыр. Жалгыз жумшак, салкын жел акырын сыдырып турган экен.

Жолдошум кетели, кош, аман бол, деп поюзга түшүп жөнөп кетти.

1930-жыл, июнь.

ПАХТАЧЫЛАР БАЗАРЫНДА

Үч араба келе жатабыз. Өргө келгенде, ат ыңкылдап тартпай, жөө басып алдым. Өр абдан узак, күн батууга аз калганда жонуна чыгып, энтиккен аттарды эс алдырып токтодук.

Жонго чыгып, эс алып турганда, мен арабасына түшүп кетип жаткан чокчо сакал өзбек атын баштады.

– Жаныбар, жаздыр-кыштыр бир тынып койбойт – деди.

– Өзү да абдан бышык жылкы көрүнөт – дедим.

– Ооба, кашкар жылкысы бышык болот экен, бул өзү кашкар жылкысынын тукуму. Муну 28-жылы беш сомго алган бир бээге алмашып алгамын. Анда кур эле сөөгү бар болчу... Бир аз тургандан кийин мен:

– Бул жүктөрдү киреге алып келе жатасыңарбы? – дедим. Ал:

– Бир араба артелбиз: мал кыргызторугду. Кайдан тартып кел десе, араба беребиз – деди.

Биз жөнөй бердик. Жолду катар бир да адам көрүнгөн жок. Ээн талаа, жердин баары боткул-боткул адыр.

Жондон бери эңкейип келгенде биз келген жакты көздөй бир жөө орум кетип барат. Колунда бир жаман чапаны менен эски чокойунан башка эчтеме жок.

Кош аяк арабаны илкитип келе жатабыз. Күн батып бара жатканда мен:

– Бара турган жерибиз кайсы, качан жетебиз, – дедим.

– Ашуу көрүнгөн бак, куптанда барып калабыз, – деди.

Ал айткандай жылдыз толо калаанын ортосунда бир чайканага келип түштүк. Пактачылар менен полдому-

чундар баш кошуп жыйналыш кылып жатыптыр. Ортодо бир жашыраак бала жулкунуп сүйлөп жатат.

Мен үстүмүн чаңын күбүбөй келип эле, бир топто жыйналышты тыңшап туруп калдым. Бир аздан соң бир жаш, плащ кийген жигит келип менин катарыма тура калды. Аз турдум да, жакын барып:

– Сиз кайдан? – дедим. Ал мага элпек бурула түштү да:

– Ушу кезде жүргөн киши пакта үчүн эле жүрбөйбү? – деди.

Мен шек алдырбаган киши болуп:

– Аны өзүм билип турумун, кайсы жерден келдиң дегениң го, – дедим.

– Маскөөдөн – деди.

– Кайсы уюмда?

– Борбордук жаштар комитетинен.

– Көпкө болорсуз?

– Өнөктүк бүткөнчө болом.

Мен үйүр ала түштүм да, анын кайда иштеп жатканын, өнөктүктүн кандай иштеп жатканын сурадым. Ал:

– Эми жалпы бара жатыш жакшы, – деди да, өзүнүн керт башын кеп кыла келип, – бирок, жергиликтүү тил билбеген кишиге иштөө эң кыйын экен, – деди.

Бир топтон кийин бирдеме эсине түшкөндөй:

– Айткандай, комсомолдордун пактада иштеши тууралуу бир планы бар эле, ошону кыргызчалатууга киши таба албай койдум. Сиз ошону эртең которуп берерсиз? – деди.

– Макул.

Жыйналыш бүткөндөн кийин киречи-жолоочулар чайканадан орун алып жата баштады. Мен да бир бурчка жалгыз жуурканымды жаба салып, уйпаланып жата кеттим. Менин маңдайыма бир кара сакал бакжагай тажик, аяк жагыма башына томпойгон бир бирдемесин жазданып бир орус жата кетти. Үй дардайган чоң, ичи суук, эшиги ачык.

Чырак өчүп калды. Жаткан жолоочулардын кай бири кужурашып сүйлөшүп жатат. Күн жаңы чыкканда самоорчу менен эсептешип, акчасын берип, таңылчактарымды көтөрүп алып, базарда келе жатсам, алдымдан бирөө чыгып мени карап калды. Тааный калдым, бул Базар-Коргондун аткаруу комитетинин төрагасы экен.

– И, кайдан?

– Фрунзеден! Мен бир жерге мынабуларымды кое турсам болот эле, – дедим.

– Мында баякы Ырыскелди уулу бар эмеспи, – деди. Экөөбүз тийиштүү жакка жөнөдүк.

Кыштактын орто жеринде «Кеңеш» аттуу бир колхоз бар. Эң мурун ошого бардык. Биз колхоз башкармасынын төрагасына кезигип калып, кеңсаларга карай ээрчитип жүрдүк. Колхоз кеңсалары обочо жалгыз там. Тамдын керегесинде пахта терүүчү дыйкандардын сүрөттөрү ачылган. Үйдүн төр жак бурчунда жепирейген кичине үстөл, анын жанында ак тактайдан жасалган эки тоголок отургуч турат. Үстөлдүн үстүндө арабча жазуусу бар үч төрт барак кагаз жатат. Анын жанында бир мукаба бар.

Колхоз башкармасынын төрагасына бир топ суроо бердик. Ал пахтанын жылдык планын сентябрь, октябрь планын жана аны аткаргандыгын жазган бир кагазды алып келип көрсөттү.

– Табар менен жабдуу иши кандай? – деген суроого.

– Биз канча пахта даярдап берсек, ошончо товар алабыз, – деди.

– Аларды кандай бөлүштүрөңөр?

– Эмгек книгеге карап, ар кимдин иштешине карата бердик.

– Сентябрь планын канча аткардыңар?

– Аны 220 процент аткарып, дагы бир тонна пахтанын планын толтура албай калган бир колхозго карыз бердик.

– Бул жердеги колхоздордун эң алды ушул «Кеңеш» колхозу. Бул планды ашык аткарып, биринчи байге алган.

Биз беш колхозду текшерип, кыдырып чыктык. Эң аягында кыштактын аяк жагындагы «Көпүрөө башы» деген колхозго жөнөдүк. Күүгүм кирип, жеринин жүзү үлүңдөп калган кез. Биз барып жеткинче түн кирип калды.

«Көпүрөө башы» колхозунун башкармасынын мурунку кызматчылары жоопсуз иш кылгандыктарынан мындагы пахта өнөктүгү үзүлгөн. Баштагы башкарма мүчөлөрү пахта даярдоого салкын карап, колхоздун арасына эч кандай иш жүргүзбөгөндүктөн пахта планы орундалбай калган.

Колхоздо эмгек эсебин алуу, баалап иштөө дегендер болгон эмес. Кээде алар өздөрүнүн жакын кишилеринин нормолорун көбөйтүп, карточкаларга жазып, аны эмгек кылгандарды толук жазууга көңүл бөлүшкөн эмес. Баштагы башкарма мүчөлөрүнүн ушул сыяктуу жооптуулуктары арасында колхоз ичиндеги жумуштар толук жолго коюлган эмес. Булар текшерилип, башкарманын эски мүчөлөрү кызматтан алынып, сотко берилген.

Бул колхоздун башкармасынын жаңы мүчөлөрү, кызматка отургандан бери карата дагы эч кандай иш жүргүзүлгөн эмес. Алардын баардык сүйөнгөн себептери, башкармага жаңыдан отургандык. Булар ушул «себепке» сүйөнүп алышып, колхоздо кандай иш жүргүзүлүп жатканын толук билишпейт. Бул колхоздо пахта жыйу, даярдоонун октябрдагы планы орундалбаган. Аларда көзгө көрүнүктүү эсеп да жок. Колхоз мүчөлөрүнүн жумушка кандай чыгып жаткандары жөнүндө эчтеме билишпейт.

– Колхозчулар мурун жумушка толук чыгышчу эмес эле. Азыр андай иштер жоюлуп калдыбы? – деген суроого күңк-мыңк жоопторун беришет.

«Көпүрөө башы» колхозунун бул сыяктуу жумуштары ал жердеги тийиштүү уюмдардын толук жол башчылык кылбай койгондугун көрсөтөт.

Бул райондо пахта пландарын мөөнөттөн мурун ашыгы менен орундаган колхозчулар дагы бар. Мындай колхозчуларды райондук колхоз союзу мактап, алардын атагын көтөрүүдө. Бул сыяктуу колхозчулар пахта үчүн күрөшүүдө өзүлөрүнүн анык кайраттарын көрсөтүштү. Аларга сый берүү аты акталат.

* * *

Базар-Коргондун райондук колхоз союзунун үйү бир топ пахтачы колхоздорго толгон. Алар райколхоз союздун төрагасын тегеректеп бирдемени сурап жатышат. Райколхоз союзунун төрагасы, бар алынча түшүндүрүү аркетинде. Ал тегеректегендер пахта жыюу, даярдоо планын мөөнөттөн мурун ашык толтуруп бүткөндөр, алар пахта майданында социалчылык курулушунун эпкиндүүлөрү, алардан үч колхозчу эпкиндүүлүк атагын алып, төмөн жактагы алдыңкы райондорго саякат кылып келүүгө жиберилип жатат. Саякатка жиберилүүчү колхозчулар Маскөөдөн тартып жети чоң шаарды кыдырып келишет. Алардын мойнуна жүктөлгөн милдет ошол барган жерлериндеги колхоздордун мыкты курулган түрлөрүн көрүп, алардын иштери менен толук таанышып, алардын тажрыйбаларын өз районундагы колхоздорго жеткирүү, бүгүнкү колхоз союздун төрага тегеректеп сүйлөшүп жаткан сөздөрү дагы ушул максатта болуучу.

Пахтачы колхоздордун бригадасы баруучу жерин көздөй жөнөтүлдү. Алар райондук колхоз союздан чыгып жөнөштү. Алар баруучу жерлердеги мыкты колхоздордун тажрыйбаларын толук бойдон өз колхоздоруна алып келип, колхоз жумуштарын жакшыртууга убада беришти.

1931-жыл, декабрь.

МАЛАЙ АРТЕЛИ

I

1929-жыл эле. Толубай төрт үй болуп, мурунтан жайлап жүргөн Кең-Төр деген жайлоодо жаткан. Жайлоо жакага алыс эмес, күн чыкпай аттанган киши шашкеде кирип барат.

Жайлоо чатырап толгон кез.

Бир күнү кечинде, Толубай жакын сырдашы Баймурат менен үй артында, дөңсөөдө көпкө сүйлөшүп жатты. Толубай элүүгө келген, багжагай сакал, чатыраган кызыл киши. Саң-саң көрпөдөн тыштап жасаган, жер чийген көйкөлгөн жаңы тону бар.

– Заман бузулуп, басар жер тарып барат, – деди Толубай бир кезде кабагын чытып, алыска карап, оор улутунуп. Кечээ эле күчтүүлөрдүн колунда аяк ашка жетпей телмирип ар эшикте бир жүргөн Калман деген кара кулдун бүгүн ызасы батып турат. "Байлардын малын алабыз" дегенди чыгарып жүргөндүн бири ушул дейт. Колдон мал, аяктан аш кетсе – өлүм ошол. Ошону көрүп, заман бир жаңсыл болгончо, мал карасын азайтып, бир жерге буйтай турсак дедим эле. Муну кандай көрөсүң?

Маңдайында жер чукуп, салаңдап, жанбаштап жаткан Баймурат өөдө болуп:

– Бирок, көздөй киши болбосо, эмки адамга ишеним калбаган турбайбы. Өткөн айда Катаган бай, тескейде кудасына бир топ мал качырыптыр, аны ал жердин

кедейлери сезип коюп, бүлүк салып, ошол мал катканды түрмөгө жаткырыптыр. Теги байкап иштеш керек, азыр эки көздүн бири жоо чыккан заман турбайбы, – деди.

Толубай сөз арасында үй жагына карап:

– Ой, бээни саап агыткыла, кеч кирип кетти!

Көптөн кийин суурдай семиз, быштактай балжайган сары катын, колуна көнөк алып, дардайган чоң ак үйдөн деңкээ басып, салмак менен жай баракат чыгып келди. Бул Толубайдын катыны – Асылкан.

Масилетчилер ошол калыптан жазбай, жылдыз толгуча дөңдө болду. Жылдыз толуп, мал короого кирип, эл аягы тыңгыча үйгө кирген жок.

Түн... Төрт үйдүн ортосунда акты-каралы быкыган көп кой аралашып, тынч алып, бырт-бырт кепшеп, жуушап жатты. Кезек-кезек бирдери тура калып, жөткүрүп коёт. Үйдөн окчун бир жерде, коркулдап бир кош топоз, андан бери, мал туз жеп такырайткан ачыкта, өркөчтөрүн соройтуп, бурт-бурт күйшөп беш-алты төө жатты.

Ушу мезгилде айды булут басып, караңгылап күңүрттөп турду. Жайлоонун салкын жели бир калыпта элбелектеп ойноп турду. Сай-сайдан аккан булактар жылып агып көйкөлгөн сулуу гүлдөрдүн башы менен бир жерден кошулуп, күчөп кутуруп алып, айсыз караңгыда, алда кайдан табыштап, алда эмнелерди обонго салып жаткандай болду.

Ушунун баары келип Толубай менен Баймуратты бүгүн ого бетер ойго чумутуп, убайымдуу, кайгылуу күүгө түшүргөндөй эле. Бүгүн дүйнөдө мырс эткендин бары буларга кайгылуу, жүдөө көрүнүп, ичтери бышты.

Булар козголбой баягы дөңдө али олтурат. Бир кезде:

– Эт бышты, үйгө кирсин дейт, – деп бир бала чакырып кетти.

Булар туруп кеткенде көк шибер уйпаланып, бири бирине жөлөнүп, кыңырайып калды.

Жаңкылар үйгө кирди. Толубайдын үйү кең, жабыкка чейин жүк тирелип жыйылган. Үй буюму көп. Казан-аяк жактар аралашып кобурап жатат.

Чыгдан жакта, төрдө Асылкан, анын ылдыйында 30 жаш чамасында бир кара жигит отурат. Бул Шержан деген, Толубайдын тун баласы. Мунун эки кыз, бир эркеги бар. Балдары жаш, эң улуусу быйыл он бирде. Анысы да кыз. Иреге жакта, анда-санда от ичкелештирип коюп бир кызыл тоголок, жаш аял отурат. Бул Шержандыкы. Үйдө булардан башка да катын-калач болуп, үч-төрт адам бар.

Толубай бир кезде эшик жакта отурган бир балага карады:

– Тышта, мал жакка көз салган жан барбы теги?

Короо жакка бир кыйкырып койсоңорчу, бөрүсү болуп жүрбөсүн!

Анда Асылкан сырт карап:

– «Мал» деп, эми мал кимге опаа болор дейсиң, кудай бир куураган заманга алып келип туш кылды го.

– Э, мунуң кайсы? Азыр мал жан аман го, – деди топучан жамбаштап жаткан Баймурат, Асылканга бурула.

– Аманы болсун, ушу айылга өкмөт үч жол очойто нөлөк салды эле, өмүрдө көрбөгөндү көрдүм, – деди да, артынан: – Ким билет? Бүгүн эртеңдерден быякка дагы өкмөт чыгат деген кеп бар, алар эмне кылып кетерин бир кудай өзү билсин. Жакында батырактары чогулуш өткөрүп: «байлардын малын алабыз» деп токтом кылды дейт. Анысы бышык болсо, курутту дей бер...Аз токтоп. Шержанга карап: – Сен эртең бир топ малды базарга айдасаңчы. Калганын биз бу жерден бирдеме кыла турабыз... Атасынын көрү, кедейлер алгыча жокпу, андан көрө бир күн да болсо өзүбүз убайын көрө туралы. «Заманың бөрү болсо бөрү, түлкү болсо түлкү бол» деген. Балам, заман минтип турганда бир теминип, чыйралып аракет кылсаңчы, – деди Толубай.

Шержан:

– Бир-эки күн аярдай туралы, бизди байкап, аңдып жүргөндөр бар. Мен бүрсүгүнү тиги Шалтадагы кудага барып келейин, анан бир жаңсыл кылалы. Ага чейин келе койбос.

Эт жеп болуп, көптөн кийин эл жатууга келди. Бүгүн күндөгүдөн кеч жатты. Толубай жатарда:

– Саамалдан куйчу! – деди. Асылкан сабаны күрп-күрп бышып, чоң чыны толтура көбүртүп, кыжылда-тып куюп келди.

Анткен менен, Толубай бүгүн аркы-беркини ойлоп, көпкө уктай албай тынчы кетип, ары-бери оонап жатты. Асылкан да кыйналып жатып көптөн кийин уктап, кезек-кезек чоочуп ойгонуп, ала салып чукуранып коюп жатты.

Ошондо, түн ортосу ченде, ат дабышын түрсүлдөтүп бирөө келди.

– Сен ким? – Чала уйкуда жаткан Толубай селт ойгонуп кетип, сурады.

– Мен Орозбакмын! – Келген киши, акырын гана атчан эңкейип, Толубайдын тушуна келди.

– Эмне кабар бар?

– Кабар ошол, бүгүн эртең менен Карымбайдыкына ГПУ келди. Аны чокуда карап жатып көрдүк. Качан экени белгисиз, быякка да чыгат деген кеп бар. Ошону кабарлайын деп келдим.

– ГПУдан башка кимдер бар экен?

– Калман, Каракүжүр бар дешет. ГПУну көбүнчө кутуртуп, райондон баштап чыккан ошолор окшойт. Ушул эми... Мен тиги Качагандыкына да тие кетейин, – деп атчан эңишип турбай жүрүп кетти.

Муну уккан соң, Толубай таң аткыча уйку көргөн жок. Таң заарынан туруп, бир баланы чакыртып алып:

– Бүгүн жылкыны түшүрбөй, ошол төрдүн бир жерине буйтап, көздөп турсун деп баланы жүгүртүп жиберди

да, өзү бир аяк кымызды сыңар тизелеп тартып жиберип, аттанып алып, Баймурат менен жогору бир жыбытты өрдөп чыгып кетти. Жолдон да бирөө кошулуп, үч киши болуп алды.

Бүгүн бээ байланган жок. Күндө созулган узун желеде кулундар чыңырып, тыбырап, балчайган, чоң курсак бээлер шыйпанып, айгырлар кезек-кезек азынап жатчу жер бүгүн жымжырт.

Айылда калган катын балдар да күндөгүдөй эмес. Ит үрдү болду «карачы» деп, үйрөлөнүп тынчы кетип жатты.

Толубайлар кеткен бойдон төрт, беш күн жоголду. Күндүз алыстан бугуп, айылды карап жатат. Түн кирсе берилеп, кулак түрүп, айылдын жаң-жуңун, тыңшап жатат. Кээде Жакып деген жигитти жиберип, айылдан кабар алып да турушту. Жакып киши колунаан ашын жулуп ичкен шум жигит. Өзү илгерки, сан кедейди бир чыбык менен айдаган чоңдун тукуму болсо да, кеңеш өкмөтү чыкканы элге алынып, ишке катыша коюп жүрүп, соңку кездерде четке кагылып калган.

Бир күнү Толубайдын үйүндө, түн ортосуна чейин от өчпөй, жылтылдап жатты. «Эмне экенин барып билип келчи» деп Жакыпты жибершти. Үйгө жакындаганда обочо бир жерге атын байлады да, мышыктай андып басып отуруп үйгө келди. Үй жанына келгенде токтоп, аз тыңшап алды. Бөтөн табыш жок экен, кирип келди. Бар эл кыйрап, уйкуга кеткен. Иргеде тезекке кулап, уктап жаткан бирөөнүн бутун жаза басып алды. Төрдө бирөө чалкасынан чачылып уктап жатат. Отто казан борт-борт кайнап турат.

Көрсө, Толубайдын кудасы эртең кетмек болуп, бир ирик союп, ошого эт бышырып жатышыптыр. Бул Иликбай деген кудасы эле. Аялы, дагы бир эрке баласы менен келгени он чакты күн болгон. Ошого мына булар тамак бышырып жатып, көпкө отуруп, талыкшып уктап кетиптир.

– Ой, эмне болдуңар? Тургула! – деп, Жакып тырайып жаткандарды ойготуп жиберди. Алар бирден уйпаланып, эстеп тура баштады. Эл тургандан кийин Иликбайга карап Жакып:

– И, Илике, кеткени жатасыздарбы? – Иликбай көзүн ушалап, оозун чоң ачып, эстеп алыш:

– Ооба, заман бу болуп, силер тигинтип жүрсөңөр, биздин ичкенибиз да аш болгудай эмес, амандык болуп, заман оңолуп турса келим-кетим качпас. Анын үстүнө, бирин-эки үй оокатыбыз бар, ошого эрте күндө жетип алалы дедик. Жакып:

– Багыбызга түшкөнү ушул экен, Илике! Бизди болсо, өзүңөр көрүп турасыңар, болбосо жаркырап-жайнап, төрт көз түгөл отуруп узатсак болор эле, убакыт ушул болду... – деди да, артынан Асылканга:

– Деги эмне кеп бар? Кимдер келди? Кечээ бул жерден чаап өткөн боз атчан ким? – деп, үстү-үстүнө ушул өңдүү суроолорду берди. Бирок мурункудан өзгөргөн көп жаңылык уккан жок.

Жакып көп отурбады. Этти камтып, ашыгып чыгырып, конокторго жасап, алуучусун алып коюп, өзү бир жиликти тез мүлжүдү да, аттанып, тоо таяна кайра чыгып кетти.

Деген менен эч капсалаң жок, тынчтык болгон соң, беш күн дегенде качкындар кайтып үйлөрүнө келди. Тоодогу жылкыларын түшүрүп, кайра бээ байлап салышты.

Антсе да мурункудай болбой тынчсызданып, күндө бир жаңы кабар алып турушту.

Арадан үч күн өткөн.

Бир күнү эртең менен маңдайкы кыядан төрт, беш атчан чубап түшүп, туура Толубайдыкын көздөй тартты.

Эң алдында Калман, анын артында куржун бөктөргөн бир ак куба жигит, элдин арт жагында бир көк ала сакал чал келе жатты.

Калман быйыл отуз үчкө келген. Орто бойлуу, далылуу, болук, күдүрөйгөн кара жигит. Он жашынан жетим калган, ушул Толубайга беш жыл кой баккан. 1925-жылга чейин Караколдо, тегирмен зоотунда беш жыл иштеген.

Жаңкы ак куба жигит партиянын райкомунан келген. Аты – Кентай.

Булар келгенде Толубай сестейип, өңү бузулуп, чочуп кетсе да, артынан эч нерсени байкабаган киши болуп, күлүп жайраңдап жиберди.

Топ Толубайдын үйүнүн жанында болду.

Көп турган жок. Кентай куржундан тизмени алды да, малды түгөлдөп кирди. Аңгыча жайытта жүргөн уй, кой дебей, бар мал күтүрөп короого да айдалып келип калды. Ошого чейин Толубай шексиз киши болуп, жайраңдап, аралашып жүрө берди. Бир кезде:

– Жүр, кымыз ичиңиздер өкмөттөрүм, – деди Толубай жайпактап.

Эл чубап желеге барды. Калман желеге баргандан кийин:

– Агыт кулундарды, – деди жанындагыларга карап? Толубай күлүмсүрөп:

– Ай баатыр, аста, сабырлык?.. Күн кеч эмес!.. – деп андан ары сөз таппай туттуруп калды.

– «Сабырлык» деп! Сабыр кылып жүрүп да мүйүз эки болгон жок! – деди Калман Толубайга акырая карап, үрпөйүп.

Алар ошентип жатканда, көк ала сакал чал:

– Ой, силер эмне, колуңар барбай турабы? – деп беркилерге бир карап алды да, кулундарды четинен агытып кирди. Шержан чамынып:

– Сага эмне жок? Сен мында кандайча кийлигесиң?! – деп чалды кармап калып барып, акшыя түштү,

– Арам гана кул, сага да бир баккан балаа бардыр!.. – деп Асылкан чалды кармап-шилеп, сыйын «сыпайы» сөз менен берип жиберди. Артынан чыдай албай, бошоп, көзүнө жаш алды.

– Коё бер, былжырабай! – Калман чалды кармай калган Шержанга ачууланып, күркүрөп барды.

Башкадан да, Калман барып тор жоргону жүгөндөп жатканда, Асылкан чыдай албай, жүгүрүп барып:

– Өлтүрүп кет бу көрөкчө! – деп чачы тик туруп үрпөйүп, чылбырга жетип оролду.

Тор жорго Толубай менен Асылкандын эң артык көргөн малы. Быйыл беш асый, мамыктай тынч, катуу жорго. Алдына жорго салып көргөн эмес. Бул бүтүн Курамыш айлына маалым, Асылкан чылбырга оролгондо, Калман:

– Бар ары, мал менен кул айдап жүрүп мүйүзүң эки болбоду! – деп күржүйгөн чоң колу менен түртүп жиберди.

Кулап калган Асылканды көрүп Толубай:

– Ой катын, ургаачылык кылбасаңчы, – деп «акыл» үйрөткөн болуп койду.

Чал желеге камап, ат кармап жүрүп Асылканга карап:

– Куйругуңдун бүлкүлдөгү кетер «балам», шашпа! – деди да, беркилерге:

– Адам силер эмне, мында конокко келдиңер беле? Кармагыла! – деп күчөнүп койду.

Кентай баятан кагазга бирдемелерди жазып жатты да, бир кезде:

– Кана, болдуңарбы? Жөнөгүлө! – деп кыскартып салды. Аңгыча болбой, малды күтүрөтүп айдап жөнөп беришти. Толубай менен Шержанга: он үч кой, бир ат, бир уй калды.

Калгандар: «тиги кашка бээ, тиги тор кунан, тиги күрөң уй...» – дегендей, айдап бараткан мал карааны үзүлгүчө көзүн албай артынан карап турушту.

Иш бүткөн соң, Асылкан үйүнө келип алып:

– Кудай ушул күнгө не туш кылдың экен! – деп коломто жанында, кычкачты таянып шоолоктоп ыйлап

отурду. Толубай үн жок, сөз жок төргө сулап, ойлонуп жатып алды. Шержан үйгө кирбей, тышта ары-бери басып жүрдү.

Ушул жылы февраль айында, бир күнү Курамыш айлында бир мектепте жыйналыш болду. Келген эл жыйырма чакты. Эл топурап жыйналып, олтуруп жатты. Президиум шайланды.

Бир кезде үстөл башы болгон быйпык мурун, кетирекей чап жаак киши туруп:

– Сөз жолдош Кентайга берилет, – деди.

– Жолдоштор, бүгүн карай турган маселебиз, колхоз тууралуу гана. Бул көптөн бери өз ичиңерде сөз болуп да келди. Бул тууралуу борбордон келген деректип бар. Ошондуктан, бүгүн мында жыйылган батырак, кедей, ортолор болуп, кандай да бир колхоз уюшууга тийишпиз. Силерди, кара таман эмгекчилерди бир чыбык менен айдап, жылдар, кылымдар эзип келген бай, манаптарды биротоло аягына чыгара жеңип, силер өз турмушуңарды жакшыртуу үчүн колхоз болбой иш оңолбойт. Быйыл Курамыш айлынан 8 байды кампискелеп, аларга катуу тапшырма барилди. Алар тапшырманы орундабаса, дагы экинчи чара көрөбүз. Ошону менен катар, алар төмөндөп басынмак түгүл, кайра күндөн-күнгө бизге каршылыгын арттырып барат. Биз алардын биротоло аягына чыгуубуз керек. Эгер ушундай кылалы дей турган болсок, батырак, кедей жана ортолор бытырап жүрбөй, күч кошуу керек болуп отурат. Күч кошуп, колхозго уюшуп, алып, аларды малдан, жер-суудан, айыл чарба шаймандарынан алсыратып, каңтаруубуз керек. Алар ошондо гана жоюлат, ошондо гана биз жеңип чыгабыз. Мына маселе кайда жатат! – деп эпкин менен колду бир силкип алды да, колундагы кагазга бир үңүлүп алып, сөзүн узатта берди:

– Биз бүгүн колхоз болсок өкмөт эртеңки күндө мыктап колдоп, көтөргөнү турат. Мурункудан бетер колдоп,

көтөрүп, соко, тырмоо, унаа берүүгө даяр. Бир эсиңерге сала кетерим: колхозго каршы, колхозду жамандап, тескери үгүт жүргүзүп жүргөндөр бар. Мындайларды аябай кыйрата согуу керек. Анткени, буларды эл ичине таратып жүргөндөр көбүнчө: байлар, кулактар, же болбосо алардын жандакерлери. Мына, түшүндүрбү?

Бүгүн эмгекчилер баш кошуп колхоз болгондо, эртеңки күнү бай, кулак, манаптар алсырай баштайт.

Кентайдан соң президиумдун сол жагында отурган Калман сөз алды, Калман сөзгө төгүлгөн чечен, чебер эмес, бирок кемчиликти тартынбай дал, таамай айткан кызымтал, өткүр, эр жигит. Бул төгүлгөн чечен, болбосо да, кемчиликти көрсөтө, кычыган жерге тийип күүлөнүп, сүйлөп бергенде, көптүн жанына жаккандай, тынч алып тыңшап калчу.

Эгер бирөө Калмандын көңүлүнө жакпай калса, анын көзүнө карабай, «бул калжырагандык» деп кыскартып, чорт кесип таштачу.

Билим жагын алганда тантыр-мунтур чала сабаты бар. Анын да быйыл, ар кимден өз бетинче жүрүп үйрөнүп алган.

Баятан сүйлөп, сүйлөп келип, бир жерине келгенде:

– Бизде бай, манаптардын азгырыгына кирип алып, колхоздон безип жүргөндөр бар. Көбү колхоздун максатын ушу күнгө жете билбей келет. Бирок, бул тууралуу сүйлөп, толук түшүндүрүлгөн жок. Эгер колхоз максатына түшүнүп колхоздун эртеңкисине көзү жетип туруп да, бултактай тургандар болсо, андайларды барар жолуна салып жиберүү керек. Батырак, кедейлер! Кече эле байлардын эшигинде таяк жеп, кул болуп, жыл он эки ай тыйынсыз иштеп, аяк ашка жетпей жүргөндө кайда элек?! Унутуп койдуңарбы? Көп сөздөн, аз иш артык. Курамыш айлындагы батырак, кедейлер баш кошуп кечикпей колхоз болуу керек. Ошондо колхозго каршы ниеттер менен, артыкча бай, манаптар менен чындап күрө-

шүп, алардын аягына чыгуубуз керек! – деп колду силкип, сөз аягын чорт кайрып таштады.

Мунун артынан элдин орто ченинде отурган, жүдөө кара сакалдуу, жапалдаш келген бирөө сөз сурады.

– Ал, сүйлө!

– Сүйлөсөм, мен мурунку убакта, байларда сегиз жыл малай жүргөн адаммын. Ушул күндө зайбым, 2 кыз, 3 эркек балам болуп, бир үйдө 7 баш жанмын.

Өзүмдөн башка карууга жарарым жок. Малдан: өзүмдөй көптү көргөн бир көк чологум бар. Мындан башка түгүм жок. Өзүмдүн жыл он эки ай иштеп тапканым, келеркиге балдарымдын курсагын асыроого жетпейт. Бул абалым тууралуу айтканым... Эми узун сөздүн кыскасы, чын колхоз кыла турган болсоңор, мына биринчи мени жазгыла. Ата көйү, ушул отургандардан колхоз болбой жүрүп этеги узарганы барбы экен? Баарыныкы эле менден бетер чолокуп жүргөнү жокпу?! Ошону менен биздин колхоздон күтөрүбүз: үстүбүз бүтүн болуп, карын кампайып, тоочоко чоң тойсо болгону, садагасы, жыргал ушул! – деп тамаша аралаштыра келип токтоду.

Бул отура бергенде, артта, четкерек отурган бирөө сөз алып:

– Колхозго каршылык жок, бирок, элдин баары биз айткандай бир иштеп, бир тиштеп, ичүүгө көнөр бекен?

Барынан да жумушка келгенде бири кылса, бири жатып алып, бири аз, бири көп иштедим деп, иштен береке чыкпай, ыйкы-тыйкы болуп жүрөр. Бу жагын да ойлой отуралы. Айланайын, башкадан да, жумушка келгенде биздин Бердикул кантип көнсүн? – дей бергенде, Калман ыргып туруп:

– Беш-алты кара күткөндүн баары сен өңдөнүп калтылдап отурганы жок. Мында «болор бекен, болбос бекен» – дегендей мүлтүлдөк, арсар кептин кереги жок.

Муңу айтар жер бул эмес. Сен колхозго элдин көңүлүн бөлбөй, жаркыратып ачыгынды айт. Зордобойбуз. Бизге

колхоздун ар кандай жумушуна чын берилип киргендер керек. Ысылы-суукка биз менен бирге бышып, бирге чыдагандар керек, – деп жаңкыны бастырмалап салды.

Булардан кийин да бир тобу сүйлөдү. Үстөл башы бир кезде:

– Кана, колхоз болом дегениң кол көтөргүлөчү! – деди. Үч-төрт киши көтөрбөй калды. Артта, мешке жакын отурган бирөө «көтөрсөмбү, жокпу?..» деп ойлонуп туруп, ал да көтөрүп жиберди. Көтөрбөгөндүн себебин сурап, текшерип отурган жок, эл колун түшүргөндөн кийин, Кентай туруп:

– Колхозго ким алынып, ким коёрун түшүндүрөр, ошону менен катар, «кирбейм» дегендерди биз да кулактан алып зордойбуз. Бирок, батырак, кедейлер, колхозго кирбей калып, эртеңки күндө: «кап сени» деп жүрбөгүлө. Ушул «эсте болсун», – деп эскертип койду.

Күн батууга жакындап калганда жыйналыш бүттү. Бүгүн ар ким үйүнө барып, колхоз, өзүнчө жоруп, ар түрдүү кеп уруп жатты. Бири «колхозго кирем» деп биротоло чечип алды. Эми бири «малым эмне болор экен» деген ойдо болду. Айтор, ар түрдүү ойлор туулду»

III

Курамыш айлында кечикпей жети түтүн батырактан «Малай артели» деген бир колхоз уюшту. Бул айылда эң алгач уюшкан колхоз ушул эле.

Өкмөт муну аябай колдоду. Айдоо жакын калганда бир соко, үрөн жана малды асылда деп бир зоот бука берди.

Калманды башкарма шайлашты. Бирок Калман ага корстон болгон жок, кайра калгандарын баштап, кай жумушта да талкалап, кыйратып алдында жүрдү.

А, бу дегиче жаз келди. Ушундан тартып «Малай артели» бир «тыным» көргөн жок. «Мынча болду эми

байларга таба болбойлу» деп кай жумушка дыр бир бет алып, кыйратып отурушту. Кошту да жандан мурда чыгарып, пландан алда кайда ашырып, мөөнөтүнөн мурун айдап, септи.

«Малай артели» деп уюшканда «ушулардын колунан эмне келер дейсиң» дечүлөр болду. Бирок, буга мокогон жок. Кайра күчөп, аскарлап өсүп отурду. Күндө кечинде жумуштан кайтканда чогула коюп, өздөрүнчө, масилет куруп, «эртең сен буга бар, тиги тигиге барсын», – деп кепти бышырып жумушту «пландап» алышат да, таңата үйдө жан калбай мелтиреген талааны көздөй ашыгып чубап беришет.

Башкасын ким билиптир, ошол колхоз болгондон тартып булардын кылганын кара жумуштан атыккан кара мужуктар да кыла албас. Буларда «сен иш кылбайсың», же болбосо «сен жалкоосуң» деген сөз угуш. «арам». Кай адамын көрсөң да, алда күткөн бир узун максатка жетүүгө күрөшкөн немедей, ар ким өзү билип бар ынтаа, бар күчкүбаты менен жумуш токоюн кыйратып жүргөнүн көрөсүң.

Жайкы отоо, сугаруу өңдүү жумуштарда да, «Малай артели» алдына жан салып көргөн жок.

Ушинтип, ала жазда адам айткыс аракет кылып келип, күзүндө кирешеге карк болуп, онтоп калды. Эгин планын ашырып орундаган үчүн райком сыйлык берди.

Ушундан, ары карай, мунун колунан эмне келер дейсиң, дечүлөрдүн үмүтү кайтып, «ботом, баягы жамандар аскарлап күчөп барат», – дечү болду. Муну көбүнчө Толубай айтчу. Анткени, Толубайдын өмүрдө жек көргөнү «Малай артели» эле.

Соңку кездерде Толубай бир топту ээрчитип алып, Калманды «өлтүрөбүз» деп артына да түшүп жүрдү. Бирок, натыйжа чыккан жок. Толубайдын сөзүнө эрип жүргөндөр кийин чочунуп, чегине берди.

«Малай артели» жылга жетпей чарбасын чыңап, тыңып сала берди. Мүчөлөрдүн да мурункудан көзү ачылып, ким дос, ким кастарын айрып калды. Булар күчөп аскарлаган сайын Толубайлар да күндөн күнгө суук көрүп, душмандыгын арттырып отурду.

Кечикпей бир топ немелер камакка алынды. Бир күнү Каракүжүрдү сельсоветтин кеңсаларына бирөө чыкырып алды да, бир топ кагазды Калманга берип жатып:

– Мына бу бай, кулактардын тизмеси: Буларды районго жеткирип, тапшыр да, расписке алып кайт, – деди да артынан: – Сак бол, көз жазып калба! – деп бышыктап койду.

Каракүжүр «Малай артелинин» мүчөсү, өзү да байларда илгери жети, сегиз жылдай малай жүргөн.

Алды менен Толубайдыкына барды. Толубайдыкы элден обочо, бир тумшуктун алдындагы жалгыз үй эле.

Каракүжүр барардын алдында эле, баласы менен күңкүлдөшүп, сүйлөшүп отурган:

– Балам, баягы байталды эптеп жеткирип сатып, бирдеме алып келбесең күн кыйындап барат, жатып алгандын оозуна бирөө салып береби, заман кедейлердики болгонун көрбөй турасыңбы? Эми бизде баягы заман барбы?! – деп отурган.

Каракүжүр барып түштү. Бул сыпайылашып отурган жок, аттан түшүп кирип барды да, Толубайга:

– Кана, кийинип жүр, районго барасың! – деп бир гана айтып салды. Үйдөгүлөр өңү бузулуп, үрпөйө түштү. Толубай маасысын кийип жатып, унутуп кетип, шымынын бир багалегин ичине, бирин сыртына келтирип кийип койду. Асылкан көрүп:

– Э, кокуй, тигил эмне?! – деди, Толубайдын бутун карап. Толубай карап алып:

– Жерге кирсин, теле эс калган эмес турбайбы! – деп, адашканын билип, үшкүрүп, бир бутун кайра чечти...

Толубайды жөө айдап алды. Калгандары Толубайдын карааны үзүлгүчө артынан карап турушту.

Толубай үйдөн мындай узап, башын жерге салып кетип баратып, өткөн күндөрүн ойлоду. Өткөндөгү жыргал күндөрү, миңден кой айдап, желе-желе бээ байлап, салкын төрдө сайрандап жатканы; ондоп малай жумшаганы; заманында сан кедейлерди бир чыбык менен айдаганы; мен-менсинген нечендер буга тик айтып көрбөгөнү; эң аягында ушул азыр артына түшүп айдап бараткан Каракужур да бир кезде эшигинде кул болуп жүргөнү, – баары бир демде алдынан жамырап, чубап өттү...

Бүгүн бул айдалгандардын ичинде Сагымбай деген да бар. Бул чоң бай болчу. Бир кезде мунун улуу катыны сегиз жүз кичи катыны – жети жүз сексен кой күткөн. Конфиска болор жылы 38 топозу тууган.

Он күн өтпөй түрмөгө Шержан да камалды.

Алардын катын-калачтары «Өмүрүндө жакшылык бетин көрбөй калган арам, кудай ушул Калманга да бир баккан балаа бардыр!» – деп сыртынан каргап-шилеп жүрүштү.

IV

1931-жылы март айында «Малай артели» жыйырма сегиз түгүнгө жетти.

Быйыл кошту былтыркыдан эрте чыгарды. Бар аттар чучуктай семиз. Баары төрт кош чыкты.

Бир күнү Калмандын бригадасы күүгүмдө кошту чыгарып, аттарын отко койду да, аглошту соройтуп көтөрүп коюп, чака асып, тамак бышырып жатты. Бирөө ары басып тезек терип, Аргынбай деген орто жашаган киши соконун бирдемелерин оңдогон болуп, дагы бирөө аттарга чөп салып жүрдү. Калман күр-күр үйлөп, отко тезек калап жатты. Айтор, тамак бышкыча ар кими ар кайда жайылып бирдемелерди кылып жүрдү...

Көптөн кийин бир кезде Калман: – Ой, келгиле! – деди үнүн жогору көтөрүп. Келишти.

Эл келер менен Каракүжүр, жем салган капты жайып салып, үстүнө дулдуйган кара нанды туурап кирди. Бири мүшөктөн шагыратып, аяк, табактарын алды.

Көп болбой отко тегеректей отуруп, аяк-аякка бир-бирден сорпо куюп алып, калың токочту катмарлата согуп, караңгыда күшүлдөп киришти. Чаканы чыгарып алгандан кийин, от акырындап, үлүндөп, карарып өчүп баратты.

Тамактан кийин баары жадырап, жайлангандай болду. Бирлери эсген желге төшүн тосуп чалкасынан чачылып, делдейип жата кетти. Эки үчөө караңгылап чокту тегеректей отуруп алып, көпкө кобур-кобур болуп жатты.

Ушул кезде жаздын салкын жели сыдырып агып тоңозуп, сууп баратты. Айлана мемиреп, тыптынч коңур тартып, жуушап турду. Бир гана суудагы бакалардын чардаганы, салкын сайдан түшкөн булактардын алыстан алда кайдан табыштап, создугуп, шылдырап агып жаткан үнү угулуп турду.

Көптөн кийини оюна бирдеме түшкөндөй:

– Ушул өткөн күндөгү байлардын жоругу эсиңерден кеттиби? – деди Каракүжүр. Муну укканда, Калман өткөн, алыскы күндөр эсине түшкөндөй, көпкө ойлонуп калды да, бир оокумда:

– Ээ, ал күндөрдүн несин айтасың! Бир күндөр болду да, кетти, – деди улутунгансып.

Каракүжүрдүн жанында жамбаштап жаткан бирөө:

– Ушунда отургандардан кедейликти кимибиз көп көрдүк? – деди. Анда Калман:

– Кедейликти да, жетимдикти да менден көп тартканың жоктур. Ушул Толубайдын иниси Эмилбай ары манап, ары барып турган жинди болчу. Али эсимде: бир күнү мени чакырып алды да: «Таң аткыча ырдайсың»

деп жылдырбай отургузуп койду. Амал жок, ырдадым. Түн ортосуна жеткенде үнүм каргылданып бүтүп калды. Анан: «Сен үнүңдү эмне бүтүрөсүң!» – деп тамагыма камчы салып толгоп, таң аткыча кыйнап, сабап чыкты...

– Ит экен, ээ! – деп отургандардан бирөө күңк этти.

– Иттигин мындан бил, жаздын бир күндөрүндө менин көйнөк, ыштанымды чечтирип, дырдай жылаңачтап туруп, «жайдак өгүзгө минип тоодон тик ылдый чап» деп да кыйнаган, аны да кылдым. Бирок, өгүз бир аз өңкүлдөп барганда тоңкочук атып тетигиндей алыс барып түштүм. Өгүздүн мүйүзү аз жерден кардымды жарбай калды, Да бир күнү, бир кедейге серкенин чаначына чымчып буума кымызды «ичип бүтүр» деп кыйнады. Жаңкы байкуш кымызды теңине жакындабай туруп шаркыратып кусуп келип берди. Ал кускан сайын «ич» деп сабай берди, акыры кечке жакындаганда кымыз бүттү. Жаңкы эртеси турбай калды. Андан да кызыгы: короосуна бирөөнүн малы кокус жазып келип калса союп алчу. Арымкул деген бир кедейдин саан уюн музоосун мөөрөтүп коюп, өзүн какшатып туруп союп алган. Мунун айлынын чөйрөсүнөн да киши даап өтө алчу эмес. Андайды «менин айылымдын арасынан гана тоотпой бастырып өтөсүң!» деп байлап сабачу.

– Жаңкынын уюн төлөп бердиби кийин? – деди от жанында тырайып жаткан бирөө.

– Эмненин төлөгөнү. Аны эт жогунан сойгон жок, уй этин өзү да жеп көргөн жан эмес. Бул жөн эле кутургандык, жиндиликтен кылганы. Не кыласың, Эмилбайдын кылган санаттарын айта берсең бүтпөйт, – деди да, артынан:

– Мен башкадан да жаңкыдай эрмек кылып кыйнаган кордуктарды көп көрдүм. Толубайда койчу болуп жүрүп, бир токтусун жоготконум үчүн үч күн арыкта сууга салып сабаганы да бар, – деди.

Аргымбай бир убакта:

– Балдар, ал күндөгү жоруктардын несин айтасыңар? Андан көрө бириң ырдап жибергилечи, анан жаталы, түндүн да көбү болуп калды, – деди сөздү бөлүп.

Дагы кобур-кобур болду. Аңгыча, араба жакта аттарды жайлап жүргөн бирөө:

– Оо-ой! – деп келип, караңгы тунук абада үнүн созуп, кубултуп келип таштап койду. Мындан кийин ар кай жерден жамырап ырдаганга киришти.

Калмандардын маңдайында дүкүйүп жаткан коштон бирөө созулуп ырдап коё берди. Мунун үнү эч кимисине жеткирген жок, бөтөнчө сонун чыкты. Уккандардын жанынын курчун кандыргандай болду. Абаны калтыратып, сулуулап толкутуп жиберди. Бул ырдаганда Каракүжүр тыңшай калып, жанында кобураша кеткендерди тыйып:

– Токтогулачы, мына мунун обону сонун экен, – деди, баары жуушап тыңшай калды. Үн басылар замат баары бир табыштан:

– Бали! – деп тынык абаны селт эттирип ойготуп койдду. Баятан тынып жаткан жымжырттык бир заматта ырга, күүгө толуп тириле калды. Ар кай жерден созултуп, кубултуп салган үндүү, көңүлдүү обондор көпкө басылбай, талаанын көркүн чыгарып, базар кылып жатты.

Ошентип жатып сокочулар бир кезде кандай уйкуга кеткенин да билбей калышты.

Көп болгон жок, бир-эки тук эткенде боз торгой асманга көкөлөп, бийик чыгып алып, безеленип, төгүлтүп сайрап жибергенде, сокочулар ар кай жерден уйпаланып туруп, каамыттарын издеп, аттарын кошуп кирди.

Таңкы тунук абада чытыраган семиз күр жер, жыландай бузулуп барып, жондонуп, аңтарылып эшилип жатты...

Жай мезгили эле. Бир күнү «Малай артелинин» ончакты аялдары бир жерде жайнап эгин отоп жүрүп, береги аңыздын аягы менен кетип бараткан Шержандын аялы Сулайканы көрүштү. Мингени сопол куйрук, арык көк байтал, чойт-чойт камчыланып, өчөңдөп, теминип өтүп баратат.

Эгин отоп жаткан аялдардын бирдери анда-санда жерден жамырап, созолонтуп ырдап коёт. Эң алда бараткан бир жоон балтыр, толук кара-күрөң аял созолонуп ырдап келди да, басылган кезде тура калып, артта, алыс калган бүрөөнө:

– Оой, арам катын! О, жүрү! – деп кыйкырып, колун булгап, ысык абаны толкутуп, жоон үнүн заңк эттирип барып таштап койду.

Бир катын жанындагысына:

– Тетигини! – деди, береги өтүп бараткан Сулайканы көрсөтүп. Аял башын көтөрүп, колунда жулган чөбүн таштабай туруп:

– Апээй! Ошонун катыны беле! – деп оюнга буруп, чалкалап керилип койду.

Орто ченде бир катын, өтүп бараткан Сулайканы карап туруп:

– Өлүгүндү гана жети жерден көрөйүн, арам, заманыңда чом токулган чолок түгүл, чылк күмүш жапкан жорго мингенден эринчи элең, эми баарына көнүп тура-сыңбы? Эми менде да арман жок! – деди.

Бер жакта бир катын:

– Оой! О, салпаяк маржа, жүрү! – деп бая кийин калган аялга кылчайып, колун булгап, кыйкырып койду.

Сулайка буларды карамаксан болуп, тепең-тепең теминип өтүп кете берди.

Жүрүп отуруп, бешимде районго келди. Район айылдан отуз беш километр.

Сулайканын районго келгени бир күн эмес, эң кечиккенде жети, сегиз күндө бир келип, түрмөдөгүлөрүнө бирдеме кийрип, алардын жай-күйүн билип кетип турчу.

Бүгүн да кеч кирип кетип, бир чайканага конуп калды. Эртеси түрмөдөгүлөрүнө барып, кайта келе жатып бир жигитке кезикти. Бул Толубайга жакын тууган эле.

Экөө бурчта, бир көлөкөгө барып отурушту.

– Кайдан жүрөсүң? – деди жигит.

– Кайдан болсун, түрмөдөгүлөргө барып келе жаттым эле. Айылдан кечээ келгемин, – деди Сулайка ысыктан боругуп, өңүн бырыштырып муңайып.

– Капырай, бешиктен белиң чыкпай жатып, быйыл эле карып калыпсың, – деди жигит Сулайкага карап.

– Аа, айланайын, карыбаганда бизде эмненин сыны, адамды санаа карытат турбайбы, – деди салбырап жер чукуп туруп.

– Теги кандай кабар бар?

– Жакында борборуна айдай турган көрүнөт андан ары кайда кетери белгилүү эмес. Өзүбүз да жүрө-жүрө түңүлүп болдук.

– Үй оокатыңар эмне болуп жатат?

– «Оокат» деп, кайсы оокат дейсиң, өлбөгөн бир оокат болуп жатат да. Ушу башка түшсө бала да көнөт экен, башта карыш жерге жалгыз чыкпаган жаным, эми беш-алты күн үй көрбөй кетсем да балдарым жүрө берчү болду. Мен кетсем, үйдө балдарга баш, көз болуп кайне-нем калат. Үйдө ал экөөбүздөн бөлөк баш көтөрөр жан калган жок. Ал байкуш да кайгы менен жүрүп карып болду. Айтор, бир жан өлбөсө дылдырап жүрө берет тура.

– Баягы батырактар кандай?

– Кокуй аларга эмне, даң салып жыргап жатышат. Аштыгы көп, карды ток, мал десе дагы бар. Баягы Калман деле кудай теңирин тааныбай калды. Кудай алардын көктөн тилегенин жерден бербедиби? Калман жакында менин күйөөм менен кайын атамды «бу жерден

айдалса экен» деп арыз бериптир, – деди да, бир аз ойлонуп алып: – Жерге кирсин, мындайда кишинин баары жоо чыгат турбайбы. Башкадан да, баягы кара чечекей жээндики бир тең болду. Чиркин, ушулар камалгандан бери бир бастырып келип көңүл айтууга жараган жок.

Ушундай кыйын күндө карабаган, башка кезде караганы курусун...

Жигит зерикти белем:

– Эмесе бар жумушуңа, дагы бир...– деп туруп басып кетти. Ал кеткенден кийин Сулайка ошол жерде бир аз отуруп калды да, ордуна үшкүрүп туруп, чайкана жакка басты.

VI

«Малай артели» быйыл күз 45 түтүн болду. Толубай, Эмилбайлардын кыштак короо-жайларынын ордуна, колхоздун кыштагы түштү. Быйыл жаз ара чолордо кармай коюп жүрүп, ар мүчөгө бирден үй салынган. Ошону менен созулган узун эки көчө кыштак болуп жатып калды.

Колхоз быйыл ого бетер чыңалып, өсүп, тыңайып алды. Эгинди элден мурда камтып, өкмөткө пландан тыш элүү центнер эгин берди жана трактор сатып алабыз деп кампага жүз центнерге жакын эгин куюп койду. Мал жагынан: 450 кой, 25 саан уйга жетти. Эгин планын быйыл да райондо биринчи болуп бүткөн үчүн өкмөттөн бир соко, эки жүз сом, бир туу сыйлык алды.

Камтып айтканда, быйыл «Малай артели» кирешеге карк болуп, берген-койгондон башка жылдык азыгын күрөп алды. Ушундан ары карай Курамыш айлында «колхозго кирем» деген арыздар кардай жаады.

Күз. Эгин алып, бар жумуш бүткөн соң бир күнү «Малай артели» бир айыл кеңешти бүт чакырып, чоң той берди. Райкомдун катчысы келди. Эрте саат тогузда, кыштак артындагы кең майданга жыйналыш ачылды. Эл каргадай каптап, жайылып, тегеректей отуруп жатты.

Ортого президиумга шайлангандар отурду. Алдында кызыл менен жапкан узун стол. Анын оң жагында дагы бир кичине стол коюлган. Бул чечендер чыгып сүйлөөчү трибуна.

Эл тынчып, текши отуруп, жайланып болгон кезде:

– Жолдоштор, сөз райкомдун катчысы жолдош Матаевге берилет, – деди стол башы болгон быйпык мурун, чапжаак, сейрек мурут кара киши.

Матаев көп сүйлөдү. Аягында:

– «Малай артели» райондо биринчи колхоз. Бул бай, манаптарды тап катарында жоймокко белсенип күрөшүп, партиянын бардык саясий, чарба өнөктүктөрүн, артыкча эгин планын дайым ашык орундап отурду. Жеке бул эмес, «Малай артели» биздин тарыхта биринчи болуп калмак. Мунун мүчөлөрү социализмдин анык тандалган геройлору. Ошону менен мындан ары «Малай артелин» «Ленин колхозу» деп атайбыз, – деп келип, сөзүн бүтөөрдө; «Жашасын Ленин колхозу! Жашасын коммунист партиясы!..» – деп трибунадан түштү.

Дагы үч-төрт киши чыгып, кызуу-кызуу сөздөр менен куттуктап сүйлөп өттү. Булардан кийин, Калман колхоздун бир жарым жылдык иши жөнүндө доклад жасады.

Калман колду силкип алкынып, кызык сүйлөп жатты. Сөзүнүн бир жеринде:

– Батырактар эми чындап ойгонуп, чындап көзү ачылды. Эми бай, манап жана алардын жандакерлерин аягына чыгара, биротоло бүтүрүш керек! – деп кызуу, катуу сүйлөп өттү. Эл мунукун ыкласы менен тыңшап отурушту.

Мунун артынан президиум ичинен чачтуу бир кара тоголок жигитке сөз берди. Ал:

– Партиянын райкомунун токтому боюнча, тап душмандары менен тартынбай күрөшкөндүк аркасында, «Малай артелин» уюштуруп, буга эмгекчилерди темир-

дей топтоп, кай иште, кай жумуштарда дайым алдында болуп келген жолдош Калманды казына расходу менен Москва, Ленинград, Харьковдорго саякатка жиберибиз жана ар дайым жумушка жан-дили менен берилип, ак ниети менен иштеп, эпкиндуулүк көрсөтүп келген береги жолдошторго сыйлык беребиз, – деп алдындагы бир тилке кагазга карады да, тизмеден адамдардын аттарын чакырып, дүкүйгөн бир ором немени берип жөнөтүп жатты. Үстү-үстүнө жер жаңыртып, шакылдатып чапкан алакан дабышы бир топ сөздү угузбай кетти.

– Каракүжүр Күрөңкөй уулу! – деп, тизмеден чакырып алды да, алдына келгенден кийин бетине карап туруп: – Бул жолдош, колхоз адеп уюшкандан тартып дайым жумуштун алдында болуп, нечен жерде өзүнүн жарамдуулугун, эпкиндуулүгүн көрсөткөн. Бир күн жумуштан калбаган. Бардык мелдештен чыгып отурган, – деп мактап келип, бир ором немени кучактатты.

– Закия Чынарбай келини! – дегенде топтун ортосунан бир кара тоголок, кара көз жаш аял шылк күлүп, уялып ордунан кыйылып туруп келе жатканда, жанындагы бир аял;

– Бар арам катын? Жыргадың! – деп элге угузбай акырын унчугуп, артынан түртүп койду.

Закия келгенден кийин элге угуза:

– Бул жолдош өткөн жылкы жазгы жумуштарда жана эгин орууда бардык аялдардын алды болгон. Быйыл ала жазда он беш уйду жеке саап, музоолорун жакшы, сапаттуу баккан жана быйыл жазда, күздө жумуштун кайнаган кездеринде жумушчуларга өксүтпөй азык жеткирип турган, – деп өзү кол чаап жибергенде, бар эл кол чапкылап, жерди астын-үстүн кылып жиберди.

Аял тердеп кетти. Кайра ордуна барганда, жаңкы аял: «Кичи, соогат» деди акырын.

– Бердикул Тоймат уулу! – дегенде кыбың-кыбың эткен чүңкүл көз, эки тиши жок, бети бир ууч, бекене чал

топту жарып, жайтаңдап чыгып келди. Куйтуң-куйтуң этет. Бул чыгып келгенде, топтун оң жагында турган бирөө:

– Бактылуу чалды көрдүңбү, – деп жанындагысын укуп калды. Чал кайра ордуна келе жатканда шартылдап кол чабылды. Көбү чалды көрүп күлүп жүрөт. Чал кайра келгенде:

– Кана жазчы, көрөлү! – деп эки киши чалга тегеректеп, үйрүлө калды. Чал жазып көрүп жатып:

– Жарыктык өкмөт менин кемпирим барын билген го, – деп тамашалап, бир калың кездемени калдыратып, ушалап койду.

– Атасынын көрү, өмүрдө көргөн жок элең, карыгыңда бир баркыт кийип көөп кал, – деди бирөө тамашалап.

– «Иштесең тиштейсиң» деген, иштегендики ушул!..

1934-жыл, январь-февраль.

БАЙСАЛ

Байсал бир күнү төш жакта бир айылга чыгып кетип, кечке жуук келсе, жеңеси Батмакан чамынып, ачуланып отурган экен. «Арам гана тажаал, мен бир күн жок болгонго урунаарга тоо таппай, буулугуп калганың го?» деди ичинен. Бети түктүйүп, калбыйган түйрүк ээрди кабарып, Байсалды көргөн эле жерде сүйлөнүп кирди.

– Эшикте тутам куурай жок. Башкасы тиги... мен болсом бала бакырадан чыга албай мынтип отурам.

Кудайдан коркуп бир...

Соңку кездерде мунун өзүнө жараша Байсал да тилин тартпачу болуп алган.

– Ошолордун бирин өзүң кылып койсоң эмне болосуң?

Ошенткенде Батмакан:

– Эмне дейсиң ыя? – Баса калчудай обдулуп туруп келди да, кайтып жөн болду. Ошол жерден көржемеге алып, кыйратып тилдей берди.

– Сен мага каяша бергич болдуңбу ыя? О, узабагыр. Тилин кара мунун...Тилиңе күйдүргү чыккыр. Каапыр, тозоку... Сен билген балакеттин бирин да билбейм мен ушул жашка келип.

– Ооба, билбей турган чыгарсың!..

– Бас оозуңду! Ушул кычкач менен жөн эле башыңды жара коём, мени бүгүн тозокко түртүп жиберсең да. Кылып берип жыргатканыңдан да, жыласың өтүп кетти сенин. Азар болсо кетип каларыңбы?

– Кеткенден коркуп калар дейсиңби? Карап тур...

Муну укканда Батмакан жаңкыдан да көгөрдү.

– Кет! Азыр жогол көлөкөңдү көрсөтпөй. Айланганы турасыңбы бу жерде каракчыдай болуп. Сен кеткенде кайсы менин кылынбай жаткан жумушум бар? Кудай алсын, мындан жаманымда да өлгөн эмесмин. Сен жокто да мындагы эл оокат кылып жүргөн.

Батмакандын ушундайынан улам бирөөлөр Байсалга:

– Адам, ошого чыдап жүргөн сен да бир дулдул экенсиң, – дээр эле.

Бул чөйрөдө мындай албуут, тилдүү катын жок. Мунун сырын билген айыл-апа: «Кокуй, кой!» деп зирилдеп туруучу. Далай катындарды чачтап, басып алып тепкилеп да коючу.

Кээде Байсалды аябай уруп-согуп алып, ачуусу тараганда кайра кичирейип коёр эле.

– Анан кантейин теги. Урашпайын, урбайын десе деле кишинин жинин өзүң келтирген бир байкушсуң, Бар болсо сенден аяналы деп турганыбыз жок. Сенин бактыңа да биз мынтип...

Ушул күнү кечке жакын Кудургудан бир топ малай чөпкө келди. Кышында Кудургу менен бу жер арасы жарым күндүк жол. Чөпкө келгендер бул жерге тийбей өтпөйт, жолдун өзү. Жапырт ушу жерден баталашкандай биринин артынан бири келе берип, жалгыз үйдүн тегерегине шыгырап, чана толуп кетти.

Бирөө жолдон бурулуп, төмөн карай тарткандан эле чананы зыркыратып, алыстан созолонтуп ырдап коё берди эле – «Баягы Сатылган жинди», – дешти мурдараак келип түшүп жаткан малайлар.

Анан бул чиркиндин үнүндөй үн бул ааламда кем деп айтарлыктай эле. Обону күнчүлүктөн таанымал. Ушул соко айдап жүргөндө болсун, кырман бастырыш жатканда болсун ырдабай жүргөнүн көрбөйсүң.

Малайлар көптөн бирин бири көрбөй сагынышкан адамдардай, улам кийин келгенин чуркурай тосуп алып

көрүшүп, жаңкы жерге жыйналып жатты, Сатылган баягы созолонгон бойдон үнүн баспай жүрүп отуруп, жете берген кезде чанадан ыргып түштү да, тетигиндей, бүлдүрүп сөгүп келип, колтойгон менен жүгүрүп барып, бирөөнү көчүккө бир тепти. Беркилер да ушундай «сыпайы» сөздөр менен шыбагасын берип жатат. Бирок, булар жаман, балит сөздөр менен бири бирин канчалык сөгүп жатса да, бул сөздөр өздөрүнө «Достум, аман барсыңбы?» деген сыяктуу көрүнүп турду. Ушулардын шары менен күндө жымжырт жаткан жалгыз үйдүн тегереги заматта дуулдап, толуп кетти.

Дайым аязда, суукта жүрүп кара көк тарткан малайлар бир кезде дуулдаган бойдон калың кийимдери менен кампыйып үйгө кирип келип, отура бергенде коломтонун тегерегин алып кетти. Бартайган чор колдор.

– Кана эмесе, мынабу кара казанга толтурата чай кайнат! – деди Сатылган төргө отура бере, колундагы мээлейин ыргытып жиберип.

– Жак отту, балбылдата!

Бирөө колдойгон тоңуп калган бир капты көтөрө кирип ирегеге таштап койду. Сатылган айткандай, Байсал чоң казанга аз бөксө чай кайнатты.

Отко жылынып, биртике бой жазылгандан кийин сөз чыга баштады. Сатылган менен тизелеш отурган узун жигит жаманчылык жылы Ой-Талдан качып келетип, жолдо көргөнүн айтып отурду. Бул кезде түн кирип калган.

Баятан бери бир бирин жаңы байкаган немедей бир кезде жанында катар отурган кара тоголок бала менен Байсал экөө тиктеше калгандан кийин:

– Ой, сенсиңби? – деди бала үнүлө түшүп карап алып. Эл дуу күлүп жиберди,

– Баса, жаакка коюшчудай эле тиктешип калганыңардан...

– Бул экөөбүз Ак-Сууда далай жорукту бир өткөргөн-бүз, – деди жаңкы бала. – Бир көчөдө болгонбуз... Ээ? Не кыласың биздин көргөнүбүздү...

Чайдан кийин кечикпей малайлардын баары тышка акты да, чаналарын айдап төмөн жакта саздагы чөпкө жөнөй баштады.

Булар кетери менен Байсал кендир алачыгына келип жатып алган. Төшөнчү жагынан күчүнүн барын саманга чыгарган. Тыш алай-дүлөй. Кезек-кезек карды-бороон зуулдап келип урганда кендир алачык селк этип калгандай болот.

Бир кезде баягы чөпчүлөр кайра тартып, кырмандын жаны менен өтүп жаткандай болду.

– Айда! Тарт, мындай! Көтөрө бер!..

Ушул көрүнүштөр аркылуу Байсал уйку-соонун арасында илгери малай жүргөнү, мындай нечен карды-бороондо түн катып, чөп тартып кетип бараткандары элестеп атты. Ушундан кийин эми Батмакандан кутулсам, деп келечегин кыялдап баратып уйкуга кетти.

1936-жыл.

ТОВОКЕЛ ЖОЛУ

(Аңгемеден үзүндү)

Бул эртерээк заманда болгон.

Бүгүн бир жалгыз аяк жол менен эрбеңдеп бирөө келе жатты. Бул не көрүнгөн айыл жок, не бир агып жаткан суу жок, учу кыйырына көз жетпеген бир мейкин эле. Журт илгертен каракчылардын жайыты дей турган тасманын талаасы ушул.

Жалгыз адам эртерээк бир жерден чыккан. Ошентсе да болжогон жерге бүгүн жетпей калганына көзү жетип келет. Күүгүм кирип, жер караңгылап калган. Ошол учурда чарчаганына карабастан шыпылдай басып жүрүшүн катайта берди.

Кызуу менен лакылдап отуруп, бир кезде караган бийик кашатка келип такалганын сезбей калыптыр. Эртеден кечке созулган талаа түгөнгөн сыяктуу. Ушул чөйрөгө бир тике кидире түшүп, алды жагына көз жибергенде алда кайдан жалтырап жаткан чон өзөндүн ар жак өзөнүнөн жылт-жылт этип, өчүп жанып турган биринсерин от көрүнгөн. Оң жакта бир салаңдаган тумшуктун алды ченинен ит үргөндөй болду. Аярдай турган мезгил эмес, айланасын биртике байкап алды да, иттин үнү чыккан жакты боолголой, бир коктуча менен сойголоп төмөн кирип кетти.

Ойлогонундай эле жаңы тумшуктун түшө калган жеринде жалгыз үй бар экен. Барды. Бирок, мунун максатын түшүнө койгон соң бир аял кечикпей каршы турду. Абалы: «кайдигер бир аяксыз бозуп жүргөн немелер го...»

деп ары жактан өзүнчө күңкүлдөп алды да, соңунан ук-сун деп, добушун көтөрө берип:

– Балам, мында сен коңор жердин ыгы болбойт. Үйдө эркегибиз дагы жок, – деди.

Бала келгенден ушул аялдын жүзүн көргөн да жок. үнүнө караганда бир топ жашап калган адам. Бул үйдөн жолоочу сырттан унчугуп турат. Эшик алдында сыртта ээр токумга көчүгүн коюп булардын аңгемесине катышпай гана жымжырт тартып, бир жигит отурган.

– Байбиче, бир түн улагаңарга жатып кеткенден өзгө залалым жок. Менде бир жаман санаа болуп, бир-демеңерге тиет деп ойлобогула, – деди бала бир топтон кийин.

Аял карарып алды:

– Ошол айтарым. Эрте күндө таап ал, бара турган жериңди.

– Барар жерим болсо мында келип турар белем, жарыктык?

Баладан сөз чыкканда:

– Ботом мени менен жаакташкандай сен кайдагы неме элең? – деп жаңкыдан катуулап кое берди.

Мындан мурда непр үйлөрдүн көңүлүн алып, конуп кетчү кездери баланын бир эсине түштү. Болсо, болбосо жана бир айтып калайын деди көрүнөт.

– Эң курбаса береги суудан кечирип койбойсуңарбы?

– Жанынан аша кечкен эле киши болбосо, ушул күкүктөп жаткан суудан ат эмес, төө да...

Айтыш эми созулган жок. Үйдөн бала биртоп узап калган кезде:

– Ушуну бекер кылдыңар...Мусаапыр көрүнөт, – деген бирөөнүн кебин кулагы чалып калды.

– Мусаапыр аттуунун баарына дасторконду жайып отурсаң...Күн ачык болгон менен караңгы. Теке маңдайда бир сары жылдыз бөтөнчө жаркырап турат. Бала кайда барарын билбей саздак жер менен төмөн карай суу бой-

лоп келе жатып, бир оокумда күшүлдөп оттоп жүргөн жалгыз өгүзгө тушукту. Муну көргөндө башына бир ой келе түшүп, акырын шыкшыктап жакындай бергенде карандап алып жүрүп кетти. Алдынан чыгып жарга туюктап жана бир айландырды эле, мында да болбоду. Ошол убакта бар күчү менен кууп келип өгүз бир саздан орной түшүп, оңоло бергенче жаза-буза куйруктан, анда-санда бир тийип кетип баратып, бир кезде жандай түшүп келип каркайган мүйүздөн алганда баланы дыргайактатып барып, куйругун чычаңдатып токтоп калды.

Мурунтугу жок. Белиндеги кендирди чечип мүйүздөн чалды да, кидирбей ыргып минип алды. Максаты: суудан кечип алып, өгүздү кайрып айдап жибермек. Бирөө көрсө не болот деген ой капарына да келген жок.

Суу кирип жатканы чын экен. Түсү күпкүрөң, копокою. Тобокел деди. Сайроо жер көрүнбөйт, эмнеси болсо да ушул кечүү чыгар деп, бир жайыгырак жерге келип, катуу-катуу камчыланып алды. Өйүз алыс...

Жээктен эки саржандай кезде баланын жоон санына чейин муздай түшүп, эми өгүздүн мүйүзү гана кылкылдап-кылкылдап көрүнүп бараткандай болду...

ЖОЛДО

Жаткан үйүм менен коштошуп, мени көчөгө чейин сербеңдеп ээрчий келген үч жашар Майычканын уйпаланган чачынан кармалап, эркелетип, арыктан көтөрүп өткөрүп коюп, кайра баскан кезимде күн түш болчу.

«Киртранс» бу жерден беш километр. «Биртике турсаң, ат менен жеткирип коёлу» деген бирөөнө күтпөй жөө чыккамын. Асман ала булут. Күзгү жел анда-санда бир үйдүн төбөсүнө жапкан жаңы камыштын башы менен ойноп турду.

Жарты сааттай жол жүрүп, «Киртранска» келдим. Машина качан жүрөрү белгисиз. Кассаны көздөй барып, кичине терезени чертип, ар жагында бирөөдөн сурадым эле, бу да жүргүнчүлөрдөн артык жаңылык айталбады.

– Башта мындай эмес эле, – деди, жайылып отурган элдин ичинен бирөө.

Түндөтөн бери кишилер бар.

Ушул арада жүрүп, отуздар чамасында, бүйүрмө тончон, орусчага чологураак, бир ак куба жигит менен таанышып калдым. Мунун сапары да Фрунзе экен.

– Атым Касен дедиңби?

– Ооба.

– Эмесе, Касеним, бу жерде зарыгып эмне бар, тетигинден барып тамактанып алалы, – дедим сыртка чыгып, бир аз тургандан кийин.

Биз столовойдон бир тарелкадан күрүч сорпону капортолоп калган кезде, сырттан өңү тааныш бирөө кирди. Боюна кенен, шөлпөйгөн, эскирээк, кызыл пальтосу бар.

Башында бир кулагын түшүрбөгөн боз тумак. Алыстан мага башын ийкеп койду да, туура буфетке барып, тамак чеги менен кошо бир стопка аракты ала кайтты. Биздин жаныбызга келип, отурганы жатып:

– Түн бою суукта болдум эле, ушуну менен дарымдап койбосом, чоочуп калдым, – деп, стаканды столго коё берип, мага колун сунду. – Кайтып баратасыңбы?

– Арийне.

– Жарым айча болду го келгениңе? Аза түшүпсүң...

– Жол бүттү, эми семирем, – дедим мен оюнга чалып, – бир кетмен топурак ыргытпай, качан даяр болгондо гана вагондун терезесинен карап, тамашалап кеткенди билген силер эмеспиз да.

Ушинткен эмгекчил мамлекетке да арман кыларың, э?

Буга боз тумак кидирбей жооп берди.

– Жолго төшөгөн жыгачты камдаган ким деп билесиң?

– Аны тоодан сен кескениң жок да.

– Бул дүйнөдө транспорт жагынан биздин алдыбызга чыккан мамлекет жоктур, – деп, Касен да бир аз аңгемеге катышып барып кала берди.

– Курулуштанчы? Үй салганданчы? – дедим мен. – Кечээ бир күн өлгөн адам бүгүн тирилсе. Пишпек бул эмес дээр эле...

Касен машинаны билип келейин деп чыгып кеткенден кийин, жаңкы кызматкер, тетиги жыйырманчы жылдан тарта бир узун сарынга салып, мага тааныш кырк-отуздай адам аттарын чубатып жөнөдү. Бирде Ташкентте, бирде Москвада болду. Бирде бай, манаптын балдарын күркүрөтүп комсомолдон айдады. Бирде Нарынга барып, кулактарды конфискалады. Бирде Ташкенде болуп, бир пленумда жалындап сүйлөп жатты. Алматыга да барды. Бирде Сагынбай аттуу касташкан бирөө менен кабинетте тартышып отурду.

– Ээ, достум, баштан нелер өтпөдү, – деди сөзүнүн акырында, булоологон чекесин сүртүп коюп. – Адам

көптү көрбөй акыл кирбейт экен. Жанакы кысталакты мен андай эмес ко десем, ичинен тынып жүргөн экен көрсө...

Бир аз унчукпай калды да:

– Ал да өзүнө жараша бир учурлар экен. Эми көз ачылды го, – деп жөн болду.

Ушул кезде биздин катарыбыздагы бир столдо муруту жаңы баш багып келаткан кара чапан, кайкы мурун бала, жакында, келбей, буйдалып жүргөн, ак алжапкыч аялга бүктөй кармаган камчы менен столду тарсылдатып коё берди. Муну көк көз, сары келин эрөөн алган да жок. Бууланган үч тарелканы төр жактагы бир столго жеткирип, кайтарында жолду катар өзүнө жамыраган табыштарга жалтактай, чала-була жооп кайра, жаңкы баланын столун карай жүрүп отурду да:

– Эмне сурайсыздар? – деп жанына келип, какыйып тура калды.

– От араба качан келет эми? – деди жаңкы кызматкер мага. Ошенткенче болгон жок, бир кезде:

– Сизди чакырып жатат, – деп менин оң ийин тушума келип тура калган бир балага сөздү коё коюп, жалт карады.

Баланы тааныбаймын. Касен жиберген окшойт. Жүгүрүп, күйүгүп келгени көрүнүп турат.

Бу кезде түн кирип калган. Сырт караңгы. Бир чуңкурдан бурулуп өтүп, жолду катар бала менен чала-чарпын сүйлөшүп, жүрүп келип залга кире бергенимде, калың элден жол алып, жөөлөшө түртүшө касса жактан кайра чыгып келаткан Касенди көрдүм.

Бая күндүз мен Касенге табыштап койгом, маңдайында бир тиши жок, чарчы бойлуу, сары тон чал бар эле. Сессияга баратыптыр. Кечээ Нарындан чыгып, мында бир жумуш менен кайрылып калдым эле дейт.

– Ушул жерден бир жакшылык кылдыңар, садагаң кетейиндер. Өмүрдө жамандык көрбөгүлө! – деп алкап

коё берди чал, баскычтан түшүп келатып, апалактап, – Тил билбеген кишиң...

Касен экөөбүз коштогон эки машинанын арткысына түшүп калдык. Жерде кап кучактаган бир кемпир кар-баластап, жүгүрүп келатып, эми жете берген кезде бирөө менен кагылышып, буту тайып кетип, машинанын тут-касын кармайын деп өксүп барып, кырынан кетти. Буга күлгөн да киши болгон жок. Кечки мекенине келип ко-нуп жаткан таандарча журт кужурап сүйлөшүп отуруп жатты. Үстү-үстүнө келип үйүлүп жаткан таңылчак, че-модан...

Машина жүрүп кетти. Мында жарык болбойт экен. Ошол замат эми мындан бөлөк эрмек жок дегендей:

– Сыграй гармонь (тарт кыякты)! – деген бирөөнүн караңгыда көрүнбөй жамыраган бир нече дабыш кош-топ кетти.

– Давай.

– Спой, ребята!

– Веселей...

Бая бир далдайган кыякты кучактаган, оңкогой му-рун, узун жигит түшүп жатканын көргөнбүз. Бул өзү да самап тургандай, машина жүрөрү менен бир муңкантип коё берди дейсиң, мындайды мурун уккан эмесмин. Май-данга жөнөтүп жаткан аскерге чалган күүнүн өзү! Бир аздан кийин чыдап туралбагандай бириккен үндөр кыяк-ка кошулуп, көтөрүлө берген кезде жанымдагы Касен:

– Орус агайындар ушундай шайыр келет, – деп жи-берди.

Машина катуулаган сайын, кечээ жакында биз чатыр тигип иштеген от араба жолдору зымырап, артта калып бараткандай болду.

Уйку-соонун арасында теңселип баратып мени кыял басты... Баягы бир заманда Караколдон биринчи мерте-бе сапар чегип, киши бою келген эки челек зыгыр майы бар «падвод» менен тогуз күн дегенде Пишпекке зорго

жеткенбиз. Бирде, кайнаган ысык, бирде жаан-чачын аралаш эки челектен арткан орунду үч бала талашып, кысылып урушуп, келер-келгенче тизебиз бир жазылган эмес. Бүгүн такыр бөлөк: падвод түгүл машина катташын койгон береги Боом Капчыгайында от араба зуулдап агып бара жатты. Жарым ачылган терезеде чачы желбиреп кетип бараткан ак саргыл кыз: – «Ысык-Көл» деди бир кезде күлүмсүрөп...

Селт этип калып, бөлүнө түшкөн кыялга дагы кеттим: «Ошондон бери канчалык жол басканбыз?.. Сулуу... жаш!.. Ал, мен бу дүйнөдө эмгектен өтөр сулууну көргөнүм жок. Адамга тубаса акыл бүтпөйт, – эмгек менен заман жасайт... Эгер адамзат жай менен кыш, ысык менен суук, ачуу менен таттууну көрбөсө, бул чиркин бир катырган сүрөт эмеспи! – Ырас, алдыбызда али далай жол бар...»

Бир убакта байкасам, эбак жоошуп калган элдин ичинде баягы кыяк али тартылып жаткан. Бирок, журтка мунун таасири машина жаңы жөнөгөн сааттагыдай эмес, качаңкыдан калган, эскирген, эми кереги жок, көңүлсүз бирдеме сыяктуу...

– Жер ортолоп калдык. Сиз көп уктадыңыз керүнөт, – деди Касен бир убакта.

Мен уктаганым жок. Ушундан кийин ал жол арбысын деп, бир өткөн аңгемеге салмак болду. Мен аныкын укканым жок. Аңгеме башталган эле жерден адашып кала берип, эртеңки милдетти ойлоп келе жаттым...

1940-жыл, декабрь.

ТӨРТ ЖОЛООЧУ

Ортосунда жалгыз аял, көтөргөн чапан-чапкыты бар төрт киши, береги бир ойдо салпактап келе жатканына көп болду. Булар не кылса да, бүгүн штабга жетүүгө бел байлап, жолду карата машина жолугуп калса түшөлү да, болбосо тарта берели деген ой менен узап чыккан. Ош шаары, барган сайын бүлбүлдөп, кичирейип барат. Бүгүндөн калууга болбой турган сыяктуу. Шаардан жөнөгөн кезде күн аркан бою гана көтөрүлгөн. Жолоочуларды көргөндө байыркы бир айлык жол сапар чеккен кашкарлыктар эсиңе түшкөндөй.

Күндүн ысыганынанбы, же чарчагандыктанбы, бир-топтон бери араларында бирин-серин кепкелеч да болгон жок.

Экинчи кыштактан өтүп, бир чоң кашатка чумкуп кетип, кырга чыга берген жерде, жол боюндагы жалгыз казыктын жазуусун карап алып:

– Он сегиз километр басыптырбыз, – деди тартайган көк көз, сары жигит.

– Баары кырк километр беле?

– Кырк эки.

– Али үчтүн бири...

Дагы жымжырт.

Эртең менен жолугушканда өзүн инженер деп тааныштырган, мурдунун учу жедеп күнгө күйүп, түлөгөн жыландын кабыгындай туурулган, жоон-жолтоңураак жаш аял алдыраак кетип баратып, бир кезде саал күтүп туруп, Мамбетке катарлаша түштү да:

– Сиз чарчадыңызбы? – деди көзүнүн кыйыгы менен күлүмсүрөп.

– Силер кандай болсоңор мен да ошол.

Ошол замат буйдалбастан, ойлонбой-этпей:

– Биз көнгөнбүз, – деди инженер кыз. – Сиз али көрө элексиз го. Узундугу баланча метр каналды күнүнө төрт-беш кыдырып жүрүш деген... – Ушундай деди да, бир аз унчукпай бара түшүп:

– Сиздин кийимиңиз таптаган бою менен экен. Бир аз күнгө кыйын болор, – деп койду. Бирок, бу сөздү кыз чын мааниси менен айткан жок эле.

– Э-э, Мария Семеновна! – деди Мамбет, эски таанышынан бетер, ийнине арта салып таштаган пальтосун оңдой берип: – Мени көрүп отурганыңыз бүгүн го?

Ушундан кийин Мамбеттин баягы кан күйүп турган бир замандарда, береги өзү көрүп келаткандай нечен ууру коксуларда жоо колуна түшүп кала жаздаганы; бир жагынан басмачылар менен алышып, пахта даярдоодо жүргөнү; бирде атты-төөлү, бирде калдайган кош дөңгөлөк арабага түшүп, кыштактан-кыштакка тынымсыз тарта бергени; бир жылы Майлы-Сай деген, басмачылар көп чабыттай турган, эң четки сельсоветтин милдетин алып, жайында келген бойдон өнөктүктүн акырына чейин турганы; эки жолу Сүлүктү көмүрүнүн үзгүлтүгүн жоюуга жиберилгени заматта көз алдынан жамырап өтү. Эски, тааныш жерди көргөндө ушулар эсине түшө кетип, ичинен акырында мындай деди: «Баары да биз баскан жер... Азыр эмне? Ошол күндөрдү кагазга түшүр десе бир жазуучунун өмүрү жетпес эле... Ата-эне берген тарбиядан турмуш өзү берген тарбия он эсе артык. Мээнет кыл, күрөштө жүр – максат ошол...»

Ошондон бери бу тарапты көрбөгөнүнө быйыл алты жыл.

Мындан бир нече ай илгери, Кызыл-Кыя кенине келген. Жумушчу срогу бүтүп эми жолго чыгайын деп

жатканда, борбордон: токтоосуз Отуз-Адырга жөнө деген телеграмма келип калды. Ошону менен ашыгып от арабага түшүп, Горчаков, Анжыян айланып отуруп, кечээ күн батарга жакын Ошко келип түшкөн болчу.

Мамбет менен мурда таанышып, Оштон жөнөгөндөн аңгемелеше келген, өзбекчеге суудай, арпа токочтой боп-поз, тоголок бет, марчайган, жапалдаш бойлуу инженер:

– Абанын мына мындай ыраңына кышкы пальтону жүктөнүп алыпсыз, – деди Мамбетке. Өзүнүн далысында арчындап койгон шишиген чоң сумка баштык.

– Биз чыккан кезде суук болучу, – деди Мамбет. – Үйдү көрбөгөнүмө бүгүн эки жарым ай.

– Анда сагынгандай болгон экенсиз, – деди буларды тыңшап бараткан Мария. – Ошончолук жүрүп жана быякка келгениңиз?

– Э, партия кайда буюрса, ошол жакка барабыз да. Далай белестер, кашаттар артта калды.

– Бүгүн машина кандай кем жүрөт десем, дем алыш турбайбы, – деди бир кезде марчайган инженер, эсине жаңы түшкөндөй.

– Күндө мындай эмес беле? – деп сурады Мамбет.

– Жо-ок. Мына бул үчөөбүз шашылыш жумуш менен түндө каналдан келгенбиз. Анда машина дегениңиз чабалекейдей болчу.

– Өзүбүздүкү туш келбегенин айтсаңызчы. Азыр кайчы кеткен эки грузовик – биздин каналдыкы.

Ошенткенде инженер:

– Турмуш өзү да качан болсо кайчы, жеңиш керек, – деп далысындагы сумка баштыгын ыкшап көтөрүп коюп, жаңы бир кубат киргендей: – Кана, кеңирээк-кеңирээк арыштап, – деди да, бу дүйнөнүн такалган чегине чейин тынбай жүрүп отурчудай, топтон бөлүнө түшүп, лакылдап, жалгыз кетип бара жатты.

Ошол убакта «сенден калсам өлгөнүм» дегендей, Мария да чыйрала берип, марчагайды көп узатпай такымдап барып, катарлаша кетип, анын жүзүнө карады.

– Айлык жол басса да береги кыз муюшар эмес го, – деп ойлоду. Мамбет: – «Көптөн бери мындайды көрбөй тумсак тартып калганымбы? Болбосо булардай неченин байыркыда...».

Мындан да бир тамашасы, кайнаган ысык, көрө күнчүлүк жолдо сары жигит бутун тарталбай, ырмайып-чырмайып араң келатса кыз тынбай шакылдап, сүйлөп да, күлүп да жүрөт.

Лакылдап отуруп бир сайга кире бергенде суунун күркүрөгөн добушу чыкты. Бул кезде түн кирип, абдан караңгы түшүп калган. Сары жигит жанарак, ушул арадан бир шибердүү, жайлуурак жер таап жатып калып, таң ата жүрөлү деп кыңылдады эле, Мария:

– Кечиресиз. Бүгүн кандай болсо да штабга жетип, эртең менен жумушка чыгуу керек, – деп анын ташын чагып койгон.

Марчайган инженер да муну коштоду:

– Мария туура айтат, конууга болбойт. Мени кыйнап бараткан чиркин жалгыз курсактын айы. Эртең менен ашыгып жөнөп, жарытып жем жеген эмесмин. Болбосо таң аткыча жүрсөм да... Кап, шаардан бирдеме сала чыкпаганыбызды карачы. Мындай болорду билгенде...

Ушундай деди да, соңунан оюн-чынын сездирбей не бир ширин тамактын аттарын атап, тизип өттү эле, сары жигит:

– Айтпачы, – деди шилекейин жутуп.

Бул арага келгенде да, Марияда не чарчаган, не карындын камын ойлогон бир сөз болгон жок. Мамбет:

– Бул жактын жолун мен көргөн эмесмин, эгер бүгүн түнү менен жете турган болсок, аяндай бергенибиз оң го, – дегенде кыз:

– Жетebиз, – деди, ишенимдүү добуш менен.

Бая күркүрөгөн сууга келе бере токтой калышты. Көпүрө жок экен.

– Муну түндө келетканда байкаган эмес экенбиз го?..
Ширеңке тартып, жан-жакты байкап карашты эле, төп басарлык бир ыктуу жер көрүнө койбоду. Жайылып жаткан ылай, киргил суу.

– Мынабу караргандан аттап болбос бекен? – деди Мария, эңкейип, Мамбеттин ийнин таяна берип.

– Алыс, – деди бирөөнүн түңүлгөн дабышы.

Алмактан-салмак, жети-сегиз тал ширеңке чагылып кетти.

Ушинтип туруп, биртоп замандан кийин, куушураак жер бар бекен деп, өйдө-темөн удургуп кыйла жерди чалып көрүштү да, мындан түңүлгөн соң, мурунку жайына кайра келишти.

– Эми бут чечкенден башка чара жок.

– Ошондой да...

Ысыкта шалкылдап келаткан немелер, бир убакта жоон сандан келген салкын сууга кирип-кирип кеткенде сергий түшкөндөй болду.

Ботинкаларын бутуна салдыбы, жокпу, айтор өйүзгө чыккандан кийин марчайган менен Мария кечикпей жөнөп кетип, экөө буйдалып калган.

– Жаңкылар жөнөп кеткенби? – деди бир кезде Мамбеттин жанында калган сары жигит. – Кап, мынабу кырсыктуу ботинканын бүчүсү...

Туруп турган бойдон бир бутун секеңдетип, байпагын кийип жатып:

– Азыр кууп жетebиз, – деди Мамбет, башын көтөрбөстөн.

Булар да шаан-шөкөттөп отурган жок. Ботинканын боосун чала-була чырмай салып, кидирбей жолго түшкөн эле.

Алптын арышын салып, эки жүз кадамдай барганда, булардын алды жагынан кобураган бир табыштар чыкты. Көп алыс эмес.

– Баягылар го? – деди Мамбет.

Биртикке жүрө түшүп, добушту кайра тыңдап алып:

– Бөлөк болуу керек, – деди сары жигит. Булар көп киши көрүнөт.

Ушуну менен экөөнүн сөзү да бүткөн эле, аңгыча болбой жаңкы кобур булардын аңгемесин кайра жаңыртып жиберди:

– О, жүргүлө! – деди кобураган жактан бирөө катуу унчугуп. Ошол ченде бир араба кылдырап бара жатат.

– Токгогула-а! – деп удаалаш Мамбеттер да жооп кайтарды. Токтогон сыягы жок. Сары жигит:

– Бул үндү тааныйсыңбы? – деди Мамбетке.

– Жок.

– Николай.

Марчайган инженердин аты ушундай эле.

Бирде жоголуп, бирде күңүрттөп, элес-булас көрүнө түшкөндөй болуп кетип бара жаткан караанды болжой, лакылдап отурушуп дагы бир маалда:

– О, кайдасыңа-ар! – деп үн салды, жетпей келе жаткан эки жөө.

– Мында, мында! Жүргүлө!

Алар да токтобой кетип бараткан сыяктуу. Ушинтип, кыйла жерге чейин алыстан сүйлөшүп отуруп, жакындаша берген кезде:

– Отургула! – деген Мариянын табышын тааный коюшту.

Ошону угуш гана муң экен, калдайган бош арабанын арткы жыгачын таянып, ыргып-ыргып түшкөндө, Мария менен Николайды да ушул жерден көрүп, сагынып табышкан немелерче чуркурашып, күлүшүп жабыраша түштү.

– Ырас болбодубу жан кейип баратканда, – деди сары жигит, жайланып отуруп жатып. Муну кайдан таап жүрөсүңөр?

Николай:

– Жаңкы көчүүдө биз өксүп калган араба, – деп бергендин соңунан, далысына бурулуп карап: ва, оке, айдай түшүң! – деди.

Бул буйрук берип жаткан арабанын ээси – өзбек көрүнөт. Анысы:

– Э, хазыр чапышны көрүп алың. Ва, жүриң жанварлар, – деп көсөөдөй мукурайган чыбык менен унааларын чойт-чойт камчылап коёт.

Бир далай мезгил өттү. Жолоочулардын да сөзү түгөнгөн. Канчалык айдаган менен аксак койдун аяңындай, илкиген жүрүш.

Бир убакта Мамбет чуңкур арабадан обдула берип, арабанын алды жагын карап алды да:

– Ой, мунуңар өгүз беле? – деди аяктарын бир калыпта гана салмак менен жайбаракат таштап, каалгып бара жаткан чоң мүйүздөр көзүнө күүгүм учурай түшүп.

Жолдоштору күлүп жиберди.

Акыры жолоочулар, араба менен көп өмүр сүргөн жок. Бардигери жарты километрче жер барган соң «ушундан көрөк бутубуз өйдө» деген Мамбеттин оюн макул көрүштү.

– Таң аткыча сүйрөсө да бул өгүзүңөр бир жакшылык жышаанын көрсөтчү кейпи жок. Бутубуз болсо тыныгып калды...

Баары тең түйшөлүп, арабадан түшүүгө камына бергенде, бирөө Марияны желөп жиберейин дегенче болбой, ал:

– Тим эле коюңуз, – деп, колун тартып алып, эч жерин урунтпай лып этип ыргып кетти.

Ошондон көп убакыт өтпөй, көлдө жүргөн каздай кылаалаган кош өгүздүн мүйүздөрү каркайып, кийин кала берди.

Булар алда качан көргөн жалгыз отту самап келе жаткан.

– Ошол он экинчи прорабство болуу керек, – деген Николай, – ушуга жетчү болсок, биринчи милдет – карынды кампайтуу. Штаб андан ары он беш километр келбейт. Курсакты тойгузуп алып жөнөчү болсок, ары жагына эки саатка жетпей кирип барабыз...

– Мыдыр эткен жан калбай жатып алганда кайдагы тамак сага? – деди бирөө күңкүлдөп.

– Өлүп калса да тургузабыз.

Бирок ошого жетели деп канчалык жанды үрөгөн менен түндө көрүнгөн от алыс болучу, – деген Мамбеттин сөзү ырас болуп чыкты.

Так ошол кезде батыштан түнөрүп, калыңдап келе жаткан кара булут асманды бир демде чүмкөй берип, көнөктөй төгүп жиберди. Жакында серпиле турган түрү жок. Мария чаң бешмантынын жакасын көтөрө берди.

– Карынды кампыйттың! – деди сары жигит.

– Ушундай болорун билгемин.

Буга Мамбеттен өзгөсү жооп берген жок.

– Эртең эле унутулат. Ыракат, – мээнеттен кийин.

Кезек-кезек асман сөгүлүп барып, жарк этип калганда чылпылдаган жол дапдаана көрүнө түшөт.

Жамгыр бир кезде жолоочулардын алдынан сокту. Баягы от эми жапжакын жерден жылт эте түштү.

– Мына, жеттик!

1941-жыл, май.

АЛЫСКЫ ТООДОН

Чыгышты карай төш этектей кеткен узун бөксө менен салып уруп эки атчан келет. Дүнүйө астын-үстүн түшкөндөй алакайыр. Кээде жел ышкырып келип урганда аттардын башы бурула түшүп, туягын тартып алар замат издери көмүлүп турду.

Барар жер – ушул өзөндүн кылда башында күнчүлүктөн аркайып бөлүнүп турчу карагайлуу бийик аскара алдында, бир четки кыштак эле. Күндөгүдөй эмес, жаңкы тоо бүгүн көрүнбөйт.

Жолоочунун бири – үч жыл удаа сельсоветтин председатели болуп келаткан, суюк сакал, чап жаак, чыйрак киши. Экинчиси – обкомдун секретары Курман – толугураак келген, далылуу, көзү жайнаган ак куба жигит. Бүгүн областтан күн бата келер замат райкомдун бюросун чакырып, эки сааттай созулган маселелерден кийин, эки башкарманын жыйналышына үлгүрөйүн деген ой менен, районго келген сельсоветтин ээрчите, түн катып «Чет булуң» колхозун карай салган эле. Аралык жыйырма төрт километр.

Булар аттанганда бороон анчалык эмес болучу. Ак-Кыядан өтө бергенде күчөдү.

Салактап түшүп бараткан чоң ичигинин жакасын көтөрө берип, ичиркенип:

– Оң жагыңды байкап жүр, жар бар! – деди председатель.

Али жер ортосу жок. Кай жерге келгендери да маалым эмес. «Адашпасак болду го. Күн ушундай да куту-

рат экен, э!» – дейт председатель ичинен. Бирок, бул өрөөн менен сан ирет жүрүп канык болгон чабдар, кээ жерде тизгинин жайына коюп келаткан ээсинин ишенимин сезгендей кезек-кезек башын чулгуп коюп, болжолго салып жүрүп келет. Бир күрткүгө каптала түшүп, куйругу жайыла, көчүгү бураңдап барып, адиси менен каргыш кетти.

Бир кезде секретарь:

– Мунуң кайсы жол? – деди, тик кашат ылдый оңко-чонко болуп кирип бараткан жолдошунун артынан.

Тиги жакын баратса да сөз укпай калды.

Мындай кашаттын далайы калган.

Сайдагы күбүрдөн өтүп, кырга чыга берген кезде кар буратып, аттын оозун жана коё биришти...

Түн ортосу ченде тоң жерди түрсүлдөтө бастырып Карабайдыкына бирөө келди. Терезе тушуна жакындай бере тизгинин жыйып: «О, Караке!» дей электен мурун эле, катуу дабыш менен чал ойгонуп кеткен. Жатарда кылдырап турган сынык терезенин үнү тыйылып калгандан улам, бороон басылган экен деп ойлоду.

Келген бригадир бир топ сөздөн кийин: фондуга берген малдын артынан районго беш араба чөп жөнөткөнүн, Ат-Башыга кечээ кеткен бойдон бирөө кайтпаганын, районго такачылар уюштурулуп жатканын сүйлөп болгончо, экөөнүн баш жагында жалгыз жаткан тогуз жашар, асыранды кызы да ойгонуп калган.

– Аскерге жараткан аттарды бүгүндөн калбай тоодон айдап түшсүн деп райондон сельсовет киши чаптырып жибериптир. Жаңы жатып, кайра турдум. Сен барбасаң болор эмес. Эртенки саат сегизден калбай тигинде жеткириш керек экен.

– Жаңкыдан кийин, кыз уйку-соонун арасында жатып, сырттагы кишиден каңырт-күңүрт укканы ушул болду да, кайра муну «түшүмбү?» деп, чукуранып оонап кетти.

– Тигилерге кабарлап келдим. Ат жерге кирсин, ат табылат, улактан арзан. Ал эми ээр-токум табылмагы кыйын.

Кыз көшүп кетип, көптөн кийин уйкусу жана бөлүнө түшүп, байкаса, баягы терезе түбүндө далдайган чоң караан али кетпей сүйлөшүп турган экен. Атасы бирдемеге кейип-кепчип жаткан өңдүү.

– Ошол арамдан көрөк Бектемирди жибербес беле! Ал ит өлгөн жерге жарай турган неме...

Кезек-кезек кемпир да сөзгө катышып коёт. Бир малда бригадир:

– Дагы тогуз ээр керек. Бир тобун кайра тандай турганбыз. Өрттөй турган тердиктер да көп. Ошондой болсун. Мен эми жаңкыларга барып...– деди да, шарт камчыланды.

Ушундан эки саат өтпөй, сакал-муруту муздап, тебетейин баса кийген Карабай, сопол куйрук торуну күрсүлдөтө теминип, алыскы бир сай өрдөп кетип бара жатты...

Таң шооласы терезеден билинер-билинбес гана сезилген малда кемпири күйпөңдөп, кичинекей темир мештин күлүн чыгарып жатып:

– О, Күлсара! Күлсара! – деди түндөгү кызга.

Үй али караңгы. Анысы башын көтөрдү да, таттуу төшөгүн кыйбай тургансып, же туруп кетпей, же кайра жатпай, уйпаланган башын соксойтуп, бир топко чейин отуруп алды.

– Тура гой, садагаң. Окуундан кечигесиң!

Күн чыга элек. Чийлердин башы салаңдаган бувак. Кечеги карды-бороондо жолоочулар көздөп келаткан ак карлуу тоонун түбүндөгү чет колхоз. Мындан ары жол жок.

Секретарь экинчи көчөдөн басып келип, бир короого кире бергенде жолуккан экөөнө буйдалып, аларга кыскача буйрук эте, жумуш тапшыра, китепканага бурулуп, анын

башчысынан сын таап, кетигин айтып, кайра басканда жаңы жетип, тартына сөз баштаган фельдшер кыздын арызы менен кошо сыртта бирөөлөрдүн «муңкитте жок» деген жаң-жуңун уга сельсоветтин эшигин тартты. Ичи топураган бир топ эл экен. Кире бериштеги сол жак бурч тери, кийиз, тебетей, көрпө, кол кап, байпак, кийиз өтүк өңдөнгөн, ар уруудан жыйналган фонд буюму. Арасында жылтылдаган суусар, түлкүлөр да бар.

Башында көөнөрөк боз шлөму бар, военкоматтын уполномочени, чекир көз, ылдам, жаш жигит камчысын кончуна сайып коюп, столго өбөктөп турган бойдон председателдин алдына бир узун тизмелүү кагазды жайып коюп, шапылдап түшүндүрүп жатат. Кыргызчага түзүк көрүнөт. Экөөнүн тең көзү кагазда. Военный жигит тизмени баш ылдый окуй берип, текшерип, белгилеп келатып, орто ченинде бир буюмдун атын кыргызча таппай калып, секретардан сурады.

– Чылгоо.

Бурчтагы тери-терсекти тегеректей кобурашыш отургандардын бири, жаңыраак эле кирген сары тончонду жемелеп коё берди:

– Майданда кан төгүп жаткан азаматка берериң ушубу? Ал өзүң! – деп, туюк сойгон эчкинин чаначын ыргытып жиберди. – Ошол жакта кымыз ачытат деп ойлодуңбу?

Ушинткенде сары тон, үлбүрөтө келип, аппак өңдөлгөн кара саңсаңды койнунан сууруп чыгып, соодалаганы жаткандай кызыктыра силкип-силкип:

– Көрдүңбү? Биздин белек мынабу болот. Тигини жаңкы шайтан бала билбей алып кеткенин угуп, артынан кууп келип отурам, – деп мунун артынан дагы жаңы соккон эки кол капты сууруп чыгып жатканда, берки киши жакшы көргөн оюнчугун кармата койгон баладай жазыла түштү.

– Анда сөз башка. Баса, сен жарадың. Мынабу элдикин көрчү! – деп барып, мештин жанында чот кагып жаткан эсепчинин сөзүнө алаксып кетти.

Курман мындай жүргөндө дайым жанынан газета үзгөнүн көрбөйсүң. Ара-чолодо бая чала калган бир согуш кабарынын аягына чыгайын деп, уйкуга жарыбаган көзүн ушалап коюп, «Правданы» жаңыдан колуна ала бергенде, чакыртып жиберген башкармасы кирип келди.

– Ой, сенин бул эмне кылганың, баатыр? – деди маңдайына келип тура калган боз ичикке. Башы менен ишара кылып көрсөтүп: – мына бу фельдшер бөтөлкөнүн бары муздап, жарылып жатат дейт.

Башкарманын сөзүнө түшүнүп туруп орусча жооп кайтарган фельдшер кыздан кийин секретарь:

– Чым-көң жарачу беле? Азыр бир жүк отун түшүрүп бер! – деп кыскартты да, башкарманы макулдатып жөнөтүп жиберди.

Военный киши башкарма менен такташып болгондон кийин, форманын чийки жерлерин айтып, аны кандай толтурушун үйрөтүп, калганын эмки келгенимче бүтүрүп кой деп тапшыра, кол кабын кийип, эшикти карай тартканда, жука салган тактайлар солкулдап турду. Ушул учурда сырттан бирөө кирип:

– Эл чогулуп болду, – деген кабарды берер менен Курман:

– Эмесе баштайлы, калганын жыйналыш артынан бүтүрөбүз, – деп, жан сумкасынын оозун чырт эттиргенде, председатель да көтөрүлө берди.

Кызыл бурчтун үйү, эл чогулган. Анчалык чоң эмес экен, эл шыкалып зорго сыйып отурат. Суукка карабай ачылуу турган эшиктен созулуп, далайы сыртта калган.

Залдын ортороок ченинен бир экөө шыбыраша түштү: «Курман, Курман!»

Маселе бирөө гана: башкарма мүчөлөрү жана Курман болуп, түн катып иштеп чыккан үндөө. Сөз түйүнү: кол-

хозчулардын өз талабы менен Кызыл Армияга берилчү сексен ат.

Председателдин жол башчы сөзүнөн кийин үндөөнүн окулушу, наяты жарты саатка жеткен жок. Бети тысырайган, сары мурут кызыл жигит көк дептерин бүктөп, отурмак болуп, орундугун издеп жатканда, председатель тура калып:

– Кана, жолдоштор, буга эмне дейсиңер? Өзүңөр тапшыруу боюнча! – деп, кампыя кийинген элге кыдыракей карап калганда, зал бир дабыштан жамырады:

- Калети жок!
- Кабыл алабыз!

Арттараак жактан бирөөнүн кечиккен дабышы чыкты:

- Сексен эмес, андан артык берсек да колдон келет.
- Беребиз, эл үчүн алышып жаткан эрлерге!

Үндөө кабылдангандан кийин Курман сөз алды. Көп созгон жок: а адегенден эле журтгун көңүлүн тартып алып, болор иштин өзүнөн баштады. Кулак бышты көп сөздүн бирине түшпөй, согуш абалын кыска тартып келип, душмандан түшүрүлгөн курал-жабдыкты санап өткөн соң, беш айга жетпей алардын алты миллион аскерин кырган жерге келгенде – «Баракелде!» «Балдарга кубат берсин!» «Жаша, садагаң кетейиндер!» – деп желпинип көтөрүлүп, илгери карай жүткүнүп, тишин кайрап, табасы канып отургандар.

Элдин эң алдында, столго маңдайлаш жерден, бир тизесин таянып, өбөктөй отурган кара тумак Курмандан көзүн албаган бойдон тиктеп туруп, ойлонуп кетти: «Уйкуга бекем эле жан экенсиң. Көзүнүн кызарганын кара. Ушу жерден түндө таңга жуук кетпеди беле. Дагы бороондо келип, талыгып койбойт. Биз деле ошондойбуз. Кээде тук этсең болду».

– Ошентип, жеңиш жалгыз замбирек огу менен найзасынын учунда эмес, жумурай журттун күчүндө, – деди Курман, сөзүн аяктай берерде. – Ушул отургандардын

майданда согушуп жаткан, балаңар, иниңер, жолдошунар, күйөөңөр бар. Мына, силер ошолорго бере турган белек, кыла турган тилегиңер бардыр, сүйлөгүлө, журт! Береги дүйнө жүзүн каптаган кара булутка кайратыңарды көрсөткүлө! Биз бүгүн канчалык кыйынчылыкка чыдасак, келечек ошончолук ыракат болмок! Душмандын ойронун чыгарабыз!

– Кимиң сүйлөйсүң, – деп, стол башы дагы журтка карады. Жымжырг.

– Жокпу?

– Неге болбосун.

Маңгел орокко окшоткондой оңкойгон мурун, дөң чекке, кабагы терең бирок сыйда, буурул сакал Карабай чал столго жакыныраак жерден тура калды.

– Беребиз айланайыңдар! – деп баштады сөзүн. – Мындан аянган жан курусун. Бир кезде төрөлөрдүн көлөкөсүнө жолотпогон букараны сынтыр менен тең ата кылып отурган советтен айрылгандан көрөк, кашык кан калганча кармашып жатып өлгөнүбүз артык. Сөздүн баарын обком жолдош айтып кетти. Түшүндүк. Башыңды жуткан Гитлер болбосо быйыл дүйнө бекер болмок. Дүкөндүн баары пулга толуп, эгин чыгышы мындан... Эми турар сөздүн өзүнө келсек, басыгына жел жетпеген бир карагерим бар эле. Пулунан качпай нечендер асылганынан сатпай койгом. Өзүңөр да билесиңер. Баатыр Кызылдарга менин бергей белегим ушул болсун, – дегенде калган сөзүн угузбай зал дүркүрөй кол чаап коё берди.

– Мына, кеп ушу!..

Эскирээк ак тонду бүйүрө курчанган, кетик тиш, чикчийген, сары киши сөз алды да, биртике сүйлөп келип, көбүнчө түшүнүксүз бир эки торпоктун чырына түшүп кетти.

– Ошого жай таппасаңар, алып келип менин чөбүмө байлап, койгулачы! – деди бир кезде. – Баарыңа жетет.

Ал тургай, бир короо мал болсо да түтөм. Какшап жүрүп тилим тешилди. Мен айтканым качан!

– Аны коё туруп, азыр өз башыңды фондуга берериңди айтсаңчы. Кайда болсо кара торпоктун жонунан түшпөгөн жарыктык экенсиң, – деп туурадан чыккан бирөөнү жанындагысы басып койду.

– Жөнү бар, ал фондунун торпоктору.

– Өзүм айтпадымбы, бая күнү миң сом бергем, – деп келип, ошол замат кидирбестен; – эмки жолу эмгек күнүмдүн он пырсантын берем! – деп, колун силкип таштады.

Мунун аягы бүгүн түгөнөр эмес, туш-туштан жабылып сөз сурагандар көбөйүп кетти. Ошондуктан бир кезде Кызыл Армияга деп тигип жаткан кийим-кечектерин айткан эки аялдан кийин сөздү кыскартып, калган талаптуунун баары бригадирлерге тапшырылды.

– Туура, согуш убагында согуштай жүрүү керек.

– Күн кыска, жумуш көп.

Ушундан бир жарым саатка жетпей, күн мурун комиссия жаратып койгон сексен атты Карабайлар ызгытып айдап жөнөгөндө, аскар тоонун кары чаңдай буркурады.

1942-жыл, 11-январь.

СОҢКУ БИР КҮН

Жыйналыш бүткөн соң Кенжегул күндүз түшкөн үйүнө келип олтурган. Эл кечкурун тышта мал-салдын сарамжалында жүргөндө баятан ушунда кирип-чыгып казан-аякка каралашып жүргөн жаш келин:

– Сиз ошол кагазды көп карайсыз, теги маанисин билишке болор бекен? – деди, Кенжегулга күлүмсүрөп. Үстүндө чарчы боюна кептүү тигилген кызыл тукаба бешмант. Акактай тастайган чыпчымыр, нурдуу жүзүндө жарашыгын таап туруп кол менен койгондой бир меңи бар.

Кенжегул азыр согуш жөнүндө түрдүү жумуштар менен катар, Тянь-Шань областы боюнча жыйырма сегиз доклад өткөрүүгө милдеттентип жиберилген. Өзү чек арада туруп, немецтер менен адегендеги кагылышка кирип, соңураак жарадар болуп, дем алышка кайткан. Борбордон чыкканына бүгүн он жети күн. Ушул мезгилдер ичинде, шарты келген жерлерде күнүнө экиден, үчтөн өткөрүп жатып тапшырмасын аяктай жаздап калган эле.

Ушинтип жүргөндө бүгүн эртең менен бир сельсоветтен аттанганы жатып «Токтоосуз жөнө!» деген бир телеграмма алды. Борбордон экен. Армияга чакырган. Өзү да билгендей ушуну жоруду.

Ушуну менен бүгүн машина жүрбөсүн билип, районго барган менен кечке жөнөп кетпеген соң, бир күн болсо да тегин өткөрбөйүн деп ойлоп, акыркы жолу кайрылга-

ны ушул Нарын башы – тоо арасындагы Ийри-Суу сельсовети болчу.

Жаңкы телеграммадан улам ал жайынын чет жагын гана сүйлөп келип:

– Иш ушундай, – деди Кенжегул бир кезде кызарып келаткан мештин табынан малдашын жаза, кийин боло берип:

– Жолуңуз чукул экен. Өзүңүз кай жерликсиз?

– Тянь-Шандан эмесмин.

Чынын айтты. Мындан кийин эшиктен бирөө кирип келеби дегендей озунуп:

– Карындаш, бир сөзгө уруксат болор беле? – деп окус жерден айта салды. Келин сулуу жүзүнө жарашып, кылтыйып чыгып турган бир маңдай чачын жоолугуна катып жатып, адегенде томсоро түшүп, соңунан кызыл эрди жымыйып койду.

– Ал биздин ыктыяр эмес.

Бул жерге келгенде Кенжегул алыстан чалып, мисалдатып келип, аягында:

– Унутуп койгон иш эле... Менин эсиме бир эски күндү кайра түшүрүп отурасыз... – деди.

– Түшүнбөдүк.

– Анчалык болгудай биз деле терең сөзгө жокпуз.

– Сиздер билимдин, кагаздын кишиси. Биз болсок тоодо жүргөн карапайым кыргыз.

– Китептен турмуш акылы кем дегенди ким айтып жүрөт?

Үбөлүгүн колуна кармап, эшиктен сүйлөй кирген Сайкалдын жеңеси жаңы кызып бараткан аңгемени бөлдү. Орто жашаган адам. Анын сөзү эмне жөнүнөн экенин Кенжегул түшүнгөн жок.

– Артында жок, алдында жок, кемирчеги ката элек жалгыз эле.. Алыска барып ал да кандай күнгө түшөт деп эле киши...

Армияга жакында жөнөткөн бир тууганы бар экен.

– Үйрөнөт, жеңе, – деди Кенжегул, түшүнгөндөн кийин. Иш башка, түшө электе гана кыйын. Ак сарай үйдө жатып алып жоо жеңгенди көргөнүңүз барбы? Кайта барганы жакшы. Ысык менен суук, жай менен кыш, ачуу менен таттууну көрбөй да киши болобу?

«Эмгексиз, ойсуз тек жүрбө,
Бекер эмес бул дүйнө.
Эл үчүн туулган эр жигит!
Майданда болор күнүгө.» –

дегенди билесизби? Силерге андай көрүнгөн менен, өкмөт аны жоо жеңип берет деп, ишенип алып отурат. Бышат анда барганда.

– Аа-а, кагылайын, ким билет... Ылайым ошондой эле болсун.

– Кубаныш керек. Эрди ошондойго тууган. Мынабу мен зор толкунга кабылган кайыктай нечен ажал оозунан кайтып дагы эле жүрөм, – деп отун майдалап жаткан Сайкалга көзүн кысып койду. Мунун себебин ал түшүнбөсө да, күлүмсүрөп жооп берди.

Жеңеси кайра чыгып кетип, эшик жабыла бергенден кийин Сайкалга:

– Нечедесиз? – деди Кенжегул, жасап жаткан папиротун шилекейлеп.

- Жыйырма бирде.
- Күйөөңүз барбы?
- Бир кезде болгон.
- Ал киши бүгүн?..
- Токолуна күйөөлөп кеткен.
- Ойнобой айткандачы?
- Айтарлык тамашасы деле жок.
- Ошондо да?

– Биз ал өмүрдү сүрүп деле кыйратпадык окшойт. Ата-энебиз башынан эскиче келишип коюп, көңүлүбүз жок бирөөгө берген экен. Анысы да мээси бөксөрөөк неме болчу. Кыргыз чалагайым дечү беле. Куландан соо туруп эле кыйкылдап-чыйкылдап барып, көзү акшыйып жатып калчу. Бир азап! Зили ошондон болду көрүнөт, мен баргандан эки жылга жетпей өлүп калды..

Ушул жерге келгенде муңайгансып барып терең улутунуп алды.

– Да... Ошондой деңиз. Азыр кимдин колундасыз?

– Төркүндөрүмдө. Бая чай ичерде сиздин оң жакта отурган агабыз болот. Ушул үйдүн ээси.

– Ушунда турасызбы?

– Жок, мындан улуусунукунда. Жаңкы катардагы агам. Баары бир короодо.

Оюна бирдеме түшкөндөй дароо сыртка чыгып кетип, азыраак буйдалып жүрүп, кайра келгенден кийин, мешке жакыныраак жерге жүйүртө басып отура берип:

– Көп тартат экенсиз да? – деп койду Сайкал күлүм-сүрөп.

– Күйүт ошончолук.

Бул сөздүн оюн-чынына көзү жеттиби, жокпу, кыйылган кара кашы салмак менен акырын гана көтөрүлө берип, көзүнүн кыйыгы менен кылгыра карап койду.

– Ага-туугандын айтканына дагы эле жүрөсүзбү?

– Кандайына дейсиз?

– Алигидей.

– Эми жүрө албайбыз го! – деди кийинирээк кеткен жоолугун оңдоп коюп. – Башкалары да жетер. Анда кичине болдук.

Жаңкы күйөөнүн кеселинен окубай калып, кийин Нарында бир тогуз айлык курста жүргөндө бир узак ооруган жеңесине карашам деп, андан да өксүп калганын,

окуу деген дилгирлиги сыяктанган биртике дартын айта келип, жерди чиймелеп отурган чамындысын отко салып жиберди.

– Э-э, карындаш...– деп бир топко мелтиреп калып, анан баштап: – Бу дүйнөгө келбеген гана кишинин арманы болбойт,– деди Кенжегул. – Закон ошол. Бирде күлкү, бирде күрөш. Өйдө-ылдыйы жок, ой-чуңкуруна кезикпей салгандан даңгыр жолго түшкөн адамды көргөнүңүз барбы? Турмуштун тузу ошондо. Арзан дүйнөгө бөлөнүп, жылдар дооран сүргөндөн көрө мээнет менен жеткен күндүк ыракат артык. Жашсыз. Али жайнай турган жармаңкеңиз алда. Согуш бүтсүн... Ырас, бир кезде болгон экен...

Экөө бир турмуш курганы жаткандай:

– Согуш бүтсүн, э? – деп кайталап койду.

– Биздин да тилек ошол.

«Көптү көргөн киши болсо керек» деп ойлоду Сайкал.

– Ой, биз кайдагыны баштап алганбыз, шапар тээп отура тургандай? – деди Кенжегул, ушу жерден аңгеме төркүнүн чукул бура тартып. – Өткөн-кеткенди баштан аластай туралычы... Сакеш, корккон менен жүрөк жарылбайт... Канчалык сабыр этейин десең да, бир сезим коёр эмес. Жаңкы бир арызыбыздын жообу кандай келер экен дегенде...

– Кандай арыз?

– Ушул чиркин жүрөктүн учунда турган ишти билмексен болуудан чыгар пайда болсо... Сиз акылдуу кишисиз...

«Ушул мени сынап отурбас бекен?» – деп ойлонуп барып:

– Мактаганыңыздай болбой калсамчы? – деди Сайкал.

– Сиз жөнүндө менде күмөн жок, – деди Кенжегул сөздүн соңун күтпөй.

– Балким оюңуз башка чыгып калар?

– Анча-мынчага биз дагы...

– Сизди биз биле элек сыяктуу...

– Арийне, бирөөнүн сөзүнө салгандан ишене койсоңуз мен да сизди терең адам экен деп ойлобос элем. Ошондо да... – деп, эми бир сөзгө камданып келатканда сырттан бир аял «Сайкал!» дегендей болду.

Сөз кызыгына келип бузулганына өкүнө, сыртка чыгып келейин деген ой менен Кенжегул да тарыраак галошун кептей кийип, эшикти карай жөнөгөн эле.

Күүгүмдөп калган. Үйдөн мындай бара түшүп, бир дөңсөөгө чыкты. Күн суук. Кар тушардан жогору. Ары-бери сергий азыраак жүрүп келип, бир оокумда колхоз айлын койнуна ала, маңдай-тескей арсайып турган эки тоого токтоло карап туруп ойго кетти: «Намысчыл эр кыргыз тууп, өскөн жер. Жаткан бир ырыс! Башыңдан далайлар өткөндүр? Ушул жер, ушул абада жүргөн элдин дени кантип соо болбосун!.. Дагы бир далай жүрө турган күнүм бар эле. Эми зымырап кана калды. Сыртты жедеп сагынганмын. Көрбөгөнүм качан. Күрөш... Ушул жакка чыкканы бир тыным алганым жок, ошондо да бир жумуш курдуу көрүнбөйт. Абасы көтөрсө керек. Дүйнөдө жер баласына теңебей акындар ырдаган ушул эмеспи? Асмандаган Ала-Тоо... Береги аскалуу чокулар. Каштай тунук булак... Күн эртең ачык болор...»

Бир талай мезгилден кийин үйгө кирсе бир, эки киши келип олтурган экен. Бири бая жыйналышта журтту тескеп, чогултуп жүргөн, бригадир деген күрсүлдөгөн, камбыл, кызыл жигит.

Кенжегулдун артынан жаргак шымынын тизеси көнө-

чөктөй чорчойгон кетик тиш, сары киши сырттан үнүн жасай кирип келип, мешке колун кайсап алып:

– Бүгүн аяз кыйын болот окшобойбу, – деп, чала жылынган эби жок колу менен бир кулагын ушалап койду. Ошентти да мештин жанында жүйүртө баскан бойдон Кенжегулга бурула карап, мындай деди:

– Айланайын өкматым, кептин соодасын коюп, ырасын айтканда далай эле полдомочтун тебетейин көрдүк эле... Көңүлүбүздү жашартып салдың. Адамга сөзүң Ак-Сайдын кымызынан да жагыштуу болобу! Эки саат дегениңиз чай кайнамдай көрүнгөн жок.

– Бул макташыңыз артык, мен деле көптүн бири...

– Жок, ырас айтат, – деди бригадир, сары кишини коштоп. Журт ушундай ыраазы болду дейсиз. Жыйналыш бүткөндөн кийин да кыңырылып отуруп алып, зорго тартадыкпы?

– Жаңкы Гитлер дейсиңерби... Бул итиндин аты жердин жети кабатында жаткан жаш балага чейин жатталып болду белем!...

– Э, кандай дүйнө силкинген жорукту да бир унутмак бар, – деди Кенжегул кидирбей. – Андай өзүнөн өзгөнүн баарына залалга бүткөн зулумдун «атагы» беш күндүк. Өз тушунда гана. Анын көрү кечикпей казылар...

Ушул замат эшик ачыла бергенин карай калса, – чачын кийин серпип коюп, оозгу үйдө камыр ийлеп отурган Сайкалдын үбөлүктөй жупжумур, ак билеги көрүнө түштү.

Эмки сапар кечиндегидей сөзгө жол жок. Үйдө кишилер бар. Бирде жоголуп, бирде көрүнө калып жүргөн Сайкалдын кыймылын аңдып отуруп: «Бүтүн Ат-Башы, Нарынды аралап жүрүп кетеримде кез болгон селкини карачы, – деп ойлоду бир кезде. – Алыскы тоодо кандай кыздар бар, э! Тарсылдатып жумуш кылганын кара. Тынбайт... Маңдайы күндөй жарык.. Токсон кайгы бир

келсе да, былк этпес эле. Өң, түс, акыл бул чиркинге баарын берген. үнү бороондуу күнү алыстан угулган коңгуроонун өзү. Жапжаш. Бул, жыйырма бир, мен, отуз-дун алда кайда жеринде. Жашчылык кезим оңой менен калбайт белем? Же сынап отурабы? Жок, андайы көрүнбөйт. Аттиң, согуш болбосо!.."

Түн ортосу болду, жатар мезгил жетти. Сайкал чыгып бара жатып:

– Эшикти илип аласыңбы, жене? – деп колун артына жибере каалганын туткасын сыйпалап издеп жатып, артынан Кенжегулга бир карады эле, май куюп жиберген оттой көзү жалт эте түштү.

Мунусу: «Кеткенибиз болот, биз бөлөк үйдөбүз. Кош болуңуз» деген сыяктанып турду.

Жарык өчтү...

Кенжегул көпкө чейин уктаган жок. Бир убакта аяк жагына, жуурканга кирип алып коңурук тартып– жаткан бала мышыкты четке түртүп жиберип, оонап кетти. Жымжырт. Жалгыз гана шамалга кошулуп озондоп турган керней дабышы сезилет.

Кашкайган тунук суусу бар,
Кан-Тоонун атыр желиндей.
Айыктырып, чер жазар.
Асылкеч болбойт түн сендей,
Алыста жүрөм иш басып,
Айланып сага бир жетпей...

Ушул ырды жаңыдан эсине салып келатканда дагы бир ойго түшүп кетип, ичинен байланышы жок мындай деди: «Даа... Эрди күрөшкө тууган. Барыш керек. Жарам болсо жетилди...Кара башыңды калкалап күн көргөнчө, журт үчүн майданда жан берген артык. Жыргап жаткан элимдин кабагын бүркөгөн жоо менен өлүшө тур-

ган кезек гана калды...мындан айрылып көргөн өмүрүмдүн куну бир тыйын... Эртең сапарым. Арбагы чоң Ала-Тоонун койнуна соңку түнөш...»

Эртеси таңзаарынан турду да, пальтосун желбегей жамынып короого чыкты. Бүгүн саат ондон калбай Нарынга жетиш керек. Күн чыга электен ошондой көрүндүбү, батыш жак калыңдап, түнөрүп турган экен. Сыдырым жел бар.

Азыраак айланып жүрүп, кепеде токулуу турган бир атты көрүп кайра тартканда, түндөгү казан аягына карлашып жүргөн үйүнө кирип бараткан Сайкалдын кызыл тукаба бешмантын таанып калды. Ошондон кечикпей кайра чыккан жаш сулуу, ортодо бир тамдын далдасынан акамалап турган Кенжегулдун сөзүнө кармала түштү.

– Сакеш...– деди Сайкалдын ийинине жабышып жүргөн бир чөптү түшүрүп жатып, камдаган сөзүнөн башка кетип. – Арийне, жашчылык, мастык көрүнгөндүн колунан келе турган нерсе. Оюн, чын болуп бир далай сөз кетти. Эрөөн алба. Ошондой көптүн бири да эмес элек. Мен анчейин сизге гана. Артынан күлүмсүрөй түшүп: – Теги жүрөктү кыйын чырга салып койдунуз...Жарайт. Унтпаңыз.

Маңкайган жүзгө сынап карап туруп:

– Унутпайсызбы? – деди кайра такып.

– Унутпайм. Ал жактан кадырыңыз жан болсун.

Ушундай дегенден кийин сызылган акылдуу көзү коюла түшүп, Кенжегулдун көзүнө бир мелтирей кадалып калды дейсиң – айтып жеткире турган тил жок. Жалгыз ушул караштан гана Кенжегул баарын түшүнгөндөй болду.

Эки жагын карап коюп бир кезде:

– Тагдыр жазса дагы бир кайрыларбыз, болбой калса тарынбассыз, – деди Кенжегул. – Ат баспайм деген же-

рин үч басат. Оболу милдетке баралы. Бактылуу болуңуз. Шарт капылыс болду...Кана, эми кош дегенден бөлөк калган жок!

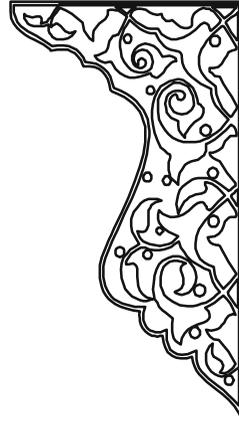
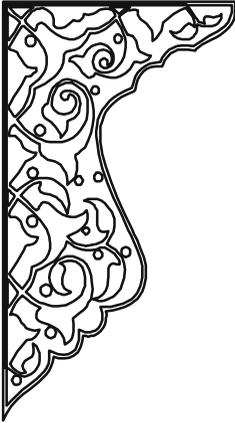
Ашыгып ичилген чайдан кийин аттанганда, журт катары буга дагы бир кол берип өтүп, этектерин кымтылана короодон чыга бергенде, жемге тойгон чабдар алкынып алып жөнөдү.

Бир кырга чыгып, энкейе берерде кылчая – түшүп Сайкалдын айлын соңку мертебе бир карап алды да, ошо бойдон көздөн кайым болду.

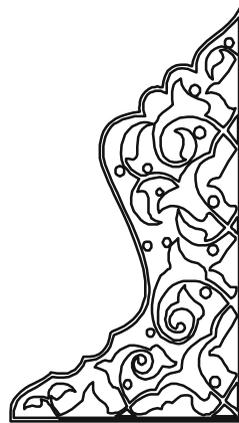
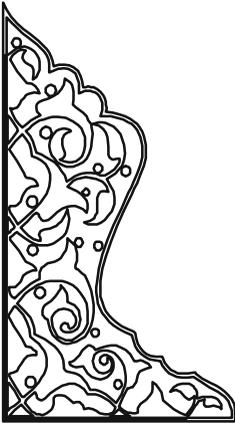
Бирок, мунун көңүлү бошоп бараткан жок. Кайта турмушка жаңы кирген баладай өмүр кызыгы мурункудан артык, кээ бир күңүрт ойлорунун быт-чытын чыгара жаңы күч, улуу кайрат киргендей зор талап менен кетип бара жатты. Жоо жеңилип, ушул сапардан аман-эсен кайтчу болсо, чын бактылуу күн ошондо туулчудай көрүнүп, демейде байкаса албаган Тянь-Шань тоолору, жар таштары бүгүн алда немедей жакын учурап турду.

1942-жыл, 8-февраль.

**III.
ПОМАН**

УЗАК ЖОЛ

(Роман)

I

Биздики элден обочо, жалгыз тамдын түбүндөгү жалгыз кара үй эле. Шашке кез. Биз төшөктөн жаңы туруп жатканбыз. Бир кезде Алмакан эжем ойдо жок жорукту баштап, эпкиндеп, чыркырап барып төшөктө жаткан энемди басып жыгылды. Анын төшөк тартып жатканына көп болгон.

Энем да күндөгүдөй эмес, көздөрү коркунучтуу, чарасынан чыгып, көкүрөгү кырылдап, билинер-билинбес дем алып, улам жоошуп кетип баратат. Өлүп бараткан адамы биринчи көргөнүм ушул. Ошондо мен он бирдемин.

Баарыбыз үрпөйө түшүп, энемди тегеректеп, үйүлө калдык. Эжем тура түшүп, элирген эмедей бардык үнү менен өкүрүп тышка чыкты да, бир кезде кайра кирип келип, энемди дагы басып жыгылды. Биздин үй элден обочо болсо да, эжемдин чаңырган дабышы менен бирин-серин эл жыйылып калды. Ошол убакта мен эмнегедир алданып тышка чыгып кеткенмин. Аңгыча болбой бир кезде «чур» дей түштү. Чуркураган чаржайыт үндөр уламдан-улам күчөй берип, жаман үйдү көтөрүп кетти.

Ошентип, алты чөбүрө жетим калдык. Эң улуубуз Алмакан эжем, анан мен, менден кийин Беккул, анан Эшбай, андан кийин Ашымкан деген кыз. Эң кенжебиз Бекдайыр. Баарыбыздын арабыз эки жаштан. Өлөр алдында жана бир кыз төрөп, аны багып ал деп бирөөгө берген.

Бул он айга жетпей өлүп калды.

Энем деги койдой чубуртуп көп төрөгөн адам: төрт эркек, алты кыз болуп, баары – онду тапкан. Үч кызын эрге берген. Ушулардан азыр үйдөгүбүз алтоо.

Энем өлгөн соң, анын ордун басып жетимдерге көз болууга Бурмаке кемпир келди. Бул – атамдын агасы – Элебестин зайыбы. Алтымышка келип калган, бүкчүйгөн гана кичине кемпир. Булардан башка карашаарыбыз жок. Элебес эзелтен томаяк адам. Ошондуктан Кызыл-Кыя деген жерге жолчу болуп, биротоло көчүп кеткен. Кедей жан багышка бул жер бир аз ылайык эле. Мында көчүп келгенине быйыл үч жыл.

Эми багыбызга туш келгендей быйылкы жыл да өтө кыйын болду. Мезгили жетсе да жакын арада көк чыкпай, күн сурданып, кезек-кезек кара бороон буркурап, элдин көзүн ачырбай жутатып туруп алды. Былтыр эгин болбой калган. Анын үстүнө биздин элдин көбү жарытып эгин экпейт. Мыктаганы эки тешеге жетпеген жер айдоочу. Элде быйыл ачарчылык. Ошондуктан биринсериндеп кап бөктөрүнүп алып, орус поселкаларына чубап калган.

Биздин бир табак буудайдын акыры кечөө бүткөн. Бүгүн эртеден бери наар алганыбыз жок. Бурмаке кемпир мени төмөн жакта бир үйдөн бир жумалык буудай суратып жиберген. Ал жампайган кепенин түбүндө бир кара үй эле. Бардым. Мурду барбайган кара чоң кемпир, коломтодо күйүп бүткөн тезек чогуң жайып койуп, отко кактанып отуруптур. Анын колтугунда жамгырдан чыккан кулундай корголоп бир кичине кыз олтурат.

Мен барып:

– Бурмаке энем бир чөйчөк буудай берсин дейт, – дедим, кемпирге бет бакпай, четке карап туруп. Буйдалган жок, чыгдан жагын бир карап алды да кемпир:

– Жок, – деп күңк этти.

Кайра келдим. Бурмаке энем жаңкыдан бөлөк акыл үйрөтүп жана жиберди.

– Айт, елбесөк бир чөйчөк буудайдын кунуна чыгарбыз...

Берген жок жана кур бардым. Ошондо Бурмаке:

– Эми жокту жерден чукуйбузбу! Силер да таалайыңардан көргүлө, багы жокторум, – деди баарыбыздын көрөр күнүбүз бүткөндөй каран түшүп.

Ушундан он күн өтпөй бир Бурмакеден башкабыз текши кыйрап жыгылып, ооруп калдык. Ар кай жерде чагылып, кыңкыстап жаткан адам. Бурмаке бөкчөңдөп, калтыраган кара колу менен кыдырып, ооруларга суу берип жүрөт. Баягыда бир тамырчы келип, мага он-он беш күнчө суу бер деп кеткен. Ансыз да суудан бөлөк ичеерибиз жок. Мынабу чачы жүндөй уйпаланып, эс-мас болуп жаткан эжем. Анын бери жагында, коломтого жакын жерде алсыз кыңкыстап Беккул жатат. Капшыра кармап койсо сынып кетчүдөй илмийген билегинин тарамыштары көгөрүп, саналып турат. Тырп этер ал жок. Анын кыңкыстаганына карай:

– Э, Беккул, эмне кылайын? – дейт Бурмаке. Ал түк да билбейт. Зорго демин алып жаткандай көрүнөт.

Атам болсо, көптөн бери жетимдердин карды үчүн кайгырып, алда-кайда бир жакка кап бөктөрүнүп, бирдеме издеп кеткен. Күндө келер бекен деп күтөбүз, жок. Бир үйдө четинен кыйрап жаткан ооруларга баш-көз болуп турган – жалгыз Бурмаке. Өзү түн баласында жарытып уйку да көрбөйт. Түндө зарыгып отуруп, талыкшып кеткенде кезек-кезек көзү илинип, кайра селт ойгонуп кетип, коркунучтуу, калың токойго келген эмедей, тегерекке кулак түрүп, көпкө тынып тыңшап калат. Бирде Беккул чыдабай жаткан түнү таң аткыча кирпич какпай чыкты. Эсимде: түн ортосу кез, карарып өчүп бара жаткан чокту улам көсөп, жайып коюп, мазардай жалгыз өзү коломто жанында отурат. Чок акырын карарып, күңүрттөнүп өчүп бараткан. Кээде каалгып кетип, башы шылк эте түшөт. Үй караңгы, жымжырт. Анда-санда гана Беккулдун алсыз дабышы угулат...

Ушул түндө Бурмаке өмүрдө көргөнүн түгөлдөп, ойлоп отуруп, чарчап кеткендей болуп көрүнүп турду.

Мен төшөктө бир ай чамасында барып турсам керек. Баарыбыз келте менен жыгылганбыз. Айыккандан кийин чачым таздын башындай жыдып түшүп калганын бир гана билдим. Менден бир аз күн кийин Беккул турду. Анда да чач жок. Биз төшөктөн туруп, там-туң басууга жараган кезде Беккул экөөбүзгө Бурмаке таяк жасап берди.

– Көп бассаңар муунуңар кирет. Үйдү айланып басып келгиле, – дейт. Биз жолду катар тынып олтуруп, үйдү зорго бир айланып чыгабыз. Бирок, мен бассам эле көңүлүм айнып, көзүм тунарып кетет. Жер астынүстүн болуп, өлө мас кишидей көзүмө эчтеме көрүнбөй кетет.

Молодой жалгыз үй! Анын үстүнө биз четинен кыйрап, жыгылгандан бери бизге каттаган жан болгон жок. Ошондо, тышка чыкканда бар көрө турганым: үйдү айландыра салган купкуу там, тамдын бурчундагы жалгыз аттын акыры, анын жанында шылдыраган шакек, баягыда Беккул экөөбүз тогуз коргол ойноп казган чуңкурлар ... Ал чуңкурдун четки бирине топурак толуп, бүтөйүн деп калыптыр. Береги күрөндүдө кечтен бери таарынган эмедей букуюп ала мойнок ит жатат. Көптөн бери көрбөгөнгө сагынып калгандай мага куйругун булгалап, көзүн жалдыратып, эркелеп коёт.

Арадан көп күн өттү ... бирок, тамактын тартышынан оңой менен муунубуз кирбей койду.

– Атаганат, тамак болсо бат эле тыңып кеткен турасыңар. Мен кантейин эми? Кудай бечара – карыпка боору ачыбайбы! – дейт Бурмаке кемпир. Тар дүйнөдө бир табак талкан бар. Аны үнөмдөп, анда-санда гана чаңыттап, жарма жасап, кары колу менен дарыгердей өлчөп, топ ооруга бөлүп берет. Бул жумурубузга жук болбойт.

II

Төшөктөн турганыма бир айдай болгондон кийин, бир күнү таенем келип, мени алып кетти. Алмакан эжем али айыга элек. Мен таенемди ээрчип, тышка чыгып баратканда, ал уйпаланып, көзүн жаап калган чачын бир жагына сылап жатып, мага бурулуп, «кетип баратасыңбы? Кош эми» деген кишидей аянычтуу, кайгылуу көзүн муңайтып кала берди.

Бир гана менин кетишим менен үй жеңилдебейт, менден башка чубурган дагы беш жетим бар. Антсе да менин кетишим үйдөгүлөр үчүн оңой олжо эмес.

Таятамдыкы Чоң-Таштан кырк чакырымдай ары – Кең-Сууда. Таятам чоң бай, бала бакыралуу, алты уулу бар; Алтоо тең четинен дүркүрөп байып келе жаткан.

Таенем мени балчайган, чоң курсак тору бээге учкаштырып алып, үйүнө кечкире келди. Мал кызуу төлдөп жаткан кез. Биз барганда быкпырдай көп койду саап болуп, агытып жаткан экен. Кой саап жаткан бир акжумал келин:

– И, энем келди, – деди бизди көрө коюп.

Тосмо суудай мемиреген жазы, жумшак кечте, кыжылдаган сансыз кой аралашып, чаржайыт чуркурап, уйлар музоосун издеп мөөрөп, жер суунун тынчын алып, кечки тунук абаны экилендирип, айлана кайнаган күүгө толуп турду. Жалгыз молодой жымжырт жерде өскөн адам, мына бул жерден экинчи бир дүйнөнү көргөндөй болдум.

Бир топ күндөр өттү. Жакын айылдарга барып, балдары менен аралашып, аз күндө үйүр алып кеттим.

Бир күнү эртең менен таенем келинине айтып, бир кичине көнөчөккө мага айран куйдуруп берди да:

– Бар, кагылайын, козу кайтарып кел. Үйгө жиберүүчү болбо, – деди.

Таенем көзү бажырайган, балпайган, чоң кара байбиче. Чекесинин так ортосунда чоң меңи бар. Таятам же-

timiшке чыгып, былтыр өлгөн. Анын күмбөзүн тургузабыз деп он чакты кишиге кыш куйдуруп жаткан экен.

Айымжан таежеңем «киш-киш» деп козуларды айдашып, короодон узатышып салды. Жер жайнаган жаш козуларды жогору карай айдап, мен кете бердим. Колумда узун чыбык. Кийин калгандарын сайып койсом, кээ бири туйлап кетет. Жашы мени менен тең Курманбай таякем кызык көрүп, ээрчип чыккан. Бир аз ойноп жүрүп, эриккен кезде кайра кетип калды.

Козуларды жайып олтуруп, айылдан абдан узаган кезде, бир кырдан ашырып таштадым да, өзүм келер жолун тосуп бери жактагы бир дөңсөөгө көнөчөгүмдү коюп, олтура кеттим. Кызык көрүнөт: көнөчөктү улам айландырып, карай берем. Козулар бадалга кирип кетип тынчып калган кезде чокоюмду чечип жайып таштап, алдыма тонумду жая салып, жата кеттим. Айланамда көп караан жок, мына мында гана Сарыбай байдын баласы куш салып, тамаша жасап жүрөт. Сарыбай – байлыгынан бүтүн көл өрөөнүнө, андан калса казактын Албан элине түгөл маалым болгон адам. Ошондуктан «Сан жылкылуу Сарыбай» деген атка конгон.

Бала береги борчукташка келгенде, колундагы кушун бир сагызганды көздөй шилтеп жиберди да, чылк күмүш менен жабдылган атын шарактатып, төмөн карай кирип кетти. Андан жогору карасам, тээтиги бир алыскы чокуда, жалгыз койчу, салмак менен гана созуп, озондоп, кырдан ашып баратат.

Ошентип туруп көрбөй калыпмын, менин ылдый жагымдагы каптал менен жүзгө жакын козу дүркүрөп агып, төмөн карай кирип бараткан экен. Шашкан бойдон, дүнүйөмдүн баарын олтурган жериме калтырып, аласала куюндап, мен да жөнөдүм. Ээлигип алган ойноок козулар ошондон үркүп отуруп кой короого барып бир эле токтоду. Аларга жетпей калып, орто жолдон кайтып келе жатсам, калганы дагы жамырап, жүрүп калган экен.

Аларды тосконум жок, «эми болоору болду го», – дедим да жайына коё бердим.

Эртеси дагы ушундай жайып чыктым. Күн ачык, ылдыйтан козу жайып бир бала келди. Бою менден чоң эмес, кийими жакшы, бутунда өтүк, баркыт шымы бар. Колунда меникиндей көнөчөк. Экөөбүз козуларды кошуп жиберип, жогору жайпатып олтуруп, чоң беттеги калың табылгыны аралатып жибердик.

Козулар табылгыга сиңип-сиңип кетишти. Өзүбүз бери жакта калып, бийиктен таш жарыштырып, ойной баштадык. Мен эки сапар ашырып таштадым.

– Ордунаң жылбай ыргыт, – дейт бала.

– Сен да жылбай ыргыт!

Күн ысый берген кезде оюнду таштап, көнөчөгүбүзгө келип, айран ичтик. Аны бая жалбырак менен көлөкөлөп кеткенбиз. Бала көнөчөктөн обочороок чөгөлөп алып, түтүк корулдатып ойноп ичти да:

– Сен дагы ушинтип ич, жакшы болот, – деди.

– Жөн эле ичем, – деп мен түбүнөн көтөрүп алдым. Ошол мүнөттө топ козу бөлүнүп алып, жүрүп калды.

– Тос тигини, – деди бала чөгөлөп, айран ичип жатып.

– Тоспоймун, ал сенин козуң, – дедим мен. Бала мага жакындай түшүп, бетимден аткып алчудай тикирейип келип, каршыма тура калды да:

– Эмне, атаңдын көрү, тентиген кул! – деди. Мен да тилимди тарткан жокмун:

– Атаңдын сенин көрү.

– Арам кул, кимдин үйүндө жүрөсүң? Кайтарган козуң кимдики? Элиң кайда?..

Ошентти да мени жакадан алды. Мен да жакалап, жооп бердим. Бир сапар күрөшө кетип, ит жыгылыш болуп, будаланып кайра турдук. Ал бир кезде жакамды коё берип, ары кетип калып, издеп жүрүп, былжыраган бир түрү суук кара куртту чубалжытып, чөпкө кыпчып келди да:

– Мойнуңа салам, – деп жогору көтөрүп мага сунду. Ал келип жеткиче мен даярданып алып:

– Жакын жолобо, болбосо атырылтам, – деп тегерешип туруп алдым....

Бешимден өтө бергенде козуларды жамыратып айдап келдим. Топ киши кубалап козуларды көгөндөп бөлгөнчө кырдан аша коюп койлор да келип калды. Жаш тууган койлор козуларын жоктоп чуркурап, заматта жерди жаңыртып жиберди.

Короону тегеректей төрт-беш үй бар. Башкы дардайган чоң ак үй менин таятамдыкы. Кой келери менен ар кайсы үйдөн идиштерин көтөрүп, бирден-экиден болуп, эрине баскан келиндер чыгып келди.

– Бол эми, бат-бат кармап жибер, – деди Айымжан таежеңем мага.

Менден башка да кой саадырып жүргөн бир тобу бар. Аралай кубалап, кой кармап жүрөбүз. үч-төрт койду саадыргандан кийин, көпүрөгө келген эшектей кыйык бир кара токтуну кыйкылдатып, зорго жетелеп келдим. Мындай арам болорбу, саанчыга желини жаңы тие бергенде атып кетип, мени дыргаяктатып алып жүрүп бербеспи. Өлбөй тирүү куткарбаймын деген немедей мойнунан салаалаган колумду чыгарбай, тери шымды калдыратып, өлөрмандыкка салып, мен да жүрүп отурдум. Ошентип баратып, бир кезде жыңайлак бутумду курч туягы басып кетти эле, сазайымды тартып отура калдым. Койдун чыласына кесилип жүргөн бутум чатырап, канап кетти. Жакын жерде кой саап олтурган бир катын:

– Байкушту жаман басып алды ээ, – деди мени аяган кишидей, короонун башында, дүйнөнүн баарын көзү менен чолуп отурган таенем менин жаңкымды көрүп калып :

– Теги, томаяктын баласына мал ошондой келет тура, – дегендей болду. Бул сөзү мага араң угулду. Мен секидеп, аксап барып андан башкасын кармап келдим.

Кой саадырып турсам, таенем жаныма келип, бутактуу кыпкызыл табылгы таягын оң колуна бош таянып тура калды да, менин үстүмдү айландыра карап алып:

– Ырысы жок, тонунду эмне тыттырып алгансың? – деди.

– Бая Сасбактын баласы ала качып жүрүп ушинтип койду, – дедим мен койдун мойнунан кармап туруп, көгөндөгү козуларды карап калып.

– Ырысы жок, оюнду эмне кыласың? Сага ким жамап берет?

– Ойногон эмесмин. Менин козумду тоспойсуң деп, өзү келип тийишти, – деп үлүйүп жерге карадым.

– Ырысы жок, ырысы жок киши ошондой болот!

Таенемдин сөөктөн өткөндөй заар тили менен сыйлап туруп үстүмдү бүтөп бергенинен, антпей жылаңач койгону жеңил көрүнүп турду. Ачуулангандан эки сөзүнүн бири «ырысы жок». Бул сөз энчиме басылгандай, көбүнчө мага жумшалчу. Ал Курманбайга канчалык ачууланса да бир айтып көргөн эмес. Ошон үчүн мен «ырысы жок» жалаң томаяктар үчүн гана бүткөн сөз болсо керек деп ойлочумун.

Жаңкы бала экөөбүздүн тарыхыбызды таенеме Курманбай жеткирсе керек. Бөлөк киши айткан жок, билем. Ал айтканы бышык болсо, мени мактабасына көзүм жетет. Экөөбүз башынан өчбүз. Мен жокто таенемдин колтугуна кирип алып, көр-жерди жамап көбүн өзүнөн кошуп, мени бүлдүрүп жамандай берчү.

– Малды буту менен тээп жиберет экен, – деп арзыбаган немелер менен жамандап жатканын да бир укканмын. Мал тепкен кишини таенем жек көрчү...

III

Бир күнү кечке жакын:

– Сарыбай байдын байбичеси чакырат, – деп мени бирөө чакырып алып кетти.

Сарыбайдыкы Кең-Суунун ичинде, алыстан бадырайып турган эки ак үй эле. Тегерегинде дайым мандырдай болгон төрт-беш боз үйлөр тигилип турар эле. Ысмайыл, Букара, Карыбай деген балдарында да бирден ак үй бар. Бирок Сарыбайдын өзүнүн үйү бүтүн Кең-Сууда бадырайып бөтөнчө туручу.

Ушинткен Сарыбай байдын байбичеси мени киши катары санап, «ардактап» чакырып жибергени мени таң калтырды. «Сарыбай» деп сырттан укканым менен үйүн көргөн жан эмесмин. Бардым. Тыштан бирөө мени баштап барып, ак үйүнө кийирди. Мен кирип токтогон алдыңкы бөлмөсүндө чымкый бачайы-макмалдын үстүндө жашыл тукаба чапанын желбегей жамынып, көөлгүгөн бир зайып отурат. Башында заңкайган торгун элечек. Байбиче ушул экенин байкадым. Жашы жетип калса да (бери болгондо элүү беште болор) кең дөөлөттүн аркасында али карылыкка моюн суна койбогондугу көрүнүп турат. Семиз, чатыраган кызыл киши экен.

Мен кирип барганда: «мына бул жерге отур» дегендей ишарат кылып, өзүнө жакын жерден орун көрсөттү. Бир аз жымжырт. Тагдырым ушунун колунда тургандай, ааламга аян болгон байбиченин алдында, анын чечимин күтүп, байлоого түшкөн кулдай үңкүйүп мен отурам. Колума берген жалгыз нанды сындырып жеп отуруп: «Балким менин жетимдигиме жаны ачып, бирдеме берейин деп чакыргандыр» деп ойлоп коём.

Байбиче бир кезде сол колун сунуп, мага бирдеме берди. Колума тийгенден кийин карасам; бири беш тыйындык, бири эки тыйындык – жети тыйын жез! Адегенде: «капырай, сан жылкылуу Сарыбайдын колунан жети тыйын чыкканыбы» деп ойлосо да артынан түшүндүм. Бул мага берген садагасы экен!

Анткени Сарыбай бай көптөн бери ноокас эле. Бая мен келгенде элдин аягы басылбай, бири кирип, бири чыгып, төркү бөлмөдө жаткан байдын көңүлүн сурап

жатышкан. Мен ушул үчүн чакырылып келипмин. Азыр мен нан жеп отурганда, байбиче бирдемени дубалап жаткан молдодой, оозу-башын күбүрөтүп, колунда аралаштырып кармап турган бир-эки жез тыйынга кезек-кезек «сув!» деп коюп отурган.

Садага бериш үчүн төрт кыбыласы түгөл жетим издешип, буга бүтүн Кең-Суудан мени туура тапса керек!

Бир нанды жеп, жети тыйынды алганымдан кийин эми менде эч кимдин тыйынча да жумушу жок көрүндү, жолума түштүм. Бая мени үйгө киргизген неме иттен чыгарып койду. Жолдо бара жатып, бүгүн мени кордогондой, кемсинткендей болуп көрүнүп, көңүлүм иренжиди. Мени эмнеге чакырып кеткенине, мурун түшүнүп алышкандай, үйгө баргандан кийин Сарыбай байдыкынан эмне «олжо» менен келгеним тууралуу менден эч ким сураган жок.

Үч ай жүргөнүмдөн кийин бир күнү Элебес келип, мени алып кетти. Буга таанем да көп каршыккан жок. Биз аттанганы жатсак:

– Кетсең кет эми. Сага бирдеме да кийгизе албай калдым. Жамандабай бар... – деген болду да, бир эски күрмөсүн берди. Жаздай жүрүп тапкан олжом ушул!

Таята, таекелерим, четинен бай. Бирок аларды башынан сараң кылып жараткан! Байлык жагына келгенде бул Кең-Сууда Чынгышбай уулунан ашып түшкөн бай кем. Жалаң бир атадан тарагандар бир уруу журттай болуп, эртели-кеч малы жайылып чыкканда кара таандай каптачу. Ошентсе да, котур улак үчүн өлгөн өңкөй сараң. Тогуз жүз койлуу тун уулу – Сааданбай тери шымдан бөлөк, өмүрүндө кездеме кийип көргөн жан эмес. Али эсимде: бир күнү талаадан өйдөлөнүп өлгөн бир токту үчүн кадимкидей ыйлап, койчусун таң аткыча сабап чыккан.

Балдарынын аты уйкаш. Эң улуусу: Сааданбай, анан Мергенбай, анан Ийгенбай, Орозобай, Картаңбай.

Мен таятамкынан кеткенде туура Кызыл-Кыяга бардым. Элебес ушул жерде жолчу. Чоң-Ташка барбай, туура Кызыл-Кыяга эмне үчүн кетип баратканыбызды Элебес жолду ката мага мындай деп түшүндүрдү:

– Сен баягыда таятаңдыкына кеткенден кийин, силердин үйдү Кызыл-Кыяга көчүрүп алып, бүгүп таштап, жетимдерди биздин үстүбүзгө кийирип алганбыз. Азыр баарыбыз бир үйдөбүз. Эми ошентип оокат кылбасак болобу...

Кызыл-Кыя деп кадимки атактуу Каркыра жарман-кесинен элүү чакырымдай бери, бир чоң ашууну айтат. Каракол, Жаркент, Кулжа, Нарынкол – баарынын аралыгындагы түйүшкөн жери – Каркыра.

Кызыл-Кыянын түбүндө жайдыр-кыштыр козголбой жети-сегиз түтүн кедейлер отурат. Буларды «жолчу» дейт. Падыша өкмөтү буларды ар кайсы болуштан милдеттүү кылып жыйнап алган. Жолчулуктун мөөнөтү бери болгондо төрт жыл. Бирок ушулардын ичинде он жылдан бери турган жолчулар да бар. Өзү жайлоо мисалдуу жер. Кышында кардын тереңдигинен жолго орноткон карагайларга киречилер көчүгүн коюп, попорос тартар эле. Ат жолдон чыкты жок: күр этип тереңге кетет.

Ушу жерде дагы бир-эки түтүн орус бар. Булар жолчу эмес. Бири Башарин деген бир чоң бай. Мунун Кызыл-Кыяга келип түшкөнүнө көп жыл болсо керек. Бул тууралуу кыргыздар «башында жалгыз арабалуу аты менен келип, акиташ бышырып сатып, ошондон уланып байыган адам ...» деп кеп кылуучу. Жылыга жетимиш-сексен ую тууйт. Элебестин келини, Жанымжан ушунун уюн саайт экен.

Кызыл-Кыя өрөөнүндө булардан башка да ар кайсы коктуда, сайларда бал челек салган, мал кесибин кылган бирин-серин орустар болот. Деген менен бул өрөөндө Башаринден ашып түшкөн бай жок. Жалгыз гана Каркырадан отуз чакырымдай бери, Кызыл-Кыядан ары

Кутурган булакта «почточу Метирей» деген чоң көпөс бар. Метирейдин бул жердеги жайынан башка Караколдо, Түптө бирден үйлөрү болучу. Мунун аттарын жолчулар алыстан таанышат. Тетигиндейден келе жатканда «тиги Манкашка, тиги чабдар ат» – деп турушат. Мунун Кутурган булакка жай салып, почто тартып турганына да кыйла замандар болгон экен.

Жолчулардын кесиби болсо жолдун ташын терет, бузулган суу жеген жерлерди, көпүрөлөрдү оңдойт; кыш болсо бирден чолокторун арнап, байлап коёт да, кезек менен Кызыл-Кыядан почто чыгарышат. Артыкча кышкысы кыямат. Кышында жолчулар түн баласында жарытып уйку көрбөйт. Нечен бир карлуу бороон, калайман түндөрдө почто келип калып, жылуу төшөктөрүнөн атып туруп, уйкулуу көздөрү менен почтонун алдына чолокторун кошуп алып, жөнөгөн күндөрүн сураба...

Эгер почто келип, жетер замат жолчулар даяр болбосо, же ашууга барганда аттары тартпай калса, почтодо отуруп бараткан төрөлөр жолчуларды омбу карга будалап, тепкилеп коё берчү.

Ошондуктан, эзелтен жүрөк үшүп, жалкотой болгон кургурлар не бир бороондогон айсыз караңгыда сак жаткан кулактар алда кайдан ызылдап келе жаткан коңгуроонун дабышын уга коюп, төшөктөн ыргып туруп, бүлүк түшүп калар эле...

Мен Кызыл-Кыяга барганда атам жаткан экен. Оорусу кыйын. Иштин түбүнө жаңы түшүндүм. Мени таятамдыкынан алып келген себеби да ушул көрүнөт. Атам адегенде мени тааныган жок окшойт. Үңүрөйгөн терең кабагынын алдындагы алсыз көзү менен бир топко мени тиктеп туруп-туруп:

– И сен белең! – деп койду да, жөн болду.

Теги таятамдыкынан келгенге жараша, мына бу да чекем жылый турган жер көрүнбөйт! Атам көр оозунда турганынан капары жок, Эшпай көз жашын көлдөтүп

кардым ачты, деп ыңылдап тамак сурап отурат. Береги кишиден калган бир жарманын түбүн шыпкап ууртап, ырсыйып, Кашымкан карындашым отурат. Айтор бул үй отун, суусуз бир жерге жаңы көчүп түшкөндөй жу-таңкы. Ошого жараша да кичи-кирим бүлөлүү болсокчу. Жалаң биз, атамдан башкабыз, күчүктөй чубурган алты жетим. Эми Бейшембинин балдары канча! Бейшемби – Элебестин жалгыз уулу, отуздан аша берген суюк сакал, кыр мурун, узун бойлуу, кара жигит. Мунун үч баласы бар.

Ушинтип, эки үйдүкүн кошкондо жалаң чөбүрө бал-дар ондон ашык. Койчу эми, бир үйдө каптаган он төрт киши болдук да калдык.

Көп узаган жок, атам өлүп кетти. Бул момураган бир жумшак түн эле. Биз төшөккө жаңы жатканбыз. Уктап кетсем керек, бир кезде күтпөгөн жерден:

– Оо, тумшугу жоктор тургула! – деген Бурмакенин күндөгүдөн бөтөнчө ачуу дабышы менен селт ойгонуп кеттим.

Баарыбыз уйпаланып, кайра турдук. Үй чуулдап кал-ды. Ошондо кайдан жеткенин билбейм, айтор, уйкулуу көзүбүздү ача электе бир катын жетип келип, Беккул экөөбүзгө бирден таяк берип, эшикке жетелеп чыкты да:

– Ме, мына муну таянып алып, көзүңөрдөн кан чык-канча ыйлагыла, шордуулар, – деп үйдүн жанында бөй-рөгүн таянып, өкүрүп турган Бейшембинин катарына саптап, тургузуп кетти.

Беккул колундагы таягынан узун эмес. Ал да көндү. Бирок, жарытып үнү чыкпайт. Мен абалы элди тыңшап алдым. Бейшемби «эсил кайран бир боорум» деп жатат. Мен «эсил кайран атакем» деп кирдим. Аңгыча Беккул да мени туурап өкүрө баштады. Ошондо мен экөөбүздүкү бир сөз болуп калганына намыстанып, эл өкүрүп бир пас басыла калган кезде, Беккулга бурулуп, жылаңай-лак бутуна тиктеп туруп...

– Сен кишини ээрчибей, өзүңчө таап өкүр, – дедим.

Таң атып калган. Ошол кезде төмөн жактан топ кишинин өкүрүгү чыкты. Ордубуздан тура калып, биз да жамырадык. Ошондо Беккулду тыңшасам дагы эле «эсил кайран атакем» деп жүрөт. Токтой калып бурулдум да:

– Өзүңчө сөз таап ал дебедим беле, – деп уруша кеттим.

Ошонткенде ал токтой калды, мен кайра өкүрүп кирдим.

Байкай албай калдым, айтор Беккул дагы мени туурап жаңкыдай болду.

Бирок, бул жөнүндө мен жаңылганымды кийин билдим.

IV

Биздин айыл Серкенин кашаасында. «Серкенин кашаасы» дегенибиз: айланасы жүз саржанча келген бир таш короо. Буга көп заман болсо керек, четинен урап, бузулуп калган. Көлөмү кенен, бир теше бар. Бул короону башында ким салганын жана качан салганын ушул күнгө чейин анык билбеймин. Бирок ошол кезде бирөөлөр: «Илгери бир заманда бу жерди калмактар мекен этип, турган экен. Алардын бир нече миң серкеси болуптур. Кашааны ошого салыштыр. Тегерегиндеги аңдар болсо, жоокерчилик заманында казылса керек...» дечү. «Серкенин кашаасы» деген ат ошондон калган имиш. Өзү Түп суусунун боюнда мелтиреген талаада, жолго жакын. Арыбери өткөн киречилер ушул жерде отурган жолчуларга түшүп, самоор койдуруп чай ичип отурчу. Жолчулардын кыштоолору ушул жерден көрүнүп турат, арасы тай чабым жер.

Бир күнү кечинде, тыштан отун кертип жатып, Жанымжан:

– Апей, эне! Баягы Урманбет келетат, – деди.

– Эмине дейт? – Үйдөн Бурмаке күңк этти.

– Мына, келип да калды.

Эми Урманбет ким экенин билмек болдук го.

Менин чоң атам Алымбектен тарагандар бешөө. Аларды жашына карай ылдый айтканда мындай болуп чыгат: Барктабас, Баалабас, Элебес, Эстебес, Элебай. Барктабас менен Эстебес мен төрөлө электе өлүптүр. Барктабастан тукум жок. Эстебестен Урманбет, Турдумамбет деген эки бала калат. Атасы өлгөндөн кийин Урманбетти менин атам, Турдумамбетти Элебес асырап алат. Турдумамбеттин аты жаңы туулганда ушундай деп коюлганы менен аны элдин баары «Бечел» дечү. Анткени, маалынан өткөндөн кийин эки жыл бечел калыптыр. Ошол себеп менен түбөлүк аты «Бечел» болуп кала берет.

Урмамбеттин элден безип кеткенине быйыл үч жыл. Эне, атам өлгөнүн бул көргөн да жок. Мунун көптөн бери кай жерде, кай калааларда жүргөнүн билүүчү да эмеспиз. Бирде, «Караколдо экен» деп, бирде «Анжиянга соодагердин малын айдашып кетиптир» деп гана бирөөлөрдөн угаар элем. Эми бирөөдөн «Каркырада бир сартка малай жүрүп, ал акысын бербей койгон соң, бир атын минип алып качып баратып, кайра кармалып кетиптир», – деп угуп калуучубуз. Аныгын билген эч ким жок.

Жетимчиликтин айынан бул көрбөгөн азап, жүрбөгөн жер кечпеген суу калган эмес. Илгери бир үйдө казанда эт оодарыштырып жатып, «жетимчиликти менден көп көргөнүңөр жоктур» деп, кеп уруп отурганын да бир укканмын. Өзү бала күнүнөн шок чыккан. Бир жерге байыр алып турган жан эмес. Тынч турса буулугуп, ичи бышып кетчү. Канчалык айыл болсо дагы башынан кирип аягынан чыкпай көңүлү тынбайт.

Ушунун бир жоругу али эсте. Жаздын күнү, бир топ бала чүкө ойноп отуруп, кечинде үйлөрүнө тарап бара жаткан кези эле. Аңгыча Урманбет оттоп турган бир саан уйга далп этип секирип минип алды, уй сырак-сырак этип,

тоңкочуктап мөңкүп кетти. Урманбет оңкосунан барып түштү, эл боорун тытып күлүп калды... Кийин борбуюн көтөрүп алгандан соң, элден биротоло кол үзүп, дайнын таптырбай кеткен. Нечен жолу издеп барып, жүргөн жеринен таап алып келсе да, беш түнөбөй кайра көздөн кайым болчу. «Эл журттан безгендин акыр түбү оңбойт, мунунду кой» деп ар кимдер айтып да көрдү, бирок, өз оюн өлсө да бербеген, айтканынан кайтпаган бир көк мелтей эле. Жакын туугандары нечен аракетке салып, «акыл-насаат» айтып жатса да «ооба, сеникин билип турам» деп, ичинен тынган эмедей унчукпай гана дулдуюп отура берчү. Өзү далысы бир кез келген, болук, дордок бет, эрди түйрүк, кабагы бийик, кыпкызыл көзүнүн ары жагынан эрдиги жайнап тургандай неме эле.

Бая бул күүгүмдө келди. Башында жыртык боз калпак, үстүндө сүйрөлгөн узун каратаар, бутунда жалпак таман кашкарлык өтүгү бар. Бул кейпи кашкарлыкка жүрүп келгенин далилдегендей:

Эзелтеден энчисине басылгандай, үйгө кирсе дайым ирегеге барып отурмай адаты. Эми да ошол. Ирегеге бир ээрге жөлөнүп, бир бутун чала сунуп таштап, колун куушуруп, калпагын кабагына баса кийип, бирөөнүн тымызын сырын тартып отурган немедей, унчукпай гана дулдуюп, үйдүн ичин көзүнүн алды менен уурданып карап отурат. Эмнени ойлоп отурат болду?

Бейшемби буга бирдеме деп акыл айтып отурат.

– Көп жыл эл көрбөй безип жүрүп да мүйүзү чыккан жок.

– Эми баш кошуп, эштеп оокат кылалы, жетимдерди багалы, – деди бир кезде.

Бурмаке да бир жактан:

«Эми тил ал. Аздыр-көптүр эсине кирдиң, Бейшекеңдин акылын таштаба, – деп жатат.

Урманбет булардын сөзүн акылга салып, ойлонуп жаткан немедей «лам» деп сөз катпай, оттун жанында

турган чоргосу сынык, кара кумгандан көзүн албай гана мелтирөп отурат. Не бир айтылбаган акылдар айтылды. Бейшемби көп асылды. «Эми жибидиң го, калдың го» деп мен ойлоп отурам. Ал ошентип мелтирөгөн бойдон олтурду да, күтпөгөн жерден бир кезде:

– Жок, кетем, – деп кыскасынан гана жооп кайырды. Башка бир сөз каткан жок, кечтен бери асылып айткан сөздөргө бар берген жообу ушул болду. Бейшемби түңүлбөй, мындан кийин да кеп айтты. Урманбет бая тышка чыкканда артынан чыгып, сүйлөшүп да келген.

Ушул күнү кечинде биздикине бир нече киречи татар жигиттер келип түшкөн. Баары бир кур жаштар. Чай ичип, жайланып алгандан кийин, попорос чегип, гармон тартып, ырдашып, биздин жаман үйдү төбөсүнө көтөрүп отурушту. Урманбет бир кезде бери жактагы сөздү таштап коюп, ушулар менен сүйлөшүп кетти. Максаты – ушулардын киресине сүйлөшүп, Караколго түшүп кетмек болуп жатат. Мырзалардын эң жогору жагында, жүккө таяй, чалкасынан керилип, попоростун түтүнүн түндүктү карай буралтып үйлөп, ырахаттанып отурган чарчы бойлуу сары жигит Урманбетке кыйгачынан бир карап алды да:

– «Канча бересиң?» – деди көңүлсүнбөй туруп.

– Элүү тыйын беремин, – деди жетим көзү менен жалдырап.

– Жок, анда болбойт.

Соода бир топко созулду. Урманбет бир кезде:

– Бары бир сомго жетпеген акчам бар, садагаң кетейиндер, – деп жалооруп, чын сырын айтты да артынан: – Сексен тыйын берейин, анан өзүм түшкөн арабаны Караколго жеткиче айдап барайын, – деди.

Соодалашкан жигит биртопко унчукпай калып, артынан бирдеме эсине түшкөндөй:

– Бер акчаңды! – деди.

Урманбет оң жак койнунан бир жоолукту сууруп чыкты да, учундагы топчудай түйүнчөктү чечип, бечара колу

менен аяр тыйындарын санады. Мен ошондо аяп кеттим да, «ай дүнүйө ай! Ушул байкуштан албай койсо эмнеси кетет эле? Ушул эл бечара карышты эмине аябайт, элдин баары мендей боору ачыбайт?» деп ойлоп кеттим.

Өмүрдө карыпчылыктан кайгылуу нерсе жок!

Урманбет бая бир тышка чыккан бойдон үйгө кирген эмес. Биз жатып жаткан учурда киречилер менен калдырап, жөнөп кеткендей болду.

Беш жылдан бери бүгүн келип, бир конбой кеткенине менин ичим күйүп калды. Урманбеттин алдагы тагдырын ойлоп, көпкө уктабай жаттым...

– Кечикпей ушул жаз Урманбетти жана көрдүк. Бул сапар Караколдон Каркырага өтүп бара жатыптыр. Анжияндык бир байга малай экен. Баягыдай эмес, бу жолу көңүлү көтөрүңкү.

Минген аты бар. Аны мактап, Караколдон келатып, далай жолу солдаттардан качып кутулганын айтып отурду.

V

Кийинки жылы жайында Элебес мени Василий деген адамга малай берди. Уй кайтарам. Василийдики Түптүн аркы өйүзүндө, Чоң-Булактын оозундагы жалгыз үй. Аппак шыбаган үйү алда кайдан жаркырап, көрүнүп турчу.

Биз аттаналы деп жатканда Бурмаке:

– Эми жакшы жүр, ушинтип оокат кылбасак анан өзүң үйдү көрүп турбайсыңбы? – деди мага.

– Барамын, кайта жакшы болот, – дедим мен.

Тышка чыгып, мени аяктап, учкаштырып жатып дагы:

– Деги эмне бермек болду? – деп Элебестен сурады.

– Айлыгы эки сом.

– Мейли, эки сом болсо да бирөө бекер береби, – деди, аттанып алган бизге шыкырайып туруп.

Биз аттанганда асман бүркөлүп, төбөдө бир кара булут ары-бери уюлгуп, жел согуп, күн салкындап турган. Анткени менен көптөн бери күн жаабайт.

Талаа менен келебиз. Береги биздин алдыбызда Башариндин көп ую жер жайнап жайылып жатат. Уйчу күн бүркөк болсо да кеч жакындаганын сезгендей узун камчысын булгалап, ышкырып, айдай баштады.

Элебес эзелтен жөнү жокко капачыл, күйкөлөк адам. Кезек-кезек тору байталды курсакка күрс-күрс теминип алат да, капалуу күйкөлөң сөзү менен кейип, өзүнчө бирдемелерди кобурап кетет. Бара түшүп, иренжиген түр менен чыгыш жакты мурчуюп бир карап алып:

– Кудайдын күнү да бир тамбас болду! – деп коёт. Мен унчукпаймын. Эки жакты улам алмаштырып карап коём. Элебес байталды жана бир теминип алат да:

– Кудай бизди эмине мынча кууратып жасадың экен... – деп кобурап кетет.

Элебестин күйүк сөздөрү эзелтен кулакка сиңип, көнүмүш болуп калгандыктан үйдөгүлөр аны көп элес да кылбайт. Өңү дайым ачуу дары жуткандай тырышып туруучу. Өзү буурул сакал болуп, карып калган адам. Бирок, «бул неге мындай» деп, мен ошонун күйүк сөздөрүнүн тамырын издеп, далай ойлончумун. Ушундай болор-болбоско капаланып киргенде кээде Бурмаке: «Баягынын ачуусу дагы кармадыбы? Дүнүйөдө бир жаркырап отурап күнүбүз болор бекен?» – деп коёр эле.

Василийдикине күн бата бардык. Василий орто бойлуу гана курсагы чоң, челкейген адам. Көйнөкчөн болуп тышта жүрүптүр. Бизди көрө коюп:

– И, келди? – деди, муруту менен билинер-билибес жымыйып.

Түшүп үйгө кирдик. Кире берген жерден, төркү үйүнөн чокуна турган сүрөтү көзгө учурай түштү. Мага бул анча таңсык эмес, мындай сүрөттөрдү Башариндикинен да көргөмүн. Тамаша мына бу керебетинин тушуна кадаган чоң

боз сүрөт экен. Өзү сансыз бир көп аскер: Уруш, аты «Кыйратуу». Жоо менен алышып, мында бирөө кылыч менен качырып келип, бирөөнү сайып жатат. Жоого тийсең ошондой тий! Бери болжогондо бир миң аскер, качкан жоонун артынан чурап, күркүрөгөн сууга жаңы кирди.

Василийдин мурду коңкойгон, узун бойлуу көк көз катыны, үйгө кирип келген сары баш жөжөлөрдү чыйпылдатып, «киш-киштеп» айдап салды да, мештен бир кара чөөгүндү сууруп чыгып, бизге шорпо куюп келди. үч-төрт жумуртка, эки кескен нан койду.

Тамак ичип олтуруп, Элебес тигилер менен анда-санда бирдеме деп сүйлөшкөн болуп коёт, Василий өзү кыргызчага тантыр-мунтур. Мунун бойго жеткен бир сулуу кызы бар. Бул үйдө кыргызчаны таза сүйлөгөн ушул.

Тамактан кийин Элебес аярдабай аттанып кетти. Чет жерде туткунга түшкөн адамдай бирөөнүн көзүнө карап, мусапыр болуп, мен калдым. Жатаарда катыны мага бир таарды колтуктатып, өзү менден боюн обочо алып, сокур кишини жетелегендей оозгу үйүнө жетелеп алып келди да:

– Ушундай жат, – деп бурчту көрсөтүп, кетип калды. Көрсөткөн жерине таарды жая салып, үстүмө тонумду жамынып жатып алдым. Жымжырттык баскан момураган жумшак түн. Менин маңдайымда, чабыранын ичинде, үрпөйүп, бир тоок жатат. Мынабу мештин түбүндө мойнун куркуйтуп жаңыдан чөгүп жаткан каз болсо керек. Ошол арада, караңгыда көрүнбөй «мыёлоп» дагы бир мышык жүрөт.

Бир аздан кийин ай көтөрүлдү. Терезеден тийген айдын шооласы үйдүн ичин жаркыратып жиберди. Тыш тыптынч, үйдүн жанында, жайдак короодогу уйлар эбак жуушап калган; бери четте, арткы буттарын ирээтсиз керип жиберип, эринип, дардайган бир күрөң уй жатат. Ушул кезде дүйнөдө шырт эткен-шыбыш өчүп, Василий-

дин деңиздеги аралдай жалгыз үйү, толкунсуз көлдө токтогон кемедей каалгып, мемиреп турду.

Эртең менен уктап жатсам бир кезде Василий ойготту да, уйкулуу көзүм менен жетелеп алган бойдон кетти. «Кайда алып барар экен?» деп, жетелеген жагына кетип барам. Ээрчитип отуруп, үй артындагы арыктын боюна алып барып, агып жаткан сууну колу менен жаңсап көрсөттү да, мени таштап коюп, кайра кетти. Анын оюна эми түшүндүм. Мунусу бетиңди жуу дегени окшойт. Анын артынан: «Менин эмнемден жийиркенди болду» деп бир ойлоп алдым. Эртең мененки жаңы, салкын сууга жуунуп, кир көйнөгүмдүн этеги менен будалап сүрткөн болдум да, короону тегеренип кайра бастым. Катыны уйду саап коюп үйүнө кетип баратып, мени көрүп, чала бурула калды да:

– Айда, тамак ашасаңчы, – деди.

Кечээкидей жерге отургузуп тамак берди. Тамактан кийин тышка чыгып баратсам, Василий эшиктин алдынан колумдан кармап, токтотуп алды да, уйларды кайда кайтарууну түшүндүрдү. Бир топ уккандан кийин мен:

– Билем, – деп башымды ийкедим.

Асман кирсиз ачык. Күн бүгүн кандай көңүлдүү тийген! Отузга жакын уйларды алдыма салып алып, Түп суусун бойлоп төмөн карай кирип кеттим. Жалгызмын. Көңүлсүз, киши эриге турган. Эки жагыма караймын. Бирок, мага көрүнгөндүн баары алыста. Тээ береки мунарыктаган, алда кайдан бир түздө өгүздөрүн өңкүлдөтүп ары-бери чапкылап ойноп эки койчу жүрөт. Койлорун ийрип, жуушатып салыптыр. Андан ылдый, сай боюнда көп уйду камап таштап эки киши отурат. Тиги бирөө сайдан чыгып бараткан уйларды таш ыргытып, кайра тосуп салды. Кандай ырыстуу немелер деп, ойлоп коём. Бирок, барыш мүмкүн эмес, алыс, чоң суунун ары өйүзүндө жана күкүк болуп, суу кирип жаткан.

Көп болду. Уйлар токтобойт. Күн ысыганда ого бетер тынчы кетип, куйругун шыйпанып, чычаңдап, сайгактай баштады. Ошол арада мен бар уйду жыйнап айдап келип, көгөргөн бир иримге туюктап, камап салдым да, өзүм бир жагынан тосуп туруп алдым. Ошого да болбой, өлөт алгыр бир кызыл уй чычаңдап, мөңкүп барып токтой калып, куйругун шыйпанып, тумшугу менен арткы бутун бир жыттап алып, туруп-туруп, топ-топ бөлүнүп, өкүрөңдөп алып жүрүп бербеспи! Аңгыча болбой бар уй чакчелекей түшүп, кызыл уйдун артынан жана бир тобу сырактап жөнөп берди. Жоо тийгендей чачылган уйлардын кайсы бирин тосорумду билбей туруп калдым.

Эртең менен короодон чыгып баратканымда кожоюнум: – Балчелекке жибербе, ато жиберсе... – деп, сөөмөйүн көрсөтүп калган. Ошол эсиме түштү. Айткандай, кара ниет кызыл уй түз эле ошол төштүн түбүндөгү балчелекти көздөй салды. Башкаларын унутуп коюп, мен да жалгыз ошонун артынан түштүм. Ал куйругун чычайтып көтөрүп алып, өңкүлдөп кетип барат, мен артынан калбай безилдеп кууп барам.

Балчелектин тегереги кеминде кырк теше келген чөп чабык. Мунун бир чети тоого такалат да, экинчи чети Василийдин үйү. Чөбүнүн калыңдыгы атчан киши кирип кетсе бойлогус. Кызыл уй такырдан өтүп, ушу жерге жакындап калган. Бара түшүп, белден келген чөпкө кылкылдап кирип кетти. Мен кызуу менен жүгүрө берип, балчелекке кандай жеткенимди да билбей калыпмын. Күн ысып, аарылар ызылдап чыгып жаткан кези экен. Бир кезде сол көзүм тыз эте түштү. Жанталашып чапкылаганга болбой, ачышкан немедей жана бир тобу ызылдап келип, талап жиберди. Аары чаккан көзүм бир заматта бултуюп шишип чыкты. Уйга ушул жерден араң жеттим. Бир абийири: балчелектер аман калды. Оозумдан кара суу келип күйүгүп кеттим.

Кызыл уйду кайра тосуп келе жатсам, артынан жандай бир тобу күшүлдөп жетип калыптыр. Кошуп айдап

алдым. Калганы ой тоого чилдей тарап кетиптир. Экөөнөн башкасын ар кайдан терип жүрүп, зорго жыйнадым.

Василийдикинде эки айга жакын жүрүп калдым. Бирок, кийинчерээк өзүм салбырап жүдөп кеттим. Тынчтык жок, кечинде үйгө келгенде да катыны тындырбай көр-жерге жумшай берет. Үстүмдөн тамтык жок. Эзелтен жуулуп көрбөгөн адырайган, тегирич шымым далдал бөлүнүп, кири муздай колдоюп такымымды кызартып, өйкөп жүрөт. Боз көйнөгүмдүн этек-жеңдери бөлүнүп, туш-тушка самсаалап кеткенинен, кай бир мүмкүн болгон айрыктардын учун бири-бирине түйүштүрүп алганмын. Ошентсе да өзгөрүп кеткен жери жок. Ушул абалымды атасына жеткирер бекен деген ой менен Василийдин баласына бир күнү ээн алып отуруп, айтканым да бар.

– Ушундай жүрүп кантип чыдаймын? Эгер эски-ускуңардан кайрылышпасаңар мен кетем, – дегемин.

Мунун жообун бир күнү тамак ичип отурган кезде алдым. Тамак ортолоп калган кезде Василий шорпо ичип жаткан кашыгын коё коюп, мурутун бир сылап алды да, обочо жерде, тамак ичип отурган мага бурулуп:

– Ала турган акчаңа сенин өзүңө кийим алып берейинби? – деди.

Мен бир аз ойлонгонсуп калып:

– Андай болбойт го, – дедим.

– Неге? – деди, балпандап чайнап жатып, токтой калып. Катыны да менин жообумду күткөндөй тыңшай калды.

– Анда кайта мага жаман болот го, – дедим мен шорпо ичип жаткан кашыгымды жерге коюп жатып. Мындан кийин алар мени таштап коюп, өздөрүнчө кобурашып кетти. «Айтор эмнеси болсо дагы мен тууралуу сүйлөп жаткан чыгарсыңар» деп ойлоп отурам. Бир топтон кийин мен жакка жана бурулуп:

– Анан Элебес эмнеге сага кийим бербейт? Биз кийимге сүйлөшкөн эмеспиз. Макул десең ала турган акчаңа кийим алып берем... – дегендей болду.

– Элебесте жок эмеспи, – дедим да бир аз ойлоно түшүп, артынан: – Эски-уску кийим кайрылышам деген убада болбоду беле? – дедим.

Мен тууралуу сөз ушуну менен бүттү да, алар өздөрүнчө кетти.

Эмненики экенин билбейм, ушул мүнөттө кызыл эзиле бышкан бир кесим этти алдыма коюп кетти. Мындан мурун бирөөлөр: «Орус сойгон эт арам болот, ал чокунуп мууздайт, жешке макироо» дегенин укканмын. Эт алдыма келгенде бул сөз эсимде болсо да шек урбай жеп алдым.

Бир күнү уйларды короодон айдап чыгып баратып, күтүлбөгөн бир окуяга туш болдум. Кожоюндарым үйдө тамактанып отурган. Мен уйларды короодон жаңы эле айдап чыгып баратканмын.

Ошондо кайдан-жайдан жеткенин билбейм, бир кезде асмандан балпайган бир кулалы тик ылдый шорголоп түштү да, мен кыйкырып жеткиче болбой мындай узап, жайылып бара жаткан каздын бир баласын лып этип илип алып, шып этип чыгып кетти. Мен өксүп калып, өйдө көтөрүлүп бараткан кулалыга оозумду ачып аңырайып калышмын. Терезеден көрүп калышкан белем, Василийдин ачуулуу катыны декилдеп жүгүрүп келди да:

– Немне карабайсың? – деп менин бетимди аткып алчудай болуп, көзүн акшыйтып, алдыма какайып тура калды.

– Жетпей калдым, – деп колум менен ишаарат кылып, жүгүргөн жеримдин аралыгын көрсөттүм. Ачуулуу неме эле:

– Ахты, чорт – деп келип, кулагымдан бурдап алып, тартып-тартып жиберди. Колунан бир сапар бошой түшкөндөй болдум эле, кайтып жана жетип, желкемден муун-

туп, кармап алып дагы бир топ шылып жиберди. Он жашар баласы – Петке мени жакшы көрүүчү. Ал өз тили менен : – Эне, урбачы, – деп мени аяп турат. Бизди көрүп дагы бир кичине кызы сары чачын сексеңдетип жүгүрүп келди. Терезеден бирөө карап турат.

Андан башка менден алары да жок. Чатактан бошонгон соң уйларды алдыма салып, күндөгүдөн алыс кеттим. Кечти гана күтүп жүрөм. Бирок, мага бүгүн күн абдан узарып кеткендей болуп көрүндү.

Күн эртең мененкиден калыңдап, асмандан жылчык көрүнбөй бүтөлүп алды. Үшүп кеттим. Күн суук тартып келген кезде, бая күнү жаанда корголонгон бир тумшуктун учунда чоң кара таштын түбүнө барып, бир ууч болуп, бүрүшүп отуруп алдым. Бутумдун ачылган жерлерин улам этегимди чоюп жаап коём.

Көп болгон жок, береги бир казандай кара булут эңкейип, түнөрүп келди да тарс-турс этип, жаркылдап туруп, шатыратып келип, төгүп берди эле, бир заматта чөптүн башы жылтырап, суу болуп кетти. Мен баягы таштын түбүнөн козголбой уйларды алыстан гана көздөп отурам.

Кеч жакындаганда бар уйду жыйнап, үйдү көздөй айдап жибердим да, өзүм кайра тарттым. Максатым – качмак. Бул тууралу мурунтан ойлоп жүрсөм да, бүгүн шертиме чындап бекип алдым. Үй анчалык алыс эмес, көрүнүп турат. Менин жүрөгүмдү өйүгөн – жалгыз суу. Суудан өтсөм болгону, ары түн болсо да коркпоймун. Бирок, суу мурункудан тартылып калыптыр. Тайыз. Шымды жоон санга чейин түрүп таштадым да, тобокел деп, кечтим. Адеп киргенде бир аз жерге энтиге түшүп барып, жылма таштардан тая-тая четине чыгып кеттим. Шыйрагым какшап калды. Ошондон багалекти түргөн бойдон шүүдүрүмдө жүрүп отурдум...

Айыл жайындагы конгон ордунда экен. Тезек түтүнү быкшып жаткан таанымал кара үйгө эл орунга отура

кирип барсам керек. Отту тегеректей отурган көп бүлө мага жамырап карай калды. Үйгө кирип отура элек жатсам, Элебес:

– Э каран күн, эмне келдиң? – деди бетиндеги бырыштарын калың жыйнай түшүп, кабагын чытып.

– Баласыңбы деген ошол атаңдын көрү... Аз калганда чыдап, айынды бир жолу эле бүтүп келбейсиңби? – деди сырттан Бурмаке. Элебес баягы көнүмүш көр жемесине салып, толуп жаткан эле мага тийиштүү бирдемелерди айтып жатат. Мен күнөкөр. Кулакты жапырып, тили жок бир дудук болдум да калдым.

Көптөн кийин Бурмаке:

– Койчу эми, байкуштун ичкенин аш кылсаңчы? Карыган аюу! – деди. Бул сөз мага бир аз бел боло түштү.

Бир кезде элдин катары менен мага да бир аяк жарма келди. Кайгылуу, жүдөө кабагым менен салбырап барып, аякты колума алдым...

Жолчулар кыштагында.

Мындан бир нече күн мурун: «Ар болуштан төрт солдат алынсын. Алынган ар бир адамга төрт жүз сомдон акча берилсин» деп уезден, болуш-болушка буйрук таранган эле. Ушундан көп узабай: «Баягы Урманбет солдатка кетмек болуптур» деп угуп калдык. Ушунун аныгын билип келем деп, Бейшемби Көлгө кеткен.

Бейшемби келгенде биз кепеге чөп үйүп жатканбыз. Жанымжан үймөккө чыгып, Элебес жерден алып берип турган. Бейшемби түшүп атын байлай электе:

– Баягы ырас бекен? – деди Элебес, турган жеринде айрысын кармаган бойдон.

– Ырас...

Элебес айрысын чөпкө кынай сайып таштап, Бейшембинин жанына басып келди да эңкейип, кончунан чакчасын алып, өлчөп туруп оозуна бир тартым асмайды кагып жиберип:

– Кана, кеп урчу! – деди оозун буйруп, мурчуюп.

– Биздин Эркесары солдатка бир киши бермек экен. Ошондо Урманбетти жазып бериптир, – деп келатканда Элебес:

– Болуш кармап бериптирби? – деп сөздү бөлүп калды.
– Иши кылып жакшылар ошону эптүүлөгөн көрүнөт.
– Ал Көлгө кайдан барып жүрөт, адам?
– Көп жылдан бери жедеп эриккен соң, быйыл элди көрүп келейин деп, бир башы ооп барып калган окшойт. Ал барган кезде жаңкыдай иш болуп жатыптыр.

– Теги, кайсы жерлерде жүрүп келиптир? – Бейшем-би кырчоодо байлануу турган атын бир карап алып, барбайган колдорун карсылдатып ушалап койду да:

– Бу жолу Ырдыкта, дунганда жүргөн жеринен чыгып барыптыр, – деп бир аз унчукпай ойлонуп калып, артынан мындай деди:

– Кеткени менен өзү жөн кетпей элге чаң салып, жаман аттуу болуп кетмек болду. Солдатка жазылгандан кийин Караколго барып, келип алып жакшылардын атын жыгып минип, бүтүн Эркесарыны чаңдатыптыр. Жана солдатка кеткендерге төрт жүз сомдон бермек экен: анын эки жүз элүү сомун жакшылар олжолоп кетиптир...

Мунун баары кийин чын болуп чыкты.

Бул мындай болот. Бир күнү Жылуу-Булактын боюнда жакшылар жыйналып топ кылып жатат. Ошол кезде Урманбет Аралдан аркыратып келет да, топтун үстүнөн чыгып көзөгөндөй барып, Ыбыке болуштун атын талашат. Ал жерден «муну кой, уят, башка самаган атыңды алып берели» дегендер болот. «Мындан бөлөк атты минбеймин» деп ал карышып жатып алат. Ошенткенден кийин Урманбетти бир тобу жабылып урмак да болушат. Урманбеттин ырайымсыз түрүн көргөн соң, Ыбыке өзү да чоочулап:

– Кой, эми бул капырды жайына койгула, – деп башкаларын тыйып коёт. Урманбет акем Ыбыкенин тору кашкасы менен зымырап жолго түшөт.

Ошол күнү эле: «Урманбет солдатка жазылып келип, болуштун атын миниптир» деген кеп, бүтүн Эркесарыга тарап кетет. «Эми Урманбетти болуштун кусуру урат» деп жорушат. Катын-калачтар болсо:

– Капыр, мындайды көргөн эмес элек! Өңгөдөн да ушул болуш акемдин атын мингени эмине жакшылык, ырым-кыч кургур?

Ушунча болуп, атын минмек түгүл, алдына кыя баскан жанды көргөн жок элек. Эми анын кусуру урбай коёр дейсиңерби...» деп бир жагынан чуулдатып жөнөйт.

Ошондон кийин шашып калгандай Ыбыке дагы:

– Эми бу капырга теңелип болбойт, андан көрө алдап-соолап тезирээк көзүн жоготкула, – дегенге келет.

Айтсак көп, анын бүлүгү тууралуу түркүн-түркүн эле сөздөр угулуп жатты.

Урманбет кетээрде Кызыл-Кыяга келип кетти. Кечке жуук эле. Айылдын алдындагы суунун боюнда топ бала болуп ойноп жүргөнбүз. Ошол кезде карагер атчан, сур кийимдүү зыңкыйган бир солдат төмөнтөн чаап келди да, биздин үйгө түштү. Мен тааный коюп:

– И, Урманбет келди, – дедим. Беккул экөөбүз жарыша жөнөп бердик. Артыбыздан бир аз элтейип туруп-туруп бир кезде Торгойакун да жөнөдү.

Биз келсек Урманбет үйдө жайланып отуруп калыптыр. Баягы Урманбет эмес: үстүндө сур шинели бар, ичинде төш чөнтөктүү сур көйнөк, бутунда кычыраган жаңы сары өтүк... Бар кийими жарашып түптүз, типтик, чарчы бойлуу, зыңкыйган, бир сырдуу солдат болгон да калган! Баягыда ушул жол менен Германияга жөнөткөн солдаттардан айырмасы жок. Жалгыз гана башында кыргызча көк көрпө тебетейи бар. Бу жолу алынгандардын баарына ушундай кийгизиптир. Бул кыргыздан алынган солдаттардын белгиси сыяктуу. Менин көзүмө Урманбеттин кийимдеринин баары жарашып, алда эмнедей көрүнөт. Өзүнүн көңүлү да көтөрүңкү. Үйдөгүлөр

менен мурункудай, дулуйбай, ачылып бажырашып отурат. Кыязы, менден мурун да бир топ сөз болуп өтсө керек.

Мен киргенимди эч ким элең кылбаган сыяктуу. Урманбет гана бир кезде оң колтугунда отурган мага карап:

– Садага болоюн, өлбөсөң сен да бир адам болорсуң? – деп колдойгон эби жок, салмактуу колу менен жарылып кетчүдөй чебердеп, чекемден ылдый карай сылап койду. Бул сөздү эмне үчүн айтканын мен түшүнгөнүм жок, айтор не болсо да ырайымы түшүп турганын сезип, эреркеп, боюм жылып кетти.

Бурмаке бир кезде өзүн каштап быкшып турган тезек түтүнүнөн башын мындай буруп, Урманбетке карады да:

– Э балакетинди алайын, болуштун атын минипсиң, ал эмнең? Бирөөнүн каргышына калып жүрбө. «Досуңдан – душманың көп» деген. Антпей, тобо келтирип жүр алдыңа! – деди жумшак гана чын ниети менен.

Бул сөз Урманбетке бир бүркүм сууча даарыган жок.

– Колумдан келсе аларга мындан чоңду кылар элем.

Баятан унчукпай отурган Элебес, бу жерге келгенде аралаша түштү:

– Анан ошончо журттан барып көзөгөндөй Ыбыкенин атын мингениң эмнең? Элдин баары «мындайды көргөн эмес элек» деп, кеп кылып жүрөт. Ошонун түбү өзүңө жакшы болобу?...

Урманбет буга да чым эткен жок. Кайта кайтарына келип:

– Мага башка эмес, так ошол Ыбыкенин өзү керек болучу.

Атасынын көрү, өмүрүмдө өчүмдү бир алдым. Эми колунан келгенин ал менден аябай ак койсун. Мен болсом эрте көрө жүргөн кишимин, – деди.

Бурмаке ойлонуп калды да бир аздан кийин:

– Алдыңа кетейин, деги урунуп-беринбей, артыңды байкай жүр. Элдин каргышы деген жаман болучу. Өзүң алыска кетип барасың, – деген болду.

Урманбет Кызыл-Кыяга бир эле түнөп кетти. Эртең менен эле. Бүгүн күздөн кабар бергендей күн суук тартып, теректин жалбырактары куюлуп, жер бети сөөктөй кубарып, аба салкындап, чыкыроон тартып турган. Мынабу асманга төбөсү тийип тургандай, бийик заңгилди минип турган коюу, кара булут түнөрүп, улам калыңдап, бери карай чабуул жасап эңкейип келет.

Урманбет аттанып алган. Биз тышка чыкканда кошунабыз Байболот, ары жактан басып келди да, сол колу менен көзүнүн шоросун сүртүп жатып:

– Кош эми, – деп туурулган колун сунуп, ошол жерден таман ообой туруп жана: – Эми качан кетесиңер? – деген суроо берди.

Урманбет көчүгүн козгоп, ондонуп отуруп жатып, дагдайган, кең көкүрөгүн жогору көтөрүңкүрөөк коюп, кайраттуу көзү менен кыраандай алыска карап калып:

– Ушундан Караколго барар менен жөнөтөт, – деди .

Атын камчыланып, эми жөнөй берерде, каргылданган үнү менен Бурмаке:

– Кош эми, алдыңа кетейин, кудай оң жолундан берсин! – деп карыган көзүнөн сымаптай мөлтүрөп, бетиңдеги бырыштын изи менен кулап келе жаткан жашын жолдон тосуп алып, чертип жиберди.

Урманбет кайрат менен атын бир камчылап алды да жолго түштү.

Жогору бара түшүп, бир тумшуктан бурулуп кетип, ошо бойдон өмүрлүккө жоголгондой болду. Мен элден жалгыз калып, анын карааны жоголгуча жаңкы жерде таман ообой карап турдум да, көрүнбөй калгандан кийин бир аз туруп-туруп, үйгө кирип кеттим.

Түшкө жакын, чегедек жүктөп келебиз деп, күрөң өгүзгө учкашып алып, Бейшемби экөөбүз тоого кеттик.

Сайда кетип баратып, адатындай зоңкулдап Бейшемби ырдап коёт. Мындай чыкса кайталап ырдай берүүчү бир ыры бар эле. Бул менин да кулагыма сиңип калган:

Сулууну сулуу дейт экен,
Сулууң да курусун.
Суктантып жанды жейт экен,
Жакшыны жакшы дейт экен,
Жакшысы да курусун.
Жалбартып жанды жейт экен...

Бейшемби ушул ырын айткан сайын мен жакшылар тууралу соңку үч жолдун маанисине түшүнө албай «жалбартып жанды жейт экен» дегендин себеби эмне деп ойлонуп калар элем.

VII

Кыш. Чилде түшүп, аяз барынча күчөп турган кез.

Биздин үй жата элек. Бирок, түндүн далайы болуп калды. Көп бүлө бир үйдө коломтону тегеректеп араң сыгылып отурабыз. Менин бир тизем отко жетпей бүктөлүп сыртта калды. Ушундайда мына булар малдаш урбай эле отурсачы! Башарин попоросту дайым катынынан жашырып, биздикине келип тартчу. Мына мында башкалардан жогору болуп үңкүюп ошол да отурат.

– Кыргыздын үйүнө кирсе кишинин алды жылып, арты муздайт экен, – деп коёт.

Эне-атасынын эбак өлгөнү менен иши жок Бекдайыр байкуш, берегинде көз жашын көлдөтүп, кардына бирдеме сурап отурат. Эң кичүүбүз ушул. Мындан башкабыз аз да болсо, бирдемеге түшүнүп отурган сыяктуубуз.

Жанымжан жеңебиздин (Бейшембинин зайыбы) кыялы башынан ошондой эле:

– Ыйлаба, көзүң аккыр! Утур эле сага берип отургандай мында толуп туруптурбу? – деп отгун табына кызып турган ысык кычкач менен Бекдайырды шыйрактан

ары салып калды. Ал чочуган бойдон аткып, бүтүн тартып алып, чаң этип, ачуу дабыш менен бакырып жиберди.

– Алда караңгун ай, Каныша өзү өлбөй эле, мени тирүүлөй бир бейпайга салып кеткен турбайбы, кокуй! – деп кейип Жанымжанга карады Бурмаке.

– Ыгы жок киришпей отургулачы ары! Булардын ата-энесин мен карызыма бердим беле? – деп, Жанымжан суук жүзү менен кайра атырылды.

Ансыз ичи бышып тура албаган, ушундай эле чырчатакты күтүп тургандай, эзелтен кайгы менен үйүр Элебес бир жагынан илип алып:

– Караңгун ай, катыгун ай... – деп ого бетер ырбатып жүрүп кетти.

Суук ырылдап турган колтугунун тешигин кымтып коюп, бүрүшүп, ыйлап отурган Бекдайырды көрүп, жаны ачыгандай Башарин:

– Ай, байкуш! – деп акырын гана унчугуп, башын чайкап, буруп кетип, артында турган сынык каш ээрге карады.

Башариндин ушул көрүнүшү биздин оор абалды түшүндүргөндөй эле. Бирок, бул анын сөз жүзүндөгү гана «боорукерлиги» го. Болбосо ушунчалык бай туруп, бир кайыры тийбейби? Биз жайды-кыш дебей Башариндин бар жумушун бекер кылып беребиз. Жазында чөп үйгөндө, кош айдаганда, кышында короодон кар тартканда мен атка минип берем. Ала жазда музоосун кайтарам. Ошончолук эмгегим сиңсе да бир эскисин берген жан эмес. Быйыл гана баласынын бир кайыш курун көпкө асылып жүрүп, араң колго түшүрдүм. Аны да бир далайга сүйрөп, атасына кеңешип туруп анан берди.

Жанымжан болсо жайдыр-кыш дебей декилдеп таңзаарынан туруп барып, мунун уюн саайт. Жетимиш-сексен уй сааш оңойбу? Ушунун көбүн сааган Жанымжан. Уй сааганда болсун, бул арада Жанымжанга тең келген

эч ким жок. Бул жагынан Башаринге жаккан. Уюн саап бергенде анын берери – машинадан чыккан көк кашка сүт. Ушул бир чака сүт үчүн кай жеринен жазып калаар экенбиз деп, бир Жанымжан эмес, баарыбыз анын көзүнүн агы менен тең айланып, самаганын кылып берер элек. Минтпеске арга жок. Анткени, бир үйдө каптаган топ бүлөнүн ачтан өлтүрбөй жанын алып калып отурган ушул бир чака сүт эле. Бир чака сүткө бир чака суу кошобуз, ал эки чака айран болот. Оокат!..

Башариндики быйыл Жанымжандын кызматына тоюп, анын баласы – Жумабекке бир эски бешмант берген. Бирок, бая күнү келини Жанымжан менен бирдемеден улам уруша кетип, анын ачуусу менен Жумабекти талаадан кармап алып, чыңыртып басып туруп, бешмантын кайра сыйрып кеткен.

Жатар кез болду. Биз алты жетим бир жатабыз. Бизге төшөк салганда эч кимдин кабыргасына бата турган деле неме жок. Алдыбызга күндөгү көнүмүш кара кийизди жая салып, үстүнө бир жаман жуурканды таштай коёт. Бар болгону ушул. Эми башыбызга жеткен күнү тердик, желдик, тийип калат да, жетпеген күнү бу да жок.

Жаттык. Төрдө жаткан бирөө бат эле корулдап уйкуга кетти. Тышта кутурган бороон карды челип, ыргытып турат. Жел бардык күчүн жыйнап келип урганда, жаман үзүк делпилдеп, үйдүн жыгачтары кычырагандай болот, ирегеде чийдин бир жыртыгынан эрегишкендей бир борошо кирип, айдап алган карды коломтого чейин буркуратып таштап турат.

Беккул кереге жак четте жаткан. Ал да үшүгөн белем, бир кезде буту-колун жыйнап, бүрүшүп, бери жагына оонап жатты. Ошол мезгилде түнкү бороонго кошулуп алыстан бир коңгуроо дабышы безеленип келе жаткандай болду. Дабыш улам жакындаган сайын катуулап келе жатат.

Элебес сак жаткан белем:

– Кокуй, жетип калды! – деп ыргып туруп, караңгыда керегеден бирдеме издеп жүрүп, кайсалап жүрүп мени ойготту.

Аңгыча болбой, бу жерге келип калганбы:

– Оо, Чодон! Оо, Элебес! – деп бирөө жолчулардын катарынан кыйкырып ойготту да, өзү токтобой зуулдагып айдап кете берди.

Чыла жыттанган караңгы кепеде токулуу турган даяр аттарды мине коюп, биз да кечикпей жөнөдүк. Мен Бурмакенин чапанын чубалтып тонумдун сыртынан кийип алганмын. Аттанганда этеги бутумдун учуна оролуп калды.

Ушундай калайман түшкөн караңгы, бороондуу түндөрдө кулактын курчун алып, алда кайдан ызылдап келе жаткан коңгуроонун тириде жок, ачуу дабышы шордуу жолчулардын жүрөгүнө далай тийген. Аларды таттуу төшөктөн уйпалап далай ойготкон!..

Кетип калган почтого сабап отуруп, ашуунун түбүнөн жеттик. Эми саал кечиксек, көргүлүктү ошондо көрмөк экенбиз. Кар найза бою түшкөн. Мындайда почтонун аттарын чубатып кошот. Күндөгүдөй кылып, аттарыбызды чананын алдына дароо кошуп жиберип, жөнөп бердик.

Атаңдын көрү, кыянат арам, почтонун өз аттары деле ойноп чыгып кеткендей экен. Көрчү, алдында бараткан бизди тепсеп кеткени жүрөт. Амал жок, «Улуктун иши – кудай иши», улук кылган соң чара барбы?

Ашуунун орто ченине келгенде Элебес минген тору бышты кашайып туруп алды. Бул шордууну Бейшемби бүгүн Башариндин көпөсүн тартам деп минип барып, курутуп келген. Муну көргөндөн кийин почтого бараткан төрө чанадан ыргып түштү да, Элебести чакырды. Элебес чанадан атын чыгарып, карга сорок-сорок сайылып төрөнүн жанына келгиче, ал бир жорук баштоочудай колун эптүүлөп, оңдонуп турду...

Чакыргандагысы ошол экен: Элебести аттан калпактай учурду да, жаңы жааган терең карга будалап, кечикпей узунунан салды...

Почто келгенде жолчулар кечигип, же ашуудан аты тартпай калса да, төрөдөн көрө турган сыйы башынан ушул. Бул жолчулар үчүн түбөлүк турган бир закон сыяктуу эле. Кечээ күнү Назыр бучукда жаман аты менен барып төрөдөн таяк жеп кайткан.

Биз ашуудан почтону чыгарышып, таңга жуук кайттык.

Ушунун эртеси бир кырсык болду. Күн бешим убак эле. Бир кезде кошунабыз Байболот:

– Э кокуй, Бейшемби, биздин уй менен силердин уйду Көлгө кууп кеткен турбайбы! – деп алактап биздикине кирип келди.

Байболот кырк чамасында, куйтуйган гана бекене, чымыр киши. Чоң ачылбаган, бүтүйгөн, чылк каштуу көзү бар. Жүз камчыласа чым этпеген, казысы көнөчөктөй бир кашка айгыры болучу. Мунун «күлүктүгүн» ошондон баамда: кээде, баласын урам деп айгырын минип алып кубалаганда, жөө немеге жетпей калуучу.

Жаңкынын жөнү мындай экен: Мындан бир нече күн мурун Жылуу-Булактын оюнда өңчөй зөөкүрлөр бозо ичип отуруп мастыктан чатак чыгат. Чатак тышта башталат. Карымбай деген бир байдын баласы атчан бараткан бирөөнү чокмор менен көк желкеден ары берип калат. Ал ошол түнү кечке жатат да, жылдыз толгон кезде жан берет.

Муну өлтүргөн жигит, биздин эл – Боордон, өлгөн жигит Жапак уруусунан болот. Ал өлөрү менен кун алабыз деп, бүтүн Жапак аттанып, таң аткыча Боордон жылкы тийип чыгат. Эртеси эки жактын эл билермандары баш кошуп, сүйлөшүп, бүтүм чыгарат, Боор кун үчүн түтүнгө бир карадан бермек болот. Чатак ушуну менен аяктайт. Бүгүн биздин уйду талаадан кууп кеткендин мааниси да ошол экен.

Байболот жаңкыдай деп кирип келгенде, Элебес на-
сыбай ийлеп отурган жан аягын кармаган бойдон:

– Эмне дейт, катыгүн?! – деп көзүн чоң ачып, Байбо-
лотко тикийип, отурган жеринде катып калды.

Жайды түшүнгөндөн кийин Бурмаке:

– Жалгыз уйга көз арткыча балаңдын күнүн көрбөй
кал! Жетимдердин убалы уктатпасын, арамдар! – деп жер-
жеберине жетип, кармап-шилеп коё берди. «Эки дөө ка-
гышса, орто жерде кара чымын кырылат» болуп, тоюп
семирген арамдардын кесепети бечара карыштарга тийчү
болду...

Бул тууралуу биздин бир тыйынча жазыгыбыз бол-
босо да:

– Окшошкон салыктар, эми отургула, кудай силерге
берди! – деди Жанымжан. Бул сөздү кимге көздөп жи-
бергени белгисиз, айтор жетимдердин баарына орток ай-
тылгандай болуп туюлду.

– Алда карангүн ай, катыгүн ай. Карап эмне турба-
дыңар? – деп таяк жеп алгандан кийин басылып жаткан
күчүктөй кыңылдап, Элебес өзүнчө кетти.

Байболот кирип келип, эшиктин алдында турган бой-
дон жер карап бир топ ойлонгонсуп алды да:

– Атасынын көрү, мен кайсы аялуу кул элем, бу
көрөкчө ошолордун колуна барып өлүп берейин, – деп
күүлөнүп чыгып кетти. Ал чыгып кетери менен бир аз
туруп:

– «Жатып өлгөнчө атып өл» деп сен да барсаңчы Бей-
шемби – деп, Элебес туурасынан Бейшембиге бир карап
алып, кайра жактырбаган кишиче мойнун буруп кетти.

– Барам. Барбаганда силер эми мында менин кулак-
мээмди жебей тынч койгон турасыңарбы? Андан көрө...

Бейшемби уйдун артынан Көлгө чейин кууп кетти.
Бирок арадан бир-эки күн өтпөй: «Бейшемби Көлгө ба-
рып, уйду талашам деп таяк жеп калыптыр. Сен кайдан

чыккан тентексиң деп жакшылар бир тобун тукуруп, ургузуп коюптур» деген кеп угулуп калды.

– Мына, ээрчиген бир кишиси менен Бейшемби бүгүн өзү да келди. Ал баягы айтылуу Карабай старчын. Дагы эмне балээ менен келди экен?

Уйдун тарыхын айтып бүткөндөн кийин, бир аз туруп Бейшемби:

– Он беш сом чыгым түшүптүр, эми кайдан таап бердик? – деп Элебеске карады.

– Эмне чыгым ботом? Чыгымын кечээ эле бербедик беле? Дагы эмне балээси чыккан!

Бурмаке эч кимдин өңүнө карабай өзүнчө кобурап:

– Айтор жакшылары кургур чыгымдан көз ачырбас болду го. Жетимдерди эптеп, алдап-соолап отурган жалгыз уйду кууп кеткени аз келгенсип, эми эшиктеги жалгыз чолокко көз артып калганбы! – деди.

Төрдө, жаман шырдактын үстүндө отурган чекир көз старчын колунда эрмектеп, сындырып отурган жалгыз тал куурайын отко таштап жиберди да, Бурмакеге жооп берчүдөй оңтойлонуп келип:

– Ээй, байбиче, журт менен бирге көрүш керек. Журттун ынтымагынан чыгып болобу, – деди салмак менен гана көптү көргөн, эстүү киши болуп.

– «Ынтымак» деп жүрүп да сыйпалып бүттүк. Ырахмат, чыгымын улугу бир салса, жакшылары эки эсе кылып отуруп, мындагы элдин аягына да чыкмак болду. Биз эми кайда барып баш калкалайбыз... Кайда барып күн көрөбүз? – деди.

Бурмаке нааразы көзү менен старчынга жалт-жалт карап алып.

Эртеси, чөп чаап берүүгө чыкса алып берейин деп чыгымдын акчасын издеп, Бейшемби таң заары менен Вассилийдикине аттанып кетти. Старчын илээшип айдап алды.

VIII

Мал көккө тоюп калган кез. Төрт-беш түтүн жолчулар кыштагынан ташынып, илгерки жайытына барып конгон. Бир Карпыктыкынан башкасы чогуу бир жерде.

Карпык – Кызыл-Кыядагы элдин байы, башынан ушунда байыган адам. Жаз болсо дайым элден бөлүнүп, жалгыздап барып конуучу. Жолчулар менен мурунтан ынтымак кошуп көргөн жан эмес. Карпыктын өзү кырктын ары жагына кеткен, чөкчө көк-ала сакал, көзүнүн ары жагынан арамдыгы көрүнүп турган сүйкүмсүз, түксүйгөн сары киши. Түсүнө караганда «адамга жакшылыгы жок» деп жоругудай неме. Эл муну «ач көз Карпык» дейт. «Кымызын элден кызганып барып ошондой конот» дешчү. Бир эсептен элдин айтаары да жөн эле. Өзү элден обочо конуп, бээлерин байлап салып, күндө эки чанач кымызды артынып алып, ары түштүк жерге, Каркыра жарманкесине сатып келүүчү.

Кезек-кезек Карпыктыкынан кымыз ичебиз деп барган жолчунун катындары:

– Капыр, ырымың кургур, жаңкы, мисирейген кемпири качан болсо чыныга куят, – деп келишчү.

Деги чанда бир болбосо мында көп баруучу да эмес. Кызыл-Кыяга келген бий, болуш, улук, жасоолдор гана ушунукунда болучу.

Бул тура турсун.

Бир күнү эртең менен бирөө төмөнтөн түрсүлдөтүп, биздики жакка бастырып келди да:

– Элебес барсыңбы? – деп үн салды.

– Бар.

– Эмесе бүгүн бир киши бер!

– Эмнеге?

– Чоңкол келет экен. Жол ондотот дейт. Төмөн жакта жөн эле кыйратып келе жатат.

– Эмне болуп?

– Караколдон улук өтөт экен. Бол тез! – деп, атчан калганын айтпай бастырып кетти.

– «Чоңкол» деп укканда Элебестин мурунтан үшүгөн жүрөгү зырып өтө түшкөндөй болду. Өзү сыр бермексен болсо да, түсү көрсөтүп турат.

– «Чоңкол» – кыргыздын коюп алган аты. «Чоңкол», «стражник» дегенди коюп эле, кийин «Чоңкол» деп кеткен. Чоңкол десе бүтүн Каракол үйөзүнүн жаш баласына чейин билет. Анын Чоң-Кол десе, Чоңкол эле чиркин: эки колу токмоктой болуп, чүйлүсү казыдай буртуйган, муруту чычайып, көзү кутурган иттей кыпкызыл, сүрдүү келген, очойгон чоң орус эле. Бирок, бул жеке колу чоңдугунан эмес, элди, көптү урганынан «Чоңкол» аталган.

Күн пашкеге көтөрүлүп калган. Бурмаке бир кезде:

– Кокуй, Элебес, Чоңкол келип калыптыр! – деп, териге ашаткы төккөн аякты бозала кылып, кармаган бойдон бөкчөндөп, ашыга кирип келди. үйдөн көрүп турабыз. Топ Карпыктын үйүнүн жанына жыйналып жатат. Элдин ичинде Чоңкол жана биртоп жасоол, элүү башы, старчын сыяктуулар жүрөт. Чоңкол ачуусун сыртына жыйнап, каарданып, элди аралап, сөгүп жүрөт.

Бир кезде:

– Сенин кишилериң кана? – деп бирөөнө кекетип, омуролоп келди.

Бул Тогузбай айлынын старчыны эле. Колун сермеп, бирдеме деп жооп берген болуп жатат. Ага болбоду, Чоңкол акем атчан туруп, жогор болуп, кериле түшүп, басып-басып жиберди да, аны таштап коюп, ошол замат жана бирине жетти. Арачалаар жан жок, таяк жегендер эринен качкан катындай корголоп, башын качырып жүрөт.

Элебес үйдүн ичинде жыртыктан шыкаалап турган. Бир кезде жыртыктан мындай болуп, мага карады да:

– Сен барчы, – деди.

Мен барып, жеткен кезде Чоңкол жыйналган топту койдой айдап жөнөп калган. Эл ошондон эле даңгыр жол-

го түшүп, жолдун ташын терип, кетмен, күрөктөрүн сүйрөп, жол оңдоп кирди. Жайпап жүрүп отуруп, Кызыл-Кыянын так түбүнө келгенде, эл ушунда убадалашкандай туш-туштан агып, жыйналып бир берди дейсиң... Па-пай, бүтүн бир уйезге караган жан калган эмеспи, кандай.

Арытан шыдыр келип, ушу жерге жеткенде көпкө токтотту. Аңырайган, суу жеген аңдарды толтура албай түшкө чейин буйдалдык. Тыным алуу деген жок, Чоңкол сырттан багып, аңдып жүрөт. Бирөөнүн баш көтөргөнүн көрсө кутурган карышкыр тийгендей кылат. Торгойакун экөөбүз жүгүрүп, этегибиз менен топурак ташып жүрөбүз. Бирөөлөр: «Баш көтөрбө, Чоңкол карап турат» деп коёт бири-бирине. Бир жерде чымды бырт-бырт сайып жатса, эми бир жерде сом темирлер чакылдап, тоодой таштарды кулатып жатат.

Ушул убакта Чоңкол атын баса бир камчылап алды да, топтун ичинен бирөөнү көздөп качырып калгандай болду. Эл жарыла берди. Ошондон качырып барып, элдин ортороок ченинде бешмантчан, чыкыйып турган бир кызыл жигитти токмоктой колундагы муздай камчы менен басып-басып алды. Жигит сынып бараткан чыбыктай кайкалай түшүп, мындай качып чыга берди. Эл аны көргөн соң, күрөктү баса-баса сайып тез кыймылдап, жабар-жубур болуп, заматта тириле түштү.

Бул унуткарылып калган кезде, биздин этегибизге топурак салып берип турган жигит, чым сайып жатып, жанындагыга кыйгачынан карап коюп:

– Жармадан бир кылт этип алсак кантет? – деди астыртан шыбырап.

– Саатыңды кой, айланайын! Бир аяк жарма жутам деп, Чоңколдун камчысынан жей турган алым жок, – деп жооп берди берки.

Чоңкол элди ылдамдатып, айдап салды да, өзү береги бир эл тегиз көрүнө турган дөңгө түшүп алып, атын

бирөөгө кармата коюп, тамак ичмек болду. Эки киши таманы жерге тийбей эбелектеп, жагынып, тамак ташып жүрөт. Өзү кыргыздын тамагына көнүп алган. Алдына килкилдеген козунун эти, кымыз, боорсок дебей жайнап келди. Жалгыз өзү тарпка конгон жоорудай ээн-жайлап отуруп алып, элди карап, мурутун кайра сылап коюп, ширин тамактарга оозун агытып жатат. Мен топурак ташып жүрүп, көзүмдүн кыйыгы менен карап коём. Чоң-колдун алдында жайнап турган тамактарды көрүп жана кызыктырып жеп жатканына чыдабай шилекейим түшүп кетти.

Бешимде Кызыл-Кыянын ары бетин аштык. Бул жакта көп анчалык аң, суу жеген жерлер жок экен. Ошондуктан жолдун ташын гана терип, илгери карай шыдыр жүрүп келебиз. Торгойакун экөөбүз жыңайлак элек, ушул жерге келгенде ташыркап, жадап калдык. Таманыбыз ысып, жерди көргүсү келбейт. Эми мындан ары сүйрөбөсө жүрө алар эмеспиз. Качалы деп акыл кылдык. Ары-бери кетип, бир кезде мен:

– Тээтиги кабакка барганда качалы, болбосо көрүп коёт, – дедим.

– Макул, – деп ал менин сөзүмө кошулду.

Болжошкон жерге келгенде экөөбүз элдин артында калдык. Эл жайнап, дөңгө чыгып барат, биз эңкейип, жолдун ташын терген болуп элден улам кийиндеп, калып отурдук. Эл дөңгө жуп чыгып, ары карай ашып кеткен кезде, биз ошол кабакты бойлоп, төмөн карай кирип кеттик. Эл көрүнбөй калган. Жүрүп отуруп көптөн кийин бир тумшуктан айланып келип, кайра жолго түштүк.

Ошондон чыгып, күн батаарда Кызыл-Кыянын бери бетине араң эңкейдик. Жолду ката калдырап бараткан киречилер. «Соп-соп» деп кыйкырык-сүрөөн менен кыядан чыга албай жаткан өгүз арабалар...

Ал күнү үйгө жетпей, Кызыл-Кыянын түбүндө бир тааныш үйгө конууга туура келди. Эртеси мындан чы-

гып келе жатып, жолдо Бабайдыкына (орус абышканыкына) тие кетейин деген ой менен мен барып, так жумуштун үстүнөн чыктым. Бабайдын кемпири короосун күрөп жатыптыр. Мындай учурлар көп туш келе бербейт! Кубанып кеттим. Жумушту керегөн соң баатыр болуп, түз эле короого шып кирип бардым эле, алы кетип, калжырап турган кемпир, оюмду түшүнө койгондой күрөгүн мага бере салды. Ал кыргызча, мен орусча жалгыз ооз сөз билбесем да, бири-бирибиздин оюбузду башынан түшүнөбүз. Кем болгондо бир жумадан бери жыйналып жаткан малдын тезегин күрөп болуп, кардымды кампыйтып, көңүлүмдү жайлап алдым да, жалган түштө үйдү карай жол тарттым...

IX

Кызыл-Кыя – тогуз жолдун тоому. Чыгыш жагы – Каркыра, Жаркент, бери жагы – Каракол, Ысык-Көл. Ошондуктан кайдагы жем издеген Чоңколдой стражник, пристав, песир, бий, болуш дебей кезек-кезек ушунда жыйналып, баш кошуп алып жемге тоюп жата беришчү. Андан башка дагы дайым ушул арада жүргөн, жол тоскон он-он беш жасоолдор бар. Булар кадимки болуштун жасоолу эмес, эки ийинде жаркылдаган пагону бар, шарактатып кылыч асынган, кызыл тебетей жасоолдор... Муну «Кеңсалар жасоолу» дейт. «Кызыл чок» деп да аталуучу. Анткени, кеңсалар жасоолунун пагон тагып, кылыч асынгандан башка да бир белгиси – кызыл тебетей кийет. Булар Караколдон дайым ушул араларда жатып, жол тосууга, качкан бозгондорду кармоого, тентекти тезге салып, бузуктарды «түзөтүүгө» дайындалып келген немелер.

Ооба, түзөтүп жатат! Дүйнөдө ушул Кызыл-Кыядагы кызыл чоктордой бейпилдикте жырғап жаткан жан бар болду бекен?!

Кызыл чоктордун кесиби ошол, алар ээн жердин карышкырындай кутуруп, ары-бери өткөндү талап, тал түштө маңдайга чабуул жасап келе коюп, азык-түлүгүн артынып, жумушка түшүп бараткан бирин-серин кедейлерди кармап алып, атын минип, ээр токумун өзүнө жөө көтөртүп, жакшы камчысы болсо тартып алып, эрмектеп, ойноп жата беришчү. Ошентип, ай дээр ажо, кой дээр кожо жок, өзү бий, өзү кан болуп, бечара карыпты ыйлатып, той түшүрүп, канга тоюп, семирип жаткан жасоолдор...

Жасоолдордун ичинде аты чыккан Бала Курман, Чоң Курман дегендер болор эле. Бирөөлөр көзү жокто Бала Курманды «Жинди Курман» дешчү.

Бала Курман деген чарчы бойлуу келген далылуу, көздөрү кутурган иттей алактап, кан жая берүүчүдөй кыпкызыл бетинен митаамдыгы ташып турган, тириде жок тентек, шок жигит. Бул ат жыгып мингенде өзгөрдөн бөтөнчө бир өнөрү башка жасоолдорчулап, бирөөнү тизгиндеп туруп, «Түш аттан» деп кажылдашып отурганыңды билбейт. Чаап келе жатып, алдында кетип бараткан адамга:

– Ой, жаның болсо бир жагына ооп кал, ооп кал! – деп алда-кайдан кыйкырып келер эле. Эгер ат көңүлүнө жагып калса, ал аттын да, ээсинин да шору кайнады дей бер – оңой менен кайра бербейт. Бир болсо парага шыкалып туруп анан берет.

Бала Курмандын Караколду көздөй кетип баратып, бир күндө он беш ат жыгып минемин – деп, кеп уруп отурганын уккамын.

Ушул бир күнү Башариндики жактан бирөөнү ээрчитип, чапкан боюнча биздин айылга келди. Жанындагы киши бизге тааныш – биздин айылдын старчыны. Аттарын күшүлдөтүп, энтиктирген бойдон үйдүн жанына келип токтоду да, тыштан унчугуп, Бейшембини чакырып алып, адегенде эле:

– Бүгүн үйүңдү Ийри – Сууга барып тик! – деди Бала Курман чакчырылып. Кеңсалардын жасоолдору качан болсо ушундай өкүм келет!

Элебес үйдөн туруп:

– Эмнеге ботом? – деп үрпөйө түштү эле:

– Каркырага алтымыш үй тиктирилет, үйөздөн буйрук келди, – деди Бала Курман ого бетер чакчырылып, артына кеткен кылычын оңдоп.

– Өзүңөр билесиңер, көчүрүп жеткиргендей менде жалгыз аттан башка туяк барбы, айланайындар! – деди Бейшемби, Бала Курманга бир карап, старчынга бир карап жалдырап.

Бала Курман жаңкыдан катуулап, Бейшембини теше карап:

– Анында биздин жумуш жок, жеткир деген соң, жеткиресиң, – деди.

– Деги эмне кылат экен? Германияга жөнөгөн солдаттар түнөп өтөт, Караколдон улуктар келет...

Эми болбой турган жагына ала электе, бирдеме болуп, ийип калаар бекен дегендей:

– Кагылайындар ай, эми толуп жаткан чунак жетимдерди кайда калкалайбыз? – деди Бурмаке кемпир, алаканын күнгө далдаалап, көзүнүн болор-болбос шооласы менен жасоолго шыкырайып туруп.

– Оо, кокуй, жетиминде улуктун эмне жумушу бар? – деп старчын туурадан чыкты.

Бала Курман беркисин ээрчитип алып:

– Бол, тез! – деп жөнөп кетти да, Байболоттукун карай тартты. Үйүнүн алдына барып, атынын башын тартып, токтой калып:

– Ким бар үйдө? – деп үн салды.

Алар кеткенден кийин Бурмаке:

– Арамдар, биздин жаман үйгө жармашкыча, Карпыктыкын эмне албайт? Анын биздей толгон бүлөсү да жок, – деди өзүнчө.

– Жарабаган кепти кыласың да. Карпыктыкын да алуучу беле, кудайдан башканын баары колуна келип турган кишиникин? – дейт Элебес эстүү киши болуп.

Бул жерден солдат өтөөрү да чын эле. Жолчулар мындан төрт-беш күн мурун «Караколдон Жаркентке солдат өтөт экен» деген кабар менен бирин-серин малдарын ар кайда тыгып, аттарын токойго бекитип, бүлүнүп жүрүшкөн. «Эми эмне болор экен? Баякыдай болбос бекен?» – деп, эл үрпөйүп, чочулап турушкан. Ары-бери чапкылап жүргөн бирин-эки кызыл чоктордон сурап коюшат. «Мал, жанга тийбес бекен?» дешет.

Ушунун кечинде, Карпыктын үйүнүн жанындагы көк майданга жыйырма-отуз киши жыйналып, топурап жатты. Жайкы момураган коңур кеч. Береги Башариндин тоосунда дүкүйгөн ак булут чокмороктоп, уюп турат.

Топтун ичинде казысын челкейтип, шапактан чыккан Байзак болуш менен биздин Ыбыке жүрөт. Байзак удаасы менен алты жыл болуш болгон адам. Мынабу топту аралап, эки ийниндеги пагондорун жаркылдатып, шапкасын чыкыйта кийип, чочконун кылындай тикийген катуу сүрдүү мурутун чыйратып, элди чүйлүсү менен карап, көк шиберди уйпалап, тынбай ары-бери басып турган ачуулуу, тыгырчык, семиз неме – пристав. Капырдын суру! Сүрүнөн алдына жан даап бара алар эмес.

Булардан башка да, кылычтарын шарактатып, болуш, приставдардын кабагы менен кыймылдап, алардын кылт эткенин сезип, жагынып, жалаңдап турган бир топ кызыл тебетей жасоолдор жүрөт. Бала Курман да бар.

Атын жасоолго мингизип, издеп келип, кечээтен бери биздикинде жаткан жолоочу да ушу жерге басып келди. Өзүн карасам: чапанынын оң колтугу менен этеги жырттык, жапырайган жаман тебетейи бар, маңы жапыз, сөзгө жарды, жанга жазыгы жок момураган бир бечара. Жаман шапалагын солдойтуп, колуна коомай кармап алып, ортосун ачып, тегеректеп жарданып турган топтун бир четине менден кийин барып бу да туруп калды.

Топтун ичинде болуп жаткан окуяга түшүнбөй мен:

– Бу эмне, абаке? – деп, жанымда турган кара сакалдан сурап калдым эле, ал мени тоотуп ошол замат жооп бере койгон жок.

– Аны эмне кылат элең? – деп койду, бир топтон кийин туруп. Бу кишиден мен да экинчи сурагыс болдум.

Биз барганда кызыл чоктор бирөөнү ортого алып, өлөөрчө тепкилеп, жаңы тургузду. Эми кезек мына мунуку го. Байзак болуш эки колун артына алып, элдин алдыраак жагында кардын челкейтип, тамашага батып карап турат. Пристав мурутун чыйратып, ачуусу ташып, түксүйүп, сырт берип, токтоно албай, ары-бери басып, жасоолдордун колун бошотпой, ур деп улам бирди көрсөтүп коёт. Жасоолдор анын өлөр-тирилерине карабай, башы-көзү кайсы дебей, бир кишиге тобу жабылып, тепкилеп, минип калат.

Жаңкы биздикине жаткан жолоочу жанында турган бирөөдөн:

– Бул эмне? – деп сурай калды эле, ал:

– Ырадат, чыгымды убагында төкпөгөн... улукка үй тиктирбеген, айтор ушундай-ушундай эле немелер болсо керек, – деп жооп берди.

Береги бирөөнү жаман жанчты белем. Өзү бирин-серин сакалы бар, козу чекир, эки жаагынын сөөгү томпойгон, далысы эңиш, арыкчырай киши экен. Кууш таноосунан дем ала албай, көгөрүп-татарып барып жатып калды. Көрчү. Мына бу бир үйдөн суу сурап, көзүн оңурайттып, өлөрдөй жутуп жатат.

Бая биздин старчын Байболотту айдап келгенине мен эми түшүндүм. Эми кезек ушунуку дегендей, старчын жасоол дебей ортого алып бир кезде муну да минди. Куйтуйган, кичине неме көптүн ичинде көрүнбөй, тополоңдо жоголду да кетти. Ошентип жатканда баласы Торгойакун чыңырып өкүрүп келип атасына жөнөдү эле, жолдон бирөө кармап калды. Жакшы урганда байге алчу-

дай, буттан-бутка талашып, кийиздей сүйрөп, тепкилеп жүрөт. Бала Курман да бүгүн башкача табына келгендей жалаңдап, тентектиктин чегинен чыгып кеткен. Тигине, башкаларынын болгонуна карабай, ал Байболот туруп кетип баратса өчү калган немедей артынан жана кууп жетип, былчылдатып калды.

Жакшылар оюнду баштап коюп, кызыкка батып, жарданып карап турушат. Байболоттун иши бүткөндөн кийин пристав мурутун чыйратып түксүйүп, бир аз ары-бери басып турду да, бир кезде өтүп баратып, жаңкы биздикинен келаткан жолоочуга жасоолдорду жаңдап өттү эле, жаланып турган ойрондор турабы – жабыла минди.

Ушуга келгенде топтун ичинен бирөө:

– Муну жаңылыш көрсөтүп салды, – деди акырын шыбырап.

– Ошондой болду, – деди анын жанында турган.

Жолоочу жазыксыз таяк жеп, ар кайда чачылып калган тебетейин, топусун, шапалагын жыйнап алып, коғала болгон бети-башын сыйпалап, көптөн кийин туруп келди.

Балакеттин эсине кайдан түшө калганын билбейм, старчын бир кезде:

– Бар, Бейшембини алып кел! – деп бирөөнү жумшады алдынан чыгып:

Ошенткенде мен старчынды көздөй жулунуп, алдынан чыгып:

– Бейшекем үйдө жок, ал Каркырага үй жүктөп кеткен, – дедим.

– Келе элекпи? – деди чакыйып тура калып.

– Жок.

– Сени кысталак, шашпа! Деп кайра басып кетип, бирөө менен сүйлөшүп калды. Бейшембинин бүгүн үйдө жогуна мен кубанып калдым.

Топ күүгүм кирип, көз байланган кезде тарады.

Биздин үйдү көчүрүп кеткенден кийин, убактылуу бир жаман алачык жасап алганбыз. Ошонун түбүндө, кемегенин жанында кечки тамакты (жарманы айтам да) ичкени отурганбыз. Аңгыча Бурмаке:

– Буга ченеп эле бер, Карпыктыкына барып, эт жеп келсин, старчын жасоолдор бүгүн ошондо конуп жатат, – деп калды.

Ошентип, менин шыбагам бүгүн үйдөгүлөрдүн пайдасына калды. Карпыктыкына барсам, бир койду жаңы союп, терисин сыйрып жатыптыр. Кызыл чоктордун кылычтары керегеде шыгырап илинип турат. Мынабу төрдө чатыраган бирөө бешмантчан болуп, жайдактанып алган. Көйнөгүнүн жеңин чыканагына чейин түрүп таштап, аягындагы намыркен өтүгүн жылтыратып, бутун сунуп салып, жамбаштап жатат. Берегинде, керегенин түбүнө жапшырыла, оң ийнин пагону отко чагылышып жаркырап, буттарын чачып таштап, көмкөрөсүнөн түшүп чочкодой корулдап, уктап жаткан – Бала Курман.

Айтор бүгүнкү мында конуп жаткандар жалаң эле старчын, жасоол сыяктуу өңкөй ченден чыккан бейбаштар.

Карпыктын мисирейген, май жукпас, жылаан көз келини менин келишимди гана күтүп тургандай, үйгө жаңы кире бергенде:

– Ме, суу алып келе койчу! – деп жанындагы чаканы алып, мага кармата койду.

Ушул келин, качан да мен бардым болду, көчүгүмдү жер жытатпай, жумшайт да отурат. Ошондон жалкып, кээде кой союп жатса да барчы эмесмин.

Сууну алып келип коюп, отурайын деп жатсам:

– Эшиктен отун терип келчи, – деди дагы.

Сабы шылкылдап, мокок чорт керкени тыштан издеп жүрүп, караңгыда таап алдым да, караңгыда токулдатып, бир колтук отун кертип алып, кайра кирдим.

– Эми тигинин бутун кармап бер, – деди ирегеде союп жаткан койду көрсөтүп. Билегин түрүп таштап, талтайып, кой союп жаткан жигит бир жагынан этти бузуп, казанга салып жатат.

– Мындай тарт, – деп койдун бутун союп, мага көрсөтүп коёт.

Кармап турам.

Карындын учунан чымчып, кармап туруп, бир жеринен чырт кесип алды да, төгүп кел деп мага берди. Үйдүн арт жагында обочо жерде бир дүкүйгөн шыраалжынга алып барып төктүм. Үйдүн жанында бир эки ит чылапчындагы канды талашып, ыркырап, кабышып жатат.

Бир мени көрө коюп, кулагын элеңдетип, жүгүрүп келди.

Кайра келерим менен чубалган мөөндү жана карматы. Мен чыгып баратсам, төр жакта отурган мастан кемпир:

– Ошол жактан биротоло сууга жууй кел, – дээри менен, келини да: – Эмесе тигини да ала бар, – деп бая мен төгүп келген карынды көрсөттү.

Эби жок кармап алсам керек, жаңкы жерге барып, эми төгөйүн деп жатсам, мөөндүн бир учу жылмышып кетип, жыңайлак балтырыма былжыраган бирдеме жая берди. Жанымда бир ит бирдеме үмүт этип, жагынып, шыйпаңдап турат.

Тапшырган милдеттерин түгөл орундап кайра келсем, менин шыбагама бир бөйрөк, бир шыйрак калтырып коюптур. Аларды жүгүрүп, үйгө жеткирип таштап, кайра келдим.

Казан борк-борк кайнап, эт бышып жаткан. Коноктор өз ара бирдемелерди кожурашып отурат. Бирде ат чабышты кеп кылып, Сарыбай байдын кызыл аргымагын мактап кетишти. Ушул мезгилде «бирдемесин бүлдүрүп аламбы» деген кишиче, мышыктай табышын билдирбей чебердеп басып, баягы жолоочу кирип келди,

мунун келгенин эч ким байкоос алган да жок. Жалпак тебетейин көзүнө кийип, күнөөлүү кишиче салбырап, «менин ордум ушул болот» дегендей акырын гана кирип, кой сойгон жигитке таяй барып, эшиктин так алдына келип отурду. Жигит от ичкерештирип жатып бир топтон кийин жолоочуга карап:

– Баатыр кайдан? – дегендей болду, өзгөлөргө угузбай, жолоочунун өзү гана уккандай кылып, акырын.

Жолоочу төр жакты чала-була бир чолуп карап алды да:

– Жасоолго ат мингизип, ошонун артынан жүрөм, – деди.

– Качан минди эле?

– Көп болду, бүгүн он сегиз күн.

Бул экөөнүн сөзүн менден башка байкап отурган жан жок эле.

– Анда сенден бирдеме үмүт этип жүрсө керек, – деди жигит, бир аз унчукпай калгандан кийин.

– Анысын мен да билип жүрөм. Бирок жанымда жалгыз тыйыным жок. Ээр токумумду көтөрүп, өзүм талаада жөө калдым. Катыным оокас эле, он беш күндөн бери анын эмне болгонуна да кабарым жок. Жакада оокаттарым бир жактан ээсиз калды. Өзүм жалгыз боймун...

– Үйүң кайда?

– Кең-Сууда. Ошол өрдөштөн жакадагы оокатыма түшүп келем деп, мингизип жибердим. Өзү чекеме бүткөн жалгыз ат. Быйыл эки жакка да көп минбей көзүнө карап, багып жүрдүм эле, аягында минтип кырсык чалып алды...

Көмкөрөсүнөн түшүп, уктап жаткан Бала Курман бая бир жагына оонап кеткенден кийин ойгонуп калган. Бир кезде уйкудан абдан ойгонуп, оозун кең ачып, керилип, эстеп алды да жамбаштаган бойдон жатып:

– Тиги эмне жүрөт? – деп уйкудан жаңы бошоп, канталаган, сүрдүү көзү жолоочуга кадала түштү.

Жолоочунун жанында отурган үйдүн жигити:

– Атына келиптир, – деди үнүн калыбынан көтөрү-
бүрөөк чыгарып, элге угуза.

Ошондо Бала Курман унчукпай гана ордуна пашпай
туруп, ирегеде шалпайып отурган кишинин так желке-
сине келди да, төбөсүнөн ылдый карап туруп:

– Ат керекпи?! – деп кекээр сөзү менен эки бөйрөгүн
таянып кайкайып тура калды. Жолоочу:

– Уруксат болсо... – деп акырын гана күңк этти да
жок болду.

Ошондо Бала Курман жолоочуну шилиден ары келти-
рип туруп эки тепти да, чалкасынан салды.

– Ме сага ат! – деп чалкасынан жаткан кишини эки
колдоп жаактан ары алмак-салмак салгылады. Мен жа-
кын отурат элем, тигилердин эпкини келип тийгенде атып
тура бердим.

Жолоочу бир кезде колу менен башын коргоюн деди
эле.

– Тим кой, ушул жатканың оңой! – деп какшыктап,
колун кагып жиберди. Ыкылдата келип курсакка тепти.
Уруп жатат, уруп жатат...

Көптөн кийин төр жактан кимиси:

– Болду, кой эми, – деди сабырдуу дабышы менен.
Бала Курман коймок эмес эле, бирок чарчагандан кийин
токтоду көрүнөт. Урганын токтотту. Киши көптөн кий-
ин ордуна туруп:

«Жолуңар болгурлар, ушунчаңар туруп, бириң ара-
чалап койбодуң» деген кишидей болуп бети-башын сый-
палап көрүп, ар кайда жаткан тебетейин, топусун терип
кийди да, кектүү жүз менен ачуусу кайнап, тишин кы-
чыратып, ошол замат чыгып кетти. Ал чыгып барат-
канда бирөө:

– Эт жеп кет, – деп унчуккандай болду. Буга жооп да
болгон жок. Кайта бул сөз ага какшык көрүнүп, ого бе-
тер жанына жайсыз тийди. «Өлбөсөм бир жерде кезиги-

шээрмин!» дегендей кылып, ичинен кекенип кетти. Эт бышып калган. Эми чыгармак болуп жатканда, Карпык мага карай:

– Тур, конокторго суу куй, – деп буйрук этип калды. Коноктор ордунан козголуп, бир дары чапанын чечип, жеңилденип, оңдонуп отуруп жатты.

Эми ары жагында деле айта коёрдук неме жок, конокторго табак тартылгандан кийин мага бир кескен карын, бир түйүм ичеги, моюндун бир омурткасы тийгенин гана билдим. Элге шек алдырбай карынын жеңиме кымырып койдум. Анткени мен качан да бир кой сойгон үйгө барып келгенде:

– Эмине алып келдиң, – дей турган үйдөгүлөрдүн карызы эсимде болучу.

Карындан башкасын тез кайсап жибердим да, карап калдым. Бирок, бул жолу жаңылышканымды артынан сездим. Анткени, жакында бирөө мага устукан бере койгон жок. Эт чыгарган жигит, казандын жанында отуруп, бир карап алды да, кайра мени менен жумушу болбой кызыктырып жей берди. Ушул мүнөттө жалгыз мен карап калганыма ызаланып, «колумдагыны үнөмдөп жебей» деп ойлонуп калдым. Өзүм тик карабаганым менен көзүмдүн кыйыгы элде.

Көптөн кийин элдин мен жак четинде отурган бир бурул сакал ууртунан майын чубуртуп чайнап жатып мени көрүп калды да, тагдырыма түшүнө койгондой:

– Ме, – деп чала мүлжүлгөн жиликти сунду. Жанда жок элпектик менен атып турдум. Абийирим эми кичине жабылгандай болду.

Эл этти жеп болгондон кийин «эми эмнеси калды дейсиң» деп ойлоп, мен жылып жүрө бердим. Тыш караңгы экен, мына бул алдымда тырс-тырс оттоп, карандаган эки жылкы жүрөт. Биздин үй эбак жатып алса керек. Мен алачыкка жакындай бергенде, кемегенин жанында, төрт бутун койнуна чогултуп, үрпөйүп жаткан барпак

жүн көк дөбөт тура калып, жазыктуу немече көзүн жалдыратып, шыйпаңдап мага жетип келди. Менин бечаралыгым менен иши жок байкуш, жеңимдеги карындын жытын билип, «ушундан бир үзүп берчи» дегендей, жаналы калбай, ар жак, бери жагыма чыгып, куйругун булгаалап коёт.

Алачыкта абышка, кемпир гана калып, башкалар тышта жаткан экен. Мен төрт балага бир салынган өз төшөгүмдү таап алдым да, жылуу төшөктүн бир четин билдирбей ачып, жанга шырп алдырбай барып жылаандай жылып кирип кеттим...

X

Бүгүн баарыбыз үйдө элек. Түшкө жакын убакыт болучу.

– Күндө бир убак ысык ууртабасам бүткөн боюм курушуп туруп алат, – деп Элебес күндөгү маалында, мулук кара кумганга чай кайнаттырып алып, ичип олтурган. Күндөн ушул убакыт ченде бир маал талкан салып, чай ичип алганда боргулданып, бүткөн боюнан тер кетип, жырғап калаар эле. Бурмаке анын мандайында, жалгыз чыны менен чүмчүлөп, чай куюп берип отурат. Калганыбыз союп жаткан малдын кан жинин андып турган иттердей, анда-санда көзүбүздүн кыйыгын салып коюп, ушул чөйрөдөн кетпей отурабыз. Элебестин алдында жайнап турган «дүр-дүйнө» – сүткө көөлөнгөн бир чөйчөк талкан! Баарыбыздын баятан андып отурганыбыз ушул.

Ал кезде биздин эң ардактуу тамагыбыз – талкан эле. Алар качан чай ичкен сайын, биз көзүбүздү жалдыратып, карап отургандан кийин, Элебес бир кезде сыйрасы менен алаканыбызга бир кашыктан талкан салып берип коюучу. Талкандуу кашык келип, колубузга тийгенде, анын ичине талкан жабышып, кайра кетип тургандай, кашыктын учун бир топко бошотпой, колубузду батыра

кырып, жуктап кетебиз. Ошого чоң канаат кылып, бир кашыктан талкан колубузга тийгенден кийин, Элебестин жанында Бурмаке менен Жумабек гана калып, башкабыз туш-тушка тарап басып кетүүчүбүз.

Беккул бир кезде, бу жактан энчисин алгандан кийин, ирегеде жаргылчакка талкан тартып отурган Жанымжандын жанына тоорулуп барып отуруп калды. Аны көрүп Бейшемби Жанымжанга карап:

– Алдыгыңдан Беккулга бир уучтап берип койчу, – деди, төрдө бүкүндөп насыбай ийлеп отуруп. Күрүлдөгөн жаргылчак дабышынан укпай калдыбы, жок атайы ошенттиби, айтору Жанымжандан жооп болгон жок.

– Ууштап бер дейм, ой! – Бейшемби жана бир унчукту. Калып өзгөргөн жок. Ошенткенде, Бейшембинин ачуусу келе түшүп:

– Атаңдын көрү ит, сени жебесем эле!.. – деп, керегеде турган камчысын көздөй жутунганда, табагын көтөрүп алып, Жанымжан эшикти көздөй жөнөдү. Безилдеп кетип барат, Бейшемби артынан түштү. Ошентип кууп баратып, бир кезде жете түшүп шилиден ары коюп өтү эле, Жанымжандын табагы ыргып кетти. Алар антип жаткан кезде Беккул болуп, бир топ балдар жүгүрүп барып, көк шибердин арасында жайнап калган буудайды тоокчо терип жеп жатышты...

Бир күнү Бейшемби бир жакгагы жумуштан келип, үйгө жаңы эле түшүп отурган. Бар болгону бир аяк жарма ичип, Элебестин чакчасын сурап, насыбай тартууга гана үлгүрдү. Ушул заматта Бейшембинин улуу баласы Жумабек:

– Байке, бир киши мамыдагы атты чечип жатат, – деп үйгө жүгүрүп кирди.

– Каранкүн, катыгүн! – Элебес элтендеп, ордуна ыргып турду.

Дүрбөп тышка чыксак орусча кийинген, салбыратып чач койгон он тогуз куракта бир ак куба жаш бала ту-

рат. Орусча окуган бала экен, (Ал кезде окуган балдардан баштап, элден ат жыгып минүүчү). Караколдон Каркыраны көздөй кетип баратыптыр. Ийинине асынган булгаары сары сумкасы бар.

Бала кызыл атты чечип, өз атын мамыга байлап жатканда, жанына басып барды да Бейшемби:

– Жол болсун баатыр? – деди, шашпай гана жай дабыш менен.

Бала абалы мындай эле деп, жөнүн айтуунун ордуна көргөн жерден:

– Ал аттын ээрин! – деди, колу менен кызыл атты нускап, чыйралып.

Бир аз аярдай калып Бейшемби:

– Кечээ эле Каркырадан үй көчүрүп келдим эле... Баатыр, эми өзүң бил, – деди.

– Мага десең бир эмес, беш барып кел, – деди да, бала кызыл аттын куюшканын чыгарбай туруп, ээрин шыпырып ыргытып жиберип, өз ээрин токууга кам урду.

Баланын бул кебетесин көргөндөн кийин, Бейшембинин кыжыры келип, «ушундан келгенди бир жолу көрөйүнбү» деген кишидей нечен жолу ызырынып барып, балага кол салчудай болуп турганда Элебес менен Бурмаке мунусун сезип калып:

– Кой балам, буга теңелип болобу? Өз башыбызга балээ болот, – деп акырын басып койду. – Ушул турган Каркырага мынабу өз атың деле ойноп жеткиргидей экен.

– Анда жумушуң жок, – деди бала чорт кесип. Ыракымы түшүп калар бекен деген кишиче Бурмаке:

– Биз бир бечара жолчубуз, кулунум! Бизди аягын. Жан сактап турган жалгыз ат. Өзүң жаш бала экенсин, кудай өзүңө береке берип, мындан бетер улуктукка жеткирсин, – деп жалынып-жалбарып жиберди. Бурмаке жогорку жакшылыгын, балага чын ниети менен айткан жок, амалсыздан, жан айласы үчүн айтылган кеп эле.

Не керек, баятан берки сөздөр окуган балага кенедей таасир эткен жок, кызыл атты токуп, лып этип минип алды да, Каркыраны көздөй кеткен улуу жолго салып, качкын кууп бараткандай үстү-үстүнө камчылап, зымыраган бойдон заматта көздөн кайым болду. Кызыл атты катуу камчыланып кетип баратканы бизге кыйын тийип, аяп, артынан карап, кала бердик.

Ушундай ары-бери өткөн бузукулардан жалкып, жолчулар аттарын көбүнчө токойго, коктуларга алып барып, кишен салып коюучу. Бүгүн бизге жаман жерден туш келди.

Аттиң кедейлик! Жаңкы жерде бир, эки сом болгондо, кызыл атты алып калар элек. Ал кеткенден кийин, кызыл аттын күйүтү көпкө басылбай, Элебес адатындай кулак-мээни жеп:

– Алда карангун ай, ушунун тушунда жетип келе койгонун карачы!... – деп ирээнжип, Бейшембиге капаланып отурду.

– Бул балакеттин келип каларын мен кайдан билдим? – дейт ал.

– Эми кайгырганда не, кайгырбаганда не... Карыптардын кайгысына карай турган заманбы? Атакөрү кызыл аттын бир тери бар экен. Өткөн иш өттү... – деп, Бурмаке аларды жубаткан болот.

Булар ушинтип жатканда мен бир кендир көтөрмөнү алдым да, күндөгү маалды көрүп, отунга кетип калдым, Бара жатып үйдөгүлөрдүн абалын ойлодум, өзүмдү бир боштондукка чыккандай сездим. Берегинде Чоң Курман жасоол:

Ак-Суунун башы балгынды,
Ак-Байтал, Кең-Суу салкынды,
Айтпай кантип коёюн,
Ашыктыктан дартымды –

деп аттын сыдыра басыгы менен акырын гана зыңкылдап өтүп баратат.

Беккул менен Эшпай Башариндики жактан келе жатып жолумдан чыкты. Жаңы бирдеме таап, олжолуу болгон эмедей жаркылдап, кубанып келе жатышат. Жакын келбей жатып эле, тетигиндейден мени көрө коюп Беккул:

– Биз Башариндикинен токоч жедик, – деп алда кайдан сүйүнчүлөдү.

– Эмне алып бардыңар эле? – дедим.

– Бүлдүркөн, карагат...

– Канча токоч берди? – дедим мен кызыгып. Буга Беккул жооп бергиче болбой озунуп, Эшпай:

– Мага мынча берди, – деп чилмийген алаканын сайып оң колу менен аны туура көрсөттү.

– Беккулга канча берди?

Калтылдаган элпек колун дагы жаңкыдай кылып, өлчөп туруп:

– Беккулга мынча, мага мынча берди, – деп Беккулдукунан өзүнүкүн чоңураак кылып көрсөттү.

Башариндин үйүнүн маңдайында бир чал бар эле... Аны биз «Бабай» дечүбүз. Мунун эки уул, эки кызы бар. Төртөө тең бойго жеткен немелер. Улуу баласы былтыр солдатка кеткен. Өзү бай эмес, малдан үч, төрт жылкысы болуп, орточо гана оокаты бар. Кызыл-Кыяга келгенине он жылча болуптур. Бабай өзү жетимиштерге келип калган. Карылыгы жетсе да анчалык күчтөн кала элек чал. Бапыйган чоң сакалы бар, кочкор тумшук, кызыл көз неме. Кыргызча «жаман, жакшы. Акча» дегенден артык тил билбейт.

Кээде ушунукунан токоч жейбиз деп, атайы тоого барып, карагат, бүлдүркөн терип берчүбүз. Кечке жуук болгондо айттырбай барып, талаада жүргөн уйларын таап алып, үйүнө айдап келип берип, андан да алчубуз. Көңүлү жай болуп турган убактарда капасынан жөн барып калсак да берүүчү. Бирок, бул максатка жетиш үчүн туштап туруп, тамактын үстүнөн чыгыш керек. Ошондо да

келээр менен бере койбоду деп ызаланып, кетип калбай, чыдаш керек, белгилүү мезгилге чейин күтүп туруш керек, бирок, алып барган малыбыздан баары пул боло берчү эмес. Терип берген жер-жемишибизди кабыл албай, кайтарып салган кездери да бар.

Бир каталыгым эсимде. Бир күнү мен тоодон эки чыныга жакын бүлдүркөн терип келдим. Үйүнө кирчү эмеспиз. Адатыбызча, кайырчыдай эшикте жалдырап күтүп турсам, мени көрүп кызы чыгып келди. Мен ага бирдеме деп айтуунун ордуна, мата көйнөгүмдүн этегин жайып, бүлдүркөндү көрсөттүм. Кыз эң мурун колумду, анан этегимди карап турду да, бир кезде:

– Кереги жок, – деп кайра кирип кетти.

Менин багыма башынан «сыр билгич» кемпири кезикпей, кызы туш келгенине өкүнүп кете бердим. Кетип баратып: «Көңүлдөрү куш болуп турган учуруна кезикпей калдым го», – деп оюма кетти.

Ушундан кийин бүлдүркөндү кир жууган калайга салып баруучу болдум. Ошентсе да Башаринге караганда, бизге Бабайдыкы бир аттам жакын көрүнүчү. Башариндикине мындай жөн салды барганда тооч бермек түгүл тентек баласы Петке бизди көрсө кыжыры кайнап уруп, ызалап коё берүүчү. Ошондон жалкып анда көп бара алчу да эмеспиз.

Бир күнү кечинде, үйдө отурсак, Байболоттуку жактан карса-курс, жаң-жуң эткен дабыштар чыгып калды. Бирөөнө тобу жабылып, уруп жаткан сыяктуу. Анча болбой:

– Карма доңузду, союп сал! – деген Ыбыкенин үнүн тааныдык.

– Кокуй өлтүрдү, өлүгүңдү көрөйүндөр, кырабы мындагы элди! – деп чаңк эткен дагы бир катындын ачуу дабышы чыкты.

Биз дүрбөп тышка чыктык. Иңир кирип, жер караңгылап калган, жаңкы жаң-жуң Байболоттуку жакта бо-

луп жатат. Көптүн ичинде Ыбыке, Карабай старчын болуп, эрке сарынын бир топ жакшылары жүрөт. Ыбыке жигиттерин коркутуп, тукуруп коюп, болуп жаткан жоруктарга көө сугарып, камчысын ээринин кашына таяп, кесирленип, ат үстүндө гана карап турат. Жерде төрт-беш киши тополоң түшүп, кармашып жүрөт. Бизге Байболот жалгыз бир жак, калганы бир жактай болуп көрүндү. Анткени ошончо элдин жабылып жүргөнү жалгыз Байболот.

– Карма, доңуздун колун байла! – деди бирөө караңгыда түрсүлдөшүп жүрүп.

Байболоттун он жашар, кибиреген кызы бир эсе чыңырып барып, атасына түшө калат да, бир эсе безеленип, кайра энесине жүгүрүп келет.

– Кокуй балдардын жүрөгүн түшүрмөк болду, бул тукум куруттар! – деди Байболоттун катыны, чыңырып жүргөн кызын ала коюп, алактап.

Ошол кезде Байболот кандайдыр топтун ичинен бир жолу суурулуп чыга түштү да, качырып барып, Карабайды камчы менен басып-басып алды.

– Атаңдын көрү кул ээй! Бул жамандын күчүн! Кармабайсыңарбы?! – деди Карабай башкаларына. Байболот эр эле, карматпай качып баратып, улам артынан жеткенин кайрылып сабап жүрөт. Ошентсе да көп коёбу, бир кезде Байболотту жабылып кууп жетип, желенин жанына алып келип басты эле, бир уй үркүп кетип, мурунтугун үзүп алды...

Бул окуянын түбү мындай экен: Байболоттун эрден чыгып келген бир кызы бар болучу. Муну бир топ жакшылар менен Ыбыке баш болуп, Байболотко бир сөз айтпай, Каркырада бир казакка барып, кыздын сыртынан куда түшүшөт. Калың бычышат. Кызды колмо-кол бермек болуп, ал жерден куда-мудалары менен биякты көздөй жөнөп калышат. Калыңдан алынган элүү кой, жыйырма чакты караны күн мурунтан айдатып жиберешет.

Ошону менен калдайган калың кол бир күнү Байболот-тукуна келип жетет. Келсе кыз жок, ал мындан бир-эки күн мурун бир сүйгөнү менен качып кеткен. Анын качарын Байболот да, катыны да билген эмес. Тигилер бул жорукту келгенден кийин гана бир билишет.

Жаңкылар келип, Байболотту басып жыгылганынын жөнү ушул экен. Себеби, биринчиден, калыңга келген малды кайтарып берүү керек; экинчиден, кудага шерменде болушту.

Баарынан да малды айтсаңчы! Кудадан айдап келген малдар эмгиче Ыбыкенин айлына барып калган да көрүнөт.

Карабай будаланышып жаткан топтун ичинен көптөн кийин күйүгүп чыгып келип, атына минди да, кайра бери карап туруп, камчысын секеңдетип:

– Шашпа, солдатка кыл алдында Бейшемби экөөңдү кармап бере албасам элеби!... – деди.

Ушинткенде Бейшемби селт карай калды да:

– Карабай, ыгы жок тийишкендин эмне кереги бар? – деди.

– Сенде кылмыш көп, баччагар. Туратур, шашпа...

– Кудай урбадыбы, мен бирөөнүн бүлөсүн бийлей алчумунбу?

– Унчукпа, чочко! – деди Карабай качырып барып салып калчудай ызырынып.

Бейшемби камданып бирдеме дегени келе жатканда Ыбыке:

– Кана, жүргүлө, булардын эсебин өзүбүз табабыз, – деп атынын башын кайра тартты да, топ менен дүрбөп, жөнөй берди.

Булар кетээр замат Байболот катыны менен түн катып, Караколго жүрмөк болду. Катындын өңөргөн бешиги бар. Бул жөнүндө убара болосун, барба деп ар ким айтып көрсө да Байболот:

– Мейли, кайда калбаган бир жан. Улугу адил болсо ошол жерде текшерип көрсүн, – деп мойноп, көнбөй койгон.

Биз жатып алган кезде түрсүлдөтүп, жөнөп баратышып:

– Жанымжан, үйдө Торгойакун калды. Уйду саап берип тур, – деди Байболот.

Эртеси биздин үй өз ара кужурашып, кечээ Байболот-тукунда болгон окуяны кеп уруп отурушту. Башка кишиден Назыр бучук деген киши отурат. Кечээги Карабайдын айтканын кеп кыла келип, Бейшемби:

– Атасынын көрү, кетсем да ошолордун бирин жайлап туруп кетермин, – деп койдү.

– Кой балам, аның балалык чыгар, «Өлбө-жаным өлбө», – деп өзүбүз минтип араң турганда, балээни чакырып эмне кыласың, – дейт Бурмаке.

Ушул убакта бирөө келип, Бейшембиге бир кагаз берип кетти. Сырты чапталуу экен. Ичин ачты да, оку деп мага сунду. Урманбеттен келген кат экен. Өмүрүбүздө «кат» дегенди көргөнүбүз да ушул болсо керек. Баягы бир жылы Турат молдонун үйүндө жүрүп, билип алган чала сабатым менен тамтаңдап окуй баштадым. Сөздөрдүн башын жыйнап түшүнө албай, көңүлүмдө булдур гана бир нерселер калып барат. Бир жеринде: «Биз Украин, Ашкабат деген жерлерден өтүп кеттик. Кайда барып токтоорубуз азыр маалым эмес...» деген сөздөр бар. Аягына бир ыр жазыптыр:

Арт жагымды карасам,
Алыста калды сансыз жан.
Келгис жерге жол тартып,
Герменге кетип баратам.
Кара чунак көп жетим,
Кабарсыз болуп мен кеттим.
Көтөрбөскө чара жок,

Падышанын милдетин
Бу дүнүйө жалганын,
Ичимде көп арманым.
Душмандан кегим ала албай,
Айдалып кетип калганмын.
Өткөрүп нечен күндөрүн,
Мен алыста жүрөмүн.
Өлбөй жүрсөм бир күнү,
Герменден кайтып келермин...

XI

Мындан бир нече күн мурун эл ичине: «Падыша кыргыздан солдат алмак болуптур» деген сөз тараган. Бул сөз адегенде «имиш, имиш» сыяктуу болуп көрүнсө да, бара-бара абдан чындыгына жеткендей ырбап, күчөнүп алган. «Солдат эмес, солдаттарга ор казууга кара жумушка алынат экен» деп да коюшат. Сөз көп... Ошондуктан жайлоодо болсун, жакада болсун элдин карыжашы дебей эрмеги да ушул болуп, эртели-кеч бир дөңгө жыйналып алып, ар кылымдын башын чарпып аңгемени ушундан козгойт да жатат.

– Атасынын көрү, солдатка баргыча ушул жерден эле өлүп беребиз – деп күүлөнөт бир кур боз балдар.

– Чындап башка күч келсе, колдо мал деги бар, кедейлерден сатып, ордуна жиберсек да, балдарыбызды бир сапарынан алып калаарбыз, – дешет, дагы бирөөлөр.

– Ушинтип эле турбас, балким заман оңолуп кетээр.

– Байлар го балдарын сатып алып калсын, түгү жок биз эмне кылдык?

– Мейли, кайда болсо бир өлүм. Алам десе мына, солдатка кеткенде биздин кайсы аялуу баш, айдалуу малыбыз артыбызда калып жатты эле. Кедейге кайда болсо баары бир. Бирок, кетсек да ошо бизди кармап бергендер менен соо калышпаспыз, – дейт эми бир даары.

– Алда кандай заман болоор экен..

– Бул эр азаматтын башына туулган кыйын күн!
– Солдат алган менен деле байлардын түгү коробойт экен, дагы эле салмактын баары баягы көрө жүргөн кедейлерге түшөт экен го...

– Жанын кыйып, ким эле бара коёр дейсиң, эл да ойлоно жатаар..

Ушинтип элдин эси бир жерде турбай уйгу-туйгу түшүп, эки таалай болуп жатты.

– Солдат алуу тууралуу падышадан эл-элге буйрук тарагандан кийин: Кыдыр, Баатыркан, Ырыскелди, Соодонбек сыяктуу бугунун кочкор башы жакшылары баш кошуп, кеңешип, бир даары беребиз, бир даары бербейбиз дегенге келишет. Кыдыр – беребиз деген жагынын башы. Жакшылардын бул өңдөнүп, бир чечимге келе албай эки жарылып калтылдакка түшүүсүнүн чоң себеби да болду. Анткени, солдат бербейли деп ага чыдабай, берели десе «эгер бизди солдатка кармап берчү болсоңор, алды менен силерди жайлап туруп, анан кетебиз» деп колуна түкүрүп, дүркүрөп, бирден көтөрүлгөнү турган калың букарадан айбыгып, артын качырып, жалтактап турган эле. Эми чыны менен карарып алган элдин түрүн сезип, өздөрү да ашуудагы туюкка камалгандай бир жагына чыга албай, айласы кетип турган сыяктуу эле.

Ушул себептен болсо керек, мындан көп узабай солдат бербейбиз деген үчүн Албан казагынын Абубакир, Узак, Жаманке деген жакшыларын Каркырадан кармап алып, Караколго алып кетиптир, деген кеп угулду.

Ушундай учурлар болуп жаткан тушта апийим тилими келип калды. Ушул бир-эки жылдан бери кыргыз жерине кытай, дунгандар келип, элге апийим айдоо жайылган. Мурун апийимди Үрүмчү, Кашкар, Турпан, Кулжадан келген кытай, дунгандар гана айдаса, соңку кездерде кынык алып кыргыздар да айдоочу болгон. Ошону менен кошо кыргыздан кызыл кулак, соодагер чыга баштаган.

Бир күнү Солто деген тууганыбыз келип, Беккул экөө-бүздү ушул апийим тилимине алып кетмек болду. Солто-нуку Сарытологойдо. Быйыл Чоң-Таштан жер көтөрүлүш болуп, биздин эркесары бүт ушул жакка оолаган. Сарытологой бириндеген, бузулган, жаман тамдардан курулган бир көчө кыштак.

Биз менен бирге Ыбрай дегендин баласы Кыдырманы да алып кетмек болду. Ыбрай оорулуу, чолок киши, балдак менен жүрөт. Кыдырма мунун жалгыз баласы. Өзү үч баш жан. Малдан жалгыз кыңыр куйрук, жамбашы чабдар аты бар. Өзүнүн өмүрүндөгү кесиби – жакын арадагы базарлардан барып, насыбай алып келип, ошону айыл аралатып, кыдырып сатат да жүрөт. Күн көргөн бар оокаты ушул. Анын уулу Кыдырма менден саал кырдуураак, далылуу, болук, жайык бет, кызыл тоголок бала. Бирөөдөн жалынып жардам сурачудай, дайым аянычтуу болуп, көзү жалдырап турар эле. Күрөшкөндө, жумушка келгенде өзү теңдүү балдардын камбылы. Тоодон ышкын тергенде, отунга барганда, мени койчу эмес. Экөөбүз кээде отунга барганда, ал менден мурун ары-бери алып жиберип:

– Батыраак кыймылда, болбосо карагайдын ичине жалгыз таштап кетем, – деп мени коркутмакчы кылып коючу.

Ошону менен үчөөбүз Солтого жалданып кеттик да, Кызыл-Кыядан көз жумдук...

XII

Сарытологой деген жер ушул.

Бүгүн күн мындай жакшы тиерби! Ысыкта жоон топ киши береги бир уч-кыйыры жок түздө суу бойлоп айдалган апийимди кесип жүрөбүз. Керилген беш-алты теше. Муну Солто, Караколдо бир Абдылда деген чоң соодагер татары менен ортоктошуп айдаган. Абдылда Солтонун көптөн алынышып алган адамы.

Апийим тилими кызыган кези. Не бир сулуу гүлдөр жерди саймалап, көзгө чагылышып, апийим жыты буркурап турат. Береги биздин маңдайыбызга калың апийимде жүргөн үч дунгандын бири, Бежинден чыкканы, кырк жылдан бери жаңы эсине түшүп тургандай кишинин жүрөгүн куйкалаган бир түрдүү мундуу, каралуу, обон салып узакка созуп, ысык күндү калтыратып барып коё коёт. Ошонун жалгыз ооз сөзүн билбесем да, ысыкта мемиретип салган кайгылуу, заардуу, жетим обону менин жүрөгүмдү козгоп, анын мазмунун ошончодон жалгыз өзүм түшүнүп тургандай болом.

Биздин келгенибизге биртоп болуп калган. Апийим тилишке жаңы келгенге караганда, үйрөнүп калдык. Адеп келгенде апийимдин, же кардын чыгара тилип, же мөлчөлөрүнө жеткирбей кыртышын гана чийип кетип жүрдүк. Мындай болгондо апийимден жарытып сүт чыкпай сызылган гана кара так болуп калат. Эми чөгөрө тилип койсо карды жарылып, экинчи сүт чыкпай (чыкса да жарытпай) өлүп калат. Ошондуктан терең да, тайыз да эмес өзүнүн мөлчөрү менен тилиш керек. Көнүп алган адам кандай ыпылдатып ылдам тилсе да, апийимге зыян келтирбейт. Бирок, кожоюндарыбыз бизди урушуп, тилдеп жүрүп үйрөтүп салган, тилгенди, кырганды билип калганбыз. Кыдырма, Беккул, мен үчөөбүз, көбүнесе боюбуз жетпей апийимдин башын төмөн ийип келип, анан кесибиз. Ошентип жүрүп кай бирин сындырып коюп, да-лай тил укканбыз да.

Мында ар кайдан жыйнап келип салган он чакты кишиден башка Солтонун бир тууган инилери Айылчы, Көчкүн, Муканбет дегендер бар. Айылчы Көчкүндөн улуу, бирок, андан бою жапалдаш, былчыйган, жалпак мурун, боз бучук бала, кишиге сүйлөсө дайым какшык менен келет. Көчкүн болсо куркуйган узун бойлуу, балчайган сары неме. Иттин гана көзү! Көзү бир көргөн кишиге укмуш эле. Бирөөгө ачууланганда ышкырып барып, ча-

гып алчу жыландай болуп, акырайган чоң көзү чанагынан чыгып, эки эсе чоңоюп кетер эле. Бул көбүнчө Беккул экөөбүзгө ушундай болуп көрүнчү.

Күн бешимге таяп калган. Бир кезде Беккулдун башы айландыбы, айтор, кесип бараткан солунун башына жетпей туруп, өңү кубарып мындай чыкты да, дүкүйгөн бир шыраалжындын түбүндөгү көлөкөгө барып, ыкшыйып калды. Аны Көчкүн бир топтон кийин жоктоп, көзүн чоң ачып, ыкшыйып тура калып:

– Беккул кана? – деп барк этти.

Бир аздан кийин кайда экенин таап алып, жанына барып:

– Эмне жатасың? – деп ороңдоп бир тийди.

Беккул жантайып жаткан бойдон ыңгыранып, жүрөгү айнып, кускусу келип турган немедей кабагын чытып:

– Башым тегеренип кетти, – деди.

– Атаңдын көрү... Жүр! – деп Көчкүн бир булкуп алып, биздин жаныбызга дегдеңдетип сүйрөп келди да: – Амалын мунун! Силерди биз мында согумга сойгону алып келдик беле? – деп бир колунан кармап алып, жаакка коюп жиберчүдөй акшыйып, бир топко кекетип, тилдеп турду. Тилеке деген жигит ар жактан туруп:

– Алда Көчкүн ай, аны эмне кыласың эми кыйнап. Жата берсин, – деди жоош гана.

– Апийим уу болот. Мында тамакты күчтөп ичпесе киши суугуна тегеренип, жыгылып калат, – деген дагы бирөөнүн калыс үнү чыкты.

Күн аркан бою калганда:

– Эми калганын силер кесип келгиле, – деп Кыдырма, Беккул, мен үчөөбүздү таштап коюп, калганы кете беришти. Айылчы кетип баратып, бизге сөөмөйүн көрсөтүп, эскертип койду:

– Жакшы кескиле. Эгер эртең көрчү болсок таарынбайсыңар....

Аны коштоп Көчкүн дагы:

– Жакшы кеспесинчи анан, атаңдын көрүлөрдүн жөн эле көзүн оюуп алайын, – деди кетип баратып, кайрылып бизге карап. Ар күн ушул. Күн баткыча, биз кесип бүткүдөй өлчөлүү жер калганда болжоп туруп «эми калганын силер кесип келгиле» деп, бизге табыштап кете беришчү. Кээде биздин үстүбүздөн контрол кылып бирин коюп кетет.

Апийимди тилип болуп, күн батарга жакын үйгө кайттык. Биз келсек, Солтонун үйүнүн жанында бир бечара дунганды стражник алдына алып каарланып согуп турган экен. Бул стражник Кең-Суу, Сарытологой, Чоң-Таш элине түгөл маалим адам. Алдындагы ак боз атын кыргыздар алыстан тааныйт.

Эр өлтүрүп, күнөөлүү болгон немедей, башын жерге салып, муңайып отурган дунганга олунуп, стражник:

– Үч күндөн берки алганыңдын баары кайда? Тап сволоч! – деди, көчүгүн ээрден көтөрө түшүп обдулуп.

«Бул азапка кайдан туш болдум эле» деп, башкадан жардам сурагандай жалдырап, эки жагына бир карап алып, дунган:

– Болсо аңтарып таап ал, – дегендей кылып, кынжылган түр менен көзүн ыкшыйтып, стражникке карады.

Дунганды баса калып, мууздап жиберсе да, эчтеме өнбөсү көрүнүп турат. Стражник, оозуна тийгени менен ылгабай сөгүп туруп, бир кезде колундагы кокозону керилип келип жерге бир салды эле, кокозодогу апийим болт этип ыргып кетти.

Дунган барып турган бир бечара. Өзү мындан он беш жыл мурун Үрүмчүдөн бир байга жалданып чыккан экен. Кийинки кездерде кожоюну Караколго келип, апийим айдап байып, апийимди артынып алып, өзү кайра тартат да, муну таштап кетет. Бул андан калгандан кийин ар кайда сандалып жүрүп, акырында Сарытологойго келип, эптеп жүрүп быйыл чейрекке жакын апийим айдап алган. Ушуга бел байлап, жолго каражат кылып, быйыл

жериме кайтамбы деп жүрчү. Кытай жерине кайткан кишиге мындан бөлөк каражат өзү да жок эле. Ушул дунгандын бирөө кеп сураса, адегенде эле «хатын, бала он беш йыл көргөн йок» деп баштачу.

Мынабу жерде менин боорум ачып кетти. Эгер ушу мүнөттө менин колумдан келсе, канча болсо берип, мынабу түксүйгөн, ырайымсыз, дүнүйөкор, ачкөздөн бечара дунганды бошотуп алышка, өзүмдү даяр эсебине көрүп турдум. Он беш жылдан бери жердин түбүндө багар-көрөрү жок жетим калган катын-балдарын бир көрөмбү деген үмүт менен быйыл бир алакандай жер айдап, ала жаздай саргарып, багып келип, андан кырып алган беш кадак немесин алтындай сактап жүргөн байкуштукун акырында келип мынабу ач көз тартып алганы жатса, кантип ичиң түтөт? Же бир элдей болуп байып, дүнүйө көбөйтөм, деп жүргөн адам эмес. Барып турган бир бечара. Берегинде бешмантчан болуп, желденип, эки колун артына алып челкейип турган Ыбыкеге бечара дунган жал-жал карап коёт. «Ушу мени бир коргоп, бирдеме деп койбос бекен» деп ойлойбу? Ыбыке антпейт. Дунгандын аянычтуу, кайгылуу тагдырына ушунчадан бир мен кайгырып тургандай болом.

Стражник баркылдап сөгүп, ат менен тепсетип, камчынын алдына алчудай бир эсе качырып барып, бир эсе кайра тартып турду да, бул жерден эчтеме өнбөсүнө көзү жеткен соң, бир убакта жалгыз дунганды алдына салып, кежигеден түртүп, айдап алып ары карай кетти.

Кожоюнубузду катыны күндөгү убакта Кыдырма, Беккул, мен үчөөбүздү отунга жумшап жиберди. Жолубузда бир боз үйдүн жанынан өтүп баратып:

– Стражник жүрөт, баягыны каттыңар беле? – деп, күңкүлдөп жаткан бирөөнүн дабышын уктум.

Токой алыс эмес, күндө барып отун алып жүргөн жер. Кайтканда күчтүү деп Кыдырмананы жогору жагыбызга салып, Түптүн суусунан кол кармашып кечтик.

Биздин келишибизди күтүп тургандай, үйгө кеч кире келип көчүк баса элек жатсак Көчкүн:

– Жүргүлө! – деди, өзү бизден мурун ордуна обдулуп калып.

Кайда алып барарын биле элек жатса да, иштин түбүнө көзү жетип тургандай, Кыдырма:

– Кайда? – деди, чарчаган түр менен кабагын чытып. Көнбөскө чара жок. Көчкүндүн жол башчылыгы менен бир ээсиз там үйгө бардык. Үч капка жайма таруунун жанында бир келин соку күйшөп туруптур. Ар кайда чачылып жаткан сокуларды көрсөтүп.

– Кана, бир-бирден алгыла! – деди Көчкүн.

Кезек-кезек:

– Күйшөгүлө, атаңдын көрүлөр! Жаныңар барбы! – деп бизди айдап-айдап коёт. Чабалыбыз Беккул. Ал сокбилекти араң эле көтөрүп таштайт. Ага Көчкүндүн ачуусу келип:

– Тамакты кандай ичесиң? Ошондой кыл, – деп сөөмөйүн Беккулдун көзүнө такады. Эриккен кишинин эрмегиндей кылып, төбөсүнөн укуй алып жаза-буза көзүн чукуп, ызалап жатып, аны бир кезде ыйлатып койду. Ошонткенде Беккул сокбилекти ыргытып жиберип, өңүн бузуп, эшикти көздөй өңгүрөп жөнөй берди эле:

– Кайсы атаңа барасың? – деп кекетип, колунан силкип, кайра кармап келди.

ХIII

Бир күнү түшкө жакын апийимден келип, үйдүн жанында арыкка колумду жууп олтуруп Байболотту көрдүм. Алдына мингени өзүнүн эзелки кашка айгыры. Бир жасоол айдап алыптыр. Экөө тең Ыбыкенин ак үйүнө келип түштү. Мында бир топтон бери пристав жаткан. Чоңкол да ушу чөйрөдө болучу. Пристав – баягыда Карпыктын үйүнүн жанындагы топтун ичинен мен көргөн

ачуулуу пристав. Кыргыздын жайын жакшылап жаттаган!

Байболот атынан түшүп, үйгө киргиче мен аңырайып карап калдым да, кирип кеткенден кийин ошондо жүгүрүп бардым. Эшиктен кире берген жерден, төрдө, үстөлдүн үстүндө мурутун чычайтып, сурданып, бир кагазды тикийип тиктеп отурган приставды көрдүм. Чоңкол бул жолу жок экен. Приставдын алдында, жерде, улуктун урматына кулдук уруп, жүгүрүп отурган кишилердей старчын, элүү башы сыяктуу бир тобу отурат. Карабай бар. Мен кирип барганда бирөө:

– Жүр ары! – деди эле, чегинип барып, эшиктин далдасына туруп калдым. Приставдын оң кол жагында, үстөлдө элден өзүнүн бөтөнчөлүгүн көрсөтүп тургандай, чалкалай тартып чиренип, Ыбыке отурат. Байболот кирип барганда, бул мурутунан күлүп, приставка карай:

– Таксыр, баягы тентегиңиз ушул, – деди.

Улук жалт карап алып, алдындагы кагазга сүйрөңдөтүп бирдемени жазып коюп, анан:

– Сен доуздук баласы, элди эмне бүлдүрүп жүрөсүң? Айтчы, гана! – деп оң колу менен үстөлдү таяна түшүп адырая калды. Байболот жаман шапалагын бүктөй кармаган бойдон, боюн токтотуп, шашпай гана жай дабыш менен:

– Мен жазыктуу болсом, айбымды тартайын. Абалы күнөө кимде, ошону акыйкаттагыла!.. – деди.

Пристав бирдеме дегени камданып келе жатканда Ыбыке:

– Старчындарды сабап списканы тартып алганыңды эмне дейсиң? – дей бергенде Байболот жулуп алгандай:

– Тартып алганым ырас. Буга бизден бөлөк элдин түгү коробойт экен. Солдатка кетсек, биз көрөт экенбиз. Эгер силер элдин чын камкору болсоңор, калыстыгыңар кайда? Ошол спискада байлардын, жакшылардын балдарынан кирген бирөө барбы? Анысы аз келгенсип, макул

болду деп биздин сыртыбыздан приговор жасап, он жетини он тогуз кылып, кыркты отуз кылып каттап берип отурасыңар. Байлар болсо, балдарын сатып алып калат экен, алардын ордуна түгү жок томаяктар, биз кетет экенбиз. Эми кайда силердин калыстыгыңар? – деп суук жүзү менен Ыбыкеден көзүн алып, приставка карады. Пристав далилдешип, чындыкка келүүнүн ордуна, түгүн сыртына жыйнап, ачууланып тактайды муштагылап:

– Ит, чочко! Көрсөтөмүн сага!... – деген сыяктуулар менен далилсиз сөгүп, кур опузалап отурду. Падышанын адил жардыгына каршы болгон ит, сени азыр мен эмне кылып жиберейин? – деди бир кезде.

Байболот жашынган жок. Кайта «эми тартынсам да, тартынбасам да баары бир» деген немедей, кайратына келип, приставдын көзүнө тике карап өзүнүн түсүн эркин бийлеп алып уруп, эми чындап жооп берди:

– Падышам адил дейсиң. Жерибизди оторлоп, бизди сураганына мына быйыл элүү жылдан ашкан экен. Ошондон бери биз эмнени көрбөдүк? Илгери Кокон каны сурап турганда да муну көргөн эмеспиз. Адеп келе сала жер-суубузду тартып алды. Жердин эң соорусун ыра-сийден көчүп келген мужуктарга алып берди. Анысына да көндүк. Ордубузду бошотуп, өзүбүз мындай чыга бердик. Эң аягында тоо-таштын арасындагы бирди жарым жерибизден өйдө тартып алып, өзүбүздү кууп чыгып, капчыгайга камады. Көрө турган күн, иче турган суубуздан ажырадык. Кыштообуздан айдап чыгып, ордубузга пасолко түштү. Биз бир теше жерге жетпей жүрсөк, мужуктар түтүнгө кырк, элүү тешеден жер ээлеп жатты. Жерибизди сугарууга суу да тийбеди. Жадаганда ак кардуу мөңгүнүн арасын ыраа көрбөй, казыналык деп алып коюп, туяк кат алды. Бирди жарым малыбызды да кеңири откозо албадык. Отунга барсак карагай башы кармап алып, өзүбүздү уруп, аркан жибибизди тартып алып, пиртокол кылып, айдап жиберет.

ЫраMAT, нологдон кез ачырбай отуруп, бизди түгөл итке минген томаяк кылды.

ЫраMAT, чыгым үчүн саап ичип отурган жалгыз уюбуздан өйдө саттык. Барга бардай, жокко жоктой түшпөдү. Жердин баарын басып жаткан көпөстөр менен, жалгыз уйлуу жардылар наликти бирдей тарттык. Улуктардын ары-бери жүргөн чыгымы да биздин мойнубузда болду. Аны мөөнөтүнө таппай калсак түрмөгө камады. Ушулар аз келгенсип, акырында келип, бизден солдат алам дейт. Бу кайда эми падышандын адилеттиги? Бизге кайсы көрсөтүп койгон сыйына ошентет? Падыша өкмөтүнүн кылганы аз келгенсип, бий, болуш, старчындар бир жактан чыгып, ээн жерде камаган карышкыр тобундай кара букараны эки жактан, ортого алып, соруп отурса, бул биздин күнүбүз эмне болот? Качанга чыдайбыз? Канткенде күн көрөбүз?

Бул жерге келгенде, приставдын сөзгө жыгылып калган белгиси сезилип калса да, «бул иттерге сыр алдырбай, катуу туруш керек» дегендей болуп, ачууланып, түксүйүп, бардык күчүн сыртына жыйып турду.

– Эмесе сенин оюңча падышанын кылган иши терс экен го? Мындагы улуктар сага ... – деди пристав, чычайган мурутун оң колу менен жанып калып.

– Улуктун адилеттиги ошобу. «Орус, кыргыз» деп, бири-бирине кырды-бычак жоо кылып коюп, тамашасына карап отурат. Поселконун жоон муштумдары биз бирдеме дей электе келип, ооз ачырбай баса калат. Эгип койгон эгинибизди тартып алат, чөбүбүздү чаап алат. Кокус бир малыбыз жерине түшсө бүтпөгөн доого калабыз. Бир малдан басып кеткен туягына бир кара төлөйбүз. Сотко кетебиз. Жолдон мал өтсө кармап алат.

Ушуну кылып отурган улуктарыбыздын салыгын биз алардан артык тартпасак, кем тартпайбыз. Акыры аягында уруштагы солдатка керек деп, үй ичибиздеги буюм-

га налик салды. Аркан жибибизди, астыбызга салынган кийизибизди алды. Жадаса бутубузга кийип турган байпагыбыздан өйдө чечип бердик.

Силер элдин камында жүргөн улук болсоңор, ушуларга эмне адилеттик кылбайсыңар?

«Муну менен сөз жарыштырып, убакыт өткөрүүнүн кереги жок» дегендей пристав көзү тасырая түшүп:

– Бас үнүңдү! – деп анын сөзүн айтып бүтүрбөй муштуму менен столду коюп калып ызырынып, Байболотко жай басып барды да, кайтып, оң жагында турган пагону бар жигитине:

– Айдап барып кама, итти! – деп буйрук берип калды. Байболот анын алдына түшүп кетип баратканда, оюна жаңы бирдеме түшө калгандай аны кайра чакырып, токтотуп туруп, пристав:

– Сенин бабаңды таанытам мен азыр! «Солдатка барбайбыз деп айткыла» деп элди азгырып, сөз таратканыңды билесиңби? – деди кабагын түйүп туруп.

– Эл өзү билет. Бирок, элдин баары көнүп отурган жери жок.

Айтканыбыз айткан. Мурун айтылган сөздүн бир оозун кайтып албайбыз. Биз эми чыдагандан... – деп барып, ачуусу менен сөзүнүн аягын бүтпөй токтоду Байболот.

Пристав бардык үнү менен:

– Айдап кет, итти! – деп бир барк этти да, аны айдап жолго түшкөн соң, артынан ачууланып, кекетип калды...

Ушундан он чакты күн өткөндө, мага бирөө бир кат окутту. Кат Байболоттон экен. Сөздү бирден эжелеп, көзүмдү үйрөнтүп барып анан окубасам, кандай кат болсо да жалган жерден шар кете албаймын. Менин багыма мынабу кат молдолордукундай табышмак эмес, колу жаман болсо да, даана жазылган кат экен. Эң мурун ичимден бир сыйра күбүрөп окуп чыктым. Кат мындай:

«Мен түрмөдө жатам. Арыз-арманымды угаар эч ким жок. Кыргызды бу жерде жан ордуна да санабайт. Паго-

ну жаркылдаган полициялар бизди кеңсалардын ченине жолотпойт. Улуктарга жибербейт. Кыргыздын жакшылары болсо бий, болуш талашуудан, бирөөнү жакыны кылып жанына алып, бирөөнү кырына алып, кырсыгын тийгизип, пара жеп, кулкунун майлоо-дон колу бошобойт. Журтту кан-какшатып, ыйлатып, пара жеген киши бизде эң мыкты. Адам болот деп үмүт эткендер ушулар. Анте албагандар жарамсыз, колунан түк келбейт!...

Мына «мыктылар!» жер-суу болсо жылдан-жылга колдон кетип отуруп бүтүп барат. Алардын оюна бул кирип да чыкпайт. Ач-арыктын абалына кароо, арыз муңуна кулак салуу, жердин камын ойлоо, элдин тагдырына карашуу дегендерди булар ойлоп да койбойт. Алардын бар максаты: жаат курап жайлоо талашуу, даражага жетүү, элге чыгым салып, жоболоңун тийгизүү, кедейдин жыйырма коюн ашырып, жүз кылып, байдын миң коюн кемитип эки жүз кылып каттатып, алардан жем түшүрүү, өчүккөнүн жасоолдорго, полицияларга сабатып, ыза көрсөтүү, жүрөгүн алуу, алсыздарды ыйлатуу, улуктарга, сотторго жагынуу, парага семирүү, өз кулкундарын тойгузуу.... Алардын бар ою ушул. Эми кызыл кулактарды, соодагерлерди ал. Кедейлерди бир жагынан жокчулукка учуратып, түгөтүп бараткандар ушулар эмеспи? Жайында бир сом берсе, күзүндө бир кой кылып алат... Пара деген кыргыздын сөөгүнө жедеп сиңген. Парасыз кылдай иш бүтүрө албайсың. Судьяга бир арыз айтыш үчүн томаяктар жалгыз уюн сатат. Жакында Сатаркул үй-бүлөсү менен чубап, арыз берем, деп Караколго келиптир. Көрүнүп турат, эч кимден кайыр жок....»

XIV

Эгин орогу болуп калган. Карыялар «Быйылкыдай эгин чыгып көргөн эмес» деп жүрүүчү. Бирок, чанда бир болбосо, элдин көбү бирдемеге алагды болуп тургандай,

апийимден бөлөк жумушка баштагыдай баспайт. Апи-ийим – кайда болсо пул. Эл муну жакшы билет. Мындан башка жумушка кирүүнүн ордуна элдин көбү жоого аттанчудай ат жаратып минип, ээр токумун жабдып, айбалта, найза жасатып, күн-түн дебей чакылдатып, усталарды узантып жаткан сыяктуу.

Бая күнү да бирөөнүн:

– Не бар, не жок, даяр болуп туруш керек. Замандын түрү жаман... – деп отурганында да, бир мандем бар өңдөнгөн эле.

Кыдырма, Беккул, мен үчөөбүз тышка жатчубуз. Бүгүн күндөгүдөн эртелеп:

– Тургула, – деп бирөө жабуубузду сыйрып кетти. Ыксыраган ширин уйкудан эрксиз ойгонуп кетип, уйпалактап көзүбүздү ачсак, жер билинер-билинбес агарып келе жаткан экен.

Биз ашыгып кийинип, кокозону белибизге байлап, камынгыча бирөө жол баштап, жогору карай жөнөп да калды. Апийим кыштактын башында, жолдун боюнда. Күндө жанынан өтүп жүрүүчү бир кара үйгө жете бергенде, алдыбызда бара жаткан Көчкүн:

– Бас ой! Ок, кибиреген атандын көрүлөр! – деди бизге бир жеринен эсесин кетирип койгондой.

Ичибизден кырмачыбыз Айылчы менен Түлөбай деген жигит. Сүт жакшы чыккан күнү булардын ар бири эки чыныдан (эки жарым кадак) алат. Айылчы арамза неме, кээде Кыдырма менен менин кокозомду карап коюп:

– Алганың ушул элеби? – деп суракка ала берүүчү. Бул биздин кыра албагандыгыбыздан эмес, кымтып алдыбы деп, шек уруп айтканы. Мындайга көнгөндөр апиийимди жалбыракка ороп туруп, ычкыр кашатына катып алат. Же кетип баратып, солдун арасынан бир жерди болжоп туруп таштай салат. Бул көбүнчө кытайлардан калган адис дешчү. Бирок Кыдырма экөөбүз мындай кылбайбыз.

Апийимди жалган түшкө чейин кырдык. Түштө үйгө келсек Солто менен Абийир (анын агасы) кечээтен берки апийимди жыйнап, эки жын, үч жындан кылып таңып, тактанын алдына кулатып жаткан экен. Апийим мындай көп болорбу. Бая бир түнү кыштоодон ороо казып, үч пуддай апийимди дагы көмгөн. Бирок, бизге көрсөтпөйт.

Апийим көмүшкө келгенде, же бир өз ара жашыруун сөз кылышмак болгондо, бизге:

– Силер бара тургулачы, – дей салышат. Бир күнү кечинде дагы баягы үчөөбүз тышта отко картошка салып коюп, кемегенин жанында отурат элек. Үчөөбүздүн тең көйнөгүбүз апийимге чылап алгандай сарала болуп, каңырсып турат. Үстүбүзгө жуккан апийим, чимкиригин үнөмү жеңине сүртүп жүргөн жаш баланыкындай болуп, какачтанып катып калган.

Биздин ылдый жагыбызда, бир үйдүн үзүгүн сыйрып алып, бир эки катын кийиз жамап отурган. Ары жактан ийик ийирген бир катын келип кошулду. Акырын гана күңкүлдөп, бирдемени кобурап отурушат. Ары жактан келген катын, бир убакытта кыштоонун артында тартактап, саржан салып жүргөн зымчыларды карап алып (алар орус эле):

– Ушулар келип жер ченегенден бери жарыбадык. Жылдан-жылга тегеректин баарын кууруп эле келе жатат айтор... – деди.

– Бу жерден бизди дагы бир жакка оолатат экен деп жүрүшөт го, – деди кийиз жамап жаткандын бири.

– Апей, койчу! Ушуну менен кыштообуздан үч жолу которду эми...

– Анысын ким билсин. Бая күнү бирөө «бу жерге дагы мужуктар келип түшмөк болуптур» дегенден улам айтам...

Алардын сөзүн коюп, биз өзүбүзчө кеттик. Кыдырма бир кезде Кызыл-Кыя жактагы карагайлуу, бийик тоону карап алып:

– Бүгүн түндө качпайлыбы? – деди мага.

Бул биздин көптөн берки жашырын сырыбыз эле.

Бирок, качкан менен анда баргандан жыргабай турганымды, андан калса Элебестин «мына баягы желмогуз дагы келди» дей турганын ойлоп, мен убада бериштен баш тарттым. Кыдырма ач талаада калган жаралуу жандай муңайып, чыгыштагы тоону дагы бир карап алды да, бир аз ойлонуп калып:

– Силер качпасаңар койгула, мен качам, – деди.

– Сага эчтеке эмес, биз барсак Элебес жакшы көрбөйт, – дедим мен.

– Мында кайсы чекең ысып отурат? Таманыбызды тындырбаса, же бир уйку бетин көрбөсөк, үстүңдү карачы, ушинтип жүрүп чирип өлөбүзбү? – деди көйнөгүнүн четине катып калган апийимди ушалап коюп.

Бир себептен качсамбы деп ой кылдым. Мындагы мен эш тутканым Жыргалаңда орустун малын багып турган бир кыргыз бар эле. Былтыр ошондо мал багып, үч айдай жүрүп келгем. Мен качып барганда көп болсо ушуга берер деп ойлондум. Мага бул Солтонукунан алда канча жеңил көрүндү.

Биз ушинтип отурган убакта Айылчы тышка чыгып, бизге жакын жерге келип, саара кылып туруп жатып:

– Атакөйү, жамандардын эчкиче бөлүнүп алып отургандарын! – деп кекээрдүү, какшык күлкүсүнө салып жылмыйып койду. Менин көзүмө буларга биз күнөөлү иш кылып жатканыбыздай көрүндү.

Убадасына жетиптир, бир күнү эртең менен туруп жатсам – Кыдырма жок. Жаткан ордунун жылуусу көп кете элек экен. Буга карап мен таңга жуук туруп кетсе керек деп жорудум. Бирок, артынан түшкөн куугунчу шордууну куткарбаптыр. Күн шашке ченде, бирөө алдына салып алып, биз апийим кырып жаткан жерге өкүртүп айдап келди. Кыдырманын көз жашы салаа-салаа болуп ыйлап жүрөт. Бизге жакындай бергенде, айдап келе жаткан кишиси:

– Сенин атаң Ыбрай эмес, менмин. Бас ылдам! – деп камчы менен желкеден ары түртүп жиберди.

Алар келе жатканда Айылчы мага жаман көзү менен алайып:

– Мынабу жамандар кеңешип туруп качырса керек, – деди да, артынан: – Силер менин кулумсуңар. Силерге кожоюн мына мен! – деп өзүнүн төшүн көрсөттү.

Бир айдан кийин Элебес келип, Беккул экөөбүздү учкаштырып алып кетти. Апийим тилими бүтүп, эми биздин анча керегибиз деле жок болуп калган. Эл да жарытып жумушка баспай жана баягыда «Кыргыздан солдат алат» деген кабар аскарлап алып, «эми заман кандай болор экен» деп, элдин санаасы бир жерге токтобой турган убагы эле. Анын үстүнө «Солдат бербесе падыша уруш чыгарат экен, айылга солдат чыгарып, элди кырат экен...» деген өңдүү кептер бир жактан тарап кеткен. Бул убактарда ат жаратып минип, айбалта, найза жасатып, элден элге чабарман жибертип, кабар алып, күн мурун күтүнүп жаткан жерлер да болду. «Убаданы бир кылып, бар жерди текши кабарландырып туруп, бир күнү кирели» деп камынып жаткан элдер бар экен деп да угулуп жатты.

Мен эң артына учкашкамын. Эңишке келгенде эс ала түшүп, өргө келгенде артына шыпырылып кетип барам. Күн бешим ченде жолдо, карагайдын арасында бир жалгыз үйгө түштү. Эркеги жок экен, үйдүн катыны бизди кош көңүлү менен тосуп алып, отко чай койду. Элебес тааныш экен. Экөө кобурашып отурат...

Ушундан жарты саат өтпөй, күтпөгөн жерден алыстан, айкырык-өкүрүк менен келе жаткан топ кишинин жалаңкычтай, ачуу дабышы чыгып калды. Үйдүн катыны менен Элебес сөздү коё коюп, өңдөрү бир заматта кубулуп, делдейе калышты. Жабыла тышка чыктык. Биздин маңдайыбызда, токой аралап кеткен жалгыз аяк жолго салып, тебетейин булгалап, үстү-үстүнө камчыла-

нып, кыйкырык-өкүрүк менен кетип бараткан бирөөнү көрдүк. Токойдун биз жак четиндеги бал челектин жаны менен бир топ малды чаңдатып айдап жана топ адам өттү.

Элебес карагайдын ачыгына чыгып, аңды-өңдү карабай чапкылап кетип бараткан элге карай:

– Ой, эмне? – деп дабышынын барынча унчукту.

Ашыгып бараткан элдин эч кимиси жооп берген жок. Берегинде, алдындагы койго шашып баратып, артынан кууп келе жаткан койчуга караган карышкырдай алактап, кетип бараткан бирөөнү көрүп, Элебес дагы жаңкыдай кыйкырып, иштин жөнүн сурады эле, ал:

– Падыша менен кыргыз урушуп калды! – деди да, буйдалбай чаап кете берди. Бар укканыбыз ушул.

Ушинтип мындан бир нече мүнөт мурун жайбаракат жаткан дүйнө заматта бөлүнүп, чакчелекей түштү да калды.

Биз үйдүн чайына күтпөй аттанып кеттик. Күн бартарга жакын Кызыл-Кыяга жакындаган кезде, тору быштысын энтиктирип, Бейшемби алдыбыздан чыкты. Ошондон бизди баштап алып, калың токойго салып, кайра төмөн карай алып кирип кетти. Бул убакта түн кирип калган. Баягыда биз отун алуучу калың токойду аралап, күнүрт тартып үн-сөз жок кетип барабыз. Андан бир аз убакыттан кийин калың токойдун ичинде бир жерден билектей от жарк этип, кайтып өчүп калды. Биз ошону карай тарттык. Барсак баары биздин үй-бүлө! Башариндин чоң, кызыл бээси менен карагер кунаны жүрөт. Айран каласың.... Элебес менен сүйлөшүп жатып бир кезде Бейшемби:

– Кызыл-Кыяда жолчулардан жан калган жок. Башарин бүтүн мал-мүлкүн таштап качып кетиптир, – деди акырын гана, бирөөдөн жашырып, кеп уруп отургандай.

Мага көптөн бери сагынып келе жатып, Кызыл-Кыяны көрбөй калганым арман болду. Бабайдын үйүнүн

артындагы тектир эсиме түштү. Бул тектир мени далай жубаткан. Ушунун кылда чокусуна жалгыз чыгып алып, эки жагыма карап, менден алда канча төмөн турган Башариндин үйүн көрүп, жер жүзүнөн тандап келип ушул жерге чыккандай, көйкөлгөн, сулуу чөптөрдү теңселтип, жибектей жылып турган таза желге көкүрөгүмдү тосуп турганымда, бир көңүлүм сергип, өзүм сансыз жылдан берки туткундуктан азат боло түшкөндөй болчу элем. Чарчаган денеме жаңыдан бир кубат кире түшкөндөй сезээр элем.

Тектирдин тескейинде, бир жыбытта жылып аккан булак бар. Ушул булактын түбүндө отуруп алып далай жолу ойлонгонмун. Кээде үйдөгүлөр урушуп, жаныма кайгы батканда, өзүм атайы жалгыздап, ушул жакка кетип калар элем. Ушул тектирден караганда тээтиги Каркырага кетчү жакты, алыстан бүлбүлдөп турган Түптүн көпүрөсү, анын күнгө чагылышып, быжырап турган сайма жыгачтары, көпүрөнүн үстү менен кербендер чубап, узун тартып, акырын гана каалгып жылып, өтүп бараткан өгүз арабалар, андан ылдый Чоң-Булактын оозундагы Василийдин Ак-Сайдагы бал челеги, Бабайдын чөп чабышы, мен чемеле тараткан ой, Серкенин кашаасы, Кыдырма болуп ышкын терчү чоң күнгөй – баары да саналып, көрүнүп турчу.

XV

Биз эки күндөн кийин Сарытологойго көчүп барып, элге кошулдук. Элдин баары тоо таянып конгон...

Бир күнү Каркырадан Караколду карай өтүп бараткан он бештей казак орус ушунда тие кетип, маңдайда атыш болду. Буга мергенчилерин астыга салып, эркек аттуунун баары кеткен. Күн бешим болчу. Атылган мылтык үндөрү сайдагы айылга жазбай угулуп турат.

Ушунун кечинде:

– Жапа баласы менен окко учту, – деген кабар угулду.

Бу жолу кыргызда булкунган катуу күч – калың букара-кедей, батрак, орто чарбалар болуп, көтөрүлүштүн тизгинин баштаган да ушулар эле. Бий, болуш, манаптар ондогон кыргыздын эл билермандары болсо, ушул окуя башталгандан тартып, бир бет алып кете албай, эки ортодо жалтактап калып, аягында калың букаранын күчүнө көзү жеткен соң, көпчүлүккө эрксиз баш ийип, элдин кур шарданында гана жүрүп калган эле. Ошондуктан булардын көпчүлүккө кошулуп, согушка кириши чын дили менен кириш эмес, анчейин гана калың элге кадырымды сактап калайын деген ой менен, жүзүн саткандык болуп көрүндү.

Элде тынчтык жок. Күндө бир жерге көтөрүлүп конобуз. Түн болсо эркек аттуунун баары айбалта, найзаларын кармап, бир жакты көздөй тартып беришет.

Бир күнү Бейшемби:

– Жоодон мал алып жаткандар көп болду... Мен эчтемеге тийгеним жок, – деп келди. Аныкын туура көрүп, Бурмаке:

– Албаганың жакшы, балакетинди алайын! Бирөөнүкүнө кара санап кереги жок. Замандын түрү минтип турганда, кишиники эмес, өзүбүздүкү буюрарын кудай билет, – дейт.

Болуп жаткан окуялар тууралу элде кулак элүү:

– Байсоорунду алып коюптур дейт.

– Саяк көтөрүлүп, бери карай көчүп калыптыр.

– Арык тукуму беш жүздөй кол курап, Караколго кириптир...

– Сарыбагыш эли кол курап, «урушабыз, качпасын» деп элди токтотуп жатат дейт.

– Саруу, Желдең Кызыл сууга кирип, бир топ кыргын болуптур.

– Замандын шыйкы жаман. Элдин кача турган түрү бар.

– Кыргыз жеңилип калыптыр....

Ушундай алып качты сөздөр саат сайын, мүнөт сайын жаңылап угулуп жаткандай болот. Эл кимисине ишенерин билбейт. Ушунун артынан дагы бир күнү «Пишпек менен Караколдун ортосундагы зым карагайларды жыгып, көпүрөлөргө өрт коюптур...» деген кабар угулду.

Арадан бир кыйла замандар өттү. Элдин түрү баштагыдай эмес, үй буюмдарын жеңилдетип, алганын алып, таштаганын таштап, камынып калган. Кээ бирөө дүнүйөсүн талаага таштап кетүүдөн кыйбай, сандыкка салып жатып:

- Эми бул дүнүйө кимге буюрар дейсиң, – деп коёт.
- Залим падышанын кылганы!

Ушинтип эл ары-бери толкуп туруп күндөрдүн биринде четинен бузулуп-жарылып, көчүп да калды. Көчкөндө бүтүн эл түбүнөн көтөрүлө катуу толкугандай, жер бети шыкай толуп, камалышып, айдаган малдай каптап, эгинтегин дебей тепсеп, кытайды карай бет алып, агып алып бир женөп берди дейсиң – «кудай», тирүү пендесине бербесин!.. Кээ бирөө жолду катар кетип баратып, ар кай жердеги бирин-серин байлардын зайымкелерине, балчелектерине, үйлөрүнө, эгин, чөптөрүнө чаап барып, от коюп, жалын асманга зуулап, чатырап күйүп, жердин бетин жоо тийгендей кылып, сыйпады да кетти. Ушулардын катары менен Башарин, Василий, Метрейдin үй жайларынан, бал челектеринен, үйүп койгон сары кыр чөптөрүнөн ыпын неме калбай күйүп, малдары жоонун алдына түшүп, Кызыл-Кыянын бети бүтүн жылас болду. Эл кумурскадай аралашып, чуркурап, ата-баладан адашып, ар бир уруу журт өзүнчө белги кылып, желегин асманга көтөрүп алды. Орулбаган эгиндер, чөптөр, ак сарай үйлөр күйүп, түтөп артта кала берди...

Мен Жолбун деген байдын тору тайын жайдак минип, коюн айдашып алгам. Башариндин кызыл бээсине сылай жүк жүктөп, анын үстүнө Беккул менен Эшпайды

мингизип алдык. Бурмаке да бир бээге минип, эки баланы учкаштырып алган. Айтор, ушундай болуп жүк жүктөгөн унааларга экиден, үчтөн болуп учкашып-чиркешип элден калбай эптеп, биз да жүрүп келебиз...

Эки күн дегенде Каркыранын башына келип түштүк.

Бул жердеги Албан казагы алда качан жөңкүлүптүр. Шашканынан: ар кайсы журттарда чечилбеген үйлөр, казан-аяктар жатат. Ээсинен адашып калган иттер жүрөт. Деги дүнүйөгө кайрылган жан жок, эл өзөндөй агып, чыгышты карай кете берди.

Эми жолдогу бар жорукту терип кереги эмне, көчүп жүрүп отуруп, Каркыра, Туз, Капкак, Текес, Нарынкол деген жерлерди басып, кытай чек арасына да келип жеттик. Ушул кезде арттан сүрө түшкөн аскерлер да жакын калган. Мындан бир-эки күн мурун:

– Кыргыздын бешиктеги баласынан өйдө дымын чыгарбай кырсын, – деп Түркстан губернатору беш жүз солдат жибериптир, – деген каңшаар угулган. Көкүрөк элинен кийин, төмөнтөн көтөрүлгөн саяктар жүрүп отуруп, Корумду, Чоң-Ташка келгенде артынан аскерлер кууп жетип капчыгайга камап алып элди кекилик уулагандай кылыштыр. Ата-энесинин көзүнчө кыздарын зордукташтыр. Бул кабар да жеткен. Балким ошолорбу, ким билсин!

Ушундай бирдеменин шек-шыбаасын билгендей, бүгүн элдин түрү да башкача болуп, көчтү таң заары менен жүктөгөн. Шашке кез болчу.

Күн сурданып тумандап, чыкыроон тартып турган. Мелтиреген талааны каптаган кеч Кытайдын жерине өтө албай, ары-бери толкуп, ийрилип турат...

Так ушул убакта арт жактан удаасы менен эки жолу күрсүлдөп замбирек атылды. Кай жерден атып жатканы маалым эмес. Баятан араң турган эл муну көргөн соң илгери карай дыр коюп жөнөй берди эле, чек арада турган кытай черүүлөрү (аскерлери) алдынан тарсылдатып

аткылап, дүркүрөгөн калың элди кайра жапырып таштады. Койлор мылтык үнүнөн чочуп, дыркырап кайра качты!

Калың көч уюлгуй түшүп, бир аз кидирип туруп жана бул – күндү эле, черүүлөр дагы жаңкыдай жооп кайтарды. Тарсылдаган мылтык сүрүнө чыдай албай толкуган көч кайра жапырылды... Ошентип, бирде илгери карай каптап, бирде кайра тартып, уюлгуп, калың элдин тагдыры бир ууч болуп, акыр заман айланып турду.

– Акебай эй! Мына мындан кыргын табат экенбиз го! – дейт берегинде суру кетип турган бирөө.

– Кетип калды!... – дешет.

Замбирек күрсүлдөп жана бир эки жолу атылды. Жаңкыдан жакын. Эл чуркурай түштү!..

Ошол кезде баятан бирөөнүн чегине батпай толкуп, тирешип турган калың журт «эми өлсөк да сенден өлөлү, сен өлтүр!» деп башын өлүмгө байлап, бардык күчүн жыйып бир таштагандай, черүүлөрдүн тарсылдатып, ок жаадырганына карабай калың көч дүркүрөп каптап алып жүрүп берди. Ошол замат ээн жерде койго тийген ач бөрүдей, эми калмактар да чын оюнду баштады. Туштуштан тарсылдатып аткылап, элдин үрөйүн алып, үйүрдүү малды үйүрү менен, жүктүү малды жүгү менен четинен тизип алып жөнөдү. Бара-бара тандап, малга, дүнүйөгө тойгондон кийин, көчтү аралап, сулуу кыздарды, келиндерди коштой качып кетип жатты. Муну көргөндөн кийин кыздарын жаман кийинтип, түрүн бузуп алгандар да болду.

Эл кара талашып алактап кетип баратып, бир кезде Музарттын күркүрөгөн, тайгак суусуна көч-мөчү менен, бешиктүү катын бешиги менен камалыша чуркап барып, чогуу бойдон бир күрүлдөп кирди дейсиң – эми мындагы кыргынды сураба! Чуркураган сансыз үндөр адамдыкы экенин, айбандыкы экенин айрып болбойт. Бир жерде жүктүү мал агып бараткан, бир жерде элечеги чубалып,

бешиктүү катын агып келе жаткан, бир жерде өлүп, суунун четине тырайып чыгып калган, бир жерде көмөлөнүп сууга кетип бараткан баласына чыркырап түшө калып жаткан, бир жерде селейген өлүгүнүн жанында боздоп турган... Эми кайсы бирин айталы! Кимди-ким билген заман. Өмүрдө түгөткүс бир жомок болуп жатты...

Мына мында адамдык ажарынан кетип турган бир катын безеленип, жүгүрүп келип:

– Кагылайын журт, жалгыз калып барам! – деп жоон топ күчкө жетип барды эле, эч ким кулак салбаган соң, сууга кирип бараткан бир жүгү бар өгүзгө барып жармаша кетти.

Мен Жолбундун коюн айдашып кийин калгамын. Өзүбүздүн көч кайда кеткенин билбеймин. Эл түгөл Музартты кечип, ары өйүзүнө чыкканда түн кирди. Эртеден кирген черүүлөр, калмактар али тынчытпай, элдин заманасын кууруп, таң аткыча тынчытпай жылкы тийип, жогору айдап барып, бир караңгы сарайларга жыйнап жатты. Коктулар малга шыкай толуп, тетиги күңүрттөгөн караңгы саздарда үйүрүн издеп, чуркураган жылкылардын үнү түштөгүдөй создугуп угулуп турду.

– «Кысасыз кыямат жок» деген ушул. Илгери кыргыз да калмакты ушундай кылып бир чаап алганда «Мунун эсеси кырк жылда кайтарылат» деп калган экен. Ошого быйыл кырк жыл... – деп бир кур карыялар кетип баратып, өзүнчө кобурап коёт.

– Дүнүйөгө көз тойбогон ач көз байлар, демейде кедейге бир тайдын күчүн берчү эмес эле, эми кантип жаны калып жатат экен! – деп коюшат дагы бир катындар.

Эл Музарттан өтүп, жүрүп отуруп бир мейкин талаага келип токтоду. Бул убакта түн жарымы болуп калган. Аттын үстүндө башы шылкылдап бараткандар да мындан көп. Бакка жаңыдан учуп келип, жайланып жаткан таранчыдай, жандын баары кожурап, жүгүн түшүрүп, уук, керегелерин бузуп жыгып, дароо казан асып

жиберишти. Эл эки, үч күндөн бери казан асканы ушул-дур! Көчтүн баш-аягына көз жетип болбойт.

Ошентип, эл бир аз тынчып баратты эле, бир кезде күтпөгөн жерден бир топ мылтык атылып калды. Баягыдан бетер эл дагы чакчелекей түштү! Караңгыда эчтеме көрүнбөйт. Жандын үрөйүн алып, тарсылдатып, кирип келе жаткан черүүлөр экенин, же кууп келе жатан аскер жетип калганын билип болбойт. Айтор эмнеси болсо да жандын баары чочуп, бүлүнүп, жаңы түшүрүп отурган жүктөрүн ашыгып кайра жүктөй баштады. Шашкан бойдон коломтодо жалбырттаган оттор жанган бойдон, асылуу казандар асылган бойдон жайнап кала берди. Бирине кайрылган жан жок.

Тарса-турс жаңкыдан күчөп кирип келди. Калың жонун кучагына түшүп, кырылып бараткандай чуркураган эсепсиз үндөр эмне экенин адам түшүнбөй калды...

XVI

Көп болду. Кыш түшүп калган. Эл катуу кысылды. Малдын баары качып келе жатып жолдо бүттү. Падыша солдаттарынан кийин Кытай калмактын куралдуу черүүлөрү чек арадан кезигип, эң акыркы малдарын ажыратып калды. Ак кардуу бийик ашууларда, күнсүз капчыгайларда калды. Кыямат кайым төрт жактан кысып, ач арыктар чындап кысыла баштады. Бир табак данга катын-балдарын сатты. Ачарчылык алдарынан элди келте оорусу каптап, тунжурап, четинен кырыла баштады. Ата-баладан, бала-энеден ажырады. Баягы баш аягына көз жетпеген сансыз көчтүн эми дайыны да жок. Кытай жерине келгенде чилдей тарады. Алды Үрүмчү, Жылдыз, Күчөргө чейин кетип, арты Чолок-Терек, Көк-Терек, Кулжа, Текестерде калды. Ошентип кыш-күрөө кирип келгендиктен, ар ким өз башын арачалап, куу жанды куткарап бир тешик издеп, алда качан сызган.

Мына, берегиде көптөн адашкан жетим козудай сербейип, өмүрдө укпаган Көк-Теректи көздөй бет түзөп, көк жылгаяк муз басып, мынабу сур булут минип турган бийикте, жалгыз көч менен сандалып, биз да кетип баратабыз. Бурмаке бөкчөңдеп, күчү жок бутун араң шилтеп, тайгактан тая-тая кетип баратып, кыямат кайым эми орногондой кезек-кезек бирдемелерди кобурап коёт.

– Кудай ай! Ак кар, көк музда чиедей жаш балдар менен эми кандай көргө алып барып тыгаар экенсиң! Кыш-күрөө бул...

Эзели кар өксүбөгөн бийик ашуу чаңыттап, аязы зырырап күчөп алды. Калың бубак турган талдын баштары сынып кетчүдөй болуп ийилип турат. Бул чөйрөдө бизден башка мыдыр эткен жан жок. Батыш жакта гана бир тоонун арасынан үй өңдөнгөн бир-эки кара көрүнөт. Алыс. Мындан башка дүйнөдө тырс эткен неме көзгө илинбейт.

Элебес кызыл бээни жетелеп баратып, чыгыш жакты шыкырайып бир карап алды да:

– Бороон болбогой эле! – деди.

– Кудай, айланайын, жамандыгына ала көрбө! – дейт Бурмаке.

Агыяздан чыккандан кийин үч күндө Көк-Терекке жеттик. Эки тоонун арасында, сайдын боюндагы жети-сегиз түтүн Кызайдын айлына кеч курун суукта келип, жүк түшүрүп жатсак, айылдын катын балдары бизге таңыркагандай жабалактап чыгып, карап турушту. Дөөлөтбак деген кызайдын жанына түшүп, көлдөн ала чыккан бир аз ууктарды жерге сайып жиберип, алачык жасап алдык. «Кудай кылса кубарыңдын акысы барбы» дегендей каптаган он үч бүлөнүн токумдай алачыкка сыйбасына ылаажы барбы! Башка түшсө ким көтөрбөйт. Ушул алачыктын ирегесине чейин шыкай камалып, айбандан айырмасы жок, болумсуз өмүр өткөрүп, биз да кыштан чыктык го!

Көп өтпөй бу жердиктер менен үйүр алышып кеттик. Мурун «кызай» десе «кандай эл болду» деп таңыркаар элек. Эми көрсөк адаты, тили, турмуш салты – казактан айырмасы жок.

Бу жердиктер бирин-эки субай салтанынан башка малынын көбүн Боз адыр деген жерге кыштатып, колунда калган малдарына тоодон чокулап, чөп чаап алышат экен. Тоолору бийик. Ошондуктан кышында чөптү сырگانактап ташыйт экен.

Сырғанактагандын адиси мындай болот: ары жаткан чөптү кол-тырмоочтоп, көтөрүп келет да, чык ылдыйга келгенде чанага отуруп муз тепкен балдардай бийиктин башынан чөп-мөбү менен өзүн коё берет. Ошондон зуулдап отуруп, сайга барып бир түшөт. Сайдан көтөрүп алып дагы жогору чыгат. «Сырғанактап» деп ушуну айтат экен. Ушул зоолордон чөп ташып жүрүп, мен да далай сырғанап көрдүм.

Бир күнү Дөөлөтбактын баласы Нуржан экөөбүз келдик. Мындан мурун сырғанак көрө элекмин. Үймөк карагайдын арасында экен. Чактап таң десем болбой жатып, мага чоң көтөртүп коюп, бийиктин башына араң жеттим. Сыргалай турган жерге келгенде Нуржан мени алдыга салмак болду. Буга мен салгандан көнө койбой:

– Мунунду билбеймин, абалы өзүң жүр, – дедим.

Ал чөбүн жерге коюп, менин жаныма басып келди да тааныбай жаткан кишидей эңкейип, бетиме карап туруп:

– Ой! Өлсөң кунунду берейин. Жүр, түш алдыга! – деди. Бул сүйлөгөн сайын карагайдын арасы тилин туурагандай чаңкылдап, тең унчугуп турду.

Бул алдыга түшкөндөн эмне тартынат деп ойлоп, мен кол тырмоочумду мыктап, жиптин учун бышыктап кармап алдым да чөп-мөбүм менен бийиктен өзүмдү коё бердим. Зыркырап кетип баратып, бир кезде көчүгүмдөн сыз өтүп кеткен соң, сунуп жиберген бутумду бүгүп алайын десем, учу кайрылып калып күүлөнгөн бойдон ба-

рып оңкомон түштүм. Андан оңоло бергенче болбой, ар-тымдан зуулдап келе жаткан Нуржан коюп өтүп, эки-үч ала салып кеттим.

Бир күнү Бейшемби мага бир кат алып келип окутту.

Ошол күнү бир жакка барып келген. Катты мен окуй электен мурун анын маанисин ал Элебеске түшүндүрүп:

– Арыз. Эртең ушуну Кулжага берип жиберемиз, – деди. Кат үч барак кагазга жазылып, бир бетине жалаң кол коюлган. Бери болгондо эки жүз адамдын колу бар. Печет басылыптыр. Аягына коюлган колдорун киши тааный турган эмес. Каттын өзүн да кыйналып жатып араң аягына чыктым. Кээ бир ариптерин ажырата албай, бир сөзгө көпкө токтой берип, сөздүн маанисин кемитип алып «ошол жерин кайра окучу» дегизип отурдум.

Кат мындай жазылган.

«Орусиянын Кулжадагы Консулунун атына, Пржеваль үйөзүнүн кыргыздарынын суранычы.

Биз Пржеваль үйөзүнө караган Куртка, Мерген, Күнгөй, Ак-Суу, Түп, Күрмөнтү, Кең-Суу, Түргөн, Бирназар, Сөгөттү болуп баары сегиз болуш элинин кыргыздары, 4595 түтүн эл, кытай жерине келдик. Келгендердин көбү кара букара кедейлер. Жетим-жесирлер. Суранаарыбыз төмөнкүдөй: падыша өкмөтү биздин жерибизди, суубузду тартып алып, өзүбүздү тоого-ташка кууп чыкты. Бирок ошол карагайлуу тоолор да бизге тийбей, кийин казыналык болду. Отурган үйдүн орду, малдын жайыты акылуу болду. Ошентип, талаа мужуктарга, тоо казынага өтүп, биз күн көрүштөн калдык. Жадаганда от жагуу да кыйын болду. Бир түп карагайдын баасы он эсе кымбаттап, үч сомдон беш сомго жетти. Билетти бир жылда эки жолу ал деп күчтөдү. Кедейлер муну кылууга колунан келе албады. Эгер бир түп карагай кыйсак, карагай башы он түп карагайга пиртокол жасады. Ар бир болуш жылына бир нече миң сом штраф төлөп отурду. Ошондо

да колунда барлар төлөп, эчтемеси жок кедейлер түрмөгө камалды. Урушка жардам бер деп буйрук этти, биз буга беш жолу жардам бердик. Үй ичибиздеги кийим-кечек, жип-шуубуздан өйдө бердик. Тигип отурган үйүбүздү алды. Жылына бере турган эки налогдон башка түтүн башына дагы беш сомдон салыксалып отурду. Губерна-тордун буйругу боюнча бизге апийим айдатып, бир ка-дак апийимге он эки сомдон такси койду. Эгер муну баш-ка жакка сатсак, төрт айдан түрмө кесип же болбосо беш жүз сомдон штраф салды. Мындан биз зыяндан баш-каны көргөнүбүз жок. Эң аягында келип, өзүнүн убада-сын унутуп, он тогуздан отуз бир жашка чейин урушка барып, ор казууга киши бересиң деп буйрук чыгарды. Эл муну көргөндөн кийин солдатка алат деп түшүндү. Бу да биздин мойнубузга түштү. Кыргыздын эл билермандары өзүлөрүнүн балдарын, тукум-журттарын спискеге кийир-ген жок. Байлар болсо сатып алып калды. Биздин он жети жаштагыбызды он тогуз кылып, кырктагыны отуз кылып каттап берди. Биз буга нааразылыгыбызды бил-дирсек, четинен түрмөгө камады. Анда жаткандарды атып, аса баштады. Түрмөдөн жаралуу болуп качып кел-гендер кабарды жаман деп угузушту, атып өлтүрүп жа-тат деди. Мына ушундай катуу кабарларды уккандан кийин бизден тукум койбойт экен деп чочуп, кытай же-рине карай тартып бердик. Жолдо катар кезиккен па-селколор бизди тосуп туруп, мылтыктын алдына алды. Арттан аскер түшүп, бизди койдой кырды. Мал жаны-быздын көбү Текестин оюнда, Музарттын суусунда кал-ды. Кытайдын черүүлөрү бизди чекарадан камап, эң акыркы калган мал-мүлкүбүздү тартып алды. Азыр биз-дин үй-жайыбыз, тамак-ашыбыз жок. Бир татым тузу-буз жок, кыш-күрөө болсо кирип келди. Ач-арыкпыз. Абалыбыз кыйынга түштү. Ошондуктан биздин көз жа-шыбызды көлдөтүп сураган арыз-арманыбызды, ыракым

этип, биздин башчыбызга жиберүүңүздү сурайбыз. Бечара карыптарга көрсөтө турган жардамыңыздар болбос бекен? Колубузду коюп, печет бастык».

Каттын сөзү ушул. Мунун натыйжасын бир айдан кийин уктук. Консулдан ракым болбоптур.

XVII

Бул жердеги кызайлардан мен барбаган үй жок. Бизде тамак тартыш, ошондуктан түн кирди болду, салып жүрө берем.

Бул жөнүндө менин адисим бар эле. Ал болсо үйлөргө кирбей туруп, абалы сырттан шыкаалап, ичин байкап алуу. Мындай кылганда менин келечегим белгилүү болот, анткени кайсыдан соң кайсы үйдүкү бышарын жаңылбай белгилеп алып, баарынан кур калбай биринен сала биринин үстүнөн чыгып отуруш керек.

Бирок, кээде жаздым болжоп коюп, өзүм зыян тарткан жерлерим да бар. Булардын бир жаман жери: отко бир-эки чычала салып коюп, ошону менен жарым түнгө чейин болсо да бүлкүлдөтүп отура беришет. Жумушун кылып, чөбүн ташышып берген үйлөрүмдөн күтүп отуруп тамак ичип кетишти өзүм парыз көрчүмүн.

Жаңкыдай амал курам деп жүрүп, капилеттен бир күнү карматып салганым да бар. Күндөгү кесибим боюнча бир күнү Даулетбак дегендин үйүнөн шыкаалап жатсам, ары жактан бирөө караңдап басып келип:

– Нагып жүрсүн, ай? – деди.

Мен шашып калып:

– Эчтеме... – дедим да мындан бөлөк сөз таппай, тилим күрмөлүп, жылып жүрө бердим.

Даулетбактын Нуржандан кичүү баласы тентек эле. Кээде дөңгө чыгып алып биздин жаман алачыкты эрмектеп чамгарактап таш ыргытчу. Бир күнү мен тоодон отун көтөрүп келсем Бурмаке:

«Мышыкка оюн, чычканга өлүм» деп, мындагы журтту да жан деп жараткандыр. Бизди шылдыңдаганды кудай шылдыңдап калсын!... деп күңкүлдөп сүйлөнүп отуруптур. Жаңкы баланын чамгарактан ыргыткан ташы төшөктө жаткан Ашымкандын бетине келип тийген экен. Ал бир топтон бери оору болучу. Кыңкылдап ыйлап жатат. Баятан бери бир суу талды быкшытып, туш-туштан жабылып үйлөп, күйгүзө албай отурабыз. Көк түтүн кол-кобузду атып, коюн-кончту ороп, түндүктөн чыкпай быкшып, кайра каптайт. Элебес оозун желге толтуруп алып, күрүлдөтүп үйлөп-үйлөп койду да, кайтып күйбөгөнүнө ызаланып:

– Толгон отундан таап келгениң ушубу? – деп түтүнгө какап, мага карады.

Ушу күнү кайдан бир күтпөгөн жерден Карпыктын уулу Ысрайил келип калды. Кыргыз аттууну көрбөгөнүбүз көп болгон. Берегинин өңү алда немедей учурайт.

– Эл-журтту киши сагынат экен. Капырай, чын эле Бейшембисиңби ой! – деди жалактап кирип келип, Бейшемби экөө теңтуш эле.

Бул элди сагынып, атайы бизге учурашканы келген сыяктанып көрүнсө да, максаты бөлөк экени кечикпей маалым болду. Көк Терек өрөөнүндөгү эркесары тукумуна Ыбыке чыгым салыптыр. Ысрайилдин келгени ушул экен. Бирок, Ысрайил аны салган жерден «чыгым» деп түшүндүргөн жок: «агайын-туугандык менен... ынтымак кошуп...» дегендей кылып жасап айтты.

– Эгер биз өлүп жатсак, ошончо жерден издеп келбес элеңер ээ? – деди Бейшемби..

– Неге? Агайын-тууганын да киши кыябы?

– Туугандын кылары ошол болсо, туугандан да кечтим. Биз өлсөк эл көмүшпөй эле койсун!

– Өлгөндүн үстүн көмгөн кылып бул эмнеси? Айтор жакшылардан көргө кирмейинче кутулбайт экенбиз го!... – деп Бурмаке чыкты.

Бир топ ойлонуп калып Бейшемби:

– Мурун чыдап келгенибиз да жетет. Баарын отоп болуп эми төшөк орунчубузду сатабызбы? Мени тооругандан көрө, мына мынча жетимди багып отурганыма кубанса болбойбу. Жакшыларыңа айта бар. Эми биздин жон терибизди сыйрыбасын. Ыбыкенин ою менен боло бергендей анын эми баягы заманы жоктур... – деди.

– Антпе, агайын-туугандын баары көнүп олтурганда, жеке сенин ынтымактан чыкканың болбос...

– Көнгөн эл көнө берсин. Мен агайындыктан да, ынтымактан да эрте чыккан киши болчумун. Кайра-кайра бизге эмне кызыга бересиңер? – деди Бейшемби.

Ушул кезде биздин жаргылчакка талкан тартам деп, төмөн жактан бир катын келди. Бул качан болсо балдардан кызганып, талканын тышка тартуучу. Эми да ошол ою менен арпасын тышка коюп, үйгө кирип, жаргылчакты алып чыгайын дегенче болбой Эшпай аңдып туруп көр чөңгели менен табактагы буудайдан аткып алып, үйдү айлана берди. Тапкан олжосун жанынан артык көрүп, уучунан жулуп чыгып кетчүдөй калтыраган колу менен четке качырып барып, бурдугуп өлүп барат.

«Кудай» билет, Эшпай ошондо колундагы бир ууч буудайын дүйнөдө эч нерсеге «алмашпас» эле деп ойлойм. Анысын жегенден кийин эмки жолу билмексен киши болуп, көрүнө келип уучтайын деп бара жатканда, өзүн капканы келе жаткан итке тап бергендей, катын:

– Кой ары! – деп колу менен жазгап жиберди.

Ысрайил аттанып кетти.

Ушул кездерде элдин чыгымын тартмак турсун, өз жаныбызды багуу кыйынга түшүп турган. Анын үстүнө «черүүлөр чыгып, качкындарды кайра айдайт экен» деген каңшаарлар угула коюп, «кыштын кыраан чилдесинде кызыл чиедей, жылаңач балдар менен эмне күнгө түшөөр экенбиз» деп чочуп турганбыз.

Ушинтип жаткандын тушунда, бир күнү Алмакандан улуу эжем Чүкөй эринен качып келди. Түн ортосу чен эле. Бир кезде:

– Тур, отко күйдүң! – деген Бурмакенин дабышы менен ойгонуп кетип, карасам ошол турат. Мен жылуу болот деп, күндө коломтонун жанына додолоп койгон күлдү жазданып жатчумун. Туруп, оттун жанын бошо-то бердим.

Мына Чүкөй менен азыр он төрт бүлө болдук! Бизди жыргап отурат деп келди бекен? Бирок мунун кайненеси башынан өч болучу. Күн көрсөтчү эмес. Аны башынан билебиз. Кантсин байкуш, жедеп сөөгүнөн өткөн соң амалсыз, бизди пааналап келсе керек.

Жаз келер замат кышта мекен эткен жерибиз менен коштошуп, жөө-жалаңдап кайра көчүп жөнөдүк. Бул жолу мурунку келген жакка түшпөй, Кулжа бетине салдык. Бар унаабыз экөө. Бири баягы Башариндин чоң кызыл бээси. Экөө тең тырбайган арык.

Бүгүн бир ээн жерде кетип баратсак, черүүбү, айтор мылтыкчан бирдемеси алдыбыздан чыгып, жүк жүктөп бараткан тору атты минем деп, көчтү токтотуп туруп алды. Өзү салпайган бир болумсуз неме. Калмак экен. Тилин билбесек да, оюна түшүнүп турабыз. Ырайымы түшүп кетчүдөн бетер жалпак тилге салып жалынган болобуз. Унаалардын бели талып кетти. Ал минем дейт, биз таштап кет, деп асылабыз. Болбойт. Жедеп айла кеткенде Бейшемби жанынан он сомчо сууруп берди эле, «баятан берки менин тилегим ушул болчу», – дегендей, жаңкы неме бизди таштай берип жөнөп кетти.

Андан кутулуп, бир топ узагандан кийин, Элебес:

– Э ботом, акчаны жаңкыга эмне бердиң! – деди.

– Бербесек каран калганы турбайбызбы? Артынан барып алып келгидей дарман турабы? – деди Бейшемби.

Көк-Теректен чыккандан тартып, төрт күн тынбай көчтүк. Суу-Ашуу деген ашууга түшкөнбүз. Мунун баш-

аягы жакшы жүргөндө сегиз күндүк жол дейт. Али биз теңине келбедик.

Бир күнү көч үстүндө куландан соо кетип баратып, бир убакта кызыл бээ шылк этип кулап түштү. Элсиз талаа болчу. Чочуп кеттик. Үстүндөгү жүгүн алып жибергиче болбой, акыркы дарманы менен арткы аяктарын бир эки серпип алды да, бир демде өлүп кетти....

Өмүрдө көч үстүнөн өлүм бербесин! Бул бизге чоң кайгы болду. Анын жүгүн бөлүшүп көтөрүп алдык. Мага жаргылчактын бир бети тийди. Ушундан ары мен андан кутулган жокмун.

Кечинде бир элсиз сайга келип конгон элек. Эртеси кар жаап көчө албай калдык. Эртең менен чаңырт жарма жасап, ичип отурабыз. Он төрт кишинин ортосунда үч аяк бар. Кезек күтөбүз. Мага келе жаткан аяк кап ортосунан эле, колума тийгенде карасак чандырына чыга түштү. Билем, аяк сунган адам бир четин өз жагына баса кармаса толтурадай көрүнөт.

Күндөн-күнгө тамак кыйындап баратканын кеп уруп отуруп Бурмаке:

– Кантет элеңер, барда бардай, жокто жоктой ичүүчү. Эптеп өлбөй Көлгө жетсек болду... – деп бизди жубаткан болуп отурат. Анда Элебес:

– Заманыңарга таарынгыла, бизге таарынмак белеңер! – деп сөз кезеги келбеген жерден кошулуп, адатынча мурчуйуп, тескери карап кетти.

Балдарда күн жок. Бирин-бири көпсүнтүп, тырмактай немени кыртышы сүйбөй, териси тарып кеткен сыяктуу. Эч кимдин кылдай нерсеге көтөрүмү жок. Мындай кездерде «ары турчу, бутунду алчы» деген сыяктуу сөздөр кычап кетет. Баарынан да Бекдайырды кара, өмүрүндө бир жылмайып күлбөгөндөй үңүрөйгөн терең көзү жашылданып, алдына бирөө бирдеме таштай салса бакырып барып, баса калчудай болуп отурат. Чөйчөктү бөксө

куйдуң деп, баятан бери таарынып, ашын албай отурганын көрүп Бурмаке:

– Тиги каапырга кичине тамызып койчу, – деди эле Жанымжан булкунуп барып, тунуп, көтөрүп турган жарманын үстүнөн сүзүмүш болуп:

– Ок көзүң челейгир, ме! – деп кекетип, Бекдайырдын чөйчөгүнө куйган болду. Анын артынан:

– Өлүгүңдү көрөйүн, ушулардын жаны деле иттен бек! Кашайган кудай буларды кандай көрбөйт!... – деп каргап-шилеп жиберди. Бекдайырдын капшабы менен каргыш баарыбызга тең тийип кеткендей болду.

Ушул убакта жолдон өтүп бараткан бир казак катын кирди. Колунда бир баштыгы бар, түбүндө томпойгон бирдемеси жүрөт. Жарыган неме эмес. Ачыккан адамдын түсү. Тура түшүп, мунун артынан жана бир жигит кирип келди. Бул келгенден кийин, бир аз туруп жаңкы катын чыгып кетти. Анын артынан кечикпей жигит да жөнөдү. Ушулар кеткенден кийин аз туруп ары төмөн жактан бир кокуйлаган дабыш чаң этти. Муну уга коюп, Бейшемби тышка чыкты. Тыш алай-дүлөй туман, эч нерсе көрүнбөйт. Бейшемби чыгаары менен дабыш чыккан жакты көздөй:

– Ой эмне? – деп кыйкырык салды эле:

– Мынаны карачы акетай! – деп көрүнбөгөн бирөө жооп берди. Үн аялдыкы. Ошондо Бейшемби:

– Ой жолуң болгур! Ошонукун тартып жегенден көрө өлгөнүң жакшы эмеспи?! – деди, катуу дабыш менен караңгы тумандын ичинде баркылдап.

Жаңкылар экен. Баягы катын чыгып баратканда анын колундагы баштыгын жигит көрүп калган экен. Аны менен удаа чыгып кеткен себеби да ошол окшойт. Артынан жете барып, катындын бирдемесин тартып жеген жатыптыр. Бейшемби жанкыдай деп кыйкыргандан кийин, үн өчүп калды.

Биз бу жерден көчкөндөн кийин, эки күн дегенде Кара-Үңкүргө келдик, Суу-Ашуунун орто чени. Кара-Үңкүр деген

ни кеминде бир короолуу кой баткыдай зоонун түбүнө бир эни-чени жок, калдайган чоң кара таш. Бир жагынан өзгө тарабынын баары туюкталып, орто жери кол менен жасалгандай кайкайып барып, экинчи жагына арта салынып, салаңдап турат. Атам заманынан бери кербенчилердин конушубу: ичи-тышы үнөм от жагып тургандай капкара коо. Кар бубактап жаап турган. Биздин алдыбызда гана келип түшүп жаткан он-он беш эшектүү кашкарлыктардын үстүнө камала-самала кирип барып, үңкүрдүн бир четине алачыкты шоңшойто койдук. Биз конуп жайланып жаткан кезде, аттарынын жүнү жылтылдаган үч киши келип биздин «үйгө» түштү. Бүгүн бул үңкүрдө биздикинен бөлөк үй өзү да жок. Кытайдын улуктары экен. Кулжа тараптан чыгышкан окшойт. Ашуунун жан чыдагыс аязында мына мындай топучан жүргөн адаттарына таң каласың.

Көп бүлө тыгылып-сыгылып, эшикти карай ыктап, тар алачыктын төрүн үчөөнө бошото бердик. Өзүбүздү коё туруп, булар үчүн казанга чай койдук. Кийим порумуна караганда чоңу мынабу мурдун кыпчып койгондой, таңоосу тар, көзү кыпыйган, чап жаак, кара сур неме болсо керек. Экөөнүн жанында бир уйгур тилмечи бар.

Жатаарда улук, тилмечине бирдеме деп койдү эле, ал:

– «Аттар жоголсо сен төлөйсүң» – дейт, – деди үйдүн ээси ушу го дегендей Бейшембиге карап. Ошентсе да Бейшемби боюн токтотуп:

– Жоголо койбос, – деди камаарабаган кишидей.

Бирок, бул сөздү уккандан кийин, Бейшемби таң аткыча какыйып, аттарды кайтарып чыкты. Эртеси алар ары, биз бери жөнөгөнү жатсак, тилмеч улугунун дагы бир буйругун жарыялады.

– Сен Чолок-Терекке чейин бизди жеткиресиң дейт, – деди тилмеч.

Бейшемби ары айтып, бери айтып келип, тырбыйган эки жылкыдан башка мал жоктугун, алар улукту көтөрүп жеткире албай тургандыгын, өзүбүз ач талааны кезип, кызыл чиедей жаш балдар менен кылчылдаган ашууда жоо чубап, тамаксыз, күчсүз кырыла жаздап, кур жаныбыз келе жаткандыгын айтты. Аягында:

– Мына улугуңузга биздин жайды ушундай деп түшүндүрүңүз.... Бечараны аяңыздар, – деди.

Тилмеч Бейшембинин сөзүн кытайчага которуп берди. Артынан улугунун сөзүн угуп алып тилмеч дагы:

– Аныңды билбейбиз. Кандай кылсаң да жеткиресиз дейт! – деди.

– Мен жеткиргендей алым болсо көрүп турасыңар го. Улук киши бечаранын алына карабайт бекен? – деп калды Бейшемби, бир эсе тилмечке жалдырап.

Булар ушинтип көчтү көпкө токтотуп, эрмектеп турду да, оюна бирдеме түштүбү, жок бир себеп мененби айтор, бир кезде үчөө тең аттанып алып жүрүп кетти. Алар жөнөп мындай узай берери менен баятан демин чыгарбай муунтуп коюп, эми чечип жибергендей «Ох» деп, кеңири бир дем алып Бурмаке:

– А кудай, айланайын, жетимдердин биртике ырыкысы бар экен, – деди.

Жолубузду тарга бердик...

Суу-Ашуунун башына жакындаганда, Чүкөй эжемди бир кызайга сатып жибердик. Андан бир уй алдык. Минтпесек өлүмгө таяп калгандай учурга жетип калганбыз. Ушуну менен кытай жерине мени менен уялаш эки эжем калды. Мындан улуусу – Батыйма деген эжем да Кытайга баргандан кийин, мурунку Көлдө экенде берген күйөөсүнөн качып баратып, жолдо бир дунганга кармалып кетиптир деп укканбыз. Кай жерде экени маалым эмес. Бирок, алган дунганы Карашаар деген жерге алып кетиптир деген кабар бар эле. Өлүптүр деп да угулган.

XVIII

Он үч күн дегенде Суу-Ашуунун берки бетине түштүк. Көк-Теректен чыккандан бери, же кадимки казак, кыргыздын шоңшойгон боз үйлөрүн, же бир таранчылардын дүкүйгөн багын көргөн жок элек. Бияк андай эмес. Али жетпегенибиз менен алыстан мунарлап, карарган бактар, шаарлар көрүнө баштады.

Бир секиге чыга бергенде, туура маңдайга дүкүйүп турган бир бакты көрсөтүп, Элебес:

– Тээтиги көрүнгөн Кулжа, – деди.

Бирок, биз Кулжага киргенибиз жок, ал ары жакта калды...

Бир күнү кечке жакын, Калжат деген бир таранчынын (уйгурдун) кыштагынын жанына келип кондук. Арда бир чоң сай бар. Жүктү түшүрө элек жатып мен Беккул менен Эшпайды ээрчитип алып кыштакты көздөй жөнөдүм. Жакындап барганда кеңешип туруп, көчөлөрдү сыртынан бөлүп алдык.

Мен адегенде бир узун көчөдөн баштадым. Жети-сегиз үйдөн тиленип, экөөнөн кур чыктым. Көчөнүн орто жеринде бир чоң короого кирип баратсам, ойноп жүргөн бир кичине бала мени көрө коюп, жүгүрүп үйүнө кирип кетти. Ары жактан бирөө:

– Ким уу? – дегендей болду эле:

– Тиламчы, – деди бала. Көзү бакырайган бир кара катын ички үйдөн чыгып келип, эшигине туура тура калды да:

– Нема? – деди, менин максатыма түшүнүп турса дагы. Мусаапырлыктын барып турган муңдуу кейпине түшүп, салбырап:

– Ата-энем жок жетим элем. Кайыр сурап жүрөм... – деген болдум.

Ал мени ошол жерге туруп тур деп буйруп коюп, өзү кайра кирип кетти.

Ошол замат алакандай бир сынык нан алып чыкты да, караңгыда кошкурган аттай көзү коркунуч артып «этим бир жерине тийип кетпегей эле» дегендей менден обочо туруп, колун сунду. Сурап келгеним колума тийген соң, жолго түштүм. Ал менин карааным жоголгуча артымдан карап турду.

Экинчи үйдөн эчтеме албай чыктым. Ал турмак:

– Сен уурусун, – деп киргизбей, дарбазасын тарс эткире жаап жиберди. «Мен өңдүү бирөө келип бирдемесин алып жалкытып койсо керек» дедим ичимден жүрө берип. Бир топ ары барганымда, туура жанымдан бир ит жүгүрүп келип, чаңкылдап уруп, тегеренип туруп алды. Анын артынан дагы бирөө келет. Бул экөөнү көргөндөн кийин ар кай жактан уруп чыга берип, көбөйүп кетти. Бирок, баары бирдей батым эмес, кээ бирине калп эле жер сыйпалап тап берип койсоң алда кайда жоголот. Бир кара дөбөт ыргыткан ташты барпактап, кууп кетет да жеткен жерине арс этип, бир каап алып кайра келет.

Кендир мүшөктөн тиккен көйнөгүмдүн белин курчанып алганмын. Тапканымды жылаңач койнума тыга берем. Бу жерге бизден мурун да тилемчилер көп келе берип, элди таарытып койгон экен. Муну мен башкы бирэки үйгө киргенден эле байкагам. Ошентсе да, кечинде үйгө келгенде карасак, үчөөбүздүкү бир кыйла нан. үйдөгүлөр тамак ичпей бизди күтүп отурган экен. Бурмаке сүйүнүп кетип:

– Мына, оокат кылат деген ушул, – деди биз кирип барганда.

Үчөөбүз жыйып келген нанды бир үйлүү киши чай менен ичип, өзөк жалгап алдык.

Бу жерден көчкөндөн кийин Дардамты, Асаноку, Жалгызсай шаарларын басып, күндөрдүн күнүндө Кетмен деген жерге келдик. Кеч курун болучу. Сай өрдөп барып бир тоонун арасына кондук. Күн жылып, көк чыгып калган кез. Арып чарчап келген кишилер келер ме-

нен ары-бери камтып, бирдеме ууртамыш болдук да жата кеттик... Түн кыска. Бир кезде кобур-кобур эле бир дабыштар чыгат. Бирөөлөр ыйлап отургандай... Мен ойгонуп кеттим. Таң атып калган экен. Менден башкалары туруп алыптыр. Бир тобу коломтону тегеректеп алып, күйөрман адам өлгөндөй шолокгоп ыйлап отурат. Таң калдым. Элебес:

– Э каранкун! Уйкуң келсе бизди ойготуп койбойсуңбу? – деп ушуну кайра-кайра айтып, Жанымжанды жемелеп отурат.

Мурдун быр эткире чимкирип коюп:

– Же бир элге чендесекчи кокуй! Каран талаада калат деген ушубу? – деп Бурмаке мындан бетер шолоктойт.

Баарынын жемелеп айтып жаткан сөздөрү Жанымжанга гана тийип жаткан өңдөнөт. Ал демейде мындай жемеге туруп берчү эмес эле. Бу жолу «күнөө менде, өлтүрсөңөр мына турупмун» деген кишидей башын жерге салып, унчукпай гана жер чукуп отурат. Бар болгону жаңыдан көзүмдү ачып окуяга түшүнө албай жаткан мени көрүп:

– Тур! Кайсы ырысыңа жатасың! – деп менин үстүмдөгү жабууну булкуп жиберди.

Түшүндүм. Түндө жалгыз уйду ууру алып кетиптир! Короону Жанымжан кайтарган. Ал бир кезде бала эмизем деп үйгө кирип бешикти таянып туруп, ошол бойдон үргүлөп кетиптир. Тоо кирип кетсе да көрүнгүс бир кабактын үстүнө конгонбуз. Эшиктин алдынан бир аттаса кабакка кирет. Жакында кылтыйып жаткан уурулар Жанымжан үйгө кирер замат чечип жөнөптүр. Ал үйгө таңга жуук киргем дейт. Уйду жөн эле кабак ылдый күчкө салып, сүйрөп кеткен окшойт: изи баскан малдыкындай эмес, жаанда дырдаяктап кеткен немедей эшилип калыптыр.

Бейшемби Кетменге чейин барып келди. Кетмен шаары биз конгон жерден отуз чакырымдай жер эле.

– Бир уйдун изин бир калың токойго кийрип жиберип, таппай калдым, – деп келди.

Кечээ жолдон көчүп келе жаткан бир тууганыбызга кошулуп алганбыз. Бүгүн эки үйүбүз чогуу көчмөк. Булар менен көлгө чейин бирге бармакпыз! Бирок, Бейшемби издеп барып келгенден кийин, бизден түңүлүп, алар көчүп кетти. Жалгыз үй калдык! Ошондо чоң-кичине дебей, коломтону тегеректей отуруп алып, мүрзөнүн башында өкүрүп жаткандай жабыла үн салып, күңгүрөнүп бир кеткен экенбиз... Жалгыз гана Бейшемби үн да, сөз да жок мелтиреп отуруп алды.

Жалгыз уйдан айрылган соң, бир-эки күндөн кийин үй ичибизди Кетменге алып барып сатып жиберип, идиш-аякты жалгыз тору атка жүктөп, калганын өзүбүз көтөрүп, жөө жалаңдап биз да чубадык.

Дагы бир күн Добун деген дунгандын бир кичине кыштагына келдик. Апийим отоосу болуп калган кез. Эки-үч күн өргүү болуп, бу жерден жумуш таап алдык.

Бир күнү түш ченде жумуштан бошоп келип, баарыбыз үйдө отурат элек. Бир кезде Бекдайыр иним сопсоотуруп эле колунда кармап турган аягын кармаган бойдон шылк этип отурган жерден кулап кетти.

– Ой карма тигини! – деди, Бейшемби чочуп кетип. Бурмаке «Ай ушуну сен эле кылдың го» дегендей шектүү көзү менен Жанымжанга карады. Мен да ошондон шек урдум. Көп бүлөдөн кутула жадап жүргөн Жанымжан муну кылбайт деп да болбойт.

Бекдайыр мурт кетти. Аны алып барып кыштактын баш жагындагы бир жерге томпойто салдык. Жедеп түгөнүп, соолуп калганбы – эч кимдин көзүнөн кылайып жаш да чыкпайт...

XIX

Бүгүн Чожну деген бир ысык жерден жөнөдүк. Бет алганыбыз тээтиги көрүнүп турган кара тоонун алдындагы дүкүйгөн бак. Ал – Ак-Суу. Ары жер өр, ары чөл. Таш тилип, чор болуп таманыбыз тартылбайт. Жолдон кезиккен жан болсо четибизден ыйлап жиберип, жалынып жардам сурачудай болуп, сүрүбүз качып, ар кай жерде бирден, экиден сенделип араң жүрүп келебиз. Бурмаке таягы менен бөкчөңдөп жүрүп келе жатып, ада тындай кобурап кетет:

– Ушул күндөр да унут болоор бекен? Ай таң, унутула койбос...

Бир аз бара түшүп дагы:

– Балким... Адам чиркин курсагы тойсо бир эле күндө... – деп коёт.

Күн аркан бою калганда Байыңказак деген жерге жакындадык. Жолду ката ысыкта бир тамчы суу көргөнүбүз жок. Тил оозго батпай, жанталашып акылдап, өлүп бараткандай болобуз. Ошондо биздин тагдырыбызды эртеден бери бийиктен көрүп тургандай, калаанын четине жете бергенде, четки үйдөн бир таранчы жигит бир чака суу менен алдыбыздан чыкты. Чөмүчү бар экен. Жазга жуук чуңкурдагы сары сууну талашкан уйдай жабыла баш салып көзүбүз алайып, өлгөнчө шимирип жатабыз.

– Көп ичпегиле, ооруп каласыңар, – дейт таранчы жигит.

Сууга канып алгандан кийин, мындай чыга берип Бурмаке:

– Кудай өмүрүңдө жамандык көрсөтпөсүн, балам! Бечара карыптын сообу жетсин, – деп алкап коё берди.

Күн бата Ак-Суу шаарына жетип кондук.

Ак-Суу – чоң шаар. Жаркент үйөзүнө карайт экен.

Ысык күндө кечке жол жүрүп, арып-ачып келгенге карабастан, Беккул экөөбүз шаарга салып барып, түн

киргенче бир топ жерин кыдырып кайттык. Шаарга киргенде бөлүнүп кеткенбиз. Кайтканда болжожкондой кошулуп алдык. Сайга кире берген жерде, бир калың мүрзөнүн жанынан өтүп баратсам, Беккул арыктын боюнда, сууга нан чылап жеп отуруптур. Жанына барып:

– Үйгө алып барбай баарын жеп аласыңбы? – деп калдым эле:

– Мына кичине эле жедим, – деп менин бетимди карабай туруп сууга чыланган бир сынык нанын көрсөттү. Сайдагы таштарды чокоңдой басып, үйгө келдик. Эми мындан ары жүрө албасына көзү жеткен соң, баш кишилерибиз кеңешип туруп, бу жерге бир аз күн токтоп, жумуш кылып, оокаттанып алып жанөйлү дешти. Эки түнөгөндөн кийин Ак-Суудан бирөөнү таап алдык. Бул ушул жердин дамылдасы болуп турган – Мамирмазин деген адам экен. Муну кечээ тиленип жүрүп, күтпөгөн жерден Эшпай таап келди.

– Мына бу шаардын четинде бир үйгө барсам «атаңагаң болсо айт, бизде жумуш бар, келсин» деди, – деп келди.

Айткандай эле Бейшемби барып келгенден кийин биз көчүп бардык. Шаардын күн чыгыш четинде, кашаттын боюнда дардайган чоң дарбазалуу үй экен. Үйүнүн жанында бир тешеге жакын багы бар. Бизди чет жакта бир чоң коруктун ичиндеги жалгыз тамга алып барып кондурду. Бул Мамирмазиндин үйүнөн бир чакырымдай алыстыкта. Өзү сокмо там. Ичи-тышы шыбалбаган. Эшигинин каалгасы жок, күнсүз жагында шыкырайган бир терезинин орду тургансыйт. Үйдүн ичинде ар кай жерде, ар качан какырап калган уйдун жампалары жатат. Төр жак төбөсүндө мамынын түбүндө жыгачка жаңсай салган бир чабалекейдин уясы бар. Үйдүн төбөсүнө, боорлоруна булайып чөп өсүп алган. Тегереги тизеден беде. Биздин там коруктун күн батыш жак четинде. Көчө жагында суу жүргүдөй кылып койгон тамдын бир кичине тешиги

бар. Жерге отуруп караганда, көчөдөн ары-бери өткөн адамдын аягы бу жерден көрүнүп турчу.

Күн эртең менен намаздан кайтып баратып, Мамирмазин биздикине кирди. Кирпидей тикирейген узун кашы бар, кабагы терең, чокчо сакал, кипкичине чүңүрөйгөн кара киши экен. Элүү чамасында бардыр. Көзү кандай болсо, сөзү да, кыймылы да ошондой чапчаң, жеңил, бир мүнөт тынчтык таппаган адам сыяктуу. Ары жагында куулук сактап тургандай капкара болгон ишенимсиз көзү үркүнчөөк аттай жалт берип турат. Кирип келип жаандын артынан жаңы тирилген кумурскадай, ар кай жерде кыймылдап жаткан үйдүн ичиндегилерге заматта көз жүгүртүп алды да, бизге керек боло койбогон жерден:

– Биз угуп жатабыз, жерине барган кыргыздарды орус четинен өлтүрүп жатат дейт, – деп калды уйгурча тил менен.

Бир аз ойлонуп калып артынан буларга ушундай айтсам түшүнүктүү болот деген кишиче чала-була казакчалап:

– Азыр барган мен мына балаларыңа обал гой... – деп, жооп күткөндөй Бейшембиге карады. Бейшемби:

– Азыр биз деле кете койбойбуз. Көптөн бери жол жүрүп, өзүбүз азып калдык. Бу жерге бир аз токтоп, сиздер өңдөнгөн агайындардын аркасы менен оокаттанып алып, анан жөнөбөсөк, азыр кете турган ой жок. Абалы жерибизден кабар алалы дейбиз. Орус чегине болсо жетип калдык. Эми шашылыш жок, – деди.

Базарга түшкөн малды сынап жаткандай менин башаягыма айландырып карап алып, ийинимден жогору көтөрүп, тартып коюп:

– Кетмен чабышка али жарабапсың, – деди Мамирмазин.

Өзүнүн үч уулу бар экен. Экөө катын-балалуу болуп, эбак бөлүнүп кетиптир. Азыр Мукбул деген кенже баласы колунда экен. Мунусу бойдок. Жашы жыйырма бир-

лерде бар. Көзү чоң, тартайган бойлуу неме. Ортончусу Бакырдин – атасы түспөлдүү. Бирок, мүчө курулушу андай эмес, өткөөл, мойну кыска, томурайган чыйыр жигит. Мүчөсү туташ бүткөн немедей кишиге караганда тула бою менен бурулат. Мунусу көбүнчө соодагерлик кылат экен. Быйыл Жусуп болуш деген кайнатасы менен шериктешип беш тешеге жакын апийим айдаптыр. Апийим алып Кулжага жылына барат экен.

Кечикпей Беккул, Эшпай мен үчөөбүз энчиге тараткан малдай бөлүнүп кеттик. Беккулду Мамирмазин, Эшпайды улуу баласы Шерпеден, мени ортончусу Бакырдин алып кетти. Алар уй кайтарып калды, мен апийимдин отоосуна: шаардын башына чыгып кеттим. Бу жерди «Өстөн» дешет. Чегиртке болбогон жылы элинин дыйканчылыгы көбүнчө ушул арада болот экен.

Өстөнгө барсам он чакты киши жабалактап апийим отоп жаткан экен. Бакырдин мени базарга салчудай колумдан жетелеп отуруп, түгөйү жок бир сары жигиттин жанына алып барып токтоп, менин калпагымды алып, кайра кийгизип коюп:

– Мына сага шерик, – деди.

Жигит мага таңыркагандай аңырайып оозун ачып, тула боюмдан чоло калтырбай карап алды да, артынан какшыктап жымыйып:

– Аа! Абдан тапылыпты! Өзүм үргөтүп аламан. Кел, – деди, колундагы чанжы менен солду көрсөтүп.

Жигитке караганда мен чабалдык кылдым: солдун орто ченине барганда, ал өз жагын отоп, менин алдымды таштап кете берди. Алыс калдым. Кезек-кезек:

– О, жүргүлө! – деп үнүн көтөрүп кыйкырып коюп, кайтып:

– Нан йемсээн! – деп коёт. Мени тамашалап оюнчук кылып алды.

Бара түшүп, чалкалап күндү карап коюп, калпагын ошол жакка баса кийип, чанжыны кыйкаңдатып, бир-эки шилтеп алат да:

– Ойнада-а-а! – деп созуп ырдап кетет.

Күн бешимге кулаган кезде нан жейбиз деп баары чогулду. Дандырга жабылган беш-алты калдайган жука нан келди. Ортолоп келген кезде, менин оң жагымда отурган сары жигит, калган нанды сындырып, эң үстүнө бир чоң сыныгын калтырып, кадырлуу коноктун алдынан өтүнгөндөй, кичи пейилдик менен колун ийкеңдетип, мага:

– Ал! – деди.

Баары колундагысын жеп болуп, эми жерден ала турган ирээти келип турса да, тигинин өтүнгөнү боюнча бири кол сунбай мени күтүп тура калышты. Алдым. Четинен тиштеп бир-эки чайнай электе, топурак аралашкан бир таш барып тишине кычырай түштү. Ошол замат оозумдан алып кайра таштадым. Эл дуу күлүп жиберешти....

Апийим отоосуна мен он чакты күн жүрүп калдым. Жакында бүтөр эмес. Башкалары күндө кечинде топ-топ болуп, чогулуп, ырдап, күүлдөп алып, шаарга кирип кетишет. Бирлери нашаа чегип, кызып алат. Жапан талаада жалгыз алачыкты багып, бир уйгур малай экөөбүз калабыз. Карамагыбызда үч ат калат. Аны кайтарабыз, ар кайсы жерге жаңылап аркандап, мезгили менен сугарып турабыз.

Бир күнү түшкү тамактан кийин эл эс алып жаткан кезде, мен алачыктын артында бир кумурсканын уясынан өтүп барып, жалаң этиме кийген бешмантымды жайып коюп, жылаңач болуп, битин карап отурат элем. Ошол убакта менин жанымдан бирөө басып баратып:

– Дадаң кычкырып йатупту, – деп кетти.

– Эмнеге?

– Таң.

Муну Бакырдинге барып айттым эле:

– Барып тез кел! – деди, басып баратып үңүрөйгөн терең көзү менен мага бурулуп карап.

Үй баягы корукта. Барып, ойдо жок жерден Бурмакенин өлүгүнүн үстүнөн чыктым. Мен кирип барсам, Бейшемби «мына көрдүңбү? Сени биз ушуга чакырганбыз» деген кишидей мага бир карап алды да, кайтып Бурмакенин өлүгүнө карады. Жыгылганына бир жумача болуптур. Муну мен азыр билип отурам.

Бетине бир ак немени жаап, сундуйтуп мындай алып коюптур. Ашууда жүк көтөрүп келе жатып, тыныккан немедей Бейшемби менен Элебес, эки жерде сумсайып, жымжырт тартып отурат.

Тамдын бурчунда Бурмакенин ийрип бүтпөй калтырган жип-шууларын кармалап, ушкүрүп Жанымжан отурат. Анын бери жагында бүрүшүп Ашымкан, Жумабек отурат. Эшпай келиптир. Беккул менен Бечел жок. Өлүккө жыйналып турган бар эл ушул. Бирок, кадимкидей жорук-жосундай үн чыгарып, ыйлаган бир да бири жок. Жымжырт тартып, адамды куса кылып ич бышырган жалгыз там. Опураган эчтеме жок. Эшиктин алдында, очоктун жанында бир колтуктай бактын куураганы жатат. Баягында көкөйүмдү тешип, Көк-Теректен көтөрүп келген жаргылчак жатат. Үйдүн көчө жагында, бир чуңкурда алда качан тозугу жетип, бирөөдөн калган жалгыз кепичтин тарпы жатат.

Үйдүн ичинде жайындагы чабалекейдин бир уясы али бар экен. Балапандары чыйпылдап жетилип алыштыр. Каалгасы жок эшиктен энеси шып этип учуп кирип, балдарына жем берип жатат. Ушул уяны баягыда балдардын бирөө бузам дегенде:

– Кой, убал болот. Бу да бир күн көрөйүн деген макулук, – деп Бурмаке тийгизбей койгон. Азыр уяны көрүп, ошол эсиме түштү.

Өлүктү көмүшүп коюп, мен өстөнгө кайра чыгып кеттим. Жолдо баратып Бурмакенин өлө элегинде «атаганат, эч болбосо Көлгө жетип өлсөк арманыбыз болбос эле» дегени оюма түштү. Менин алдымда, жыйырма сар-

жандай жерде эки бутун салактатып, эшек минген бирөө кетип бара жатты. Оң жагындагы корукта бир кичине кыз сереңдеп, уй тосуп жүрөт. Мына мында тердигин салпактатып, жаман ээри менен бир ат качып келип, ушул коруктун дарбазасынан чыгып алып, жогору карай салды. Бир казак артынан жөө кубалап алыптыр. Бул жаңкы ат чыгып кеткен дарбазага жаңы жете бергенде, бир уйгур жигит, дарбазаны шарт жаап жиберип:

– Наге барсе? Нимишка? – деп аны жибербей тосуп калды.

– Ойбай аке, сенин «нимишкен» бутконше ол кетип калды гой! – деди берки, коё бер деп жулкунуп. Булардын натыйжасын көрбөй калдым.

Эки айдан кийин Токмолдо менен Элебес өлдү. Бу жолу мен Мамирмазиндин бир күйөөсүнүкүндө болучумун. Үйү Байын казакта.

XX

Эгин орогу бүтө жаздап калган убак. Бир күнү кожоюну туруп: Эми бизде жумуш бүттү, сен кете бер, – деди.

Күн батарга жакын чыгып, жылдыз толо Мамирмазиндикине келдим. Жаңыдан тамак ичкени жатышкан экен. Мен үйгө кирип, бир аз отургандан кийин кызынын ал-абалын сурап алып, артынан:

– Сен Бейшеге барып келчи, алар мында, – деди Мамирмазиндин катыны.

Айтаары менен чыгып кеттим. «Мен келер замат үйгө жибириши кандай» деген сөз оюма шап этти.

Биздики ат короонун жанында, бир тамда экен. Бул мурун музоонун короосу болучу. Ушул тамга башында да биз өңдөнгөн бирөөлөр турса керек. Очогу бар, түштүк жакта бир шыкырайган караңгы терезеси бар.

Барсам Бейшемби төшөктө жаткан экен. Жанында көп какырып ботала болгон бир чылапчын жатат. Жа-

мачылуу кызыл чепкенин айкарасынан жаап салыптыр. Аттын чыласында жатып, сарала болгон бир тутам, ным шакекди түтөтүп коюп, күлгө бир быр эттире чимкирип, мурдун тартып бышактап ыйлап очоктун жанында жеңем отурат. Бир демге түшүнбөй жаткандай, энесинин жаш агып турган көзүн анда-санда жалдырап карап коюп, муңайып тартып Жумабек отурат.

Отто баятан бери быкшып жаткан шакекдин бир убакта дүр этип жанып кеткен жарыгы менен тактанын алдындагы таруудай көзүн жылтыратып, жорголоп бараткан бир чычкан көрүнө түштү.

Үйдөгүлөр жаңкы үчөө гана! Баягыда алты канат үйгө батпай бир айыл элдей опур-топур болуп жатчу көп бүлө бүгүн кайда? Ошонун баары четинен өлүп, бүтүп отуруп, аягында мынабу үчөө гана калган сыяктанат. Бүгүн өлүктөй жымжырт. Көптөн жүрүп келип, мынабу үйдү жаңы көргөнүмө башыбыздан бир кырк жыл өтүп кеткендей болуп көрүндү.

Башта мындай мен көпкө жүрүп, бир жактан келгенимде: «и, кандай» деп барар замат имерилип, сүйлөшүп калчу Бейшемби бу жолу лам деп сөз каткан жок. Мен бая кирип барып, бир аз отургандан кийин, өлүп баратып керээзин айтчу кишидей, биз жакка бир эки мертебе бурулуп, жакшы эле ыңтайлангандай болуп келди да, кайтып: «Эми койчу ары, мен да чарчадым го, өзүңөр билгиле.... Жайымды көрүп отурбайсыңарбы» деген кишидей болуп, тегири карап кетти. Көз алдындагы караңгы бурчту карап жатып, кезек-кезек бирдемелерди кобурап, жөөлүп коёт.

Бир кезде мен жеңеме карап:

– Бейшекем оору беле? – дедим акырын гана бошогон дабыш менен.

Мен муну айтканда, жеңем эми мындан ары көрө турган күнү бүтүп, өмүрдүн акыркы сааты калган кишидей колунда бир тал куурайы менен жерди чукуп, салбырап,

акырын гана жашын төгүп, үнсүз ыйлап отурган. Мага бир аздан кийин жооп берди.

– Качантан бери? – дедим.

– Көп болду...

Жашын төгүп-төгүп алат да:

– Ата дүнүйө ай! Ушундай жерге өлмөк белек!! – деп коёт каргылданган, жашыган үнү менен.

Күзгү күн жаап турган. Мен бир тыпын үйгөн, эшиги жок жайдак тамда жатканмын. Таңга жуук бир кезде кечээги кайгылуу кара тамдан жалгыз жеңемдин жалгыз муңканып ыйлап жатканын уктум... Аларды мен экинчи дүйнөдө кезиктирбеймин да. Бирок, ошондогу чындыкты жеткирип айталбасам өзүм өмүрдө күнөөлүүмүн деп санаймын.

Нечен кайгылуу кара күндөрдө жокчулукка чыдап, ушул жерге бизди сүйрөп жеткирген Бейшемби эле. «Мынча жетимди чубуртуп бөөдө кырылгыча, четинен таштап сатып кетели» деп Элебес нечен айныганда да, Бейшемби болбой көшөрүп жүрүп отурган. Бейпилчиликте көрсөткөн эрдик – эрдик эмес. Кыйын кыстоо замандарда көрсөткөн эрдик. Жөнөкөйдө кайрылган кайрымдуулук эмес, башына түшкөн кара күндөрдө кылган кайрымдуулук...

Бейшемби өлгөн соң, биз бир аздан кийин баарыбыз бытырап тарай баштадык. Жеңемдин төркүнү казактын конуртборук уруусунда болучу. Ал ошол жактан төркүнүн таап алып, жалгыз баласы менен өз жанын ала качып кетти. Эшпай Шерпедендин колунда. Беккул, Ашымкан мен – үчөөбүз Мамирмазінде калдык. Бечел болсо Бейшемби өлөрү менен жоголгон.

– Бир күнү катыны менен турганда Мамирмазин мени чакырып алып:

– Сен эртең, же бүрсүгүнү Тогуз-Булакка жөнөйсүң... Кой быйыл ошондо кыштайт. Жакшы багып кел, – деди.

– Ал кандай жер? – дедим мен.

– Тогуз-Булак... Малга жайлуу жер. Анда менин күйөөм Армолдо көчүп барат. Кызым бар. Сен ошол Армолдонун коюна кошуп кайтарасың. Тамактан ачыкпайсың. Дайындап коём. Уктуңбу?...

Ушунун эртеси курман айт болуп, мени бир күнчө токтотуп коюшту. Уйгурдун заңында улуу дамбылдалар, молдолор бүгүн түтүнгө кыдырып куран окуйт. Мамирмазин да бүгүн табына келгендей, эртең менен ашыгып, чала-була чай ичип, селдесин заңкыйтып оронду да, менин ийиниме бир бош куржунду салып алып, үйдөн ээрчитип чыкты. Көчөнүн башынан баштап, адегенде бир четтеги тамга кирдик. Биз эшиктен кире бергенде, орто жашаган бир кара катын:

– А, моллаке, келиңиз! – деп ордуна ыргып туруп, жүгүнүп сыпайылык менен каршы алды. Менин отурган отурбаганым менен жумушу да жок, айтор молдо отурду болду дегендей, тиги куттуу жерине конгондон кийин, өзү да ордуна барып отурду. Молдо торгочок түшүп, кашын серпип көздү жумуп, куран окуп жатканда, мен үстөлдө не бир турдүү кылып жасалган ширин нандарды көзүмдүн алды менен бир сыйра кыдырып өттүм. Куран окуп бата алгандан кийин молдо:

– Биссимилла, – деп бир түйдөктөлгөн нандын четинен кол учу менен чебердеп ооз тийди. Мен аны туурадым. Милдетин чапчаңдык менен өтөп жиберип:

– Оомийин, аллоакбар, – деп молдо колун жайып бата кылып, эми турайын деп жатканда, үйдүн катыны менин куржунума эки нан салып берди. Андан чыгып экинчи үйгө кирдик. Кайсы үйгө кирсек да, менин көргөнүм мындан өзгөргөн жок. Ар бир үйдөн экиден кем эмес нан алып чыгабыз.

Бир көчөнүн башына чыккандан кийин көтөргөн куржунумдун эки көзү тең шыкай толуп чыкты. Ошол убакта Мамирмазин:

– Үйгө алып барып, төгүп кел, – деп мени жиберип ийди. Беш саржандай узап калганымда:

– Тез кел! – деди. Жолдо кетип баратып, «баягы менин кайырчылык заманымда эл ушундай март болсочу» деп, бир ойлоп алдым.

Мен кайра келгиче Мамирмазин бир да үйгө кирбей мени күтүп туруптур.

– Бул күнү үйдөн кур калыш болбойт. Бул бир кудаанын берген насиби... – деп коет.

Ошо күнү шашкеде чыккан так бешимге чейин тынбай кыдырсак керек. Куржундун эки көзүн төрт жолу толтуруп барып төктүм.

Эртеси таң эртең менен төшөктөн жаңы туруп, чокоюмдун боосун байлап жатсам, Мамирмазин алактап жетип келип:

– Кана, жөнөгүн! Армолдонун кою кетип барат, – деди. Кой айдап чыгып баратсам үйдөн:

– Ачка кетти го, – деген катындын үнү чыкты.

– Нан алды, болот.

Тышка чыксам Армолдонун кою сайды бойлоп, төмөн карай жайпап бараткан экен. Бир топ жерге баргандан кийин мен да артынан жеттим. Койчусун таануучумун. Аты – Жамат, көзү көкташтай, чеңкийген, эрдинен эзели желки кетпеген, мойну ичке, куркуйган сары неме. Экөөбүз бет маңдай туруп сүйлөшкөндө, мен жогору карап калчумун. Жашы жыйырмааларда бар.

Мен коюмду кошуп жиберип, Жаматтын жанына жакындай бергенимде:

– Эй, келдиңби? – деди күлүмсүрөп оозун ырсыйтып. Мен да белгисиз бирдемеге кубанып бараткандай болом.

– Тогуз-Булакка качан жетебиз?

– Э токтамай кетсек, күн бата барып каламыс, – деди камаарабай, өз жагында кийин калып калган бир боз койду таягы менен жазгап калып.

Бир аз бара түшкөндөн кийин:

– Энди кыштай экемис жолдас боламыс... – деди.

XXI

Биз Тогуз-Булакка келгени бир айча болгон. Мында көбүнчө мал кыштаткан байлар отурат. Кышында суук кыйын болсо да, мал эти менен чыгат. Жер от. Чийдин бийиктиги атчан кишинин бою менен тең. Бир түп чийдин дүңгөсү кубак келип, башына турган бубактар салаңдап, кой аралаганда жонуна куюлуп турат. Коён десең ушунда. Бир жерден он-он бештен чубайт. Койлор жаңы келген кезде коёнду көрүп дыркырап жөнөп берчү эле. Эми көнүп калган. Капыстан чыга түшүп, чуу койгон коёндон селт этип коёт да, кайра башын жерге салып оттой берет.

Жолдошум күндөгү адаты боюнча алдынан атып жөнөгөн коёngo:

– Айт! – деп калып таякты жиберип алат да, кайтып: – Кап, сенин! – деп тийбегенине кейип калат.

Коёngo калганда колу түз. Кээде көздөп туруп урганда, таяк таамай барып чийге тийип калып коён кутулуп кетчү. Бир итибиз бар. Бирок, жарамсыз. Качырып кирген коёнон бир аз барганда жоготуп жиберип, капыстан кезиккен экинчи бирөөнү кууп кетип, андан да кур кайтат.

Бир күнү атайын чыгындык. Коёндор жазатайым качып калган учурда жолсузга салбаса, көбүнчө өздөрү жасап алган белгилүү жолдору менен жүгүрөт. Чийди кырчып жол салып алат. Жамат бир чычырканактын түбүнө бөгүп калды да, мени коён айдаганга жиберди. Кеттим. Чий аралаш чыккан бир калың карагандын артына чыгып:

– Айт, айт! – дегенимче болбой, булак-булак ыргып, көп коён жабыла качып жөнөдү. Жамат тосуп туруп калганда таяк алыс кетти. Бери жактан дыркырап бараткан коёндор аны көрүп калып, үркүп жолдон чыга берди. Кийинки жолу урганда бирөө будаланып барып оңолуп кетти. Мен коёндун жатактарын таяк менен салгылап,

өлчөп чыгарып турам. Бир сапардан жети-сегиз коён бир чубады. Ошол топто кетип баратып, жолдошумдун тушуна барган кезде бирөө жалп этти. Чокмор таамай тийди белем, жүнү бурк эте түштү. Мен жетип барганымча Жамат коёндун арткы бутунан көтөрүп алып:

– Жыктым! – деп ырсайып койду.

Ошол замат терисин сыйрып, бир чоң чийдин түбүнө от коюп, күлгө будалап кактап жибердим. Этти жеп болгондон кийин карасак, бети-башыбыздын чоло жери жок. Жаматтын мурду көө болуп жүрөт.

Кеч кирип кетти. Чачылып жайылып жаткан койлорду ышкырып жыйнай баштадык.

Армолдонуку айылдан обочо бир жалгыз боз там. Жанында бир боз үйү бар. Мында согумдун эти турат. Жамат экөөбүз ушунда жатабыз. Боз үй кой короонун эшигинин алдында. Армолдо бир семиз бээни союп таштап, өзү Кулжага кеткени көп болду. Үйүндө бешиктеги жалгыз баласы менен катыны гана калган. Өзүнөн катыны көп жаш, ары кетсе жыйырма бештерде деп айтарлык чарчы бойлуу, көзү капкара, бети тоголок чымыраган кара катын. Сөзгө сараң, өзүнүн керегинен артык унчукпайт. Тышка чыкпай, отту жагып салып, узунду кечке мештин маңдайында отурганы отурган. Эртели кеч үйдө болгондо мешин жаккан, чайын кайнаткан биз. Өзү болсо тамагын таптап ичип, ысык үйдө ырахаттанып отурганды гана билет. Кечке аязда жүрүп ачыгып келсек да, биз мезгили менен тамак ичпейбиз. Эртең менен кеткен бойдон кечинде келип бирдеме жалмайбыз. Өзү болсо шашпай отуруп алып, тамакты жайланып ичип болгондон кийин, анан бизди чакырат. Эт салса шылдыр шорподон башка артпайт. Мунусуна да чыдаар элек. Биз жей турган эленбеген кара нанды кайра-кайра жасагандан эринип, көп кылып бир жасап алат да, сактай берип анысын көгөртүп салат. Күндө көгөргөн чирик нан жейбиз.

Ушу жоругуна чыдабай кетип, бир күнү үйдөн чыгып баратып, өзүнө чала-була угуза, Жамат:

– «Ач кадырын ток билмейди». Биздин көргөнүмизди ози бир күн көрсө кайтер эди? Ай, кудай жазанды бергир!.. – деди.

Бир күнү эртең менен тамакка отуруп жатсак алдыбызга көпкөк болгон бир-эки нан келди. Чирип кетиптир. Күндөгү жеп жүргөнүбүздөн да бөтөн. Арасында пахтанын майдасындай үлпүлдөгөн бирдемелер илээшип жүрөт. Адам жей турган эмес. Катынга өчөшкөн болуп, экөөбүз эки табакка толтура туурап, чайга чылап алдык да тышка чыгып, итке куюп бердик. Ит жыттап алып басып кетти. Жамат жаны кашайган кишидей эшикти ачып туруп төрдү көздөй каңк-каңк эттирип табагын ыргытып жиберди. Ошону менен ачка кеттик.

Мамирмазиндин бул кызы кесең кан чыкпай турган бир жез тырмак эле. Бул тууралуу энеси да «ушу кызым абдан сараң» дечү.

Жалган түш ченде өз жагымдагы койлордун четин кайра жапырып таштап, Жаматтын жанына басып келдим. Анын кабагы бүркөк, ээрди кеберсип кеткен.

– Эртең менен сага эмне болду? – дедим.

Желки болгон ээрдин жалап, өзүн карай тырсылдап оттоп бараткан боз токтуну «киши» деп алып:

– Тукуму куруп кетсин онун! Оган бизде бир, ит де бир болды, – деди.

– Ушинткенибизди билер дейсиңби? Табагын ыргыткандан көрө кылганын көзүнө айтканыбыз жөн эмеспи?

Ушуну айттым да, бекер турганча мен бир аңгеме салып кеттим. Илгери бир бай оруска жүрүп, тамакка келбегенимди кеп урдум. Байдын кеңирилигин, молдугун айта келип, угуучумдун көз алдына не бир түрдүү тамактын жети атасын тизип өттүм. Булардын ичинен көбүнчө бал менен майга түрдөп бышырган ширин нандар кулагына жагымдуу тийип жаткандай болду. Жамат менин

сөзүмдү ыкласы менен тыңшап туруп, улам шилекейин жерге түкүрүп коёт. Бир кезде:

– Токташы! – деп мени төшкө түртүп алып, көзү чакырая түшүп: – Каскыр улып жатыр, – деди.

Тыңшай калдык. Элсиз талаада, көрүнбөй муңдуу кылып улуп жаткан топ карышкырдын чуусу чыкты. Менин уккум келет. Экөөбүз койдун эки чети менен тез жүрүп отуруп, алдына чыктык. Эчтеке көрүнбөйт.

Талаа көңүлсүз. Мелтиреген эни-чети жок боз талаа. Күндө көргөн күнүң бир калыпта болот да турат. Эч бир өзгөрүш, жаңылык жок. Бар көргөнүң аңгыраган боз талаада жайылып жаткан кой. Абактыда жатып зарыккан туткундай ичи бышат. Кулак кескендей жымжырттыктын ичинде кечки күнгө чагылышып, көзгө бүлбүлдөгөн закымды карап туруп, аркыл ойго кетем. Ушул күндөн кетсем, алдан бир жаңылыкка кабылчудай болом. Бир калыптагы жымжырттык бузулуп, тезинен бир жаңыдан дүйнөгө кезиксем дегендей болом. Бул өмүр бир көңүлсүз, супсур көрүнөт. Кээде кыялданып келип жакын арада мындан куткара турган алдымдан бир белгисиз эркиндик элестеп тургандай толкуп, өзүмдү бактылуу сезем. Ушундай белгисиз ойлорду эш кылып, кезек-кезек койдун четине Жамат экөөбүз баш кошо калган жерде, мен:

– Ушул күндөр бат эле өтүп кетсечи? – же болбосо: – Жакында жазды көрөр бекенбиз! – дегенди айта берер элем. Жамат мунумду жаратпайт.

Дагы бир күнү ушуну кайталап айтканымда:

– Ай... Акмаксын да... Омириндин тез өткенин тилейсиң, – деди.

Ошол замат мен:

– Тез өтпөгөндө ушул өмүрүмдүн эмнеси кызык сага? – деп жооп күткөндөй бетине карадым. Муну айтып коюп, артынан «ушул өмүргө өзү ыраазы болсо керек» дедим ичимден.

Тамак өпчәп. Жарытпайт. Бир күнү жаныбыз каша-йып, боз үйдөгү алабакандан эт кесип алып, чокко бышырып жедик. Жатаар кеч болучу. Үч баканды туура-сынан коюп, туздаган этти шыкай илген. Казы-карталар сүрсүп, тоңгон муздай буртуяп турат. Жамат байпагынын кончунан учтуу бычагын сууруп алып, ар кайсысын бычактын учу менен түртүп коюп, анан мага карап туруп:

– Кунуң кеткен ит, мыналардан бизге кыштай бир тистетпеди ав!

От май каңырсып, үйдүн ичин каптап кетти. Жамат этти аралап, али кобурап жүрөт.

– Көзү тоймаган кунсыз! Озин бермеген немени биз бийтип жейик. Эн болмаганда сорпанын майын да калпып аласын. Биз болсок, аязды-аяз билмей мындаган койдын артында сандалып ач журмиз. Сен болсоң барин жыланша сорып, ырахаттанып ыстык үйдө жатсың...

Дагы бир түнү ушинтип жатсак, майдын жыты менен келип, катын көрүп койду. Караңгыда ары жакта өзүнүн там үйүнөн басып келип, боз үйдүн жыртыгынан шыкаалап, көзүн жылтыратып туруп:

– Бул силердин эмне кылып жатканыңар? – деди. Унчуккан жокпуз. Жамат экөөбүз бир-бирибизге карадык да тим болдук.

Катын кирип келип, бир эсе бакандагы этке, бир эсе отко карап алып:

– Андай кылбай жүргүлө! – деди жүзүн суутуп.

Ушул жерде бир түтүн казак отуруучу. Үйү биздин кой короонун артында. Үйдүн ээси кыркка жакындап калган бир жесир катын. Он экиде бир эркек баласы бар. Экөөнүн мандайына бүткөнү бир ноопаз, үч кой. Жамат экөөбүз кээде түн ичинде бошой калганда барып калар элек. Катын ачык-айрым, жалпылдаган неме. Биз барганда бүлөсүндөй ачылып, жапылдашып калат. Биз да жыргап калабыз. Кээде жарым түнгө чейин кобурашып отура берип, түндүн кандай өткөнүн да сезбейбиз. Кыш-

тын узун түнүндө капкайдагыны кожурашып отуруп кайтканда тойдон таркагандай, көптөн берки черибиз жазылып, сергип калар элек. Эрмегибиздин көбү жесир катындын баласы болучу. Кээде Жамат экөөбүз ушунун талаадан ноопазын минип, кетип бараткан жеринен кармап алып, өлөң айттырчубуз.

Баланын төрт-беш ооз бир өлөңү бар:

Ойда жок келем деген осы жайга

Кедейлер жалданып жүр бирден байга.

Каңгырап, жетим-жесир сая таппай,

Биз болдук быйылкы жыл ар бир сайда...

Ушуну айткан сайын энеси:

– Осы карагым аман жүрсө болды маган. Куу дуние кимге опа болар дейсин... Айналайын карагым! – деп коёр эле.

Бир күнү Жамат экөөбүз келип, ушунда жарым түнгө чейин отуруп калдык. Ары жактан дагы бир байдын койчусу келди. Баары беш-алты кишидей болдук. Мен эшиктин алдында каптагы тезекти жамбаштап отурам. Колмотодо чок күйүп болуп, акырын гана карарып, күнүрт тартып барат. Үйдүн ичи кобур-кобур. Аңгеме жүрүп отуруп, бир иретте биздин кожоюн катынга да тийип өттү.

– Апырым ав, тамак сога кайтип сиңеди экен ширкин!... Ози типти бир кыймылдамай отурады гой, – деп калды жесир катын, Жамат экөөбүзгө кезек менен карап.

– Ийе, уйден жылмайды..

Катын бул жөнүндө кепти узартып калды:

– Ози де бир адамга жылдызы жок, тугин салган неме экен. Осы алты айдан бери авыл отырып бири-биримиздин уйимизге кирип көргөн жан эмеспиз. Адамдан осынша безген не деген жан ози? Онан баскалар казан асбаяк, соган күнү калып отурган жок гой. Сол куу пейил неме сендерге да жонди тамак бирмесав деймин...

Эми муну таштап коюп өлөңгө кирдик. Баарыбыз кезек менен айтууга убада болду. Буга мен унчукканым жок. Адегенде жесир катындын баласы баштады. Баягы биз угуп жүргөн өлөң. Мага кезек келгенде:

– Мен билчү эмес элем, – деп тарткынчыктай баштадым эле:

– Ие билесиң, айт! – деп жаалап жиберисти. Аларга кошулуп Жамат бир жактан:

– Кыргызыңша жырла, – деди мени карап жылмайып. Кызып турган соң амал жок, бирдеме дедим.

Булдурап көзүм тунарды,
Жакшылык болор күн барбы?
Кимге айтамын, ким угат,
Ичимдеги арманды?
Ар кимибиз бир сайда.
Адашып калдык ар кайда.
Амал куруп турганда,
Кимден болот бир айла?...

– Баса, сенде бар! – деди бирөө мен айтып токгогондон кийин.

Менден кийинки кезекти таштап коюп, мени менен эми таанышып жаткандай тарыхыма кирип кетишти.

– Бу жерде кимиң бар сенин? – деди жесир катын мага үңүлүп карап. Айтып бердим. Менин ар кай жерден сүйлөгөн, чачыранды сөзүмдү, алар дитин салып угуп турду.

– Жериң каерде деги?

– Каркырадан бир күнчүлүк ары – Ысык-Көл деген жер болот, – дедим.

– Нече кунде жетеди? – деди ары жактан келген байддын койчусу.

– Билбеймин. Бияктын жолун көргөн эмесмин.

– Каркырадан ары күндүк болса, бу жерден Каркырага үч конуп жетеди. Төрт күндүк жол экен, – деди Жамат менин сөзүмдү түзөтүп.

– Бу жерде карасатын жакының жок экен да? Энди жериңе кете алмай калганың гой?

– Көрөбүз го...

– Аман болсаң, болганы бейшара! Эр жетип алсаң бир күнү сартты тастап кете берерсиң... – деди жесир катын мага жаны ачыгандай.

Булардын сөзүнөн корутунду чыгарганда: бүгүн бул үйдө менден өткөн шордуу жок сыяктанып көрүндү. Ушул отургандардын эң шордуусу мен болуп, алар мага караганда бир бакыттуу немедей туюлду...

Бир кезде тышка чыктык. Жылдыздарга карасак түндүн далайы болуп калыптыр...

Жаз чыгары менен Армолдонукунан койду бөлүп, того чыгарып кеттик. Эртең кой менен кетем деген түнү мен таң атканча чыrm этпей какыйып чыктым. Улам бир жагыма оонаймын. Уйку жок. Түн – жыл көрүнөт. Бүгүн таң атса бир бакытка жете тургансып, көңүлүм толкуп, алда кайда бир белгисиз нерсеге сүйүнгөндөй бол-лом. Түн караңгысында, көзүмдү бир жумбай кыял басып, жалдырап карап жатам. Тышта бирдемелер шыбыр-шыбыр болуп, кайра басылып калат. Катарымда жаткан Жаматка караймын. Ал жаман тонун баса жамынып эчтемеден капары жок корулдап, уктап жатат. Мага караганда, бул туткунда калган бир бактысыз немедей көрүнөт. Анын келерки тагдырын ойлоймун. Ай бечара!...

Эртең менен койду айдаганы жөнөп жатсам:

– Кош энди. Кыштай даамдес болдук... – деди Жамат.

XXII

Кийинки жылы Мамирмазин коюн өз колуна кыштатты. Күндө тоого жаям.

Ушу жылы күздөн тартып, эчкиге кара өпкө келген. Мамирмазин эчкилүү бай, койдон эчкиси көп. Эки, үч ай

ичинде кара өпкөдөн бир тобу кырылып кетти. Быйылкы кара өпкөнүн тушунда мунун көбү эчки болуп калганы, менин таалайымдан болгондой көрүнөт. Ар бир эчкинин өлүмү жаныма ийне жанчкандай батат. Талаада жүрүп бирөө кекейип, оттобой туруп калса – анын айыгып кетишин күйөрман кишимдей тилеймин. Кожоюндарым бул кырсыкты менин кара жолтойлугумдан болгондой, менин ичимде бир ала курт бардай көрүшөт. Мамирмазин өзүнүн багына кирип мага күндө бир жаңы таяк кесип чыгат. Күндө таң эртең короодон чыгып баратканымда: «Капыр ушунун эмнеси бар» деп күмөн санагандай, ала көзү менен артымдан карап калат. Анын шектенип карап, акырайганынан атып жибергени жеңил өңдөнүп, эшиктин далдаасына киргиче беш саржан жер алыс көрүнүп, кыйпылдап отурам.

Бир күнү кожоюnumдун бир жакшы көргөн кара төбөл эчкиси талаадан ооруп калды. Эртең менен болучу. Бир кезде карасам, көзү өлүмкү тартып, чөп кыркпай кекирейип, койдун бир четинде туруп калыптыр. Эчкилеринен муну бөтөнчө жакшы көрүүчү.

Эчкилердин көбү ушунун тукуму. «Ак жолтой өзү», – деп катыны кеп салып отурар эле. Чөп жесе жазылып кетчүдөй, артынан делдектеп туруп калган жеринен улам козгоп айдап коём. Ал көңүлдөнбөй туруп, башын жерге жакын алып барат деле кайтып «жок, жүрөгүмө барбайт» деген немече бир тал чөп кыркпай, көзүн үргүлөтүп, кайра кекейип туруп алат. Кечке алек болдум.

Кечинде мен барганда Мамирмазин тышта туруптур. Алдынан чубап, кирип бараткан койго көзүн алактатып кыдыртып, өткөрүп жиберди да, кирпичин тез-тез кыйпылыктатып:

– Бүгүн аманбы? – деп сабырсыздык менен мага карады.

Ошо замат жооп бере койбой басып баратып таягым менен тай туягымдын карын каңк эттирип, кагып калып:

– Кара төбөл ооруп келди, – дедим кылмыштуу немедей болуп.

Мен койду короого камап, эшигин бекитип жатканымда Мамирмазин үйүнө кирип кетип, катыны менен күңкүлдөшүп калды. Катуурак сүйлөгөндө сыртка угулуп туруучу. Катынынын жашы кырк чамасында. Чекеси, көзүнүн тегереги, эки жаагы калың бырыш. Бети жайык, эрди жука, көзү акылдуу адамдыкындай караган, тилдүү неме. Эрине караганда бул ойлонуп сүйлөгөндөй, сөзү салмактуу. Көздөгөнүнө жеткирип айткан уу тили бар.

Эшикте жүрсөм, аш үйдөн бир кезде:

– Бул капыр, кара жолтой болду го? – деп алып, артынан, – аркыны тамак ич деп кой? – деди катыны.

– Кимди? – деди кызы.

– Муканды.

Булар бизге өздөрүнчө ат коюп алган. Эшпайды – Эшпан, Беккулду – Беки, мени – Мукан, Ашымканды – Ашы деп чакыруучу.

Кирип, эби жок колжойгон чокоюм менен эшиктин алдына, сары чылапчынга жакын барып отурдум. Башынан энчилеп койгондой менин ордум дайым ушул болучу. Мамирмазин, катыны, Мукбул, эки кызы, эркек баласы болуп төрт-беш киши бийиктиги карыш келген жапыз үстөлгө тегеректеп отуруп алып, жабырап тамак ичип жатышкан экен. Беккул менен Ашымкан жок. Сукта, жылууга кирип ысык кесме колума тийгенге боюм чымырап, сүйүп барат. Кесме ортолоп калган кезде эки жагымдан самсаалап тер кетти. Улам агып келе жатканда тонумдун этегин кайрып келип сүртүп коём. Тамак ичип жатышып, эшиктин алдында отурган мага катыны экөө кезектешип, анда-санда бир суроо берип коёт. Мага карышкыр көргөндөй карашат. Баарынын алдында байлаган койдой мен отурам.

– Бул эмне, күндө бири ооруп келет? – деди бир кезде Мамирмазин мага карап кабагын түйүп.

– Мен кайдан билейин. Малга келген бир кырсык да...

– Өлүп отуруп бүтө турган болду го! Бу сенин эмнең бар? – дейт катыны.

– Эчтекем жок...

Мага билдирбей өздөрүнчө кобурашып кетип артынан:

– Сен бирөөгө кошуп кайтардың беле? Айтчы ошону! – деди Мамирмазин.

– Эч бир койго кошкон эмесмин.

Биз ушинтип отурган кезде короодон бир эчки бакырып калды. Тамак ичпей таш ичкендей болуп, колумдагы ашымды таштап жиберип тура жөнөдүм. Баягы кара башыл эчки! Мен жеткенде дагы бир бакырып, буттарын бир-эки ирет серпип алды. Артымдан Мамирмазин жете келип:

– Эмне болуптур? – деди көзү бакырайып. Ага берчү жооптун ордуна, өлүп жаткан эчкини көрсөттүм...

Ошондон кайтып үйгө келгеним жок. Өлгөн эчкини жайланыштыргандан кийин бардым да баягы Бейшемби өлгөн тамга кирип, караңгыда түйшөлүп барып жата кеттим.

Эртеси Мамирмазин мени багына ээрчитип барып, өрүктүн жыгачынан бир таяк кесип берди. Таяк бутактуу кадимки дубаналардын аса-мусасынын өзү! Аны берип жатып:

– Сага кандай таяк түтпөйт кысталак! Ме мына муну бысмылда деп тутуп, сындырбай алып жүр. Мындан бөлөк таяк алба! – деди.

Койду жайып кете бердим.

Мен мынабу кырды аша бергенде, тээтиги маңдайда алыста жыбырап кой жайылып жаткан бадалдуу бийиктен бирөө заңгырап сайды көтөрүп коё берди. Тааныймын – Жоломан. Бул өзөндө мындай обон салган койчу

жок. Кандай алыста, кайсы кырда жүрсөм да мунун үнү белгилүү – баягы экен дейсиң.

Бул Элакул деген байдын койчусу эле, өзү казак. Кайтарган кою миңге жакын. Жоломан бир топ менден улуу да, чоң да, мага караганда көптү көргөн, көөнөргөн немедей. Бирок, ал мени баласынтпайт, мамилебиз теңтуш кишилердей. Экөөбүз кошулган жерде көптөн тааныш немече бири-бирибизден кенедей сыр жашырып калбай сүйлөшөбүз. Кээде койду токтотуп жайып таштап кезек менен жомок айтабыз. Жоломан ошондой, ал канчалык айтып жатса дагы бир түгөнбөй, улам ары жагынан табылып тургандай болот. Өзү болук кызыл жүздүү келген бети топтоголок, көзү кыраандай жайнаган эр көңүлдүү неме.

Анан чиркин обону! Чынымды айтайын, мен андай обонду экинчи бирөөдөн укканым жок. Мунуку өзгөлөрдөй жалгыз гана адамды жашытып, ичке муң түшүргөн кайгылуу карандай арман эмес. Кайта көңүлдү көтөрүп, кайгыдан алып кайрат бергендей эркин эле. Үнү алда кайдан таанымал. Бадалдуу бетке миң койду жайып таштап, өзү тоонун кылда башынан таягын таянып эңиштеп туруп алып, теңи жок бийик уккулуктуу коңур үнү менен сайды жаңыргып бирде көтөрүп, бирде калтыратып барып, салып кеткенде дүйнөдөгүнүн баары мырс этпей, жалгыз ошону тыңшап тургандай болуучу.

Ушунун обонунда бир терең сыр бардай, кечке жакын сайды жаңыргып салган эркин обону менин жүрөгүмдү козгоп, касирет-кайгыдан бошотуп, алда-кайда которуп, сергитип таштачу. Атам замандан берки армандын күнү бүтүп, эми алдан бир белгисиз эркиндик элестеп тургандай болуучу.

Жоломан күндө ушул. Кээде күңгөй-тескей болуп койду бет маңдай жайып таштайбыз. Койлор табылгынын арасында тескейдин карын тээп, айлана жымжырт тартып, мыдыр этпей токтоп калган кез болот. Ошол кезде

Жоломан акең заңгелдин башына туруп алып бир коё берет дейсиң! Ошо мүнөт талааны безеп турган таасирдүү бийик үнүндө бир түрдүү сыр бардай. Мени сагыныч жайлап, көңүлүм толкуп, алда кандай бир белгисиз талапка талпынгандай боломун. Экинчи чыкпачудай мунарып батып бараткан күн ого бетер таасирленип, алда кайдагы өткөн күндөр эске түшүп, дүйнө бир пулдук көрүнүп, өмүрүм түштөй элестеп, алдыма бирдемелер каршы туруп алгандай болор эле.

Бир күнү Жоломан экөөбүздүн козубуз кошулуп кетти. Мен койдун алдына жаңы жетип, бөлүп таштайын деп жатсам ал:

– Бара берсин, кечинде бөлүп аларбыз, – деп койду.

Койлорду жогору каптатып жиберип, өзүбүз сайдын аягында калдык. Бекер турганча көр-жердин башын чатып, аңгеме козголду. Экөөбүз тең таягыбызга өбөктөп бет маңдай турабыз.

– Сага кожайының калай карады? Тамакты жөндөп береми? – дейт Жоломан.

– Жарытпайт. Бир жез тырмак келини бар. Менин кунум ушунун колунда. Кишинин ачка жүргөнү менен жумушу жок. Былтыр кичине түзүк эле. Быйыл эгини болбой калгандан бери, ого бетер куну кетип калды. Тойсоң да, тойбосоң да бир чыны кесме. Эчкисине кара өпкө келе баштагандан бери мындан бетер куну кетти. Сеникичи? – дедим мен жогору карай өрдөп бараткан койдун карап коюп, кайтып анын бетине карап.

– Меники эртели-кеч убак тамагын тойгуза береді. Тамагы кеңири. Азыкты гана аз алам...

– Анда жакшы экен. – Сен, усу Мамирмазиндикинде дагы эки-уш инилерим бар деп эң кой. Оларындын күнү не болуп жатыр? – деди Жоломан, бир аз үнсүздүктөн кийин.

– Аларды мен анда-санда гана бир көрөм. Кечинде барып жатып калам. Эртең менен өзүң өңдөнүп таң за-

арынан чыгып кетем. Кээде тамак ичпей кетсем да унчу-гушпайт.

Көзүн ирмебей бир азга бутун тиктеп ойлонгонсуп туруп:

- Сага солоруң кыйын экен гой! – деди.
- Ооба, баарынан ошолордуку кыйын...
- Эч нерсе эмес...

Ушул шаарда Ахмед деген дагы бир койчу бар эле. Өзү отуз бештерден ашып калган. Алыстан караганда байкалбаган, берекесиз сакалы бар, жапалдаш сары жигит. Жаңыдан бир асыл буюм таап алып, кубанып тургандай кыбындаган көзү дайым күлүп туруучу. Ак-Сууда бул малай жүрбөгөн уйгур аз. Койчулардын арасында биз муну көптү көргөн бир карыядай көрөбүз. Койду кандай жерге жайса токтоорун, асманга карап алып күндүн ачылаарын, бороон болорун, карышкырдын кай мезгилде түлөөрүн – баарын беш колдой билет. Колу майда барат иштерге чебер. Жанынан ийне үзгөн жан эмес. Кементайын, шымынын жыртык-тешигин талаада отуруп өзү жамап алат. Качан болсо да кементайынын ичиндеги жеңи жок чолок жамаачылуу кара күрмөсүнүн бир чөнтөгүндө ар түрдүү курак жип, кийимдин өөндөрү жүрүүчү. Кээде кементайын чечип, күрмөсүн, шымынын алаасын, кашаттарын көрсөтүп:

– Мине, осыларды озим жамап алдым. Катыным болмаган соң кайтесин? – деп жылмайып күлүп коёр эле. Ишмекер катындыкынан мунуку түк айырмасы жок. Жамаачылар эби менен кыйышып, тигиштери жымылдап турат.

Жоломан экөөбүз турсак, бул күндөгү адатындай:

– И, турган экенсиңдер, – деп тетигиндейден күлүп жаңкы жерде бизге басып келди.

Үчөөбүз кошулгандан кийин, койдун артынан басып жогору карай жүрдүк. Сайдын орто жерине барганда кайра кыялап, жонго чыктык. Ахмед кобурап барат. Бир кезде көзүн шыкшыйтып, чыгыш жакты карап алып:

– Бүгүн боран болар мекен а? – деп койдү.

Жонго чыгып бир чоң кара таштын түбүнө кобурашып, бир аз отургандан кийин, ордумдан тура калып:

– Үшүп кеттик го – деп жибердим эле:

– Эндеше нан жесек жылыңар бекенбиз? – деди Ахмед өзү да баятан бери менин абалымда турган немедей.

Ахмеддин жүзаарчысын жайып коюп, белге түйгөн бирден наныбызды чечип алып, үч жактап туурап кирдик. Наныбыз бири-бирибиздикинен оодук-кыйдыгы кеп эмес. Ахмеддин наны саал жукараак экен. Анын үстүнө четинен кетип жеп коюптур. Жоломандыкы калыңыраак, айтор эмнеси болсо да баары тең ортого түшүп кетти. Эми мындан аркысын темпке карай ар ким өз багыбыздан көрмөкпүз... Кеч кирип келе жаткан кезде Жоломан экөөбүз коюбузду бөлүп алып, жон ылдый жөнөп бердик. Ахмед өз жагына кетти. Мен алдыга түштүм. Жер алай-дүлөй түшүп, кардуу бороон дүйнөнү бийлеп турган. Бети-башыбызды тумчулап араң жүрүп келебиз.

Ошентип келе жатып, бир кезде мен артыма бурулуп карай бергенимде, бир үч карышкыр булак этип жонго чыга түшүп, так Жоломандын коюнун тушунан качырып сала берди. Мен көрө коюп чыйылдаган жапыс үнүм менен кыйкырып алдым эле, бирөө жалт кайра тартты. Жоломан көз алдында болуп жаткан окуяны ошого чейин көрбөйт. Ал кулак мурдунан чолоо жер калтырбай тумчуланып, тебетейин көзүнө баса кийип алыптыр. Жерди карап келет.

Аңгыча эки карышкыр эки-үч койдун куйругун жутуп жиберип, бирден койдү бөлүп алып сайды карай зыркыратты. Жоломан ошондо гана көрүп, узап кеткен карышкырдын артынан айкырып эми жөнөдү. Карышкырлар алактап анда-санда жалп этип артын карай коюп, алдындагы койдун куйругун кызыл-ала кылып кыйратып кетип баратат. Артынан кыйкырып кууп кетип бараткан койчуну тоотушпайт. Жоломан сайга кирип жа-

кындап калганда гана кырышкырлар койду таштап жиберип, аркы бетке аткып чыга беришти. Шашпайт. Кайта кылчактап карап коёт. Кар кызыл жаян болуп калды. Үч койду жаралап кетти. Бир койдун куйругу шеңгилдей жартысынын азы гана калыптыр...

Эртеси келсем Жоломандын кабагы бүркөө. Бүгүн күндөгүдөй эрмектешип, сайды көтөрүп обон салган жок. Мага да көңүлсүз болду. Ал да унчукпайт. Кыязы, кечээ кожоюуну урган белем! Бети көгала, мойнунда бир айрык бар.

Кечке жүрүп бар айткан сөзү:

– Кечээ көрөр замат неге айгаламадың? – деди мага, кабагын бүркөп туруп.

– Айгайладым гой! Өзүң бөркүндү көзүңө баса кийип алып эшитмедың. Каскыр авелде ушев еди, ман айгайлап жиберген соң бири кайра тарткан. Оның үстүнө боранда давысым катты эстилмей жатты... – дедим мен казакчалап.

Ушу күнү кечинде менин коюма четтен бир жолбун кой кошулуп келди. Жоломандыкы эмес, бөтөн. Аны катыны менен кеңешип туруп, шарыяттын бирдемесине жөлөп коюп, Мамирмазин түн ичинде союп алды. Бул күнү Мукбул үйдө жок болучу. Чоң шамшарын курчутуп жатып:

– Бар, жетелеп кел, кудай өзү кечирет....? – деди мага Мамирмазин. Мен койго баратып: «Ушунча малы туруп молдо башы менен ушундай кылат экен ээ» дедим ичимден. «Эгер эчкиси кырылбаса мындай кылбас беле?» деп жана оюма кетти.

XXIII

Жаз чыккандан кийин мени кара жумушка салып, Ыйманкулга кой кайтартты. Ыйманкулдун мында келгенине бир жарым жыл болот. Казак бала, бою мендей, көзү бакыракай, мурдунун учу талпагайыраак, кашы-

нын үстүндө кыйгач сызылган тырыгы бар, боз жалпак бала. Ушул Ак-Сууда бир агасы бар болчу. Ал Ыйман-кулду Мамирмазинге тапшырып коюп, өзү жаздын алды менен Жаркентке көчүп кеткен.

Кош айдап жаткан кез. Бу жердин элинде чанда биринде болбосо амачтан башка жер түртө турган нерсе болбойт. Байларында да ушул. Ак-Суунун аягындагы боз топурактуу мейкинге түшсөңүз, ар кай жерде арымы жок амачтарын чокчондотуп кош ат менен жер айдап жүргөн элди көрөсүз.

Ушундай коштун бирин мен да жетелеп жүргөм. Амачты Мукбул кармайт. Кошко киргенибиз көп болгону менен айдаган жерибиз чамалуу. Таң заарынан кирип, жылдыз толгончо жүрсөк да бир арбыбайт. Куураган амач укум жер албайт! Керээли кечке бир жерде кайра-кайра тегеренип жаткандай болосуң. Оң колумдагы күрөң ат булкуп алганда, башы менен бирге кетем.

– Тарт! – деген ачуу кыйкырык менен кайра тырышып-тырмышып тарткан болом. Түн ичинде уйкуда жатсам да артымдан бирөө «тарт!» деп дайым ашатып сөгүп жүргөндөй болот. Килейген чым менен уруп жиберет. Мен чымдын эпкини менен көмөлөнүп барып кайра турам. Кошту токтотуп коюп, Мукбул көзү бакырайып, ата-энемди кыйратып сөгүп, муштумун камдап мени көздөй басып келет. Чочуп ойгонуп кетсем, эчтеме да жок.

Кечинде болсо эки колум карышып, далым көтөрүлбөй калат. Өзүм да көптөн бери сасыктумоолоп жүрөм. Мурдумдан суу токтобойт, каңылжаарым какшып, башым каңгырайт. Денем чыйрыгып, көзүм тунарып, жаным жер тартып туруп алат. Жатмак кайда? Жадаганда мурдумдун суусун алууга мурчам жок. Керели кечке эки колум делдейип, эки жакта тизгинде.

Үрөн алып келем деп, Мукбул бүгүн кечинде үйгө кеткен. Элсиз жалгыз талаада жалгыз күрөң ат экөөбүз калдык. Асманда таруудай чачылган жылдыздар жымың-

дап, карангы түн кирди. Мен аттын алдындагы чөбүн оңдоп коюп, жем берүүчү таарды жамынып амачтын жанында бүрүшө кеттим. Айланама караймын. Шаардын анда-санда жеринен жылтылдап от чагат. Мынабу бир эбаккы бирөөдөн калган бузулган жалгыз тамдын жанында эмдигиче кетпей топурап бир топ эшек жүрөт. Айгырлары аңгырап алыша түшүп, бири-бирин тырактап куушуп кетет. Мага караганда ушул эшектер боштондукта жүргөн өңдөнүп көрүнөт. Жаздын коңур салкын жели жүрдү. Алда кайда бир балчык сууларда бакалардын чардаганы угулат. Менде уйку жок. Караңгыда, алда бир жерден карышкыр улугандай, көзгө көрүнбөгөн бирөөлөр жашырын бирдеме деп шыбырашып жаткандай элестейт. Караңгы түн жымжырт тартып, бирдемени тыңшап турабы... Кошту бир айдан ашык айдасак керек. Мунун артынан арык чабуу, сугаруу келди. Жер ак топурак келип, бул эл эгинди кеминде үч сугарып алат.

Ушундан тартып үйдү кезек-кезек гана бир керүүчү болдум.

Качан да мен талаадан келген сайын Ашымкан карындашым эшикте жалгыз томсоруп, карагаттай мөлтүлдөгөн акылдуу көзүнөн акырын гана мөлтүлдөтүп жашын төгүп отурганын көрөр элем. Ал башкадан айла болбой, бир мени күтүп отургандай, качан мен келген сайын жетим козудай жүдөгөн жүзү менен алдымдан чыгып, арыз-муңун мага даттанар эле. Ушул байкуш армандуу жашын алдыма тартып, менден эмне жардам болот деп ойлойт экен!

Бир күнү дагы талаадан келсем эшиктин алдындагы бозоргон кирпичке көчүгүн коюп, тоону карап муңайып отуруптур. Мени көрүп эркегендей ого бетер ичин тартып шолоктоп кетти. Үн чыгарбай акырын гана бышактайт. Бети жүз жыл ыйлаган адамдыкындай.

Жанына басып барып:

– Эмне? – дедим акырын. Адамдын боору ооругудай

чилмийген колун калтыратып, жаман мата көйнөгүнүн этеги менен эңкейип, жашын сүртүп жатып:

- Равкан уруп койду! – деди жашып.
- Эмне кылбайсың деп урат?
- Жөн эле...
- Көп урабы?

Мончоктотуп жашын төгүп-төгүп жиберип, кайтып сүртүп алып мага жалдырап:

– Күндө урат. Энеси, баласы... баары урат. Тамак да бербейт? – деп ичинде дарты сыйбай солкулдап кетип, калганын айтпай койду. Ыйлаганда бүткөн боюнун баары кыймылдап турду.

Сооротоюн деген ой менен:

- Беккул кайда? – деп көңүлүн алагды кылдым.
- Сайда, уй кайтарып жүрөт.

Жеңим менен жашын сүртүп, башынан сылап калып:

– Кой мындай ыйлабай жүр, садага. Антсең мен капа болом! Жаман болот... – деп тескери карап басып кеттим. Мен талаадан келген сайын ушунун бозоргон тамга сүйөнүп, журтта калган жетим козудай жалгыз бозоруп ыйлап отурганы жаныма далай баткан. Көңүлдү бузуп, ичимде туз салып, жүрөгүмдү далай жаралаган. Менин жайымды көрүп туруп, муңайган армандуу кыздын жалдырап жардам сураганы мени далай кайгыга салган....

Ыйманкул экөөбүз тышка кой короонун жанына жатчубуз. Күндө чарчап келгенге карабастан ал койдон, мен жумуштан бошоп келгенден кийин мемиреген жумшак түндө көпкө чейин уктабай кобурашып жатаар элек. Ушинтип жатып кээде кыска түндүн таңы кандай атканын да билбей калчубуз. Экөөбүз жанаша жатып алып, болор-болбосту кеп уруп көпкө кожурашып алгандан кийин, ичибиз кайгыдан бошоп, көңүлүбүз сергип калгандай көрүнөөр эле. Башкага батынып айтпаган капкайдагыны биз айтаар элек. Ошол бири-бирибизден кы-

пындай жашырбас элек. Бйманкулга айткан сырымдын баарын мен Беккулга айтпас элем. Андан жашырып ка-лаар элем.

Ушунубуздан тоюп кеткен немедей бир күнү:

– Антпей жүргүлө, ал жакшы ырым эмес! – деп ко-жоюнубуздун катыны тыйып койгон.

Дагы бир күнү ушинтип жатканда чапанын желбегей жамынып, үйүнөн чыгып басып келди. Анын дарбаза-дан чыгып келе жатканын көрүп биз сөздү коё койдук. Так башыбызга келип токтоп:

– Бу силордин бүтпөй турган эмне кебиңер бар? Айт-кылачы! – деди.

– Жөн эле жатабыз, – дедим мен. Ал бир аз туруп:

– Сүйлөшпөй жаткыла, жетет эми! – деди да, кайра басып кетти. Ушуга биз өнөкөт алып кеткенбиз. Муну-бузду койбогон соң өгүнчөрөөк бир күнү:

– Бириң короого кирип жаткыла! – деп да айткан.

Мурун минтип жатканыбызды көп барк алчу эмес.

Соңку убактарда Мамирмазин баштап өздөрү бирде-меден чочуп тургандай, сиркеси суу көтөрбөй кеткен. Биз ошондонбу деп ойлоп жүрдүк.

Мындан бир нече күн мурун:

– Төмөндөн большевик деген келет дейт, – деген ка-бар угулган. Он алтынчы жылы кыргыз үркүнүндө кан-дай кубулмалуу кабар угулуп жатса, мынабу да ошон-дой! Кайта бул кабар андан суук. Мындай кепти көбүнчө Мамирмазинден болбосо, мында келген өзүндөй эшендер-ден, молдо, сопулар сүйлөшүп отурганда чет бучкактап угуп калабыз. Булар Мамирмазиндин көздөй болгон адам-дары. Бири да большевикти жакшы дебейт.

– Төмөнтөн большевик деген келет дейт.

– Большевик жаман каапыр, адамга ырайымы жок, бир жандан кечкен неме дейт. Кезиккенин атып, асып кыйратып келет экен...

– Казак орустун колуна түшкөн адамды коё берет экен. Большевиктин колуна түшкөн адамды кескилеп, кыйнап өлтүрөт экен.

– Мен меньшевик деген да бар дейт. Эл меньшевик менен казак орустун жеңгенин тилеп отурат. Калайык калкка ошондо гана жакшылык орномок. Бирок большевик каапыр эсепсиз көп сыяктуу. Анын санааты жок дейт!..

Ушинтип өмүрдө көрбөгөн, укпаган элге большевикти эч бир адамга ырайымсыз, өзүнөн башканын баарын талоо, кыруу, жоюну гана билген бир кан ичээр, жан алгыч, шумдук кылып көрсөтүп жатты. Ушундан башка алардын эч бир максаты жок сыяктуу болуп сүйлөнүп жатты.

Бир күнү тамак ичип жатып, катын-балдарынын алдында Мамирмазин мындай деп отурду:

– Большевик жакындап калган окшойт. Жолдо катар кезиккен шаардын мал-мүлкүн талап алып, катын-бала дебей кырып, жоюп келатат дейт. Казак орустун бир шаарына кирип жалгыз жан калтырбай кырыптыр. Өзү санат жеткис көп дейт.

– Эртең, бүрсүгүндөн Жаркентке кирет экен. Анда келсе бул жер алыспы? Бир түн катат да, кирип келет. Эл Кытайга жөнөп жатат. Мукбул, эми биз кандай кылабыз?..

Баятан бери демин ичине алып Мамирмазинден көзүн албай эрип калган катыны, көзүн бадырайтып, чоң ачып алып:

– Йа-а-а алда! Ушундай балаа де. Мынабу кесепеттердин бизге кесели тийбес бекен? – деп мага карады. Биздин эмне кеселибиз тиерин мен түшүнгөнүм жок.

Ушул кабар угулганына он чакты күн болбой, Ак-Суунун кээ бир байлары четинен бузулуп, жарылып, үй-бүлө, мал-мүлкү менен Кулжаны карай көчүп да калды. Большевикти жогоркудай түшүндүрүп, азгырып алдап

жатып өгүздөрү менен бирге бирин-серин кедейлерди да жөнөткөнү болду. Бирок, биздин Мамирмазин эмне ой менен экенин билбейм, козголгон жок. Муну менен бирге жана бир топ немелер калды. Жусуп болуш калды.

Күндөрдүн биринде Ыйманкул экөөбүз Мамирмазинден качып кетели деп сөз байлаштык. Бул ойду баштап чыгарган мен элем. Ыйманкул да буга кынжылган жок. Муну айтканымда «мен да ушуну ойлоп жүрдүм эле» дегендей кылды. Бар айтканы:

– Мындай чыкканда кокус тентип, талаада калып жүрбөйлү? – деген гана сөз болду.

– Тентибейбиз, жумуш таап алабыз. Кайда жүрсөк бирге болобуз. Өзүң көрүп турасың, ушу күндө туруп кантип чыдасак болот? Ушинтип жүрүп эле өлүп кетебизби?.. – дедим мен.

– Тигилерди кантесиң? – деди Ыйманкул.

Мындай чыкканда бир бел байлаган кишим бардай мен:

– Өзүм абал ушу жерден узабай туруп, аларды кантип алам? Мамирмазиндин колунда туруп, айткан оюм менен болобу? – дедим.

– Ырас, алар биз менен бирге жүрүп, же качууга жарабаса...

– Ошондой, аларды жалгыз мен көтөрүп жүрө албаймын.

Бирок, шарт ошондой болуп, болжогон убактан мурун жөнөп калдык. Түн жарымы болчу... Бир убакта мен Ыйманкулду түртүп ойготуп, кулагына шыбырап:

– Тур, таң атып кетти! – дедим.

«Ушу биз бир балаанын тилеп жүрбөйлү» деген кишидей, адегенде тура койбой ыңгыранып, мен жакка бир оонап алды.

– Тур, эртеңкиге калсак менин жок болорумду билесиң. Бүгүн, же кеттик, же калдык, – дедим мен дагы уйкусурап турган жаш баланы сооротуп жаткандай.

Акырын туруп кийине баштадык. Короодо койлор оор ойго түшүп, өмүрлүккө жуушаган немедей мемиреп, тынып жатат. Биз туруп басканда дандырдын түбүндө жаткан кара дөбөт «бух» деп калып, кайтып «и, силер белеңер?» «Мен башка бирөбү деп чочуп кеткеним» дегендей букуяп, башын жерге коюп кайра жата берди.

Биз төмөн карай кирип, калаанын аягында бир ээнге чыккандан кийин, жолсуз жер менен туура батышты карай салдык. Ар кай жерде түн катып, эгин сугарган дыйкандар жүрөт. Шаар кызык уйкуда. Жер караңгы. Мен силерди көрүп турам, дегендей асманда жылдыздар жымың-жымың этишет.

XXIV

Түндөгү бойдон жүрүп отуруп бешим ченде Кыргыз-Сайга келиппиз. Бул – Ак-Суудан элүү чакырымдай бери бир казак орустун шаары. Ак-Суу менен Кыргыз-Сайдын ортосунда бир гана кыштак бар. Муну кичи Ак-Суу дейт.

Кыргыз-Сай көп чоң эмес. Чамалап айтканда беш жүздөй түтүнү бар чакан гана бир шаар. Бул жерде өмүрүндө кыргыз болуп көргөн эмес. Ошондуктан бул эмне болуп Кыргыз-Сай аталып калганы маалымсыз. Өзү тоонун түбүндө. Батыш жагында бир чиркөө турат. Шаардын эки чети менен тең жыландай ийрелеңдеп агып жаткан чоң суулар бар. Конуш жайлуу жерге түшкөн! Ак-Сууга караганда мунун табият байлыгы мол.

«Кыргыз-Сай» деп сыртынан укканыбыз менен өзүн биринчи көрүп турганыбыз. Ошондуктан келе сала шыдыр кирип кетүүгө батына албай, береги бир кара чокуда отуруп алып, көз алдыбызда жайнап турган шаарга карап көпкө чейин ойлонуп турдук. Бир топ замандан бери орус бетин көрө элекпиз!

«Кече бир күнү ата журтубуз кескилешип кеткен бирөөнүн колуна тамак издеп, бүгүн кайсы бетибиз ме-

нен барабыз? Азыр биз кирип барсак ошондогу кеги менен баары бир кыргыз деп экөөбүздү тең бир чоң муштуму бир жерге жайлап салса кантебиз? Жөн өлтүрсө да бирдеме, кескилеп, кыйнап өлтүрсө, арачалап коё турган ким? Биздин өлүгүбүздү издеп, бу жерге ким келер дейсиң? Келгенде жарым тыйынча пайдасы не?

Биздин мында тентип келип, кимдин колунап өлгөнүбүздү ким билет? Өлтүрөр да сүйрөп барып бир кабакка таштай салаар. Карга кузгун көзүбүздү чукуп, курт кумурска уялап, бир-эки күндө ирип-чирип да бүтөөрбүз. Же мындай кылбас бекен? Мындай кыла тургандай биз эмне кылдык? Ал кезде биз муштумдай балабыз. Биздин колубуздан эмне келет? Кылса чоңдор кылды. Ошондо «Сары орустун баары орус» деп, орус аттуунун баарын жоолабай, элүү жыл эзген залым падышага, андан калса көпөс байларга каршы чаппады беле? Ушуларды эске албас бекен? Мындан өтүп ары жүргөн шаар жок, баары бир өлөбүз. Же жолдон ойлонбодук. Жок – барабыз. Өлсөк өлөрбүз. Бизчелик эл өлбөй коюптурбу. Биз өлгөндө дүйнөнүн кылы кыйшайып калмак беле. Он алтынчы жылы Корумдунун оозунда койдой кырылган эл эмне?

Биз ошолордон артыкбызбы? Айда, барыш керек. Бара көрөбүз...»

Чокуда жатып, ушундай ойлор көз алдыбыздан бир заматта жамырап өттү. Ушинтип, ойлонуп отурдук да, бир кезде жондон түшүп келдик. Курсак ач. Кеч кирип барат. Ары жактан сезбей келсек да, көчөгө кирген жерден бир калың жоонун арасына камалып калган айбандай көрүндүк. Адамдары мындай сүрдүү көрүнөбү! Көчөдөн бирин-сериндеп кишилер өтүп турат. Чычайган муруттуу казак орустар. Шымдарынын эки жаны көк. Мындай адамдарды биринчи көрүп отурган сыяктуубуз. Ар бир адам жаныбыздан өткөн сайын электр тогу тийгендей болот. Бирөөлөр эми качырып келип, бизди кылыч менен аткылап, кыйкырып, жабылып сабачудай

болуп көрүнөт. Ар бир адам аттаган сайын ушул көрүнүш элестеди да турду.

Бара-бара көнүп кеттик. Адегенде бир чоң көчөнүн башынан түшүп, аягына чейин эч бир үйгө бурулбай, максатсыз адамдай кеңгиреп жүрүп отурдук. Экинчи көчөгө түшкөндөн кийин бир короого кирсек, кожоюну жылаңбаш чыгып келип, эшигин алдына чендетпей туруп, түксүйүп:

– Нан жок, айда! – деди. Барбайган чоң сакалы бар жапалдаш келген, күрсүйгөн жоон неме. Бая биз көрүп келе жаткан казак орустардыкындай шымынын эки жагы көк менен кыйылган. Ушул мезгилде сарайынан бир эки короз мелдешкендей жарыша чакырып турду.

Кайра бурулуп басканы жатып:

- Жумуш сурайбыз, – дедим мен.
- Жумуш! Кандай жумуш экен? – деди күлүмсүрөп.
- Кандай болсо да ...
- Силердин колуңардан эмне жумуш келет?
- Келишинче...

Уйкудан ойгонуп кетип, азыр эсин тааныган кишидей көзүн кеңирээк ачып, бизге карап түсүн өзгөртүп:

– Айда, жумуш жок! – деди.

Кеч кирди. Ыйманкул экөөбүз ал күнү шаардын четине чыгып, талаага түнөдүк. Эртеси да жолубуз болбой калды. Шаардын аягында гана бир кедейдин үйүнөн өзөк жалгап алдык. Жумуштан түңүлүп, кайыр сураганга кирдик. Бул кесипке мен Ыйманкулдан тажрыйбалуумун. Баягыда кытайдан кайтып келе жатып: Калжат, Жалгыз-Сай, Ачанокун, Дардамты, Кетмен, Добун деген жерлердин бирин койбой таптаган биз элек. Бирок, кайырчылыктын кандай адисине салган менен бу жердин элинен көп өнбөдү. Энесинен адашкан жетим козудай көчөдө тентип калдык. Бирде табылса, бирде жок.

Ушул калыпта жүрүп арадан үч-төрт күн өттү.

Дагы бир шор кайнап жүргөн күнү көчөдөн келе жатып, бир казак жигитке жолуктук. Эки бетинин сөөгү уркуйган, узун бойлуу неме. Колунда чала бутаган кайың таягы бар. Үстү башы самтур-сумтур, кейпи: көп итке талатып азыр кутулуп чыккан адамдын өзү. Жай сураштык. Бу жер менен анча-мынча тааныш экен. Биз жайыбызды сүйлөп, жан багууга кеңеш сурадык. Ал:

– Эндеше сенде булай кылыңдар, – деди бир кезде, жаныбыздан суу көтөрүп өтүп бараткан бир казак орус катынын көз алдынан өткөрүп жиберип, ойлонуп калып. Ыйманкул экөөбүз ынтаабыз менен оозун тиктей калдык.

– Орустарга таудан ышкын терип келип берсеңдер, нан береді... – деди.

– Ышкыны кайда болот?

Артына бурулуп, таягы менен нускап:

– Сонау көрүнгөн бийик, – деди, бир карагайлуу тоону көрсөтүп.

– Канчалык бар?

– Азыр жөнөсөңдөр кечке жетесиңдер...

Сөз бүттү. Ыйманкул экөөбүз келечек тагдырыбызга ышкынды бел байлап, ач-өзөк буралган бойдон тетиги мелмилдеген көк жайыкты бет алып жүрүп кеттик. Биз ошол асман мелжип турган бийик тоого барабыз!

Бул кезде күн бешим болчу. Сайдын жолуна салдык. Кечке жүрүп, күүгүм кирген кезде бир жалпак чокуга келдик. Бирок, ышкындуу жерге бүгүн жетпей калдык. Айыл жок, бир балкачынын үйү бар эле, кийин калды. Түн кирип бараткан соң, ышкынын эртең табарбыз деп, бир калың чөптүн арасына кирип, муздак балтыркандан тоё жеп алып, ошол жерге жата кеттик... Мындан башка кылар айлаң кайсы?

Түн караңгы. Тоонун аркыраган суугу бир кезде үшүтөйүн деди. Экөөбүз тең тизебизди бүрүштүрүп, бири-бирибизге ыктай беребиз. Айлана жымжырт. Мемиреген

коюу караңгы түн алда кандай бир нерсеге түшүнө албай жаткандай, бирдемени тыңшап тургандай болот. Батыш жакта бир сайда өмүрдөн бөлөк жаралгандай жаркылдап турган жалгыз от ченден бир ит үрөт. Алыс... Биздин маңдайыбызда түнөргөн калың карагайдын ичинде, ушул караңгы түнгө ылайыкталып бүткөндөй, бир куштун күркүлдөгөн коркунучтуу дабышы чыгат. Терең Сайдагы чоң өзөн алыстан создугуп, кайгылуу бир адам баласынын арманын обонго салып жаткандай, бир калыптан жазбай озоңдоп турат. Тоо ылдый соккон желаргы менен теректер дирилдеп, чөптөрдүн башы-шуудурап, акырын гана чайпалат...

Табияттын ушундай кубулуштарын байкап жатып, көңүлүм белгисиз бирдемеге козголгондой, мен көпкө чейин уктап албадым. Ыйманкул эбак корулдап кеткен.

Бир кезде таң агарды. Ыйманкулду ойготтум. Ал ордунан турбай жатып, оболу жаагына куюлуп калган шилекейин алаканы менен жанып алып, «Бул жерге кайдан жүрүп келгенбиз» деп, таң калган немедей, чылпактуу көзү менен алактап, эки жагына карады.

Түнөгөн жерибизден бир аз ары жүргөндөн кийин, бир бийик борчуктардын арасындагы калың ышкынга кезиктик. Күн тоодон кылайып калган. Шүүдүрүм кете элек. Чөп белден. Тык-тык эткен кекиликтердин үнү угулат.

Күн түшкө кулаган кезде, экөөбүз эки кучак ышкын менен тоодон түшүп келдик. Сайдын оозундагы кардончунун жанынан өтүк. Кыргыз-Сайга кирип ышкыныбызды кыдыртып жүрөбүз. Алар биздин бечара колубуздан тандап туруп керегинче алышат. Биз алардын бергенин алабыз. Ошентсе дагы кечээтен бери эмгек кылып, ач талаага түнөп терип келген ышкыныбыз бир көчөнүн аягына жеткен жок. Бардыгерин төрт үйгө саттык. Бир, эки тутамдай ышкыныбыз бирдемесинен айыпталып өтпөй калды.

Анткени менен бир күндүк каражат таап алдык. Түш оой берген мезгилде мындай чыгып, чиркөөнүн арт жагында бир арыктын жээгине келип, тапкан нанбызды чылап жей баштадык. Туура жагыбыздан капталдап кеткен жалгыз аяк жол менен бир эки казак орус баласы бизди тамашалап ышкырып өтүп барат. Артындагы бирөөсү бизге таш ыргытат. Аларды көрмөксөн болуп отура бердик. «Байдын эрке балдары болсо керек» деп ойлойбуз. Экөө тең тентек.

Жаныбызга дагы бир жегендей нан алып калдык.

Ушинтип жан багып жүрүп, арадан бир топ күн өткөндөн кийин, ушул жерде бир түтүн кашкарлыктардан жумуш табылды. Калаанын аягында апийим бар экен, экинчи отоосу жүрүп жатыптыр. Күндө эртең эрте кетип иңирде кайтабыз. «Ырас болду» деп кубанып калдык.

Бирок, бул бакыт узакка барган жок: үч, төрт күндөн кийин жумуш бүтүп, биз дагы сенделип көчөдө калдык. Баягы кесипке кайра түштүк...

Эмне себептен экени эсте жок. Бир күнү Ыйманкул экөөбүз бөлүнүп кетип, эртеси табыштык. Ал бүгүн кечке мени издептир. Шаардын чет жагында бир көпүрөдөн, кечке жуук кезигиштик. Ыйманкул ач окшойт, көрүнүп турат: эки жаагы сорулуп, көздөрү чүңүрөйүп, керээли кечке шамалда жүргөн койчудай ээрди кеберсип кургап турат. Кечээтен бери ачыкканын, эчтеме таппаганын, кайда жүргөнүн айтты. Экөөбүз тең көпүрөнүн жыгачына жөлөнүп, сууга карап өбөктөп турабыз. Ансыз өткөргөн тарыхымды мен да сүйлөп бердим.

Ошентип турсак эле күтпөгөн жерден бир кезде:

– Эми мен кантемин? – деп Ыйманкул жашып кетсе болобу!..

– Ой. Сага эмне болду? – дедим мен.

– Же жумуш жок, же жатар жерибиз жок... – деди жеңи менен жашын сүртүп жатып.

Бйлаган баласын сооротуп жаткан кишидей, үнүмдү каадалуу салмак менен чыгарып:

– Жумуш табылат. Ушунча журттун ичинде жүрүп өлүп калмак белек. Кой, ыйлаба. Ой жолуң болгур! Анча-мынчаны көрбөй да киши болобу? Мамирмазинде деле чыдап жүрбөдүкпү? – дедим мен кайраттанып.

– Анда эч курбаса жатар жерибиз бар эле го....

Бйманкул колдураган колу менен көзүнүн жашын эки-үч ирет сүртүп алды.

– Кой! Бйлаганды кой, болду. Мындай жерде кайрат керек, – деп ээрчитип алып ары карай басып кеттим.

Ушундан көп узабай мен ушул жерде Кыргыз-Сайдын малын багып турган бир кыргызды таап алдым. Күнгөйлүк саяк экен. Аты Шадыкан. Үркүндө Кулжага барып кайтышыптыр. Бул жерде кыргыз бар деп менин оюма да келген эмес. Көптөн бери «кыргыз» деген ат эсимден да чыгып кеткен сыяктуу эле.

Бул кыргызды мен бир казак жигиттен уктум. Ал бир күнү мага көчөдөн жолугуп:

– «Ушул шаарда бир кара тоголок кыргыз бала тентип жүрөт дейт. Көргөнүңөр болсо мени айтып койгула» – деп бир мал баккан кыргыз сени сурап жүрөт, – деди мага.

– Үйү кайда экен! – дегенимде:

– Мынабу калаанын башына чыксаң, эки боз үй көрүнөт. Ошонун бирөө, – деген.

Буга сүйлөшкөндүн эртеси кыргызды таап бардым. Үйү баягыда биз ышкынга баратып көргөн Сайдын оозундагы эки боз үй экен. Ошондо жолдон кирбей өткөнгө азыр өкүнөм. Бир үйү казак. Кыргыз-Сайдын малын ушул эки үй багып турат экен.

XXV

Шадыкан чепейген арыкчырай гана сары киши. Сербейген сары сакалы бар. Эки жаагы менен эгинин сакалынын узундугу бирдей. Жашы кырктардан ашык эмес. үстүндө жеңи кырылган кызыл чапаны бар. Ар бир сөзүн кылдаттап ойлоп сүйлөйт. Мынабу чыгдандын жанында, жыртылган электи чүпүрөк салып жамап буту колу жоон, тоголок бир кара катын отурат. Тасырайган көзүнүн үстүндө коюу кашы бар. Бул Шадыкандын зайыбы болуу керек деп жоромолдодум. Мындан башка дагы бир аял жүрөт. Бу тигинден жашыраак. Сөөк-сагы ичке. Жөө жыландай сүйрөлгөн, узун бойлуу, кара тору неме. Үлпүлдөп сүйлөгөн сөзүнө, кыймылына караганда жүүнү бош неме болсо керек. Бул Шадыкандын келини болуп чыкты.

Баары төрт баш жан экен. Экөөндө тең бала жок. Иниси уй кайтарып кетиптир. Кечинде көрдүм. Жашы жыйырма бештер чамасында, алаңдаган чоң көзү бар, ак куба жигит. Аты – Жапаркул экен. Кечинде кирип келип, отурбай жатып:

– И, мунуңар ким? – деп жат көзү менен алактап мага карады.

– Талаадан таап алдык, – деди Шадыкандын аялы тамашалап. Жапаркул менин жайыма түшүнгөндөн кийин:

– Кыргыз дейсиңерби? Адам, кыргыз көзгө сонун көрүнүп калыптыр, – деди мага шектүү көзү менен карап.

Тамак ичүүнүн алдында, Шадыкан менин келечектеги милдетимди түшүндүрүп отурду.

– Эки үйүбүз ушул шаардын малын багабыз. Музоосун багуу да биздин моюнубузда. Күзүндө музоо башына бирдемеден эгин берет. Ырас болду. Өзүбүз да сендей

бир баланы таппай жүрдүк эле. Катын-калачтар кайтара албай эгинге түшүрүп жиберет. Сен эми жакшылап кайтар. Алар өздөрүнүн оокатын кылсын. Тиги үйдүн да бир баласы бар. Ошол экөөңөр кайтарасыңар, билдиңби...

XXV

Шадыкандын аялы – Жийдекан бир кезде:

– Тур, кагылайын музоого бар, – деп акырын мени түрткүлөп, ойготуп жиберди. Таң атып калыптыр. Мен туруп тышка чыксам, тоонун башынан күн жаңы кылтыйып келе жаткан экен. Кечигип калыпмын. Айлана көшүгөндөй момурап жымжырт тартып турат. Асманда кашыктай булут жок. Аба таптаза. Тумшукту желге тосуп жаткың эле келет.

Келечектеги жолдошум менен эми тааныштым. Экөөбүз үйдөн бир чыгып, төмөн карай бирге бастык. Көзү капкара, мурду кырдач, эти жок чилмийген арык кара бала. Бою менден пасыраак. Эски тону бар. Бутундагы чокоюн, балтырын жип менен чырмап алыптыр. (Мен жыңайлакмын). Кийизден кылган боз байпагы бар.

– Атың ким? – деп сурадым.

– Ыракымбай.

Бир аз бара түшкөндөн кийин мага кылчайып күлүмсүрөп:

– Сеникичи? – деди.

Кедейдин баласы болгон менен турмушка көп ийленип, быша элек болсо керек. Көрүнүп турат. Ата-энеси, агасы, эжеси бар экен. Агасы Жапаркул менен уй кайтарат экен. Биз бада чогулта турган жерге барсак, агасы ошол жерде туруптур. Тартайган узун бойлуу, жаагы кере карыш келген, мурду куштун тумшугундай ийри, кою мурут кара жигит. Өзүнө жараша чубалган узун кара таары бар. Орустун берген эскиси болсо керек.

Бада шаардын кылда башындагы бир көпүрөнүн жанына чогулат экен. Ушу жерден биз эки уйчу, эки музоочу болуп, төрт киши тура калып, уйларды бир бөлөк, музоолорун бир бөлөк кылып ийирип турабыз. Катын-калач дебей ала-кула болуп, ар кайсы көчөлөрдөн бирден, экиден самсаалап, топ-тобу менен музоолорун, уйларын айдап келип, өткөрүп берип жатат. Мына мында бир моюну күрсүйгөн күрөң бука жердин астынан унчуккандай алда кайдан күңгүрөнүп келип, боштондукка семирип, жерди челип, күчтүү буту менен топуракты жонунан алыс чапчып ыргытып турат.

Күн көтөрүлүп калган. Бада чогулуп болду белем. Бир кезде Жапаркул алдынан жаза тайым учкан бөдөнөгө тап бергендей колун сермеп калып:

– Ал, айда! – деди.

– Жерге батпаган малды топуратып айдап жөнөп беришти.

Музоолорду ийирип калып, алар узап кетээр менен биз да жөнөдүк. Бери болгондо беш жүз бар! Жогору карай айдап отуруп Сайдын оозуна жакын тоонун түбүндө, мелтиреген түздө бир чоң бактан өттүк. Муну «Ыйвандын багы» дешет экен. Тегереги бек. Ичинде дүйнө жемиштин баары бар. Бактын көлөмүн көз менен өлчөп айтканда кенен эки теше бар дей турган.

Ушул бактан бир аз өтүп талаа түгөнгөндөн кийин Сайдын ичинде бир калың токойго кирдик. Музоолор токойго житип-житип кетти. Өзүбүз музоолордун жолун тосуп, Сайдын ооз-жагында бир чоң көлөкөлүү талдын түбүнө бекиндик. Күн ысый баштады. Ыракымбай бери жактан баратканда мага:

– Бызаулар жаман. Ашып кетеди, – деп эскертип койгон. Иш жүзүндө муну мен өзүм да көрдүм. Ыйвандын багына келбей жатып, улактай секирип, эки жаш музоо кайра жөнөгөндө зорго жетпесминби.

Музоолор токойго кирген соң, тынчып калды. Биз чоккойбузду чечип, батек-байпагыбызды жайып таштап, жеңилденип даяр болуп отурдук. Бир аз убакыт озду.

Ошентип эчтемеден капарсыз отурсак эле, бир кезде, катарымда жаткан Ыракымбай:

– Кетти! – деди.

Узунумдан түшкөн бойдон карасам, эки музоо төмөн карай сырактап жөнөп калган экен. Жаткан жеримден учуп туруп мен да жөнөдүм. Музоолор суунун ары өйүзүндө кетип барат, мен алдынан утур чыгайын деген ой менен жолду кыскартып бери өйүзүнө салдым. Менин чыкканымды көрүп калгандай, бара түшүп алар катуу жөнөдү. Мен да көшөрүп алдым. Ыйвандын багына кеч кирбей бир тумшуктан имериле бергенде качкындарга кууп жетип, кайра тостум.

Кайра келсем Ыракымбай бери жайылып чыккан бир топ музоолор менен алек болуп жүргөн экен. Мен жанына келгенден кийин күлүктүгүмө ыраазы болгондой:

– Жетип алдынба? – деп ырсайып койду.

Аз туруп дагы бир тобу жөнөдү. Мен алыстан качырып калып үчөө кутулуп кетти. Буларды да «кетти!» дегенде көрүп калдым. «Кетти!» дедик – түшүнүктүү. Мындан артык сөздүн кереги жок. Ыракымбай кээде капасынан шашып калганда гана «кетти, кетти» деп эки үч айтып жиберет. Бул сөз көбүнчө музоолор чукул жерден качып жөнөгөн кездерде жумшалат. Бирок, мен куугандарымдын көбүн куткарганым жок. Ыракымбай куугандардын чанда бири болбосо көбү жеткирбей кетти. Жеткирбесине көзү жетеби, же даки болуп калганбы, айтор мендей жанын таштап артынан сүрө түшпөйт. Бир аз жерге чымын-куйун болуп куугансып барат да музоолор узай бергенде туруп калат.

– Ай аттигиниң, бир тобун качырып жибердик ээ, – дедим мен кейип.

– Оо, бөгөн жаксы! – деди Ыракымбай.

– Эмне үчүн?

Бир, эки баса түшүп жакын келип, мени жаңы көрүп тургандай бетиме тиктеп тура калып:

– Күндө кудай салмасын, жыйырма отуздан кетедиң... – деди.

– Тосчу эмес белеңер?

– Тосамыс. Алиги Жапаркулдун келинчеги өз бир маймактап жүрө алмаган неме экен. Кашкан бызоулардын барин де мен кайратынмын. Кейде бызоулар жабыла кашып жонкигенде жалгыз өзүм ээ болмай калам. Ол эш нерсеге да жарамайды.

Авзын ашады да турады. Анау бир куни жыйрмадай бызау кашып барып, эгинге түшүп кетип орус толотом деп пале салып!...

Кеч бешимдей ылдый кулаган кезде!

– Энди айдайтын убак болду, – деди Ыракымбай.

– Мезгилин билесиңби?

– Дал убагы энди, биз барганда бир аздан кийин сыйыр келеди... – Чачылып кеткен музоолордун баш аягын жыйнап, экиден, үчтөн болуп, топ-тобу менен көлөкөлөп жатып алгандарын тургузуп айдай баштадык. Улактай секирген жаш музоолор, айдаган жерден сырактап, оюн салып жөнөдү.

Эртеси түш мезгилде күн жаады. Эртеден бери бүркөк болучу. Асман тамтыгы чыгып, сөгүлүп жаткандай жаркылдап тарсылдап туруп бир кезде чоргодой төктү... Жарк-журк этип келип тириде жок катуу дабыш менен күн күркүрөгөндө музоолор диртилдеп жыгачтардын түбүнө корголоду. Мен коюн-кончумду кымтыланып башын жогору каратып, үйгө желөп койгон куургучтай үпсүйүп, бир чоң талдын түбүндө бутумду тиктеп тикемден туруп турам. Жыгачтын жалбырактарын тарсылдатып, жаан тынбай сабап турат.

Ушул жерде жалгыз өзүм жымжырттыкта туруп, ойлонуп кетипмин. Кыялдын бир тобун жаамыратып өткөрүп жиберип, бир кезде Ыйманкул эсиме түштү. Экөөбүз

ажырашканга бир топ болду. Мен баякыда Шадыкандыкына келгенде ал бир казак оруска малай жүрүп кеткен. Ошондон бери көрүшө элекпиз. Жүргөн үй кайсы көчөдө экенин да билбейм.

Киши колдуу болуп өлгөнү, жок өз ажалынан ооруп өлгөнү маалым эмес: кийин Ыйманкулду өлдү деп уктум.

Арадан бир айдай убакыт өткөндөн кийин үйрөнүп кеттим. Күндө тоодон түшүп келе жатканда Ыракымбай жолдон үйүнө бурулуп калат.

Мен музоолорду айдап шаарга кирип кетем. Кай бир үйдүн музоолорун үйүнө айдап барып берсем нан берүүчү. Бирок, баардык музоолордун үйүн тааныбаймын. Ошондуктан кээ бир музоолордун артынан түшүп алып, кайда бурулса ошондой ээрчип жүрүп отурчумун. Ошентип барып үйүн таап алам. Ал үйдүн музоосун таанып, белгилеп коём.

Бирок, баарынан бирдей жолум боло берчү эмес. Көбүн эсе байлардын үйү кур чыгарат. Качан болсо жардылар кайрымдуу келет дейт Жек Лондон. Муну да баштан кечиргенбиз. Казак кыргыздын айылын аралап жүргөндө да, небир дандырдай болгон ак үйлөрдөн кур чыгып, кайдагы бир үтүрөйгөн жаман үйлөр берер эле. Мынабу Кыргыз-Сайдын казак орустары да ошондон айырмасы жок.

Ушул шаардын күн чыгыш жак четинде короосу буюмга жарды бир жапырайган жалгыз үй бар эле. Бири мала кызыл, бири күрөң – эки музоосу бар. Жазбай тааныймын. Ушул үйдүн музоосун айдап барып бергенимде кур койчу эмес. Жашы кырк чамасында, жүзү жарык, бою типтик токтоо бир катыны бар. Жай ирмеген күлүм-сүрөгөн сүйкүмдүү көзү менен караганда кишинин ичиндеги сырын көрүп тургандай болучу. Мүнөзүнө караганда – сөзгө сараң. Качан мен барган сайын ушул катынды көрөр элем.

Бир күнү кечинде барсам мага бир жупжумуру калач берип жатып эки бөйрөгүн таянып тура калып, көзү менен карап калып мага бирдеме деди. Казакча тантыр-мунтур тилди билчү. Түшүндүм.

– Баягыда кайыр сурап келген бала сен белең? – дегендей болду.

Бизге жакын жерден безелентип бирөөнү кууп бараткан ак корозду карап калып мен:

– Анда жумуш сурап келгемин, – дедим анын бетине карабай уялыңкырап туруп.

Ушундан ары тартып көбүнө таанылып алдым. Мурун көргөндө «казак» дечүлөрдүн көбү кийин мени «бызоучы» деп чакыруучу болду. «Бызоучы» деген ат мага бир даражалуу болгонумдай көрүнөт. Кулагыма жакшы угулат.

Бир күнү кечинде музоолорду шаарга кийирип жиберип бир көчө менен кайра келе жатсам, Жийдекан жолукту. Бирөөнүн ишин кылып алпарып берип, үйгө кайтып бараткан экен. Күн батып калган. Күндөгү музоо чогултчу жерден өтүп баратсак ат сугарып турган бир жигит:

– Эй, бызоу неге эгинге түсүрөсүн, шайтан! – деди бизге карай.

– Качан көрдүң? – дегенимче менин сөзүмө күтпөй:

– Эми жиберсе, ато баш сындырам! – деди, биз өтө бергенде муштумун түйүп калып.

– Атаңдын башы сындырасың! – деп калдым мен.

Муну уккан, укпаганын билбедим. Оозумдан ушул сөз чыгары менен катарымда бараткан Жийдекан мени капталдан укуп калып:

– Кой, антип айтпай жүр, кызык баласың го! Оруска теңелип. Келип алып уруп койсо кантесиң? – деди. Унчукканым жок.

Биз үйгө келгенде Жапаркул койнуна катып келген бир сынык бөлкөнүн күкүмүн кенедейин жерге түшүрбөй чебердеп табакка күбүп жаткан экен. Бирөөнүн ишин

кылып берип алып келген нанын Жийдекан да кошуп жиберди.

Тамак жагына калганда бул үйдө бир Шадыкандан башканын баары табышкер. Катындар болсо көрүнгөндүн жип, шууларын ийрип, эскисин жамап, бирдемелерин кылып берип алат. Мен музоосун айдап барган үйдөн алам. Жапаркул талаада тууган уйдун музоосун жеткирип берип алат. Тапкан олжобузду кечинде баарыбыз ортого салабыз.

Алардыкынан менин дагы бир артык кирешем бар эле. Ушул Кыргыз-Сайдын тоосунан бүлдүркөн сыяктуу бир баржайган жемиш чыгат экен. Мурун көргөн эмесмин. Өзү таштуу жерде, күнгөйдө болот. Ушуну казак орустун катын балдарына терип алпарып берсем нан берүүчү.

Бирок, баарыбыздын күнүнкү тапканыбыз бир жегенден чыкпайт. Кээде Жийдекан менин таап келгениме алымсынбай:

– Жолдо жеп алгансың го? – деп күмөн санап оозума карар эле.

– Жегеним жок, бергени ушул, – деймин.

Ушундан он чакгы күн өтпөй Кыргыз-Сайга бир чоң өзгөрүш кирди. Анын себеби баягы мен Ак-Сууда уккан «Большевик» деген сөз! Бул сөз Кыргыз-Сайда да көптөн бери жайлап алган. Ошондо Ак-Суунун эшендери, байлары большевикти көпкө кандай түрдө түшүндүрсө, бул жерде да ошол.

– Большевик – бир элдин таалайына каршы жаралган калайман. Адамды аёо деген жок, жандан кечкен бузук. Жаш балдарды кылычтын мизинде, найзанын учунда ойнотот. Анын бир максаты: алдынан кезиккенин атуу, кан төгүү, кыруу, мал мүлкүн талоо, чарбаны бүлүндүрүү... Мына, большевиктер ушул үчүн гана жаралган. Аларда мындан бөлөк тилек жок.

Анын колуна түшкөн адам жатса соо калбайт... – деп түшүндүрүп жатты, Кыргыз-Сайдын бузукулары.

Бирок, ушул кеп кандай укмуштуу болуп айтылып жатса да, Кыргыз-Сайдагы малайларды көп коркунуч даарыган жок. Мунун себебин өзүм да билбеймин. Талаганда менин эмнемди алат, өлтүргөндө менин кайсы жазыгым үчүн өлтүрөт дегениби, айтор көп сезген жок. Кайта мен ичимден ошолордун келишин тилеген кишидей, алар келсе ушул көңүлсүз, сур өмүрдүн жымжырттыгы чакчелекей бузулуп, өзүм эки таалай жолдун бирине түшүүчүдөй болуп, алда кандай бир белгисиздикке көңүлүм толкунданат...

«Большевик келет экен» деген сөздөр мурун бир алыскы кабар сыяктанып көрүнсө да, бу күндө жедеп чындыгына жеткендей, андан эч ким качып кутулбай тургандай, не болсо да эми анык болордой көрүнүп турду. «Жакын калыштыр. Бүгүн эртеңден келет экен. Жаркенттен өтүптүр. Большевиктер жердин бетин бербей каптап келет дейт» – деген сыяктуу сөздөр күндөн күнгө күч алып бараткан.

Ушундан көп кечикпей:

– Казак орустар большевиктен чочулап турат. Опекун, атамандар баштап качууга камынып жатат. Курал жарактары менен кытайга кире качып кетип жаткандар да бар экен... – деген кептер жайылып кетти.

Теги Кыргыз-Сайда баштагы тур жок. Майрамдарда жыйналып арак ичип, бийлеп үйдү төбөсүнө көтөрүп, жабыла ырдап жыргап жатканда, мен көчөдөн кетип баратып терезесинен көрүүчү үйлөр кайда! Байлардын солкулдаган кыздары, боз балдары болуп, эртели-кеч майрамдай кийинип, чогулуп ырдап, гармонь тартып зооктор мурункудай тышка чыкпайт. Алар барып алып абаны жаңыртып, көк шиберди уйпалап жатчу токойлор, суунун жашыл бойлору, бул күндө той таркагандай болгон.

Мен бир күнү шаардан үйгө кеч кайттым. Күн ачык. Асманда жылдыздар жыбырай баштады. Кетип баратып жолдо бир суунун боюна көңүлүм тартып отургум келди. Ушундай жымжыртыкта табияттын сулуулугун карап отурганды сүйөр элем. Суунун боюнда бутумду сунуп, тунук аба менен эркин дем алып, акырын гана шыркырап жаткан агымга карап, ойго кетип отурам. Айланам өлүктөй жымжырт. Алда кайда бир алыстан ба-канын чардаганы угулат. Бир кезде шаар жактан муңдуу кылып чиркөө кагылып, анын караңгы түндү кайгылуу кылып калтыраткан дабышы менин кыялымды терметип алда кайда узатып кетти...

XXVI

Казак орустар үч күндөн бери тынбай көчүштү. Эртеден кечке Сайды бошотпой арабаларын калдыратып, карагайдын арасына барып жоголуп жатты. Байлар бирин-серин калган дүнүйөсүн алып, акыркы көчтөрү менен сандалып бүгүн кетип баратты. Большевик келет деп болжогон күн да бүгүн. Мына мында бирөө араба сынып артына чычаңдатып бир уюн байлап алып жакындап калган жоодон качып бараткандай, ашыгып түшө калып, бирдемелерин оңдоп коюп, жанталашып жогору карай тартып барат. Шаарда чанда бир эчтемеси жок томайктар бирди-жарым кемпир-чалдар болбосо, көп жан калып жарыткан жок. Шашканынан качкындар малынын көбүн таштап кетти. Мен кайтарчу музоолор күндөгүдөн анча бөксөрбөптүр. Закон боюнча судья качпайт экен деп укканбыз. Күндө кайнап жаткан Кыргыз-Сай бүгүн өлүктөй тунжурап, ээсиз үйлөрдө какылыктаган тооктордун, өрдөк-каздардын гана үнү чыгат. Эки күндөн бери чиркөө да кагылган жок.

Күн бешимге таяп калган кез эле. Мен музоолорду тоодон түшүрүп келе жаткам. Жалгызмын. Ыракымбай

үйүнө кетип калган. Асман ачык. Аба кечке жуук салкын тартып турду. Эгин баш алып калган кез.

Ушинтип кетип баратып, бир убакта төмөн жакты караганымча болбой, Чарын жактан жердин бетин бербей кылкылдаган сансыз адам сап тартып, мелтиреген талаага салып, туура Кыргыз-Сайга беттеп келе жатканын көрдүм. Азыр алыс. Чарын менен Кыргыз-Сайдын аралыгы табактай чуңкуру жок мелтиреген түз. Ушу жерден караганда ой-чуңкуруна чейин алакандагыдай көрүнүп туруучу. Береги каптап келе жаткан сансыз аскер атам замандан берки арманына жетип жердин четинен баштап, бул дүйнөнү кыйратып адамзаттын жаңы өмүрүн жасап келе жаткандай калың туман болуп көтөрүлгөн коюу чаңды кийин таштап зыркырап айдап келет. Жоону бет алып кылычын жанып, мылтык октоп, найзасын сунуп келе жаткандай теңи жок жандуу көп аскерди көргөндө, мага баятан бери сезип келаткан коркунуч ордуна кубаныч өңдүү бир белгисиз түс кирди. Ушуларга бир аралашсам, эзелтен берки арманымды бир айтып калсам, ошолор менен бирге болуп, кандуу майданга бирге кирсем – ошентип эзелтен капаста жаткан черимди бир чыгарсам, дегендей бир белгисиз сезим пайда болду. Этим кызып, боюм дүркүрөп, жүрөгүм кабынан чыкчудай толкуп кетти. Мунун себебин өзүм да билбей калдым. Бир себептен найзанын учунда кетемби деп да ойлоп алдым.

Мындай да эмес. Ушул жерди жеткирип айта албай, жаман тил менен сомолоп гана койдум. Буга мен күнөлүү!

Агымдап келе жаткан калың кол эми шаардын аягына жакындап калган. Мен Ыйвандын багынан өтүп ойго түшкөн кезде көрүнбөй калды. Ошол убакта кайдан жайдан экени маалымсыз: Сайды бет алдыра беш-алты ирет чуулдатып мылтык атылды. Айланамды карасам тырс эткен жан билинбейт. Ар кайсы жерлерде анда-санда бурк эткен мылтык түтүнү гана көрүнүп калат. Мен үйгө жетпей орто жолдо калдым. Кишиси көрүнбөгөн Мылтык-

тар атылып, улам жакындап келет. Капилеттен ок жанып кетеби деп делбелектеп кетип бара жатып бир кырга чыга бергенимде, так мени сыйпап өтүп жаткандай тириде жок ачуу дабыштар менен дагы бир топ мылтык атылды. Эчтемеге түшүнбөйсүң... Ары жактан камырабай келсем да, бул жерде шашып калдым. Мен кырдан жүгүрүп алдым. Бир кабакка кире берген жерде түсүнө катуу коркунуч белгиси кирип, көзү чакырайып калың чалканга жаңы тыгылып жаткан бирөө мага:

– Эй, жин урган неме. Жат былай! – деп колун сермеп калды. Бир аз бүшүркөп, ушул немени тааный кеттим! Баягы Ыйманкул экөөбүз тентип жүргөндө ышкынга жумшаган казак экен.

Музоолор эгин чөп дебей каптап төмөн кирип кеткен. Мен чалканга кирген кезде ары жактан дагы бирөө демин ала албай энтигип жүгүрүп келип:

– Ой бай ай, энди кайтемиз! – деп жанталашып биздин жаныбызга корголоду. Ал келип кошулгандан кийин үчөөбүз чалкандын арасы менен жорголоп жогору карай жүрдүк. Менин бети-башым, билектерим тызылдап калды. Чалкандын чакканын да байкаганыбыз жок. Жорголоп баратканда бирөөнүн согончогу менин оозума тийип кеткендей болду. Чалкандын киши бою келген калың жерине барып жаттык. Капчыгайды жаңыртып мылтык үндөрү жазбай угулуп турат.

Андан он беш мүнөттөй убакыт өткөндө кылыч мылтык асынган шыңкыйган сур кийимдүү карагер атчан бирөө так маңдайыбызда бир жондон чыга түшүп, биз жакты карап атын өйдөлөктөтүп токтой калды. Коркуп кеттик. Аңгыча болбой бир жайпак тебетей казак ошол атчандын жанынан өтүп, бизди карай далбактап жөнөп калды. Калың чалканда тыгылып жаткан бизге алактап жетип келип:

– Өй, жүрүндөр! Бизге тиймейди экен. «Жай-жайында тынч жата бериңдер» – деди. Ане өзү карап тур, –

деди. Өчүндө чочуган түс жок – камырабайт. Биз чалкандын арасынан туруп алып үйдү карай жүрдүк.

Шаңдуу, сүрдүү аскерлер биздин эки үйдүн жанындагы жол менен жогору карай тынбай дабырттап өтүп, сайга кирип жоголуп жатты. Катын-калач дебей жабалактап тышка чыгып карап турушат. Бизди жалт-жалт карап коюп аттын бардык жүрүшүнө салып, жогору карай койгулап, өтүп бараткан аскерлерге карап:

- Я арбак!..
- Бечара, карыпка кубат бер!...
- Я парбардыгер, сактай көр!
- Оң жолуңдан ... – деп коюшат беркилер.

«Кудай билет» булар ушуну кимге арнап айтып жатканын өздөрү да билбесе керек деп ойлойм. Ушундай десе, чаап баратып кай бирөө бизди карай колун жазгап:

- Коркпогула, коркпогула! – деп коёт.

Ошол көптүн ичинде кетип баратып, энтиккен атын токтотуп экөө биздин айылга бурула калды. Жолдун боюндабыз. Экөө тең жаш жигит. Бири татар. Казак орус-тардын жөнүн сурашты.

Буларга жооп бере турган эркектер Ыракымбайдын атасы менен эле Шадыкан! Татар жигит беркилердин сөзүн жолдошуна улам орусчалап берет. Ал атынан өбөктөп алып бардык дити менен угуп турат.

- Казак орустар кайда кетти? – деди бир кезде.

Бу жолу апалактап Шадыкан жооп берди:

– «Большевиктер Сары токойдон бери өтүп калыптыр», – деп мындан эки-үч күн мурун айтып жүрүшкөн. Үч күндөн бери көч тынган жок. Эң акыркы көчтөр бүгүн жөнөдү.

Баары тең ушундан ары карай капчыгайга кирип жоголуп жатты. Малдарынын көбү мындан...

Омууроосу көбүктөнүп турган атынын тизгинин тартып кетүүгө ыңтайланып жатып орус жигит бирдеме деп калгандан кийин татар:

– Эми силер коркпогула. Эч ким тийбейт. Шаардын ичине барып чогулуп алгыла... – деп жүрүп кетти.

Жогору карай тынбай дабырттап, чаап өтүп жаткан аскерлерди көрүп, менин көңүлүм толкуп турду.

Абал ушинтип жаткан тушта, Кыргыз-Сайдагы бирин-серин катын-калач малайлар кеч кирип, бир жерге чогулуп алды. Баары төрт-беш түтүн. Эки түтүн бадачы да ушундабыз. Үйлөрдү жайына таштап, кийиз-мийиз өңдөнгөн гана бирдемелерди көтөрө келгенбиз. Жыйналган жерибиз бада чогулчу көпүрөнүн артындагы жалгыз үйдүн жаны. Үй ээси качып кеткен. Короосу жымжырт турат. Биз отурган жердин түштүк жагы менен кыйгап агып жаткан Кыргыз-Сайдын суусу бар. Көк шибер чөп....

Түн кирди. Эл эчтемеге түшүнбөгөндөй бири-бирине сөз катпай ар кай жерде жалдырап гана карап отурат. Ошол кезде бир солдат жолдон бурулуп бизди карай тартты. Алдында куйругун чолок кырккан карагер ат. Баарыбыз карап турабыз. Бая кечинде бизди бу жерге жыйнап кеткен солдат го деп ойлодук.

Ошол болуу керек... Жаныбызга бастырып келип оң колу менен кылычын кармап атынан түштү да четте турган бирөөгө карматып койду. Түрү жаман! Келе салып элди койдой ийрип отургузуп салып, аралап эмне бар, деп ар кайсы жерде томпоюп жаткан буюмдарды кылычы менен бир сыйра сайгылап өтгү.

Ошентти да кечикпей ишке киришти. Өзү бир четке туруп алып, жалдырап карап отурган элди, четинен бирден чакырып алып, коюн кончун тинте баштады. Бар болгону «Отур, тур» – деген гана сөздөрдү билет. Катарга туруп кезек менен барып, каралып жатабыз. Тинткен кишилерин башкаларга кошпой, бир бөлөк отургузуп жатат. Биз ошентип жаткан кезде, эртең мененки Чарындан чыккан аскерлер кууган жоонун артына түшүп, дабырттап өтүп Сайга кирип мылтык аткылап караңгы түндүн тынчын алып жаткандай болуп турду. Алар антип жатканда, биздин солдат коюн-кончубузду тинтип,

балдырап сөгүп өз иши менен болуп жатты. Кай биринин жанынан бирдемелер таап алып, караңгыда будалап чөнтөгүн көздөй уруп жатат.

Бир кезде кезек мага келди. Мен отурган жеримден ошо замат тура койбой бир аз кидирип калдым эле, ал ордуна атылып туруп:

– Тур! Ахты... – деп сөгүп жиберди.

Ошондо менин жанымда жарым тыйынга татырлык буюм жок. Үстүмдө тамтыгы кеткен жалгыз чапаным бар. Бутум жыңайлак. Солдат чөгөлөп туруп, колтойгон жоон колу сыйпалап келип денеме тийгенде, бүткөн боюм дүркүрөй түштү. Оболу балтырымдан жогору карай бир сыйра кайсалап өтүп, анан чапанымдын ичи-тышын айландырып карай баштады. Чапандын кээ бир жеринде чогулуп калган жүндүн бөлтөктөрүнө көбүрөөк токтолуп, кенедей жерин калтырбай карады. Башымдагы жаман калпагымды алып, ичин карап кайра берди. Мени болгондон кийин экинчи топко кошуп койду. Менден кийин Шадыкан эле. Аны тинтип жатканда чапанынын эки жак өңүрүн эки колу менен далдайтып өзү кармап турду. Бир убакта анын бешмантынын чөнтөгүнөн бирдеме таап алып жанына салгандай болду.

Эл ортолоп келген кезде тоо жактан төмөн карай өтүп бараткан бир-эки солдат бизди көрүп бери бурулду. Аларды көрө коюп биздин солдат ишти токтото коюп, алдынан утур чыгып, биздин көңүлүбүздү жайлап, коркунучтан коргоп турган кишинин сыпатын бергендей, алар менен жаяктап сүйлөшө кетти.

Тили жок айбандай камалып биз отурабыз. Алардын тили орусча. Бирок, кебетесине караганда жаңкы неме бизге жаны ачып, бир жерге чогултуп акыл-насаат айттып, түшүндүрүп, биздей шордууларды коркунучтан коргоп турган бир камкорчу болуп жаткандай көрүндү!

Ошентип караңгыда кобурашып туруп ал экөө бир кезде бастырып кетти. Алардын карааны жоголоор ме-

нен берки кайра ишке киришти. Калгандарын тизип коюп, бирден чакырып баягыдай тинте баштады.

Жалгыз арман бүгүн ушунун өңү-түсүн жакшы тааныбай калгандык! Бая бир ширеңке тартып, бопоросун жандырганда гана бир чала-була байкап калдык. Орто бойлуу, тикийген сары муруту бар, кабагы бийик, көзү жаман, ырайымсыз бир ченден чыккан митаамдын сыягы. Солдатча кийингени болбосо жүрүш-турушун, кейпин, ырайымын баягы Кызыл-Кыядагы Чоңколго окшоттум. Так ошонун өзү!

Түндүн далайы болуп калган. Караңгы. Солдат бир кезде баарыбызды тинтип бүтүп, олжого карык болуп алгандан кийин, өзү мындай бир четке чыгып тыныгып, бопорос тартып алды. Бара-бара дандады! Бопоросун тартып болгон соң камчысын үйүрүп, боктоп, элди койдой ийирип, башыбызга үзүктү чүмкөп келип:

– Жаткыла! – деп буйрук этип баарыбызды жаткыра баштады.

Менин оң жагымда бирөөнүн башы кылтыйып калды эле:

– Башыңды чыгарба! – дегендей кылып сөгүп келип, камчы менен бир салды. Ою менен болуп жатабыз. Өткүндөн коргологон немедей жалпы көмкөрөбүздөн түшүп, үзүктү чүмкөнүп калдык. Солдат текши көрүнбөй жатты бекен, деп аралап көрүп жүрөт.

Бир кезде биздин маңдайыбызда жаткан топтун ичинен:

– Ой бай, Жаке! – деп чаңырган бир аялдын ачуу дабышы чыкты.

Ошенткенде мен чүмкөнүп жаткан үзүктүн четин кичине жылчык кылып карасам, солдат бир аялды жаткан жеринен тур, деп жетелеп жатат. Тааныдым, ыра-кымбайдын жеңеси. Он тогуз жаштарда, сулууча келген бир ак жуумал келин эле. Жаңкы жаман үндөн кийин солдат билектен алып, дагы жүр дегенде, келин тарт-

кынчыктай берди эле, бешмантчан чыпыйып турган немени жондон ары чып этип тартып жиберди. Келин жаңкыдан бетер бакырып барып, үзүктүн алдында жаткан кайын атасынын жанына барып корголой түштү. Элдин көбү шыкаалап окуяны көрүп турат... Солдат тарсылдагып сабап кирди. Аңгыча болбой:

– Ой бай, карагым ай! Кантейин, баарымыз кырыламызбы энди? – деди бирөө. Кайнатасынын үнү. Ошенткенде келин табышын чыгарбай калды да, солдаттын коштоосуна эрчип жүрүп берди. Артынан карап турабыз.... Бизден бир аз мындай узап бактын ичине барып токтошту. Бак жаныбызда. Алар отургандан кийин, караңгыда чөптүн башы кыймылдагансып эми келиндин агарган жоолугу гана көрүнүп калды....

Кайра келгенден кийин, солдат «эми эчтеме калган жокко» дегендей аттанып алды да, төмөн карай салып кирип кетти. Келин элден уялгансып, бакта калып, ал кеткен соң бир топтон кийин келди. Жаңкынын артынан наалат айтып биз калдык...

Эгер ушул түндү айтып калтырбасам, бул менин мойнумда кечирилгис карыз болуп калаар эле. Муну менден бөлөк эч ким айтпайт да. Экинчиден, мен муну так ошол жерде болуп өмүрдү кайта көрбөймүн да. Бул жерде жалгыз сөз артык айтканым да жок. Кайта жетпегени көп....

Эртеси бирөө барып түндө болгон окуяны большевиктердин чоңуна жеткириптир. Биздин арабызда илгери малай жүрүп, орусча тил билген бир кыргыз бар эле. Ошол айтыптыр. Алардын башчысы солдаттын түндөгү жоругун угуп алып тишин кайрап ачуусу келип: «Ошону таанысаңар көрсөткүлө, азыр атып таштаймын!» дептир. Командирдин бул сөзү чын ниети менен айтылганына көзү жеткен соң, жаңкы барып даттанган киши «мынабу» деп көрсөтө берген экен, көптүн алдында ошол эле жерден тапанча менен басып жибериптир. Баракелде!

Ошол солдат эсиме түшкөн сайын наалат айтып коём.

Шашке ченде большевиктер көп казак орусту тоодон айдап түшүрүп келди. Баары тең атчан. Көбү жаман кийинип, кейпин бузуп алган. Тандап алып келгендей жалаң Кыргыз-Сайдын баягы жоондору. Бирок, баары эмес. Көбү качып кутулуп кетиптир. Буларды шаардын кылда башындагы бир чоң көчөгө ийрип алып ортосунда бир кара аргымакчан жаш жигит бардыгеринче шакылдап сүйлөп казак орустарды жекирип сөгүп турат. Биз карап турабыз. Эч кимден айбыкпайбыз, үйүр болуп аралашып эле басып калдык. Большевиктердин башчысы жаңкы жигит болсо керек деп ойлодук. Өзү жапындаган кайраттуу көзү бар, шыңкыйган арыкчырай узун бойлуу, келбеттүү келген ак куба сулуу жигит. Алдында кулагын карышкырдай тикийткен сулуу кара аргымак ооздугун кемирип туйлап турат. Жыйналган туткундар айбы мойнуна коюлуп кесилген күнөөкөрлөрдөй үн да, сөз да жок жерди карап тунжурап калган. Буларды ушинтип жекирип турду да, бир убакта он чакты кишини бошотуп жиберип, калганын айдап алып, ары карай кйрип кетишти.

Бешим ченде Кыргыз-Сайдын аяк жагынан бирдеме тыр-тыр этип көпкө басылбай атылып жатты. Өмүрдө биз угуп көргөн дабыш эмес. Ушул убакта күн бүркөлүп кичине дыбырттап турган.

– Пулемёт менен атып жатат!.. – деди бирөө.

Бул дабыш басыла түшкөн кезде, так ошол тырылдап жаткан жерден тоону карай күрсүлдөп замбирек атыла баштады. Замбирек үнүн мен баягыда Музарттын суусунда таанып калгамын. Ойдон туруп атып жаткан замбирек огу асман менен зуулдап, күңгүрөнүп кетип калың карагайлуу тоонун ичине барып күрс-күрс түшүп жатты.

Кечке жуук. Жапаркул менен Ыракымбайдын агасын мал союп бер, деп большевиктер алып кетиптир. Алар-

дын кошу шаардын аяк ченинде болчу. Булардын кеткенин угуп мен артынан женөдүм. Мен барганда экөө бир уйду жыгып салып, терисин сыйрып жаткан экен. Мен кошко жакындай бергенде, көрүп калып Жапаркул:

– Кет ары! – деп колун шилтеди.

Муну кандай ой менен айтты, деп ойлоп кайра баса тургандай токтоп калдым эле, алардын ары жагында бирдемени кайтарып, ары-бери басып турган сур кийимчен солдат, Жапаркулга бирдеме деп колун шилтеп койдү. Ал жөн болду. Солдаттын мунусу мени «Тим кой» дегени экен. Бардым. Союп жаткан уйдун бутун мага тарттырып коюшту. Аны союп болгондон кийин мен кемелерге асылуу турган жети-сегиз казанга толтура суу куйдум. От жактым.

Ушундай бир топ майда барат жумуштарды бүтүргөндөн кийин, бир кезде Жапаркулдун буйругу боюнча кетейин деп жатсам:

– Эй, баранчик! – деп бир солдат мага колун булгап калды. Бая мен күйпөңдөп бирдемелерди кылып жүргөн кезде бул солдат ары жакта бирөөнүн жанына барып, мени колу менен көрсөтүп, бирдеме деп сүйлөшүп жаткан. Алардын кыймылын алыстан көрүп көзүм чалып турган. Жанына бардым. Мага бир чоң кескен бөлкө менен бир эски көйнөк карматты.

Ошондо кубанганымды сөз менен айтып болбойт: талмадан жазылган адамдай кур оозумду ачып ырсая берипмин. Өмүрдө кишиден мындай сыйлык көрбөгөндөй болдум. Ошол кезде менин көйнөгүмдүн жыртыгынан кардым чердейип туруучу.

Муну алып кайра тартып калганда, Жапаркул мени жолдон чакырып алып, ичеги карын болуп бир топ немелерди ороп берип, үйгө алып кет деди. Анда Ыракымбайдын агасы:

– Эй, коятурсаншы, аналар бирденке деп журмесин, – деп башын көтөрүп, жанкы мага көйнөк берген солдат жакка карады.

– Өздөрү «алгыла» дебедиби? – деди Жапаркул.

Толгон олжону көтөрүп алып мен үйгө кайттым. Менден кийин тигилер да көп олжо менен келген экен. «Бечарага мындай кайрымдуу болорбу», – деп үйдөгүлөр кубанып жүрөт.

Большевикгер ушу күнү кечинде Кыргыз-Сайдагы казак-кыргыз малайларын жыйнап алып сөз сүйлөптүр.

«Большевик – бузук! Большевик көрүнгөндү атып, асып, кыйратып отурат,» – деп душмандар ушак тараткан. Большевик – көрүнгөнүн атпайт! Анын ата турган душмандары бар. Большевик силер өңдөнгөн бей-бечаралар, карыштар үчүн жаралган. Адам баласынын арманына бүткөн! Ал силер үчүн кашык канын аябайт. Биз жер үстүндөгү эзүүчүлөр менен байлар, помещиктер менен бүткөнчө күрөшүп эмгекчилердин жыргал өмүрүн жасайбыз. Адамзат жаралгандан берки арманыңарга жеткиребиз. Биз ошол үчүн жаралганбыз. Көркпогула! Өмүр бою силерди кулдукта кармап келгендер менен тартынбай күрөшүп, турмушуңарды түзөгүлө! Большевиктер алып берген энчиңерди жегизбей, теңдигиңерди алгыла. Мына, большевиктердин силерге бере турган сыйлыгы... – дегендей жалындуу, жандуу сөздөрдү сүйлөгөн.

Ал жерде отургандар жабыла көтөрүлүп үн салып:

– Ой айланайын! Эрдигиңе баракелде! Арман жок!... – деп күүлөнүп жерди күңгүрөтүп казып тарашыптыр.

Эртеси карасак – көчө-көчөнүн баарына сайылып калган кызыл желек! Биз бада чогултчу көпүрөгө да желбиретип бирди сайып кеткен. Кыргыз-Сайдан тандап туруп кырк беш кишини атыптыр. Ошолор менен бирге опекун, атаман, судьялар атылып кетти...

Ошентип большевиктер шашке ченде Ак-Сууну карай дүркүрөп берди.

XXVII

Ушул жерде Алымжан деген бир түтүн татар бар эле. Үйү батыш жакта, бир четки көчөдө. Өзү колунан анча-мынча иштер келе койгон, ат үстүнөн табышкер бышык адам. Эки баласы бар. Улуусу мени менен тең чамалуу.

Мен ушунун жумушун көп кылдым. Отун жарчумун. Баласы менен тоодон отун жүктөшүп келчүмүн, тегирменге барып ун салчубуз. Эң болбогондо суу ташып, ко-роосун тазалачумун. Кай бир күндөрдө жумуш кылып жүрүп конуп калып, музоого ушул жерден туруп кеткеним бар. Ушунда жүрүп, кай бир күн Алымжан үйүндө боло калган кездерде Ак-Сууда калган инилерим жайынан кеп уруп, «Ушуларды алууга бир маркабатыңыз тиер бекен» – дегендей кылып сөздүн четин чыгарып коёр элем. Бул тууралуу Шадыкан аркылуу да бир айттыргамын.

Алымжандын мурунку зайыбы өлүп калып, кийин качкын кыргыздан бир аял алып калган экен. Анысына бир жылдай болуптур. Аты Бурулкан, төркүнү күңгөйлүк саяк, кадимки Талканбай манаптын жакын тууганы экен. Ушуга мен «эже» деп «боор» тартымыш болчумун. Боорукерлик кайда! Тили заар. Мен качан үйүнө барсам, илгерки Карпыктын келининдей кылып көчүгүмдү жер бастырбай жумшай берет.

Ушул бир күнү түнүчүндө тамак-аш коючу тамынан мурч алып кел деп мени жумшады. Өздөрү тамак ичип олтурушкан. Там көрдөй караңгы экен. Быкыраган көр-жердин арасын кайсалап, бир топ убакыт издедим да, таппай коюп кайра келдим. Ошондо Бурулкан мени бир жемеледи дейсиң...

– Ошол кенедей немени таппай эмне болдуң? Өзүң тоголок жетимсиң, сен минтип жүрүп кантип адам боло-суң?! – деп келип жемелебеси. Ушундан улам мен өзүмдү бир өмүргө ылайыксыз жаралган адамдай көрдүм. Жө-

нөкөйдө деле менин элден бир жерим кемип тургандай көрүнчү.

Бир күнү жумушун кылып, көңүлүн жайлап коюп Бурулкандын алдында инилерим жөнүндө кеп уруп отуруп, «Ушул арманымды жездеме бир жеткирсеңиз» дегендей кылганым бар эле. Ал «Макул айтып көрөйүн» деген. Азыркы «кылмышым» ошого кырсык болдубу деп оюма шак этти.

Акыры менин багым жеңгендей, Ак-Суудан Алымжандын бир жумушу чыгып каларбы. Бул кабарды билген соң мени ала бар деп жалынып асты-үстүнө түшүп, асыла кетпейт бекенмин. Ал макул болду.

Мен бир күнү жумуш кылып берейин деп Алымжандын өзүн кез кылып бир уйгурдун эшегин сурап алдым.

Алымжан үйдөн бирге чыккан жок.

– Сен кете бер, мен артыңдан жете барам, – деп мени жөнөтүп жиберип өзү калып калды.

Мен шашкеде чыгып, шаардын четинде бир чоң сайдан өткөн соң, Ак-Сууну көздөй кеткен кара жолго салдым. Кыдыңдаган көк эшектин үстүндө, ширидей кара бутумду салаңдатып, ээн талаа менен жалгыз кетип барам. Алымжан келе жатат бекен деп, кезек-кезек артыма кылчактап коём. Бир тумшуктан имериле бергенимде, жогору жагымда жумуш кылып жүргөн үч-төрт кишинин бири мага колун булгап, алыстан кыйкырып:

– Вай-й мундака ке, мундака ке! Маң сыңа пылоо ясап, дудар салып берай! – деп мени тамашалайт.

Ак-Сууга бешимде жеттим. Алымжан жок. Ал эртең менен мен жөнөп жатканда Ак-Сууга мурун барып калсаң болуштукунда бол. Ошондон табышабыз, – деген.

Эмки болуш Мамирмазиндин күйөөсү Елахун экен. Аныкы шаардын орто ченинде бир чоң акүй болуп чыкты. Болуш ошол дегенде кулагыма жаман тийди. Барсам, Мамирмазиндин кызы Раухан жүрөт. Мен барда күйөөгө чыга элек болучу. Күйөөсү картаңыраак киши.

Өзү жыйырмага жаңы кирген, эки бети бышкан алмадай мөлтүрөгөн сулуу кыз эле. Мага баштагыдай болбой, сыртын салып сурданып калыптыр. Бая мен барып короого түшкөндө, ары бери жанымдан өтүп жүрүп, бир сөз унчуккан да жок. Бир кезде мен эшегимди байлап коюп, өзүм короодо бир арабанын дөңгөлөгүнө сүйөнүп турсам чыгып келип, эшик алдындагы тепкичке тура калды да, тетигиндейден:

– Сен эмне жүрөсүң? – деди мага салкын дабыш менен.

Уктап баратып ойгонуп кеткен адамдай кыймылдай түшүп, мен:

– Беккулдарга келдим эле – дедим. Раухан ошондон тик кетти.

– Аларды алганды сага ким коюптур?! Алмак түгүл кылына тийе албайсың!.. Келген убараң, – деди.

– Көрүшөрбүз... Калыска түшүп, адал сүйлөгөн эл болсо...

– Калыс? Сага калысты ким коюптур? Калыс эмес андан аркасына барсаң да түк жок, – деди да, менин эмки жообума күтпөй, чамынып кайра кирип кетти. «Эриң болуш болуп, кудайга колуң жетип турган экен!» деп ойлоп, артынан карап мен туруп калдым. Муну атасынын күйүтүнөн айтып жатабы деп да ой жорудум. Анткени баягы большевикгер Мамирмазин, анын кудасы Жусуп болуш өңдөнгөндөрдү баш кылып, бул жерден да кырк, элүүдөйүн кармашкан экен. Менин табам канып калды.

Түн кирди. Чиркин Раухан бая кечинде үйгө кирип, бир чыны чай ич да деген жок. Мен эшегимди шакелке байлап таштадым да, жаандан коргологондой бүрүшүп, акырдын жанына томпойдум. Сарайдан бир тердик таап жамбашыма төшөп алганмын. Баш жагымда күңүрттөп, күрт-күрт чайнап акырда бир-эки ат турат. Бүгүн бу короодо эки ат, көк эшек, мен төртөөбүздөн башка мыдыр

эткен жан жок. Караңгы сарайдын алдында жатып, мынабу чоң үйдүн ичинде дүрдүнүйө тамакты жайнатып салып, жабырап жыргап отурган элди терезе аркылуу чырактын жарыгы менен көрүп отурам...

Эртеси Алымжан экөөбүз ушул жерден табыштык. Короодо турсам кирип келип, атынан түшүп мени атты кармап, ушундай тур, деп койду да, өзү ары жакта бир үйгө кирип кетип көпкө кечикти. Зарыгып күтүп турсам бир убакга келип, атына минди да:

– Жүр эми. Кайда жаңкының? – деди.

– Мынабу жакта, – деп чыгыш жакты нускадым.

Мамирмазиндикине келсек, кичүү кызы тышта жүрүптүр. Биз аттан түшүп, Мамирмазиндин зайыбын кызынан чакыртып жибердик да, өзүбүз эшиктин алдында күтүп тура калдык. Мен алдындагы тагдырымдын эмне болоруна көзүм жетпей, эшегимдин чылбырынан карма-лап ойлонуп турам. Он мүнөтчө болгондо Мамирмазиндин катыны чапанын желбегей жамынып, жай басып чыгып келди да, бизге бет маңдай жерде тамга сүйөнүп барып отура кетти. Артынан Мукул келди да энесине катар отурду. Алымжан экөөбүз бир жак, алар бир жак болуп маңдай тескей отурабыз. Беккул менен Ашымкан көрүнөт бекен, деп мен короо жакты уурдап карап коём.

А деген сөздү Алымжан баштады. Мага берген убадасы боюнча жатык кылып, шыдыратып бир топ сүйлөп чыккансыды. Булар катындын өзүнө да беш колдой маалим иш эле. Бирок, Алымжандын сөзүнүн аягына чыкпай, катын жөнүндөгү сөздөрдөн тик кетти. Мунун жөнү мындай эле, ошондуктан мындай болуу керек деп сүйлөшүп келүүнүн ордуна, адегенден эле:

– Мен бербеймин. Инилериңди баккан акымды албай туруп кантип берем.

– Өзүңүз эстүү кишисиз. Ушунун бергидей алы барбы? Өзү бир тентип калган бечара, жетим экен, – деди Алымжан.

– Алы жок болсо мен инилерин бербейм. Алы келген кезде алып кетээр!

– Андай болсо сизде булардын да акысы болоор...

– Эмне акысы?

– Төрт бир тууган төртөө тең кызмат кылыптыр. Алардын эмгеги жокко чыгабы?

– Менин колумда муну менен үчөө жүргөн. Бир иниси менин баламда. Аны менен сүйлөшкүсү келсе өзүнө барсын. Эми мендеги шордууларына келгенде, мунун бир карындашы аяк бошоткондон башкага жарабайт...

Айтыш жарым сааттай созулду. Алымжан катуу тургай эле деп кыпылдап, анын жеңишин тилеп мен турам. Жок, ал бир убакта канча кылса да бул иштен эчтеме чыкпасына көзү жетип, күдөрүн үзгөн кишидей бошоп калды. Катын чыйралып сала берди.

Бир убакта баса калчудай акшырайып, мага карап алып:

– Бейшемби тирүүсүндө сени баш кылып, баш отуңар менен алып калган. Буларда сенин эми кылдай тиешен да жок. Алмактүгүл кылына тие албайсың. Буларды сен алып, мындай чыккандан кийин ачтан өлтүрүп, же бирөөгө тамакка сатып кетесиң. Чындап алгың келсе эл-журтуңдан сенден бөлөк эстүү-баштуу киши келсин. Бир берсе ошондо берем. Үч жылдай баккан акымды төлөйт. Алар бекер кетеби? Сен эмнеңди бересиң? Бар. Сөз ошол... – деп сайрап коё берди.

Алымжандын кейпин көргөндөн кийин мен «эми мындан аяна турган эмне калды» деп ойлоп, кемпир менен чындап айтышкым келди.

– Бул жерде менин эл-журтум турабы? – дедим, кемпир сөзүн бүткөн убакта.

– Турбаса барып ээрчитип кел!

Ушул сөз менин сай сөөгүмө жете түштү.

– Бизди бактым дейсиң. Сенин малыңды ким бакты? Булар үчүн киши жалдайт белең? Жатып ичкен жалгыз

Ашымкан экен. Эки кишинин эмгеги бир кишинин тамагына татыбайбы....

– Адамга биздин жазыгыбыз жок. Кишинин акысын жегенди билбейбиз, – деди кемпир менин артымдан.

Жаным кашайган бойдон: «Кишиге залалсыз болсоңор байың эмне атылып кетти» деп айтып жибере жаздап барып, кайтып кой, минтип айтсам жарасына тийип алармын дедим ичимден.

Бир топтон кийин жоошуган өңдөнгөн дабыш менен кемпир:

– Молдокем дүйнөдөн кетиптир. Кудайдын буйругу...» – деп жап-жай айтып, куран окуганга жарабайсың да, келер менен «инилеримди бер» дейсиң, – деди.

– Куран окуганды билбеймин. Мен молдо эмесмин.

– Динден безген айбан!

– Диниң экөөң мени көп болсо Кыргыз-Сайга жеткирбей жутуп коёрсуң. Мен ансыз да... – деп барып сөзүмдүн аягын таппай токтодум. Мен ошенткенде Алымжан:

– Сиз муну менен айтышканды коюңузчу. Бул балалыгы менен айтат. Кана, инилерин бересизби? Эмне дейсиз? – деди.

Кемпир ага жооп бербей дагы мага келди.

– Жүзүкара, арам, биздин кичине белибиз мертинип турганын көрүп айтып жатканын кара! Сени нан урар! – деди да, артынан: – бизден кетип да чекең жылыбаптыр го? Үстүндө мен бергенден башка кана сенин жыргап кийип келгениң? Сен андай десең мен азыр үстүндөгүнү дырдай жылаңач кылып чечип алам! – деди.

– Чечип ала турган дүнүйө мынабу болсо, колуңа келип бердим го. Алганда муну эмнеңе жаратат элең? Сен жыргатып койсоң ушинтээр белек? Бизди кай жерде жетиштирип койгонуң бар?..

Алымжан бир кезде ордуна обдула калып:

– Жүр эми. Болбосо кантээр элек, кетели, – деди.

Бул сөз жаныма найза жанчкандай тийип:

– Кетебизби? – деп аянычтуу көзүм менен жалдырап ага карадым. Алымжан жаңкыдай деп айтты да, мага карабай аттанып алып жүрүп кетпеспи. Ал кеткен соң, бул жерден жалгыз эчтеме өндүрө албасыма көзүм жетип: – Тагдыр ошол экен, өлбөсөм сени да бир көрөөр-мүн... – дедим да жолго түштүм. Жашыганым жок. Кайра кайратыма келип чыйрала бердим!

Турмуштун кыйынын көрбөй, жанын кастарлагандар гана жашык келет. Өмүрдө токсонду кечирип, сансыз кыйынчылык менен күндө салгылашып жүргөн адам мындайга жашыбайт. Андай адам ары чыдамдуу, ары бекем келет!

Мен эми кетсем да армансыз болуп кетейин деген ой менен мындай чыгып, буйдага киргенден кийин Беккулду көздөй салдым. Кой кайтарат экен. Алыстан артынан кубалап кетип барам. Ал шаардын аягы менен коюн жайып отуруп, бир талаага барып токтоду. Мени жакын барганда көрдү. Ошол жерге коюн токтотуп коюп, барлык өнөрүмдү салып, Беккулду буза баштадым. Ушул жерден узасак эле көлгө кетип, кулдуктан кутулуп жыргай турган кишиче, өз көзүм менен көрүп келгендей кылып, Ысык-Көлгө барган элдин «жыргап» жатканын жел тийгизбей мактай бердим. Кенен бир чай кайнам үгүттөдүм. Ошого чейин Беккулдан бир ооз кеп чыккан жок.

Жедеп айла кетип баратканда:

– Өмүр бою эле ушинтип кулдукта жүргөндү сүйөсүңбү? Кейпиң алдакы. Жыргай турган жагыңа барсаң болбойбу! Караколго большевик келип, биз өңдөнгөн бечара-карыштарга жардам берип жатат дейт. Сен барбасаң өзүм кете берем. Кана, мени ээрчип жүрөсүңбү? – дедим.

Беккулдун бетинен ошондо гана бир кичине муошкан белги сезилди. Бул олжону түшүргөндөн кийин эми мен апалактап шашып ары жакта бир кичине казак койчунун жанына барып:

– Сен мына мунун коюн бир пас көздөй тур. Бир кой жоголуп кетиптир, биз ошону карап келели. Эмгегин үчүн мына муну ал, – деп белимде кайыш курумду чечип бердим. Жаш бала экен, көндү. Ошол жерден эшекке Беккулду мингизип, өзүм куйругунан кармап алып, сабап жүрүп отурдум. Кетип бара жатып улам артыма кылчак-кылчак этем. «Ай, эми биздин ырысыбыз болсо бирөө кезикпегей эле» деп алактап барам.

Ушуну айтып салганымча болбой, Ак-Суунун бери четине чыга жаздап калган кезде, шаардан чыгып төмөн карай кетип бараткан бир эшекчен бала так алдыбыздан кезигип, бизди көрүп токтой калганы! Жүрөк туйлап кетти. Кармашса бизди койбой турган чоң неме.

– Кайда баратасыңар? – деди.

Жүрөгүмдүн аптыкканын токтотуп, капарымда эчтеме жок кишидей, үнүмдү калыбындай чыгарууга тырышып:

– Бир кой жоготуп ошону издеп баратабыз, – дедим.

Тергөөчүм эшегинин мойнун тиктеп, бир аз ойлонгонсуп унчукпай калып артынан:

– Ай, таң... Силер качып бараткан немесиңер го?! – деди.

– Качып кайда баралы, жарыктык? – дедим.

Бактыбыз бар экен, жаңкы неме ошентип бизди бир топ эрмектеп турду да бир кезде:

Хы! – деп эшегин моюнга бир салып алып жүрүп кетти. Өлүмгө таяп келген бир балакеттен кутулгандай ал жөнөөрү менен батышты карай биз да сыздык.

Эшектин куйругунан алып, баягыдай сабап кетип барам. Бир жерге келгенде, күн ысып тердеп кетип, чапанымды чечип Беккулга өңөртүп койдум. Ошол кезде бир дем алып, арт жакты карасам Ак-Суу бүлбүлдөп алда кайда калган. Куугунчу көрүнбөйт.

Күн бата Кыргыз-Сайга келдик. «Эми артыбыздан кууп келер бекен деп жүрөм».

XXVIII

Шадыкан күзгө жетсек эле, көлгө кетебиз деп жүрчү. Тоодой талап менен жашыруун сырды сактап, саргарып мен да ошол күздү күтүп жүргөм. Мына, ошол саргарып күткөн күз да жетти. Бирок, не керек. Шадыкан ошол убадалуу күзүндө кайтып токтоп калды. Биздин ырысыбыз чорт кесилип, ала жаздай көксөп келген, тоодой талап бир күн өткөндөй болду.

– Азыр эл жаман деп угабыз... Көлгө барган кыргыздар ачарчылыктан кырылып, орус четинен бырчылдагып өлтүрүп жатат дейт. Аман болсок эл оңолгондон кийин барабыз, – деди Шадыкан бир күнү отуруп.

Ошондо меники акылсыздык, же балалык экенин билбейм, айтор көлдү кандай шумдук кылып сайрап жатса да Шадыкандын сөзү көңүлүмө бир конбоду. Ишенбеймин «андай болбосо керек» деп өзүмчө жакшылыкка жоруймун.

Мындан түңүлгөндөн кийин, бир күнү талаада жалгыз өзүм музоо кайтарып жүрүп, ойлондум да, кечинде келип:

– Биз көлгө кетебиз, – дедим күтпөгөн жерден.

Мунум орой айтылды. Бирок мындан сыпайы сөздүн кереги жок эле. Менден бул сөз чыгат деп Шадыкандын мурун оюна да келбесе керек. Кабагынын алды менен инисин бир карап алды да, ичип отурган аягын жерге коё коюп:

– Эмне дейсиң? – деди менин жанакы сөзүмдү укпай калган немедей.

– Көлгө кетебиз деймин, – дедим. Оттун жанында жаткан бир жарты тезекти ушалап жатып.

– Ким менен кетесиңер?

– Өзүбүз эле...

– Э, кокуй. Жолдо бирөө силерди серейте чаап кетпейби?

– Чапса кантели, көрөөрбүз!

– Кой антип балалык кылба. Көлгө барган киши жыргап кете турган болсо биз деле көрүп турабыз. Азыр заман оюнчук эмес.

Анын үстүнө жол билбеген жаш баласыңар. Мындай чыкканда бирөө жайлап кетсе, силердин тарпыңар кимге табылат? Ойлон...

Шадыкан «акыл-насаатты» көп айтты. Бирок, канчалык кулагыма куйса да, бир эм болгон жок. Мен «көтөм» дегенден карыш жылбай көшөрүп туруп алдым. Бирок, кеткенде абалыбыз эмне болот, жолду таап бара алабызбы, нече күндүк жер, жолду катар эл болуп отурабы, ач болобузбу, аман-эсен жетебизби – ушул жактары мага күңүрт эле.

Ушундан он чакты күн өтпөй багым ачылып, Караколдон келген бир орусту таппасмынбы. Муну мага билдирген Жапарбек деген казак бала болду. Бул экөөбүз мурун тааныш элек. Мен көлгө кетем деп жүргөнүмдү биле турган. Ушу бир күнү кезигип:

– Караколго бир орус кой айдап кеткени жатат. Ошону менен бирге кетпейсиңби? – деди. Ойго келбеген жерден мен кубанып кетип:

– Ырас айтасыңбы? – деп кадала туштүм.

– Ырас. Бу жерден үч жүз кой сатып алды. Өзү соодагер экен. Мен да ошого жалданып, кой айдашып кеткени жатам.

Дагы бир жигит алды. Бир жумадан бери камынып жаткам. Эки жумушту бүтүп кетүү гана калды. Эртең жөнөйбүз. Сен кетем десең сүйлөш, – деди.

Аярдаганым жок. Ушул кабарды угаар замат, өзүн ээрчитип караколдук киши турган үйгө салып жетип бардым. Ал баягыда Кыргыз-Сайдын опекуну турган көк үйдө экен. Биз дарбазадан алактап кирип барсак, короодо бирөө соконун дөңгөлөгүн чыгарып алып, араба жасап жатыптыр. Колунда балкасы бар.

– Жаңкы киши ушул, – деди Жапарбек акырын гана мага угузуп.

Адегенде мунун түспөлүн илгери Кутурган булакта почто тартып туруучу Метрей көпөскө окшоттум. Көзү көк таштай, мурду чочконун тумшугундай теңирейген, мурдуна ылайыкталып жасалгандай, кайкы тумшук кара шапке; бутунда саал эскиңкиреп калган жылтылдаган намеркан өтүк. Өзү соодагерликке жедеп бышкан, майлуу жердин жытын алыстан сезген, бир шум болсо керек деп ойлогудай. Сыягына караганда бир ачуулуу неме.

Анча болбогондо мен булардан калып калмак экенин. Эртең жүрөрү бышык болуп чыкты. Мен өлүмдөн алып кала турган бир зарыл жумушка барган немедей, жумуш кылып жаткан кишинин алдына басып барып, ийилип тура калдым да:

– Кожоюн, менин бир иним экөөбүз сиздин коюңузду Караколго чейин айдашып бирге барсак болоор бекен? Тамак өзүбүздөн, – деп калдым.

Баятан жанына келип турган менин адам экенимди, же айбан экенимди айырбай турган адам, мен жаңкыдай дегенден кийин эңкейип иш кылып жаткан боюнча мага жат көзү менен бурулуп, туурасынан оңурая калды да:

– Жарайт, – деп коюп, кайра иши менен боло берди.

Ар нерсе өз тушунда кымбат! «Жарайт» деген жалгыз ооз сөзгө кубанганымдан жүрөгүм атып кетти. Ошондонбу, же башкаданбы айтор, жүрөгүмдүн толкуну басыла электе дагы:

– Каракол нече күндүк жер? – деп керексиз жерден сурап койдум. Бул убакта мен кетүүгө ыңтайланып, бир бутумду кайра тартып калган элем. Кожоюн ошо замат жооп бере койбоду.

Мен бир бутумду аттаган боюнча жооп күтүп тура калдым. Жаңкы бир топтон кийин башын көтөрүп, менин кете элегимди эми көргөн кишиче мага карап алып, кайтып ишине кетип:

– Бир жумада жетебиз, – деди.

Мындан мурун кетүү жөнүндө алда кандай болот деп, сарысанаа болуп жүрчү элем. Эми чындап ишке киришмек болдум. Иш чукул. Бул кабарды кечикпей үйдөгүлөргө жеткиздим. Атам тааныбаган бирөөнү эш кылып, жерге тийбей сүйүнүп жүрөм. Шадыкандар эми бизди кетиштен калды деп жүргөн окшойт, аларга бул кабар жайсыз тийип, эми чындап кетээриме көздөрү жеткендей болду.

Ошондо кетсе жолдо өлүп калат деп чыны менен бизди аядыбы, же кызматыбызга кызыктыбы Шадыкан – дагы баягыдай асылды, бузду, колду жамандады, жолдун жан чыдагыс коркунучун айтты, кокус бир жаза тайым болуп, ач талаада жайрап кала турганыбызды да эскертип өттү. Койчу эми, токсон алакет жорук. Мен же деп көнбөй турганыма көзү жеткен соң:

– Эмесе Беккулду таштап өзүң кет. Аны бөөдө өлтүрүп аласың дегенге токтоду.

Бу жерге келгенде да мен:

– Кетсек экөөбүз тең кетебиз. Өзүм кетпеймин, – деп кесе айттым.

Эртеси болду. Жүрөк алып учуп жүрөт. Соодагер турган короого эки жолу салып барып келдим. Мындай чыкканда кандай күнгө түшөрүм ойдо жок – ушу жерден узап кетсек дегенде көзүм чачырап, мүнөт сайын кыпылдап күтүп жүрөм. Өмүрлүк тагдырым жалгыз ушул сапар менен чечилчүдөй көрүнөт.

Акыркы барганымда үч жүз ирикти короого камап, санап соконун дөңгөлөгүнөн жасаган кичине арабасын жабдып, жолго чыга тургандай камынып жатышкан экен. Жалданган эки казак бала, бир жактан бөлкө ташып келип, капка салып жатышат. Бөлкө көтөрүп менин жанымдан өтүп бара жатып Жапарбек:

– Азыр жөнөгөн жатабыз, – деп кетти.

Иштин чукул калганына көзүм жетип, ошо жерден кайра Беккулду көздөй жөнөйүн дегенимче болбой, жаңкы кожоюнубуз мени да бөлкө ташыганга жумшады. Жөнүмдү айттым эле:

– Анан барасың, – дегендей кылды.

Бөлкөгө кетип бара жатып: «Беккул менен сенин жумушуң жок ээ» деп ойлоп алдым. Барып кайтканымча кокус үлгүрбөй каламбы деп кыпылдап жүрөм. Чукул жерден жөнөп калса, сен иниңди алып келгиче тура турайын деп ошол мени күтүп турмак беле!

Бөлкөнү тез ташышып жиберип, буйдалбай кайра Беккулду карай зымырадым. Ал шаардын четинде музоо кайтарып жүргөн. Жакын болучу. Өзү да алыс кетпейтир. Эртең менен үйдөн чыгып бара жатканда алыс кетпе деп айтып койгом. Музоолорду бир аңызга таштап коюп, көйнөгүн алдына жайып коюп, ырсыйып карап отуруптур. Куураган маяны шуудуратып жетип барып ашыгып мен:

– Жүр, кетмек болдук! – деп ээрчитип алып, үйдү карай жүрдүм. Үй жакын болучу, эгин алынып болгондон кийин шаардын аягына келип конгонбуз. Биз барганда Жапаркулдан башканын баары үйдө экен. Бара сала мен:

– Тигилер жөнөп жатат. Биз эми кетели, – дедим.

Эми бир жаңсыл боло турганыбызга көздөрү жеткендей болду. Шадыкан:

– Айткан тилге көнбөй балалык кылдыңар. Жол тартып бара жатып, кийин жаза тайып бирдеме болуп калсаңар «атаңдын көрү баякынын айтканы келди» деп, бир өкүнөрсүңөр. Жаныңарда жалгыз тыйын каражат жок. Кетсеңер ана, бир аяктай буудай куурутуп койдум. Ошону азык кылып, эптеп кетерсиңер. Андан башка берели десек колубузда жок, – деди да катынына карап: – Жаңкыны алып бер, – деди.

Жийдекан ордуна туруп, чыгдан жактан куудурап, катып калган бир кичине жаман чаначты алып, мага берип жатып:

– Ээленип алган немелерди эмне кыласың? Тим кой, бара берсин. Өз убалы өзүнө... – деп коюп, кайра басып челектен жарма куйду. Чаначтын түбүндө болтойгон бир-деме жүрөт.

Оозу бир кара шоона менен буулган. Биздин азык ушул болсо керек!

Жийдекан жарма куюп бизге сунганы жатканда Шадыкан: – Талкан чалып бер. Бир жолу тоюп алышсын. Мындан кеткен соң эми буларга ким берер дейсиң, – деди.

Акыркы жарманы ичип, эми туруп бара жатканыбызда:

– Бутуңарга да бирдеме илип албай кеттиңер. Жылаңайлак ташыркайсыңар го. Баргыла эми бечаралар. Жолуңар болсун... – деди Шадыкан, биздин тула боюбузду түгөл карап алып.

– Эчтеме эмес. Жетербиз. Кошкула! – дедим да, мен Беккулду ээрчитип жүрүп кеттим.

Жаңкылар жөнөп калган экен, чаң буркурап калды. Биз кошулуп, эки казак бала – төртөөбүз каптаган көп кой менен батышты карай сапырылып жүрүп бердик. Жалгыз атын кичине арабасына кошуп алып, кожоюн өзү илгери кетиптир. Алардын азык түлүгү арабада. Көп койдун туягы менен чаң көтөрүлүп кетти.

Бир кезде шаардын четине чыгып, жазылган сары талаага түштүк. Батыш жак өрттөй кызарып, күн кылкылдап батып бараткан. Те береги маңдайда алыстан булдураган кара тоонун чокусунда чокмороктоп турган топ ак булутка күндүн нуру чагылышып, жер-дүйнө мөмирөп, алда кандай бир белгисиз жорук таасирлентип турду. Асман жарык. Акырын гана бир калыпта сыйпап өтүп турган сүйкүмдүү жел бар. Тура түшүп, жаңкы кара тоонун алдынан дүкүйгөн бир чоң кара бак көрүндү. Күндөгү көргөнүмдөй эмес! Мага баары кошул-ташыл болуп келип, таасирлентип, жүрөгүмдү козгоп жиберди. Ошондо мен нечен жылдар чиритип жаткан туткундук-

тан жаңы бошоп, алдымда бир зор кубаныч тургандай, карыпчылыкта кетип баратканымды унутуп жиберип, сайран талаада бардык үнүмө салып, озондоп коё берипмин. Эх! Чиркин өмүр...

Бүгүн түнү менен жүрүп, эл жатар убакта Чочокой деген бир жерге келдик. Кожоюнубуз мурун келип, атын отко коюп салып, бизди күтүп турган экен. Биз жакындай берген кезде, алдыбыздан утурап келип:

– Ушул жерге токтоткула! – деди.

Койлорду туш-тушунан чыгып, ийрип жибердик. Ушунда түнөй турган. Койлор жуушап калган кезде, Беккул экөөбүз бери жакта калып, кожоюн эки малайын ээрчитип алып, арабасын көздөй кетти. Араба бизден обочо болчу. Бир убакта колдоруна бир-бир кесим нанын кармап алып, экөө тең кайра келди. Түн караңгы. Анда санда бирдемелерди күңкүлдөшүп коюп, төртөөбүз бир жерде отурабыз. Жаныбызда мемиреп жаткан койлордон бөлөк айланабыздан эчтеме билинбейт. Тегерек тынч. Караңгыда келип, бу жердин кандай экенин да байкабадык. Бизге жакын жерден шылдырап бир арык агып жаткандай болот. Түнөргөн тоолор, терең кашаттар...

Алдыбызда тигилердин нан жеп жатканын көрүп, эликтегендей бир убакта мен чаначымды оозун чечип, буудайдан Беккулга бир уучтап берип, өзүм да өлчөгөндөй кылып, уучтап алдым да, чаначты такымыма кысып койдум. Ошол убакта «булар баятан бизге беришет деп турган го» деп ойлогон немедей, Жапарбектин жанындагы жигит бизге карай:

– Өздериң көрүп турсыңдар гой. Сендерге берейик десек өзимиз аш калгалы турмыз. Бизге бергени мынау, – деп колунда күңүрттөгүн бирдемени көрсөттү.

Анын өлчөмү канча экенин караңгыда ажырата албай калдым.

– Кыргызың бирдеңке берген жокпа? – деди жаңкынын артынан.

– Колунда жок болсо эмне кылсын? Бир аяк буудай кууруп берди.

Токочун чайнап кетип, унчукпай калып, бир аздан кийин дагы:

– Эгер жерине барган кыргыздарды али өлтүрүп жатса кантесиндер? – деди.

– Бизди эмне кылдың деп өлтүрөт?

– Сүйтсе да аныгын билмей чыккансыңдар гой, – деди бизге өзү бир камсыз болуп жаткан кишидей.

Бул сөз мени бир ойго калтырып салгандай болду. Ошентсе да:

– Мейли, бара көрөрбүз! – деп кенебеген киши болуп койдум.

Биз ушинтип отурсак, бир убакта жогору жактан өзү көрүнбөй кожоюнубуздун үнү чыгат. Бирдеме деп, бапылдап, сөгүп жүрөбү.

Бизди чакырат. Карасак аты бошонуп алып, карматпай жүрүптүр. Жабыла жүгүрүп, туш-тушунан чыктык. Бир сапар камап алып, кармай турган болуп келгенде ортобузду жарып, чыгып кетти. Ушул ат качып кетсе бүгүн акыр заман орночудай жаныбыз калбай безилдеп кууп жүрөбүз. Мен бир жерге жүгүрүп бара жатып, арыкка бутумду салып алдым.

Ошентип жүрүп, аны көптөн кийин кармабадыкпы...

Кожоюн аттын тизгинин силкип, сөгүп, арабасына алып кетти. Биз өз жайыбызга кайттык.

Төртөөбүз тең каршы-терши болуп, баягыдай отурабыз. Бир-бирибизге лам деп сөз катышпай, жымжырттык жайлап алды.

Коркунучтуу түш көрүп жаткандай кара түндө отуруп, мен бир кезде терең ойго кеттим. «Ийе, ал күндөр алыс калды. Бир заманда алты канат үйдү каптаган 14 бүлө бар элек. Алар бу күндө кайда? Арып, азып кырыла турган болгондо жан айласы үчүн жалгыз уйга сатылып, Кулжада бир кызайдын колунда Чүкөй эжем кал-

ды. Алда кайда бир дунгандын жеринде томпоюп, Бекдайырдын жалгыз молосу калды. Элебес, Бейшемби, Токмолдо, Бурмакелер өлдү. Апардан калгандан кийин, жалгыз баласын колтуктап алып, төркүнүн издеп, Жанымжан кетти. Кайда кеткени дайынсыз болуп Бечел жоголду. Ырайымсыз бирөөнүн колунда туткун болуп, тирүүлөй көзүн жалдыратып Эшпай менен Ашымкан калды. Мына ошончо каптаган бүлөдөн өлгөнү өлүп, тирүүсү тирүүлөй калып отуруп, бүгүн шолдоюп Беккул экөөбүз гана кайтып барабыз. Бечара кыргыз не көрбөдү! Өлүгү көрүнгөн жерде көмүлбөй, ит менен кушка той болду. А шум дүйнө! Залим падыша болбосо биз ушуну керет белек...»

Ушинтип элсиз талаа, кара түндө жалгыз оңшуюп отуруп алып, калың ой термеп көпкө бошотпой жатты. Жолдошторум уктап калыптыр... Мен да чарчагам, уйкуга кеттим...

Бир кезде:

– Тургула, жөнөп жатабыз, – деген бир үн чыкты. Көзүмдү ачсам али таң белгиси жок. Чыйрыгып калыптырмын. Кожоюнубуз арабасын чегип койгон. Мен шашып Беккулду ойготтум. Ал каардуу бороондо келип тыгылган күчүктөй, эки колун бир-биринин чыканагына чейин жиберип, түйүнчөктөй болуп, менин жаныма бүрүшүп калыптыр. Түнү бою дирилдеп чыкса керек.

Биз койду айдап эки чакырымдай жол басканда таң атты. Көптөн кийин бир куба жолдон ашып Сайга кирдик.

XXIX

Кыргыз-Сайдан чыкканыбызга бүгүн үч күн. Сүмбө, Темиркенти, Ачталаа деген жерлер алда качан артта калган. Бүгүн береги бир белди эңкейип жүрүп келебиз. Түнү бою жол жүргөндүкүбү, жаның жер тартып уйкуң

келет, баягы биздин бир аяк буудай бүткөн. Карын ач. Беккул койдун аяңынан калып, кийин жакта жүрбөй келет. Анын аяңына салып, айдап келе жаткан койду токтотчу ким? Жапарбек кезек-кезек сары талааны кезеп ырдап коёт. Бул менден бир-эки жаш чамасында улуураак эле. Денеси болук, ирмебей караган курч көзү бар, дордок бет, кара тору бала. Үстүндө чолтойгон бир эски кара дужуркеси бар. Кийин, сыр алышкандан кийин, билсем бу да көптү көрүп, кыйынчылыкка жедеп бышкан бир шордуу. Башына кандай каран күн тууса да, бир кайышпай турган жылаңач баатыр, тобокелчил неме. Өзүнүн жүрбөгөн жери жок. Илгери Караколго келип кыргыз арасында да болуптур. Кыргызча шакылдап сүйлөп кетсе тааныбайсың. Ырды да келиштирет. Ушул келе жаткан жолубузду ой чуңкурунан өйдө билет экен. Кээ бир жерлерде курсак ачып, анын үстүнө келечек күнүбүз алда кандай болоор экен деп ойлоп, эңсебиз түшүп, жүрбөй келе жатканда ушу бир уккулуктуу кылып ырдап, көңүлүбүздү көтөрүп таштаар эле. Үнү ошондой сонун!

Ошондо Жапарбек менен бир жума гана жолдош болдук го. Бирок, ошонун элеси бүгүн да көз алдымдан кетпейт.

Берки жигит андай эмес. Төртөөбүздүн улуубуз да, чоңубуз да ошол. Өзү солдойгон, узун бойлуу, көзү жашык, жүүнү бош гана жыйырма курактарда пыштайган сары жигит. Анда-санда сурап калган сөзгө жооп бербесе, көп унчукпайт. Сөзгө жок. Узак жол баскан күндөрдө, бул элден мурда жашып, шайманы кетип калаар эле. Баарыбыздын эрмегибиз да көңүл көтөрүүчүбүз да Жапарбек. Бул жалгыз ыр эмес жолдо катар жомок айтып, аңгемеден аңгеме салып, өзүнүн башынан өткөргөн окуяларын сүйлөп, бир зериктирчү эмес.

Жүрүп келебиз. Таң атып келе жаткан. Ушул убакта мен баягы жүрбөй келе жаткан Беккул көрүнөбү деп, артыма караганымча болбой, куйругун булактатып, сай-

дан жогору карай салып чыгып келе жаткан бир карышкыр көрүндү. Карышкыр көрдүбү, жокпу айтор, туура Беккулдун тушунан чыкты. Ошондо жүрбөгөнүн көрөйүн, мен айкырып калганымда Беккул карышкырды көрө коюп, жакын калган жалаңкычтан качкандай, жанын таштап бизди карай бир безилдеп келет дейсиң... мен да жүгүрүп барам. Беркилер да кыйкырык салды. Шол кезде Беккул мага жакындап калган. Карышкыр алактап карап коюп, өтө чаап кетти. Беккул аман калды. Экөөбүз кошулуп кайра жүрдүк. Бир ажалдан калганга кубанып келе жатып:

«Эгер жаңкы жерде карышкыр Беккулду жарып салса айлабыз эмне болоор эле» – деп ойлоп келем.

Түш ченде бир сайга кирип, бешимге чейин жаттык да, бул жерден жөнөгөндөн кийин күн баткыча жүрдүк. Сайдан-сайга, белден-белге чыктык, нечен сууларды кечтик. Кеч бешимде бир белге чыгып, төмөн карай эңиштеп кеттик. Ошо кезде Жапарбек баягысындай зоңкулдап кетип бара жатып, токтой калып:

– Тетиги жаркыраган Кеген суусу, – деп койду да, кайтып безеленип ырдап кетти.

Кыргыз-Сайдан чыккандан бери мындай жерди көрбөгөн сыяктуубуз! Жаңкы белге чыга түшкөндө нечен жылкы капастан жарыкты жаңы көргөндөй, көңүл ачыла түштү. Айланасы «айчылык» келген эни-чени жок бир мелтирегген сары талаа!.. Ушул талаанын так ортосу менен ары сызылып агып жаткан бир чоң өзөн бар. Бир аз бара түшкөн соң дагы Жапарбек:

– Көрдүңөрбү, тетиги Кегендин сарайы. Бүгүн балким ошондо коноорбуз... орус жете жаздап калса керек, – деди.

Алыстан чыбырала болуп бир көпүрө көрүндү. Көпүрөнүн бери түбүндө жаркыраган бир жалгыз аяк үй турат. Биз эңиштеп жүрүп келебиз. Ой жер экен, сарайчыга али чендеген жокпуз. Ошентсе да береги алдыбызда

жазылып жаткан таасирдүү сары талаа, кызыл-кочкул болуп, батып бараткан алтын күн, кыбыла жактан сылап соккон салкын жел, Жапарбектин сары талааны безелентип келе жаткан бирде кайраттуу, бирде армандуу, зардуу обону – баары келип менин көңүлүмдү толкутуп жиберди. Жапарбек көбүнчө кыргызча ырдайт.

О -й-ой,
Тери тондун ичинде,
Тердесин жигит өлбөсүн.
Бирине-бирин жем кылып,
Не жараткан пендесин...

Мунун кээ бири кайрат бергендей болот да, эми бири арманыңды айтып жаткандай болот. Жапарбек зарлатып ырдап кеткенде, экөөбүздүн арманыбыз бир сыяктуу болуп көрүнөт.

Бара түшүп дагы:

Ак эрмен куурай ойдо бар,
Ак дөнөн ирик койдо бар,
Алдында күткөн багы жок,
Мендей бир шордуу кайда бар. – деп кетет.

Мунун башкы эки жолу мага керексиз сыяктанат. Биз жакындай бергенде, баягы сарайчынын жанынан шоңшоюп, дагы бир-эки боз үй көрүндү. Сарайга күүгүм кирип келдик. Кожоюнубуз эбак жетип алып, жайланып отурган экен. Биз барганда тышка чыгып келип, сарайга кийиргиле дегендей колу менен дарбазаны шилтеди. Айдап кирдик.

Койлорду жайлап болгондон кийин, кожоюн малайларын тамак ичкиле деп сарайчынын үйүн карай ээрчитип кетип, Беккул экөөбүз бери жакта калдык. Азыгыбыз жок. Кыргыз-Сайдан алып чыккан бир аяк буудайдан бир тоголок калган эмес. Тигилердин кожоюнунан

деги кайыр жок. Кечээ күнү бир жерде конуп отуруп, нан сурасам бербей койгон.

Алардан калган соң, мен Беккулду ээрчитип алып сарайчынын жанында бир казактын үйүнө кирдим. Төрт-беш киши отурат. Биз кирип барганда маңырайып карап калышты. Үй ичине караганда бир жардыныкы. Казан-аяк жагында бир эрди шалпайган, жыртак көз катын отурган. Үйдүн аялы болсо керек деп ойлодум. Төр жакта бир-эки эркек отурат. Мен үйдүн ээси бул экөөнүн кайсынысы экенин ажырата албай жатам. Биздин жөнүбүздү сурашты. Мен сүйлөп отурган тилим казакча. Бая келгенде казакмын деп койгом. Казак эмес уйгурчага да башынан устамын, алардын тили менен сүйлөп кеткенде мени башка деп билчү эмес. Уйгурча накша да (ыр) зуулдатам.

Мен үйдүн ээси деп отурган катын бир кезде:

– Кай уруудан боласыңдар, карактарым? – деп калды, Беккул экөөбүздү алмак-салмак карап. Ошол замат буйдалбай:

– Коңыр бөрик боламыз, – деп Жанымжандын төркүн уруусун айта салдым.

Өзүм башында казакмын деп айтаарын айтып коюп, артынан өкүнүп калдым. Эми Коңыр бөрүктүн ар жагын сурап, тамтыгым чыкпай эле деп, кыпылдап отурам. Булардын ичиндеги урууларын жиликтеп сурап калчу болсо бирин айтып берер чамам жок эле.

Бирок, менин багым жеңди, сураган жок. Эс ала түштүм. Муну коюп экинчи сөзгө көчтүк. Бир кезде биздин качан жетим калгандыгыбыз, кимдердин колунда түшкөндүгүбүз, кайда тентип баргандыгыбыз, акыр аягында кай жерден чыгып келе жаткандыгыбыз жөнүнөн сурап калышты. Бул менин жаныма жага түштү. Бирөөнүн алдында отуруп, өзүмдүн баштан өткөргөн тарыхымды сурап берүүгө келгенде бир өнөрүм бар эле. Буйдалганым жок. Даяр турган өнөрдү тартынбай салдым. Би-

рок, мен бу жолу өз башымдан кечирген өмүрдөн башка, жанымдан жалгыз ооз сөз кошконум жок. Анткени, башымдан өткөн күндөрдүн өзүн дурус айтып жеткиргенде да, бирөөнүн жанына тиер таасири бар эле. Байкап отурам. Өзүм эс тарткандан берки өмүрүмдө көргөн кайырчылык күндөрүмдү чөгүлтүп сайрап жатканымда угуучуларым менин артымдан ээрчип, окуяларыма аралашып, көп жерлерде жан тартып, мени аяп отургандай көрүнүп турду. Не бир кыйын жерлерге келгенде «эми кантээр экен» деп кыйпылдап отургандай болду. Алардын түсүнө карап мен көздөгөн оюмду жеткирип айтып жатканымды байкадым.

Бир кезде сөзүмдү бүтүп, карасам баятан бери менин окуяма карай түсү миң өзгөрүп, эки көзүн менден албай коломтонун жанында кычкачты таянып, эрип калган үйдүн аялы, оор түштөн ойгонуп кеткендей, селт этип башын көтөрүп алды да:

– Эх! Дуниеси да курысынчы! – деди.

Качан да болсо аял боорукер келет.

Ушинтип бул үйдүн бүгүн эрмеги биз болдук. Бир кезде тамак ичиш ирети келди. Үйдүн аялы бизге көжө куюп жатса:

– Тойгызып жибер, бейшараларды, булардын кайыры тиеди, – деди төр жакта отурган бирөө.

Айтор, эртең шашкеге чейин муңбай турганбыз. Жатарга келгенде жай мындай болбой калды. Үйдүн аялы төшөк салып жатып, бир кезде биз эсине түшө калгандай:

– Карактарым, сендерге бул үйдөн орун артадын эмес. Ане бир үйдүн адамы жок, сонда барып көрүндөр, – деди.

Ошондой, орун жогун өзүбүз да көрүп турабыз. Үй тар, адам көп. Мына мында биздин багыбызга кайчы келгендей апсыйып, четтен келген дагы бир-эки немелер отурат. Үй ээси жаңкыдай деген соң эмне дейбиз, кардыбыз борсойгонго канаат кылып, жылып жүрө бердик.

Тышка чыксак биздин кейпибизди кийип ары жактан Жапарбек келе жатыптыр. Анын да чолок тужиркесинен башка түгү жок. Эмне ой менен келе жатканын биле коюп мен:

– Мында орун жок экен. Тетиги үйгө баралы, – дедим.

Айткан үйгө барсак, түндүгүн тартып жатып алыптыр. Кирип барып, үчөөбүз тең босогого селдейип тура калдык эле:

– Сендер ким? – деди бир аял.

Жайыбызды айттык. Бүгүн мындан башка конор жер жогун далилдеп, бүгүнкө түнөп кетели дегенди сыпайы сөз менен келтирип "аке, жаке" дегенге чейин бардык. Жок, аял биздин тилегибизге каршы турду. Ага Жапарбек жооп кайтарды. Ал жатпа дейт, биз жатабыз дейбиз. Аял төшөгүндө, биз босогодо туруп алып, караңгыда бири-бирибизди көрүшпөй айтышып турабыз. Мен аялдын сөзүнө карап, бул үйдүн эркеги жок болсо керек деп чамаладым. Айтыш али баягындай.

Бир кезде мен:

– Жеңеше, бизден кашмаңыз. Ештеменди алмаймыз. Бугинше тунеп кетейик, – дедим.

Биздин кайтпай турган ырайыбызды көрдүбү айтор, мен ушундай дегенден кийин баятан такылдап турган каршыбыз «эмесе мейлиңер» деген немедей унчукпай калды. Аялдын бул түрүн сезгенден кийин эми биз да унчукпай калып, коломтонун тегерегинен орун издей баштадык. Караңгыда кайсыныбыз кандай жерге жатып калганыбыз өзүбүзгө гана маалым. Мен башымды койгон жерди сыйпалап көрсөм, апкыты жантыйган бир жаман кепич урунду. Аны көрбөсөм да «көп кийилген кепичиңго» дедим ичимден.

Бир убакта:

– Ой, турыңдар! – деп түрткүлөп, бирөө бизди ойготуп жүрөт. Жапарбектин жолдошу. Таң атканын ошондо гана билдик.

Үйдүн ээси биз туруп кеткенибизди туйдубу, жокпу. Тышка чыксак жердин баары боз кыроо.

Койду айдап, бир аз ары баргандан кийин карасак, Беккулдун бети-башынын баары көө. Түндө казандын жанына жатканбы. Ошого чейин өзү билбейт.

XXX

Көгөн менен Каркыранын аралыгында бир мелтиреген жазыкта жүрүп келебиз. Жапарбек баягысындай зарлатып кезек-кезек жиберип коёт. Коңур күз. Биз келген жакты көздөй бирин-серин жолоочулар өтүп турат. Көбү дунган менен кытай сыяктуу баягы заманда Үрүмчү, Турпан, Кулжа дебей туш-туштан кыялап, Караколго келип, апийим айдап, артынып-тартынып алып, күзүндө кайтар эле. Мынабу өтүп жаткандарды көрүп, ошол эриксиз эсиме түшөт. Берегинде бирөө куржунун салпайтып, артынып алыптыр. Балким ушул неме да биз көлдү көксөп бараткандай, Үрүмчү, Кулжага жетсем деп, эки көзү чачырап бараткан неме болор. Ар кимдин тилеги өзүнө чоң. Бирок береги бараткандар менен биздин айырма көп, «Алар болсо бүтүн Кулжа, Турпанды чардап, дүнүйөнү көбөйтөм деп, ач көзүн кадап жүргөн немелердир. Бирөөнүн канын ичип, маңдайына бүткөн дүнүйөсүн тартып алып, кетип бараткан бир жайылдын жогуна кимдин көзү жетет... Өмүрдө нелер болбойт? Ушулардын ичинде мындайлар болгон да чыгар.

Ал бизчи? Такыр андай эмеспиз. Биздин дартыбыз, жүз жыл уктаса булардын түшүнө кирбейт.

Түшкө жакын убакыт бир кырга чыга бергенибизде Каркыра көрүндү. Баягыда казак, кыргыздын байлары өзбек, ногойдун соодагерлери дуулап турган жарманке ушул! Ушундан тартып, тааныш жердин чети көрүнө баштады. Көзүнө алда немедей жылуу көрүнүп, көңүлгө бир белгисиз кубаныч кирип, жүрөгүң булкат. Бирок, ал

кездегидей желекти желбиретип, асманга көтөрүп таштап, мал-жан дебей сансыз тараптан чоргодой куюлуп, быдылдап, жайнап жатчу жарманке жок. Бу күндө элинин баары чабылып, шаарын өрттөп, жылас болгон курттай, жымжырт тартып, кур орду гана турат. Жалгыз мыдыр эткен жан жок.

Буга менин кабыргам кайышып отурган жок. Ал кездеги Каркыра жүз чабылганы бир тыйын. Ал убакта байлар, соодагерлер калааны кан сасытып, бирөөнүн тегин эмгегинен чардап жатканда, биз өңдөнгөн томаяктар жалгыз эчкини аркандап коюп, көк кылаңгыр сүт ичип отурчубуз. Ал заман жүз чабылсын! Жалгыз гана ошондогу көп эл өлүп, кырылып, көчтөн адашкан күчүктөй серейип береги бир жерде жалгыз экөөбүз келе жатканга арман кылам...

Бир убакта Каркыранын суусуна келдик. Койлор суудан кечпей бир топ убаралады. Бир кайкы мүйүз, чоң эркеч бар эле. Ошону Жапарбек:

– Башта! – деп таш менен эки жолу атты. Эркеч сууга кирүүчүдөй болуп, жакшы эле качырып барат да кайра тартат.

Ошенткенде Жапарбек экөөбүз аны кармап алып, күркүрөп жаткан сууга келип уруп жибердик эле, кулачтап алып жөнөдү. Баятан батынбай турган койлор, муну көргөн соң, кутулбай турганына көзү жеткендей, четинен күрүлдөп сууга кирди. Койлор аркы өйүзгө чыгып болгон кезде, биз шымыбызды жоон санга чейин түрүп салып, төмөн жактан сайроолоп кирдик. Беккул шымын чечип колуна кармап алды.

Биз Каркыранын өзүн баспай, батыш жагындагы бир адырды кыркып келебиз. Бир мезгилде алыстан бүлбүлдөп «Эки-Кошкон» деген дөбө көрүндү. Бул Каркырадан бир топ бери. Ушунун бери жагы менен кыйгап өттүк. Иңир кирип калган. Жер караңгылаган сайын Эки-Кошкон күңүрттөп кийин кала берди.

Түн кире Кутурган-Булакка келип, бир талаада кондук. Күздүн түнү суук. Ошондуктан жакын ченде бир топ чөмөлө чөптөрдөн ташып алып, таң аткыча кирпич какпай, от жагып чыктык. Таң атмагы бир азап болорбу. Беккул, Жапарбек, мен – үчөөбүз калчылдай баштадык. Кийимибиз жука. Тегеректей тартып алып, отту улам бирибиз кезек менен жагып отурабыз. Айлана тыштынч. Мынабу жогору жактагы карарган, терең сайдан жылтылдап бир от чыгат. Бу жерде кыргыздын айылы кайдан болсун деп ойлойсуң. Алда кандай бирөө караңгы түндү калтыратып, арманын айтып, акырын гана зыңкылдап, улам алыстап, узап бараткандай болот.

Менин кезегимде от жагып отуруп, үргүлөп кетсем керек, маңдайымда кактанып отурган кожоюнубуз бир кезде:

– Ач көзүңдү, доуз! – дегенди айтып, баркылдап, сөгүп келип менин колумдагы көсөөнү жулуп алып, өзүмдү башка бир салды. Муну көрүп, беркилердин көзү чайыттай ачыла түштү.

Жаман түштөн чоочуп ойгонгондой болдум. Ичимден тандап туруп жаман сөздөрдөн каргыш айттым да, милдетимди аткарууга камындым...

Атасынын көрү, ушинтип отуруп, бу түндү да баштан кечирдик.

Эртеси бу жерден жайыраак жөнөп, күн шашкеге көтөрүлгөн кезде Түптүн суусуна жеттик. Мына, Кызыл-Кыя жакын. Ой чуңкурунан өйдө текши көрүнүп турат. Мынабу эки жолдун айрылышы бири Караколго кетет да, экинчиси Түптүн суусун бойлоп Сарытологой, Кең-Суу, Чоң-Ташты карай кетет. Эми Беккул экөөбүз ушул соңку жолго түшөбүз. Жапарбек менен өмүрлүк коштошуп кала турган жерге да келдик, кожоюн илгери кетип калган.

Баягы Түптүн көпүрөсүнө келе бергенде:

– Эми биз ушу жерден бөлүнүп кетебиз. Кош, эмесе! – дедим мен Жапарбекке жакын барып.

Ал биздин айрылышыбызды кыйбай, ичи ооруп тургандай муңайып туруп, кол кармашып:

– Баргыла. Багыңар ачылсын!.. – деди да, койдун артынан токтобой жүгүрүп кетти. Биз өз жолубузга салдык.

Ушу жерге келгенде нелер эске түшпөдү! Баягы үркүндө күлүн асманга чыгарып өрттөп кеткен Василий, Башариндин үйлөрү кайра туруп калыптыр. Бирок, көзгө басар жалгыз боз үй жок. Түшүндөгүдөй! «Илгери бир заманда элин түгөл чаап алып, журтун жылас кылып кетиштир...» деген жомоктун өзү!..

Бир аз төмөн жүргөн соң, Василийдин үйүнүн жанынан бир боз үй көрүндү. Не болсо да бара кетелик дедик. Жолубуз да ушул жакта. Буралган ачпыз.

Бир кезде жаңкы боз үйгө келдик. Тышта киши көрүнгөн жок. Кирип барсак бир-эки катын отурат. Эркек адам жок. Бири кырктарда деп айтарлык, бетине калың бырыш кирип калган, сүйрү жаак, кара сур катын. Экинчиси мындан жаш, көзү тостойгон бирдеме. Он бир, он эки жаштарда дагы бир кичине кыз жүрөт. Бая биз кирип барганда булардын эч кимиси лам деп ооз ачпайт, таң калган немедей бир топко чейин бизди тикгеп, аңырайып калышты. Жашыраагы чыгдан жакта бирдеме кылып жүрүп, биз барганда коё койду. Беркиниси жүктүн бурчунда бир эскини жамап отуруптур. Сол колу менен жырткка туташтырып, жамаачысын кыйып кармаган бойдон али биз келгени бир ийне сайган жок. Алдында бир кендир ычкыры бар, жүндүү, тери шым жатат. Отурдук. Көрүүчүлөр бизден бир эли көзүн албайт. Өмүрүндө биздей бирөөнү көрбөгөнсүп, мынча эмне таңыркашат?

Сөздүн чети чыккандан кийин, эки катын баятан талып калып жаңы эсине келген немедей, бизди ортого алып, жөнүбүздү эми сурай баштады. Колдо бар өнөрдүн

эмнесин аяйын, бу жолу да баягы Көгөндөгү казактын үйүндө отургандай кылып, кайгылуу тарыхымды сайрап кирдим. Ошо жерде менин сөзүм бүтпөй, эки катын шолоктоп коё берди. Балбаалаган кеңжеңи менен жашын сүртүп алып, картаңы:

– Ошонум өлбөй, тирүү болсо ушулар өңдөнүп бир күнү таап келбейт беле! – деп, биз аркылуу бирдемесин эске түшүрүп, ого бетер киңкилдеди. Буга карап мен «кытай жеринде өлүп калган бирдемеси болсо керек» деп ойлодум.

Бир аздан кийин дагы:

– Э, айланайындар, ошондон бери кантип таап келдиңер? – деди, солкулдап ыйлап жатып.

Жаңкы кичине кыз да биздин кайгыбызга орток болуп отургандай, жүзү муңайынкы.

Ушинтип, кайгы-казыретти ортого салып отурганча бир топ убакыт болду. Биздин кардыбызды көптөн кийин эске түшүрүп, бир аяктан айран берди. Көзүбүз ачылып эс ала түштүк. Алардан мен эми Көлдүн жайын сурай баштадым. Билишет экен: өлгөн-житкенден өйдө барын терип-тепчип калтырбады. Мындан бир жыл мурун Кытайдан азып-тозуп келген качкын кыргыздар мында келип, андан бетер адам айткыс жокчулукка кабылып, ачарчылыктан кырылганын, орустун жоондорунун колунан өлгөнүн айтышты. Мамыр, Чүрк, Сатымбай дегендерди көз көрүнө баса калып, саман менен өрттөп өлтүргөнүн уктук. Өлүктө сан жок. Укмуштарды угуп отурсаң жүрөгүң титирейт!

Жаңкы картаңы бир кезде:

– Силер эми бара бергиле. Эл баштакыдай болбой, карды тоюп, бир аз оңолуп калган. Баягыдай көз көрүнө баса калып, өлтүрүп жибергендер көп жок. Силердин элдин жарым-жартысы Сарытологойдо, калганы Чоң-Таш, Жылуу-Булакта. Элдин көбү жан айласынан ушул биз өңдөнүп, биротоло үй-бүлөсү менен малай болуп, орус-

тарга кире качып кеткен. Эл четине бүгүн жетесиңер... – деди. Баягы бойдон экөө тең жашын төгүп отурат.

Эми кетели деп, ордубуздан турдук. Алар жолдун дайнын айтып беришти. Эшикке чыккандан кийин, Башариндикине бара кетелиби деп алар менен акыл салып көрдүм эле:

– Кокуй, барбагыла, силерди өлтүрүп коёт! Ал жакка жолобой мынабу жак менен Түптү бойлоп кеткиле! – деп, безилдеп коё беришти. Барбаганыбыз оң болуптур – жайлап салмак экен. Бул кийин билинди.

Түптүн суусун бойлоп кеткен жалгыз аяк жол менен нечен түрдүү таш кыяларды басып, бүжүрөңдөп жүрүп келебиз. Көч жакын. Биз да шашып барабыз. Жолду катар адам түгүл как эткен карга көрүнбөйт. Бир жагыбыз асмандаган карагайлуу бийик тоо, иттин мурду өткүс калың токой. Токой аралап ийрелеңдеп агып жаткан Түптүн суусу. Мынабу кара ташка далпайып келип бир жору конду. Анын үстүндө шыкылыктап бир сагызган ойноп жүрөт. Кызыл-Кыядан чыккандан бери көрүнгөн жандыктар ушул. Илгери кыргыз кытайды карай тартканда күңгөй тескейине батпай шыгырап, камалышып өткөн жер ушу эмеспи!

Кеч бешимде Орто-Токойдон өттүк. Али эч нерсенин дайны билинбейт. Ушу жерге келгенде, менин артымда келе жаткан Беккул катарлаша түшүп:

– Түнгө калабыз го? – деп менин үстүмдөн бирдеме издегендей бетиме карады.

Анын оюн таба коюп, максатына жетүүгө жакындаган кишидей кайратыма келип, түсүмдөн сыр алдырбай туруп мен:

– Бүгүн жетебиз! – дедим, арышымды калыбынан арбыта түшүп. Жүрүп келебиз.

Күн бата Сарытологой жонуна чыктык. «Бу жерде да эл жок болгонбу» деп ойлоп келе жатып, бир убакта берки бетке эңкейсек, сол кол жагыбызда бир кабактан жал-

гыз түтүн чыкты. Не болсо да бир байкай кетели деген ой менен, түтүн чыккан жакты карай бурулдум. Алыс эмес. Бара түшкөндө бери жагынан дагы бир кырман көрүндү. Жолубузда. Ушуга келип үч-төрт саржандай жер калганда эле бирөө:

– Айланайын абакебайлар ээй!!! – деп күрөгүн таянган бойдон талып калган немедей бизге жалдырап туруп калыптыр.

Мен тааный койдум: Сарбагыш деген биздин бир туугандарыбыз, баарыбызды бир эркесары дейт.

Бизди ээрчитип үйгө кийиргенден кийин, эки-үч катын чогулуп калды. Катындардын бышакташын көрсөң эми көр: Кантыке деген бир аял биз келгени көзүнүн жашын тыйбады. Булар бизди эбак өлдү деп, түңүлүп коюшкан экен.

Ушинтип жаткан убакта тыштан сакалы барсайган бир орус кирди. Жаңкы кырмандын ээси болсо керек. Кирип келип ар кайсы жерде бышактап ыйлап отурган катындардын себебине түшүнгөндөй үңүлүп карап калды эле, Сарбагыш:

– Биздики тууган. Ушул экөө Кытайдан жөө келди, – деди. Орус унчукпай башын чайкады.

Эртеси мындан чыгып, Чоң-Ташты карай жол тарттык.

Биринчи китептин аягы

Фрунзе. 1934–1935-жылдар.

IV.
«УЗАК
ЖОЛДУН

2-китебинен

КЫЙЫН КЕЗЕҢ

I

Ошол мүнөт сайын өлүм күтүп, ажал алкымдап турган кездерде өлүп кетсе арманы жок эле... Ошол замандардагы кыйын жылдардан өтүп, кылчайып караса баскан жолуна бүгүн таң калат. Экинчиден, өзүн зор бактылуу самап, өткөнгө бу күндө күлүп гана коёт...

Чубаган арабалар акырын гана кылдырап келет. Тартып бараткандары эгин. Кабыл алдыңкы араба айдап бараткан кишинин жанына отурган. Бул убак орус дыйкандары күзгү жумуштун кызыгына кирип, кырман бастырып, эгин ташып, эмгек кайнап жаткан кез. Күнүтүнү жолду бир бошотпой каршы-терши калдыраган арабаларда сан жок.

Берегилер бүгүн таңга жуук Чоң-Таштан чыккан. Улуу шашке кезинде Талды-Сууга жакындай бере, бир чоң поселканы көрүп Кабыл:

– Базаке, мынабу калаа башта жок эмес беле? – деп таңыркагандай жанындагыдан сурады.

Базарбай абалы «Нөө!» деп аттардын божуларын силкип, камчы үйрүп ылдамдатып койду да, соңунан шашпай жооп берди:

- Бу жерлерди орустун кулактары алып койгон.
- Качан?
- Эл үркүп кеткенден кийин...
- Мындан башка дагы кайсы жерлер алынды?
- Күрмөнтү, Сары-Булак, Ичке-Суу, Чоң-Таш, Шаты...

толуп жатат.

- Ошол жерлердин баарына поселка түштүбү?
- Ооба. Дагы келип жатат. Көрдүңбү тетигилерди?

Ушул убакта созулган бир топ өгүз араба, булардын алдынан утур келип калды. Жүккө караганда «тартип» боюнча өгүз арабалар жол берүү керек эле. Антпей, жолдон чыгышка муктаж кылып, түптүз жөөлөп кирип келаткан соң, амалсыз Кабылдын жанындагы киши божуларды кыйшайтып бир жагына тарта берди. Ошого да болбой алдынкы арабада келаткан бир бакыйган чоң, сакая күрсүйгөн бирөө алда кайдан кобурап, сөгүп отуруп тушунан өтө бериште чубалган боо камчы менен Базарбайга карай шилтеп калды эле, бул жазгана бергенде камчынын учу оролуп барып катарында отурган Кабылдын жаагына чып этти. Чочуп кетип, бетин сыйпай:

– И-й, ата бабаңдын!.. – деп өтүп баратканды сөгүп калганда, бирөөгө жулунуп жаткан кишини кармап алгандай:

- Кокуй, унчукпа! -- деп жолдошу басып койду.

Өгүз арабалар бир аз узап кеткен. Ушул кезде Базарбай эсин жыйнап алгандай болуп:

– Буларга теңелип болбойт. Кыжырына тийсең жайлап да салат. Али кыргызды өлтүрүү тыйылган жок... Сен билбейсиңби? – деп Кабылга болор-болбос бурулуп койду да, кайтып оңолуп отуруп алып, арабаны кылдырата берди.

Кабыл баягы эл уркүп кеткен бойдон Кытайдан жаңы келген. Муну Базарбай Түптө бир оруска сүйлөшүп тургузам деп алып барат. Мындан өзгө карашар эчтемеси жок. Кабыл жолду катар ошол келечегин ойлоп келет.

Ушул жылы бул он жетиге келген. Анча-мынчаны сезбей тургандай акылсыз да бала эмес. Ошондуктан, жаңкы сөздөн улам Базарбай жөнүндө «бул бизден мурун мындайдын неченин көрүп, жедеп бышып калса керек» деди ичинен.

Эл үркүп кеткенден кийин Түптүн байлары, кулактары кыргыз жерине келип, чөп чаап, эгин салып жүрчү экен. Кабыл Кытайдан келген кезде Базарбай, дагы бир эки үйлүү кыргыз болуп, Чоң-Ташта Гаврилдин эгинин бастырып жаткан. Береги тартып бараткан ошол.

Булар Ичке-Суудан эңкее бергенде Ысык-Көл жарк этти.

– Тетиги көрүнгөн Түп, кечке барабыз, – деди Базарбай, Ысык-Көлдүн чыгыш жагында булдураган калың бакты көрсөтүп. Анын бери чети менен сызылып жаткан бир чоң суу көрүндү.

Буга күн бата келишти. Түпкө кире берерде бир чон көпүрөдөн өтүштү да, кашатка чыгып, батыш жак четиндеги бир чоң көчө менен төмөн карай кыдырата беришти. Бул өңүрдүн баары Кабылга жаңы: Сугатты карай малын каптатып ышкырып айдап бараткан кишилер; талаадан жаңы келип, арабасын токтотуп коюп, кычыратып дарбазаны ачып жаткан эгинчилер; айрысын сороңдотуп, сарайга чөп үйүп жаткан бирөөлөр, анданда бир короодон жарыша чакырып жаткан тооктор; көчө бойлоп жүргөн каз-өрдөк, арыктагы ылайга терең орноп алып, оонап жаткан семиз чочколор...

Ушундай ала-кула жер менен жүрүп отуруп, бир кезде көчөнүн орто ченинде бир калдайган дарбазага токтошту. Керилген бир чоң короо. Арабалар дарбазадан чубап барып, сарайдын жанындагы чоң дүкөндөрдүн, алдына келип токтогон кезде, күржүйгөн бир семиз катын чыгып келип, буларды бир аз карап калды да, жерден бирдеме алып кайра кирип кетти. Бул Гаврилдин катыны. «Мени ким деп ойлоп кетти болду», – деди Кабыл ичинен. Бир эки кыздары жүрөт. Эң улуусун он жетиде деп айтарлыктай, көзү тирмийген бир неме. Жалгыз эркек баласы – Алешка бир ат кошкон арабанын башыш кармап булар менен бирге келген.

Беш араба эгинди жабылып ташый башташты. Дүкөндүн ичиндеги толуп жаткан бөлөк-бөлөк чуңкурдун

баары тирелип толуп турат. «Мынчанын баарын кайда батырат?» – деди Кабыл бир кезде, чакалап сузуп барган буудайды төгүп жатып.

Аттар тойгондон кийин чегип жиберип, Кабылдан өзгөлөр буйдалбай түн катып кайра тартышты. Эми Чоң-Ташта Гаврилдин акыркы тартып келе турган гана эгиндери калган. Эртең, бүрсүгүндөн ушул арабалар менен Базарбай өзү да биротоло көчө келмек. Анын аялы Асылкан кырманда калган. Гаврил да ошондо.

Гаврилдин короо-жайы көр-жерге бай. Терезесинин көбү көчө жакты караган беш-алты бөлмөлүү заңгыраган үй. Бул шартка Кабылдын али көзү үйүр алган жок. Жанараак барып, дарбазанын жанындагы кичине эшиктен бир аз шыкаалап турду эле, көчөдө оолуккан мас колун шилтеп, башын чулгап, теңселип жол арбытпай жүрүп келет. Ушул кезде, бүгүн Базарбай кетеринде: «Көчөгө көп чыкпай жүр» – дегени Кабылдын эсине түштү.

Бүгүн Гаврилдин өз үйүнөн бир топ обочо, дарбазанын сол жагында бир жапырайган жалгыз тамга түнөдү. Муну жаңы көргөндө баягы жылы Кытайга үркүп барып кыштап чыккан бир уйгурдун тамы эсине түшкөн. Мына бу тамдын боорунан чыгарган очогуна караганда теги бир заманда өзбек сыяктуу бир журт турса керек деп ойлогондой. Эшик алдын көр-жер басып, жедеп, жер болуп каалга жабылбай калган. Бая келгенде Кабыл эшигин жадам деп жабалбай койгон. Үйдүн ичи капкара болгон ыш. Бурч-бурчтардын баары электин көзүндөй жыбыраган жөргөмүштүн желелери. Сокур кишинин көзүндөй ыкшырайган жарытымсыз жалгыз терезеси бар. Ушуларына карап, Кабыл мында көптөн бери адамзат турбаганын байкады. Бир кезде төр жактан бир чычкан кылтыйып чыгып келип, ийиндин оозуна бир аз кидире калды да, жаңы кишини көрө коюп кайра жылт этти. Иңир кирип калган. Кабыл жатып караңгы киргенден кийин, чычкандар тамдын ичин дүбүрттөтүп жарышып жүрө берди.

Эртеси Гаврилдин катыны Настя Кабылды чакырып алып, короодогу аны-мунуга жумшай баштады. Кабыл ушуларга жагып алсам дегендей декилдеп жүрөт. Кийинки күнү сууга жумшады. Эшик алдында эки дөңгөлөк арабада, бери болгондо жыйырма чака суу баткыдай чоң челек турчу. Сарайга кирип бир карагерди жүгөндөп чыгып, сүкөндүн алдынан барып, каамыт кийгизди да, челекти карай жетеледи. «Кошконду билер бекен» дегенсип, улуу кызы карап турган. Анын сынынан тайгылбай өтүп, кошуп, аттанып алып жөнөп берди эле:

– Токто! – деди карап турган кыз. Бел кайышын бош көтөрүп коюптур.

Бул жолу көчөгө чыкканда, демейдегидей көп жүрөкзаада болгон жок. Алдындагы Гаврилдин ат арабасы буга камсыз болуп, мандат менен бараткан кишидей көрүндү. Бул заманда көчөгө кенен жүрүш кыйын. Түптөгү кулактардын кирпичин байкасаң: кыргыз аттууну көрсө кек сактап, тишин кычыратып, ачуусу келип тургандай көрүнчү. Көчөдө бирди-жарым немелер кезиксе желигип турган тентектер таш менен аткылап, ышкырып жабылып кууп сабап, өлөрчө кылып салар эле.

Кабыл бир аз жогору жүрө түшүп келип, сол жагында кашатты бойлоп кеткен бир кичине көчөгө бурулуп кетти.

Ушунун түгөнгөн жеринде, кабакта, мелтиреп жаткан Түптүн чоң суусу бар. Жолду катар бейбаштар учураган жок. Кайта артына келатканда гана огороддон бирөө таш менен атып калды. Алыс болчу. Таш чырылдап учуп келатканда Кабыл аттын жалына жыгыла берди эле, башынан алыс кетти. Бар болгону ушул.

Баягы кеткенден үч күндөн кийин эгин тарткан арабалар менен бирге Базарбай, Асылкандар көчө келишип, Кабыл жатып жүргөн жалгыз тамга киришти. Былтыр да ушу тамга кыштап чыккан экен.

Асылкан менменсиген жигиттен кем эмес. Далысы, бою, денесинин зордугу, бартайган буту, колу Базарбай

менен барабар. Экөө катар басып кеткенде ийиндери тепетең. Өзү балжайган сары, жаагы кере карыш ээрди түйрүк, албеттүү неме. Жалгыз гана чөп чапканы болбосо, башка кай-кайсы жумушта Базарбайдын өзүн да шаштырчу. Ошондуктан, эл буларды «Эки балбан» деп ылакап кылып алган. Асылкан орок оргондо бир киши жалаң боолугуна жетпеген кездери болгон. Беш – алты пуд келген замбилдерди кебелбей гана көтөрүп коёт.

Ошого жараша чындап ачуусу келгенде кандай олуяң болсо да, бир сапарда кайра тартпаган албуут, долу катын. Башканы мындай коюп ушундай кыйын заманда турса да кээде Гаврилдин катыны менен салыша кетип, оозуна келгенин тартынбай айтып салар эле.

Бир күнү «Казан майрамы» деген бир чоң майрам болуп, үч күнгө созулду. Бул күзгү жумуш аякталып, кышка тарткан мезгилде болот экен.

– Бүгүн буржуйлардын кутура турган күнү, – деди Базарбай эртең менен.

Гаврилдики майрамдан үч-төрт күн мурун бүлүнүп, самогон тартып, үйлөрүн актатып чочко союп, түрдөп тамактар бышырып, чоң даярдык көрүп жатты. Асылкан менен Кабыл мунун баарына жанды таштап катышты.

Майрамдын үчүнчү күнү Гаврилдикине ала-кула кийинген катын-калач аралаш көп конок келип, күнү бою дуулашты. Түш ченде кары-жашы дебей текши кызып дуулдап, көтөрүлүп алып, көчөгө чыгып, дарбазанын оң жагында бир ачыкка чогулду. Булар үйдөн көтөрүлүп жөнөгөн кезде бир кара тончон чоң сакал узун-неме топко илээше албай, крыльцого кулап түшүп, ошол замат корулдап уктаган бойдон кала берген эле. Жыгылганда бапагы башынан ыргып кеткен. Буга кайрылган, байкаган адам жок, барлыгы жаңкы жерге чогулуп алып, ортосун ачып коюп, ырдап, бийлеп, толкуй баштады. Картаңыраак бир арыкчырай катын бир колу менен юбка-

сын селкилдетиپ, экинчи колундагы аракты чайпалта, бирөөнү чарк айланып бийлеп жүрөт.

– Эх-эх, матушка!

Булар ушинтип жаткан тушта гармонь тартып кошулуп ырдап, ышкырып, көчөнү төбөсүнө көтөрө кутурган бир топ боз балдар өттү». Ушундайлардын алдынан кезигип көр.

II

Кыштын толугу. Быйыл кар опсуз калың түшкөн. Чилде барынча күчөп турган кези. Кабылдын Түпкө, Гаврилдикине келгенине да үч айдай болуп калган. Үйдө жүргөндө кылары: күндө таң заарынан туруп, көп малды топуратып айдап, сугарып кайра тартат. Кайра келген соң жылкыны бир бөлөк, уйларын бир бөлөк кармап, баарына чөп чачуу керек. Ушул кезде бул бекер жүргөндөн бетер:

– Кабы-ы-л! – деп атынын аягын созолонткон бир үн чыгат. Айрыны таштай берип, жетип барса чакырып турган улуу кызы – Наташа.

– Эмне?

– Суу алып келсеңчи!

Арабаны дароо кошуп жиберип, чоң челекти калдыратып жөнөп берет. Мындан келген соң отун жарып, самоор кайнатуу бар. Муну кайнатып кийирип берип алар тамакка отурган кезде, «эми булар ичип болгончо сеп алам го» деген ой менен Базарбайдын тамына барып, көгөргөн, тоңгон колун отко кайсап отура кара чай оозуна тийе берген кезде, анын атын жаңкыдай созуп, чакырган дагы бир үн чыгып калат. Жапырт тыңшай калгандан кийин:

– Кокуй, жөнө! – дейт үйдөгүлөр. Барса дагы жаңкы кыз. Кабылды чакырганда кандай алыста жүрсө да, крыльцодон бир эли төмөн түшүп койбойт.

Бул жолу келип эмнеге чакырганын сураганда:

– Чочконуку тамак тартсенчи, – деп сөзүн чала-була угуза, кайра бурулуп жүрүп кетет,

«Чочконуку тамак» дегени жуунду, нандын күйүк-сүйүгү, картошканын кабыгы сыяктуу толуп жаткан челек бирдеме. Баарын бир сапар жеткире албайсың. Мелтиреген эки челектин алгач бирин көтөрүп, жолду катар чайпалтып кетип баратканда камакта турган чочколор тетигиндейден сезе коюп тыбырап коркулдап турат. Оор челекти майыша түшүп көтөрүп келип кашаадан ашыра берерде чычкыланып турган немелер кээде жогору чапчый түшүп, тумшугу менен Кабылдын жаза-буза сүйкөп кетет. Ушинтип жүргөнчө түш болот. Дагы мал сугаруу, чөп чачуу кезеги.

Кеч болсо мешке тезек тартат. Өңгө болсо да бул каза болуу жок. Бул молдолордун беш убак намазындай жедеп калып алган иши. Көң сарайдын артында. Беш-алты сапар келет. Ушу жерден күндө кечинде тезек көтөрүп келип алдыңкы үйгө кире бергенде, печтин үстүндө бир кемпир жаралуу, муңдуу кылып, бир калыптан жазбай акырын гана күңгүрөнүп, муңканып отурар эле. Бул Гаврилдин энеси, жашы сексенден ашып, чөгүп калганына бир топ жыл болгон экен, шалдыраган бир кур сөөк. Эмки өмүрү көргөнү – ушул печтин үстү болгон. Жайы-кышы дебей ушунда уңкуяп отурганы отурган. Тамакты да ушул ордунда берет. Ушу кемпирдин күндө бир убак кеч курун мунарып, күүгүмдөп бараткан таасирдүү жымжырттык алдында бир калыпта муңканып отурганы Кабылдын жүрөгүн жаралап, алда кандай бир белгисиз ойго түшүрөр эле. Күндө ушул. Эмнеге ошентет? Же кудай мени ушул жашка келгенче неге албай, кыйнап койдун, – деп касырет – заман айтабы? Билбейсиң. Кээде Кабыл тезек көтөрүп кирген кезде, келини жок болуп калса, өзүнүн жегенинен артып калган-калачтарын калтыраган көпкөк тарамыштуу колдору менен ашыгып бере

коюучу. Таштай берген этти кагып алган-тайгандай умтула берип сырттан бирөө кирип келгиче, тапкан олжосун Кабыл да жымыра коёр эле. Чынында кемпирдин бул ракымы, бечара жаны ачыгандыктанбы, жок, өзү көр оозунда тургандыктан мындайлардын сообун ала кетейин дегениби, Кабылдын көзү жетчү эмес.

Ушул кемпирден тараган: үч киши – үчөө тең бар. Баары ушул көчөдө. Өзү колунда турган эң кенжеси – Гаврил да, көк сакал. Ошенткен кемпирдин жаны неден бүткөн!

Кабыл апийимдин уругун төккөн бир жаман тамга жалгыз жатчу. Бар төшөнчүсү бир үзүк. Мунун жарымын алдына төшөнөт да, жарымын үстүнө жамынат. Канчалык кымтынса да, колдойгон кийиз этине жолобой коолдоп, эшиктин ачыгынан кирген аяз ыркырайт да турат. Эки күндүн биринде:

– Тур, чөпкө барабыз, – деп жарым түндөн Базарбай ойготуп келет.

Күңүрттөгөн караңгы сарайдын ичинен аттарды кармай башташат. Баары – беш чана чогулат. Экөө эки чанага отурат да калганын бир-бирине чиркеп коюшат. Ушунда бир үркүнчөк карагерди Кабыл кармап, каамытын кийгизип баратканда кошкуруп кетип, аны тетигиндей серпип таштачу. Ушундай кыла берген соң кийин муну Базарбай кошуп жүрдү.

Дагы бир отуз жыл араба тартып, даки болгон карыган тору ат бар. Жоош, жата калып үркүтсөң да бир былк этип койбойт. Ал Кабылга келгенде башка. Бери жактан баратканда жүгөндүн шылдырын алыстан сезе коюп селт этип, кулагын тигип, келаткан кишинин ким экенин күтүп тура калат. Дарбазаны кыйчылдатып ачып жаткан Кабыл экенин көргөн соң, оңураң эте түшүп, туура качырып келип, арткы аягы менен аны – жандай сала шилтеп өтөт да, тетигиндей барып кайра карап тура калат. Ал жерден барып кармайын десе дагы ошону кылат.

Буга Кабыл кийин бир адис колдонуп алды: жаңкыдай качырып келатканда айбат кыла, бек унчугуп орусча бок ооз сөздөр менен сөгүп келип, колундагы жүгөндү жиберип калганда дирилдеп барып туруп берчү.

Чөпкө жөнөгөндө эң алдыңкы чанага Базарбай, артыкы – бешинчи чанага Кабыл отурат. Калаанын четине чыгып, талаа башталган кезде, түнкү аяздын каарына чыдабай Кабыл дирилдей баштайт. Буту колдоюп тоңуп калган. Үстүндө – Алешканын жалаңкат кара таары. Чындап үшүп келгенде чанадан түшүп алат да жүгүрө берет. Абдан күйүккөн кезде кайтып отурат. Бир аз баса түшүп, тери кургап тоңуп келатканда жана түшөт. Ушинтип отуруп күндүн мурду чачырай Аралдагы чөпкө жетишет.

Бул жерден беш чанага зыкыйта чөп басып жөнөгүчө, түшкө жакын мезгил болот. Кайра келген соң буларды сарайга үйүш бар. Кабыл үймөктүн үстүнө чыгат. Кээде Базарбайдын балбан колу менен алачыктай кылып сузуп берген чөбүн ала албай түшүрүп жибергенде тиги ыза болуп:

– Тамак ичкен жок белең? – деп чекесинен булоолонгон терин шыпырып, чертип жиберип, адырая калат. – Бери, жакын тур!

Чөпкө барбай калган күндөрдө камышка жумшайт. Муну Түптүн чыгыш жагында бир кара көлдүн жээгинен муздак сууну тизеден көлкүлдөтүп жүрүп оруп келишет.

Ушул көчөдө бир топ кыргыз малайлары бар эле, бирок, бул заманда жакын, ирегелеш отургандары да бир-бирине катташуусу кыйын болчу. Күндүз түгүл, бар жумуш бүтүп, жандын баары жаткан кезде бадырайып басып келиш чанда. Булардын өмүрдө көргөнү тынымсыз, алышкан түйшүк. Кезек-кезек ара-чололордо түн жамына бир короонун эшигине баш кошо коёр эле. Бирок ошондо да эркин болбойт:

– Келатат, бирдеме деп жүрбөсүн... – деп айбыгып турушаар эле.

Бир күнү түн ичинде ушул чөйрөдөгү бир топ малай Гаврилдин көчө жакка чыга турган крыльцосунун баскычына чогула калды. Мында Базарбайдан башка да Жоламан, Ысмайыл, Беки деген бир топ малайлар бар. Буларды көрүп бир кезде Кабыл да басып келди. Бирлери крыльцонун туура жыгачына сүйөнүп, эки-үчөө туруп калып, эми бирөөлөрү крыльцонун баскычына жампайып, өйдө-ылдый болуп акырын гана кобурашып отурган. Сүйлөп жаткандары көбүнчө ар кимдин өз башынан өткөндөрү. Баарынын тең көргөнү көп, – айтууга чама жок, убакыт тар сыяктуу, Күн-түнү тынымсыз алышкан түйшүктөн мурча тийбей көптөн жыйнап жүргөн, буулуккан, ичине толгон, бай, мол сырларын ар ким ушу жерде бир айтып калгысы келген да. Айтып турган сөздөрү чын жүрөктөн чыккан сыр сыяктуу. – Дүнүйө деген кысталагың уктатпайт экен, – деди бир кезде Жоламан деген кара сакал, жайык бет, жапалдаш киши. – Менин кожоюnum бир уктап турса «семирип» калат, бир ай жайлоодо жүргөндөй болуп... Эчтемеге мурчаңды келтирбей, анан айдай берет. Асты мындай катаалды көргөн эмесмин, көп эле кишиге жүрүп...

– Э, анын эмнесин айтасың, – деди дагы бирөө келип кетип, – ал баарыбыздын эле башыбыздагы мүшкүл. Ким бар дейсиң эки бутун сунуп жатып алган.

Бара-бара кызый аңгеменин төркүнү башка түргө көчтү.

– Бул жер бүткөндүн баарын мужуктар алып койду, биздин күнүбүз эмне болчу эми? Ту, эй богу! Кыргызды неге мынча кем жараткан кудай?..

– Сен аны айтасың, андан чоңун кантесиң? – деп табышы күрсүлдөгөн москоол кара жигит аңгемени кызытып, көптүн көңүлүн бийлеп кетти. – Кечээ бир күнү баягы Семен митаам баштаган он чакты киши Түптөн

чыгып, Корумдуну карай жөнөдү. Баарында бирден-экиден чана. Менин кожоюнум эки ат коштурган, мага айдатып алды. Кайда барарын айткан жок. Баары тең ченден чыккандар. Алардын ичинде Семендон башка дагы баягы Тйүрүндүн Аркошкасы, – Жараска, Тумапей, Деборин өңдүүлөр. Зыркырап кетип барабыз. Ичип, алагуу тартып алгандары да көп.

«Күн бата Корумдунун оозунда бир жети-сегиз түтүн кыргыз айлына келдик. Иштин төркүнүн эми түшүнөйүн дедим. Жанакылар баш салып, айылды талап кирди, келесала... Чыркырап, чыйылдап жаткан катын-бала. Ак кар, көк муз. Алардын төшөнчү орончуларынан өйдө бурдап келип, чанага басып жатат. Семен менин кожоюнум экөө бир үйгө кирип барды эле, шордуулардын сууканы учуп кетти. Жети-сегиз жашар бир кыз бала ордунан атып туруп, көзү чакырайып, бар табышы менен бакырып жиберди. Үйдүн ичин бир эки жолу көтөрүп чыккандан кийин, оңурайган коломтосу гана калды. Жан карарганда жаман болот экен. Баарын алып болуп, эми үйдүн өзүн чечип, чанага басмак болгондо, бир ак куба жаш келинчек «Бу көрөкчө өлтүрүп кет!» деп келип Семен менен чапчыша кетти. Ал итиң бирдеме жутуп кызып алганбы, ошенткенде келинди чыркыратып келип койгулакка алды... Жанагы кыз чыңырып жүрөт, тигилердин үстүнө түшө калды. Бир мезгилде тышка чыксак, жер астын-үстүн болгондой айыл үстү күрүгүү, чуручуу. Талан-чачынга түшкөн катын-бала дебей каргадай чуулдап, талааны башына көтөрүп алган. Дырдай жылаңач кылып кардын үстүндө сүйрөлөп, уруп жүргөнү мындан көп. Көзүң жамандыкты көрбөсүн, адамдык ажарынан кеткен бир катын чачын жайып таштап, көгөрүп бирөө менен таймашып жатат. «Өлтүр. Атып кет кыйнабай» дейт алыша түшүп. Он алтынчы жылы жүрөгү калган кургурлар, адегенде батынбай турду көрүнөт. Ошондо да жандан кечкен кишиң, өзгөчө болот экен.

Жанакы үйдүн бир жигити, ой карылуу неме экен. Жа-
нагинтип жатканда тыштан кирип келип, Семёнду кө-
төрүп туруп, урду эле, ошол бүгүн да көз алдымда көрү-
нүп турат, башы коломтого кире түштү. Чекеси айры-
лып кеткендей болгон. Бирок, экөөлөп союп салды кийин
аны. Өлү-тирүүсүн билбей калдым, айтор башы-көзүнөн
тамтык калбай, оозунан кан кетип жаткан. Адам чир-
киндин мыкаачысы ай!..

Ошентип өңкөй көк жал бу жерден ишин бүтүргөндөн
кийин, эл жатар кезде Чоң-Ташты карай тартты. Узап
кетип барабыз. Ондогон көз жаштар төгүлүп, алда кайда
баягы караңгы сайда карышкырдай чуулдап кала берди.
Ошондо бир зээним кейиди дейсиң!.. Баарында жабдык.
Бирдеме десең өзүңдү жайлаганы турат.

Айтуучу сөздүн ушул жерине келгенде баскычтын
төмөнүрөөк жагында отурган бирөө:

Ошентип тигип отурган үйлөрүнөн өйдө көчүрүп кет-
тиби эми? – деп аңгемени бөлүп калды.

– Үйдү кеп урат тура. Үстүндөгү кийминен өйдө сый-
рып алгандар болду. Чоң-Ташка барган кезде түн ортосу
болуп калган. Эми мындагы жорукту мен айтпайын да,
силер укпагыла.

Бир кезде булар кечки бададан кайткан малдай сам-
саалап үй-үйлөрүнө басып кетишти. Эл жатаар кез,
көчөдөн жүргөн киши сээлдеп калган.

Малайлар баягы баскычта дагы бир күнү күүгүмдө
болду. Бирок, бу жолу баштагыдай отурушкан жок. Ар
кими бирин-серин билген жарды «жаңылыгын» аңгеме
кылып отуруп, аздан кийин тарап кеткен.

– Бу падыша тактан кулап, убактылык өкмөт деген
турду дейт, аның деле жыргатып жиберген жери жок, –
деди барбак мурун Сулайман. – Кайта баягыдан бетер
төбөбүздү кандап жатат посёлканын жоондору.

– Баарынан да жерди айтсаңчы. Ушунда кептин баа-
ры. Биз ушинтип эле өмүр бою малай жүрүп өтмөк бе-
лек. Заман оңолуп элге биртике тынчтык орносо, бир

тиричилик кылуубуз керек го, жер чукуп, кетмендесек-да. Эми мужук байлары болсо минтип көзүнө көрүнгөн жердин баарын алып отуруп, токум ордундай жер калбады бизге!...

– Жаңкы большевик өкмөтү орнойт деген бышык болсо батыраак эле болсо экен, – деди. – Айтымга караганда ошондо гана бир жакшылык жышаанасы боло турган көрүнбөйбү...

– Ал да жанын аяп жатпаган көрүнөт го, – деди баятан сөзгө катышпай отурган чоң тончон. – Дыйкандын көпчүлүгү большевик жагына кошулду дейт. Жумушчу, малайлар болсо башынан ошол жагында экен.

– Деги ошондой кептер күндөн-күнгө ырбап, буржуйлар өздөрү да чочулап турган көрүнөт.

– Акырын...

Жолой болбосо булар али козголмок эмес эле. Ал жогору жактан келаткан бир караңдаганды көрүп:

– Эми койгула. Бирөө келатат тигинде, – түрүлүп калган этегин түшүрүп, – тарайлы, – деп обдула бергенде, мунукун дурус көргөндөй башкалары да туш-тушка жапырылды.

Бир күнү эртең менен Базарбай, Кабыл болуп үйдө отурушат эле. Бир кезде көчө карышкыр куугандай бир калың чууга толуп кетти. Бул бир майрам күнү. Урунар-га тоо таппай оолуккан мастар.

– Эмне болуп кетти? – деп, Базарбай сестее калды. Аңгыча болбой жамырай көчөгө чыкса, жарадар болгон кийиктей жан талашып качып бараткан бир жаман тебетей кыргызга тобу жабылып ышкырып, колуна тийгени менен жиберип калып кууп келет. Жаш гана жигит. «Адам ит жандуу» деген ырас го. Берегинин бети-башында бир ийне саяр чолоо жок, күпчөктөй болуп шишип кеткен. Бир жеринен кан дирилдеп жүрөт. Ошого карабай бул шор аяк дагы тиричиликтен күдөр үзбөй жан талашып, бир жерден качып чыккан сыяктуу. Адам-

чылыктан кеткен түсү менен жан-жагына алактап гана карайт. Мына бу бир короодон тартып чыгарып салган дөбө кырга келе бергенде, жабыла кууп келаткан калың кыйкырык артынан кууп жетип, узунунан салып:

– Бей! – деген сөздү беш-алтоо катар айтты да, жапыр-жупур тепкилеп иштетип жиберди.

Жигит эми колу менен жазганууга да дарманы келбей калган. Жаткан боюнча жакадан тартып тургуза түшүп келип, темирдей чоң өтүктөр менен кериле түшүп бетке тепкенде, былч этип барып чалкасынан түшүп турду. Ушундан аркысын не болгонун ал өзү да сезүүдөн калса керек. Баары тең чоң көчөнүн айтылуу бузуктары, боз балдар.

Эгер Степан деген келип ажыратып калбаганда, бу жолу мунун аман калышы арсар эле. Жигиттин ымжан гана жаны калган. Кайдан оролуп жеткени белгисиз, мына бу тополоңдун үстүнөн бул карп-күрп чыга түшүп:

– Айланайындар, ушуну мен үчүн берип койгула, – дегендей кылып жигиттин үстүнө түшө калды. Алар мунун сөзүн тыңшабай баратты эле:

– Бузулган иттер, жогол көзүмө көрүнбөй! – деп Степан бардык дабышы менен унчугуп, ачуу менен айланасына жалтылдап карады. Ошенткенде тигилер Степандын катаал түс алганын байкай коюп, кан-жинге тоюп, эми жегиси келбеген иттердей чыга беришти.

Бирөөлөр муну «Бедный Степан» дешчү. Бул ага кедейлигинен гана коюлган ат эмес, кемитип айткан сөз сыяктуу көрүнөр эле. Жашы кырктар чамасында, көзү чүңүрөйгөн чарчы бойлуу неме. Махорка менен жедеп ышталган жездей сары муруту бар. Үстүндө өзүнүн боюна жараша чолок сары тон. Кыргыз малайлары муну жакшы көрөт. Өзү да, кыргыз менен үйүр, тили суудай:

– Сени кудай алсын, – деп келет сүйлөгөндө, кыргыз малайларына кезиккен жерде, көптөн үйүр, сырдаш адамдай жайрандап күлүп, шылдың сөздөр айтып келет. Би-

рок, орус кулактары муну жек көрөт. «Степан бузук, ал бир ант урган терсаяк. Ичкен ашына кара санайт» – деп мунун көзү жокто бүлдүрө берер эле.

Мында катын, бала деген жок, керт башы. Өзү көрүнгөндүн эшигинде жумуш кылып жүрө берет. Колу бирдемелерге чебер: үй салат, арабанын дөңгөлөгүн жасайт. Кыргыз малайларына жан тартам деп жүрүп, мунун өзү да зыян тартып кала жаздаган жери да бар.

Бул мындай: ушул көчөдө Жакып деген бир малай жигит ачтан өлгөнү жаткан бир качкынга түн ичинде бир чака дан уурдап берет да, эсине келбегенби айтор, ал чаканы тазалабай суу бойдои челекке алып барып илип коёт. Эртеси чакага жабышып калган арпадан улам кожоюну сезип калат. Жакыпты чычырканакка бөлөп өлтүрмөк болуп токойго алып барат. Степан ушунун үстүнөн дагы чыгып:

– Буларды да жан деп жараткан... Сенин өзүңдү ошондой кылса кантер элең?! – деп бир топ күйгүлтүк сөз айтат. Алар Степанды да жайламак болуп тап берет.

Ал качып кутулат.

Степан ушул жорукту малайлардын баягыдай бир кечкурун чогула калган жеринде сүйлөп отурду.

– Ачтан өлүп баратат, ар ким кылат муну. Кудай аларды сүйгөнүнөн бай кылып, бизди жаман көргөнүнөн кедей кылды дейсиңби? Андай эмес. Бу жерде кылдай да жумушу жок кудайдын.

– Степан, ашыра чаап кеттиң го сен, – деди тыңшап тургандардын бири.

– Эмнени? – деди Степан кабагын чытып, үнүлүп, жаңкы кишиге карап.

– Кудай тууралу.

Муну жактырбаган кебете менен Степан кекете жооп берди:

– Ал кудайың калыс болсо, кана сени жыргатып койгону?

Алар «кудайга» жагып, биз эмне бир эчкисин уурдап-тырбызбы? Сен билесиңби: жер кимде? Күч кимдин колунда? Улуктар, өкмөттөр кимдин сөзүн сүйлөйт? Байлар дүнүйөнү кайдан алат? Береги попторду карап көрчү монастырдагы. Сенин карамагыңда бир чейрек жериң жок. Ал тиги монахтар болсо миңдеген теше жерди басып жатат. Бак тигет, гүл эгет, эриккенде сайран курат, кайыкка минип миңдеген мал монастырдын тегерегинде кыжылдайт буларга өкмөт берет, сыйынып барган эл берет, ал аз келгенсип «Кудайга сыйынгыла, колуңардан келгенин аянбагыла. Мунун кайырын тиги дүйнөгө барганда көрөсүңөр» деп алдайт алар, билбеген кара калкты. Ошентип, элдин колунда барын кагып алат, аларды тиги дүйнөдөн үмүт эттирип коёт да, өздөрү бу дүйнөнүн жыргалын сүрүп отурат. Ошолбу адилдик деген? Бали, сен билет экенсиң!...

– Айта бер, кулагыбыз сенде, – деди жаңкы киши. Степандын сөзүнүн чындыгына жыгылыштуу болгондой турпат менен.

– Көрүнүп турган иш. Айтпаса да сокурга белгилүү...

III

Бир күнү Кабыл кабактан чыгып келе жатып, эки-үч балага кезигип калды. Түн кирген. Булар анын өткөнүн байкап калып «кайра тартканда болсун» дегендей, жолун тосуп турушкан. Качкан менен кутулбасына Кабылдын көзү жетип турат. Үй бир далай жерде. Курчап алышты. Топтун ичинде башынан өчүгүп жүргөн – Сомке деген бала жүрөт. Бир кезде Кабыл мунун кыйыгына тийип коюп, ошондон бери кезенип, бир ыңтайын келтире албай жүргөн эле.

Кечикпей ишке киришип, Сомке менен Кабыл жекеме жеке чыкты. Баарынын максаты тигини жабылып урмакта эмес, анчейин тамашага жүргөндөрү да бар. Бир Сомкеге да болушайын деп келе жатты эле:

– Тийбе, экөөнү коё бер, – деп экинчи бирөө аны тыйып койду.

Мушташкан теңчамал. Ал күрөшкө келгенде Кабыл койбойт. Ошондуктан коюлган шарт мушташуу болсо да, Кабыл тартипти бузуп, адегенде Сомкени бир жолу көтөрүп уруп жиберди. Сол колу менен билектен алып, оң колу менен далыдан чапчып туруп, ыгына сала тегеренип келип, ыргытканда тетигиндей барып түштү. Тигинин ачуусу келип калды.

– Я тебя сейчас!..

Ушул адисин Кабыл жана колдонгону баратканда тиги аткып туруп, бир чеңгел кар менен жиберип калганда, Кабылдын көзүнөн от чагыла түштү, Бетине жабышкан карды түшүрүп, көзүн ачып оңоло бергиче берки учурдан пайдаланып качырып келип коюп өткөндө, Кабыл теңселип барып оңолду. Ушунун артынан Сомкени жакадан алып кыйкылдатмак болду. Ал да сүйгөн жеринен алып жатат. Экөөнүн тирешип турган жери кашаттын түбүндө, бороон жыйнап салган терең күрткү. Ошол арада Сомке оңоло берип, Кабылды шилиден чапчып туруп тартып кетти эле, эскилиги жеткен жаман тондун жакасы дарт этип барып далысынан салаңдап калды.

– Муну коюп мушташкыла! – деди көрүүчүлөр айыгышып калган немелерди келип ажыратып жатып.

Мунун аягы жакшы бүткөн жок. Эртеси Базарбай Кабылды көрүп алып:

– Көзүң эмне томпоюп калган? – деди.

Буга мукактанып барып чынын айтып жиберди.

– Түндө балдар менен мушташып калдым.

Базарбай бир топ жемелеген болду.

– Акыр бирөөнүн колунан өлөсүң го сен ошентип жүрүп. Катылбай жүр дегеним качан аларга? Сени шыйрагыңдан сүйрөп барып, токойго муздап салса да, кой деп алып кала турган ким? Ошолор менен теңелесиң, өзүң араң жүрүп...

Базарбай, Асылкан быйыл жаз алды менен Гаврилден чыгып кетсек деген ойдо жүргөн эле. Ошол тууралуу бир күнү түн ичинде көпкө масилет куруп отурушту. Булардын жанында бүгүн Кабыл да бар.

– Ушул баштан бышы кулак кылып койбосок болбойт, – деди Базарбай бир кезде. – Өзүнө айттым. Ал катыны менен кеңешкени кетти окшойт. Башта мындай сөз козгогонумда чендетчү эмес эле, бу жолу ойлонгонсуп калды.

– Андан акы-теги доолап жатпагандан кийин кара башыбызды да бошотпойбу? Сокур тыйын сурабай эки жылдай жанды үрөп, жумуш кылып бергенибиз да жетер эми. Атасынын акысы болсо да калган жок бизде. Ушуга кылгандагыдай өзүбүзгө кылсак деле кыйратып салбайбызбы, – деп Асылкан мойнун саал кыңырайтып буруп койду.

– Эми керт башыбызды бошотуп чыгабыз го. Мына бу боз үйүндө болуп турат кеп. Бая бир күнү кыңырылып калган эле, «күзүндө беш теше жер оруп берейин, үйүңдү бер» – дегенимде:

– Бербесе биз өлүп калмак белек. Бир оокат өтөр жер казып кирип алсак да, – деп Асылкан коломтону карап, бир аз ойлонгонсуп калды да, кийин жагынан: – ошого көнө турганбы деги? – деп сурады.

– Беш тешеден арбытып айтсам береби деп калдым. Байкасам кыялы ошондой. Бул эмне кылсын кыргыздын боз үйүн. Башынан ушундай бирдемеге кереги тийеби деп алган да.

Ушул учурда Гаврилдин оң колтугундагы кошунасынын малайы зып кирип келди. Эл муну «чоң мурун» дешчү. Ушул аттын капшабынан мунун чын аты ким экенин бул көчөнүн малайларынын көбү билчү эмес. Бирок, мынабу ат өзүнө ылайык коюлгандай, эки таноосу талпайгаң неме эле. Суйлөсө дабышы дөңгөч кулагандай күрс-күрс этет. Салбыраган узун жүндүү ак папагы жай-

дыр кыштыр башынан түшүп көргөн эмес. Элге бул алыстан таанымал.

– Ии, кел, Чоң мурун, – Базарбай жанынан орун көрсөттү да, Чоң мурун батпай турганын көрүп, – ары жыйнала бергилечи, – деди.

– Кана кеп урчу?

Мунун күндөгү адаттан тыш сүйлөй турганы Базарбайга да жонунан маалым эле. Мындан аз күн мурун Түптүн бир топ митаамдары «Он алтынчы жылкы көтөрүлүштү баштагандар» деп бир топ адамдын үстүнөн чыгым кылып, карматып жүрөт деп угулган. Ошолор бүгүн – атылмак. Чоңмурун казыр ошонун ичинен келип отурат.

– Пенденин башына мындай жамандык түшкүлүк кылбасын, – деди Чоңмурун Базарбайга катарлаша отура берип, сөздү баштагандан. – Ушул капсалаңдын шек-шыбаасын биле сала баягы Жолой кургур бир атты минип алып сызган экен. Муну туюп калып артынан куугунчу жөнөйт. Аттын өлөр тирилерине карабай сабап отуруп, ажалга айла жок тура, Талды-Суунун бери жагында баягы имерилишке жеткенде куугунчу жетиптир. Ошол жерден эки колун артына байлап уруп, кайра алып жөнөйт... Алып келди. Атыла тургандар отузга жакын экен. Эми андан бул таза, бул күнөөлүү деп ылгаган эч ким жок. «Мынабу» деп көрсөтө бергендеринин баарын эле жайлата берди, тергебей этпей...

– Кайсы жерге атты? – деп ушу жерден Базарбай сөздү бөлүп калды.

– Айтып баратпайынбы. Караколго карай кеткен жолдо Түптөн чыга бериште бир дөңсөө бар эмес беле?

– Ооба.

– Так ошол жерге жайлады. Көр каздырууга мени баштап, жети-сегиз малай алып барган экен. Терендиги киши бою кылып баарына бир гана аң каздырды. Бир жактан бороон чапкын болуп, өлүп кете жаздап турдук. Жер

казылып болгон соң, бир кезде отуздай кишинин баарын тизип, айдап келип аңдын кырына солдаттай кырка тургузуп койду. Өлө турган кишиң башка болот тура. Биринде сур жок. Ошентип коюп көзүң жамандык көрбөсүн, бир убакта батыр-бутур эткенде, аңдын кырында турган немелер ыргып барып түшүп турду. Эрге даба жок экен атаң көрү! Ошондо Жолой кургур жакасын далдайтып ачып салып, кайра кашкайып туруп алып, жулкунуп, ок тийип жаны чыккыча тилин тартпай Семенду сөгүп турду. Ал муну укмаксан болуп табалуу жүз менен гана жылмайып ары-бери басып турат. Жолой акыркы мүнөттө жаны чыгып кулап баратканда дагы бир унчугуп алгандай болду...

– Өлгөн киши өз жанына карап кетти го. Үй-бүлөсүнө жаман болбодубу баарынан, – деди Базарбай кейиген калып менен.

– Мен азыр ошондон келдим. Карап отуруп чыдай албайт экенсиң. Карыган энеси, катыны, кызыл чиедей үч баласы калды. Кол арага жарай турган бирөө да жок. Күңгүрөнүп боздоп отурат баары тең. Аркы-берки деп кайрат айткан болдум. Анын үстүнө бүгүн кожоюндары келип: «Короодон көчкүлө» деп кетиптир. Жадаганда катуураак үн чыгарып ыйлагандан айбыгышат экен. Кыштын кыраан чилдесинде шордуулар кайда барсын... Ээ Базаке, не кыласың, андан көрө эптеп эле бир жаз бетин көрүп алсак экен. Митаамдардын шойкому бузук. Ушуну менен эле бүтө турган окшобойт. Дагы бир топ кишинин артынан түшүп жүргөндөр бар көрүнөт. Бул балээден бир айла болуп эле калбасак, акыйкаттай турган эч ким көрүнбөйт. Бирөө мынабу деп көрсөтө салса эле болду. Ал турмак кыргыз малайларына жан тартат деп баягы Степан шордууну да куугунтуктап жүргөн имиш... Аны коюп өзүңдү айтчы. Бошоп кете алгыдайсыңбы Гаврилден?

– Айтып мен да кулагына салып жүрөм. Боз үйүн ала кетсемби дейм. Жамандашпай келишип кетсем берчүдөй түрү бар.

– Үй деп үйгө деле караба. Бала турбайсыңбы сен Базарбай. Эптеп эле кара башыбызды бошотсо, бизге чоң олжо ошол. Мындай чыгып алып ушуларга кылгандай кыймылдасаң, сага деги жумуш түтөбү. Эми көз ачылды го, мурун кылчу эмес турбайбызбы?

Бул арада сөзгө Асылкан да анда-санда катышып коюп отурду.

IV

Бул убакта кытайдагы качкын кыргыздар туулуп өскөн жерине али келип боло элек эле..

Он алтынчы жылкы көтөрүлүштөй журт нени көрбөдү! Падыша өкмөтүнүн жарактуу аскеринен катуу чоочуган эл жан соогалап Кулжа, Кашкар, Турпанга кире качам деп андан да сая тапкан жок. Арып-ачып мүлдо куруп барган элди, кытай өкмөтү мындан бетер боздотту. Булардан шашканынан эң акыркы колунда калган бүдүрүн, катын-балдарын тартуу кылды. Качкындардын арачалаар адамы жогун жакшы билген соң, Текестин калмактары ээсиз койго тийген карышкыр тобундай, эрки менен болду, катындарын, кыздарын көз көрүнө коштоп кетти.

Ошентип кытай жеринен да паана таппасына көзү жеткен соң, кыш күрөөгө карабай, ошол эле жылы кайра тарткандар болгон. Жолду катар поселконун кулактары тосуп туруп, сазайын берген. Жер бети селейген өлүккө толуп, ачтык жыңалачтык тогуз жактан тороп жандын тобу ач-талаада, капчыгайларда калып, кыямат кайым орногон...

Ал эми кайра жерине келген нени көрдү? Өрт жалмагандан бир кур талаага келип түштү. Баягыда булар үркүп кетээр менен ордунда калган эгин, чөп, кыштоо дебей, кулактар мүлдө кыйратып, бузуп алып калганын өрттөп

сыйпалтып кеткен. Ошону менен эле тынса эмне! Качкындар кайтып жерине келгенден кийин он алтынчы жылы кеги калган буржуйлар, кулактар карательный отряд менен чыгып, элди кыдырып, адамдын оюнда жок санаттарды кылды.

Ушуга жараша да алыскы бир ак карлуу тоонун арасында жаткан элге Октябрь кулачы эрте жеткен жок. Ташкенде Октябрь революциясы жеңип чыкты дегенде, Жети Сууда али убактылуу өкмөттүн доору сүрүп турган. Шапский, Иванов, Шендриков деген комиссарлар Караколго келип, жердик кулактар менен казактарга сүйөнүп алып, эмгекчилер жөнүндө убактылык гана өкмөт эмес, мурунку падыша өкмөтүнүн салып кеткен саясатын улантууга бар күчүн салып жаткан. Падыша өкмөтүнүн Каракол үйөзүндөгү тиректери бир кезде бардык кыргыздарды «он алтынчы жылкы көтөрүлүшкө катышкан» четки бир жемишсиз жерге айдап салып, алардын жерин тездик менен переселенцилерге алып берилсин деп чечим чыгарган экен. Убактылык өкмөт ушуну коштоп, ишке ашырмак болгон.

Ушул кордукка чыдабай кийин Ташкендеги жумушчу жана солдаттар депутатынын краевой советине качкандардын атынан мындай бир телеграмм жиберилген экен:

«Прежевал үйөзүндөгү Шапский, Шендриковдор болуп, бүткүл Ысык-Көл өрөөнүндөгү качкын кыргыздарды Нарынга айдалсын деп токтом кылды. Жетимиш беш миң качкындардын өкүлү билдирет: баягыда кытайга качып кеткен кыргыздар кайра тартып, мурунку туулуп өскөн жерине беттей баштады. Жолду катар поселкөлөр мылтыгын сунуп өткөрбөй жатат. Ачтык, жокчулук кысып, ашуунун белинде кырылып жаткандардын эсеби жок. Эгер Нарынды карай жүрчү болсо, сөзсүз мындан бетер кыргын таба турган. Ошондуктан жогорку чечимди тезинен бузуп, биздин мурунку жерибизге, жагини Прежевал үйөзүнө коё беришке чара көрүлсө экен ден сурайбыз».

Краевой совет бул кабарды билер замат Шапский менен Прежевалдагы өкүлдөргө дароо төмөнкү телеграммды согот:

«Силердин кыргыздарды көчүрөбүз дегениңерди краевой совет жан чыдагыс жорук деп табат. Бул ишти токтотушка бардык чара көрүүңөрдү сурайбыз. Буга такыр мүмкүндүк болбогон күндө, алардын жол-азыгын күзгү эгинге чейин жеткидей кылып толук камдап берүүңөр керек деп табылат. Калганын кийин көрө жатмакпыз...»

Краевой советтин телеграммы ушундайча. Ал кезде мындан өзгө кылар арга да жок. Бу кезде Прежевал үйөздүнүн тагдыры убактылык өкмөттүн колунда.

Краевой советке кийин дагы бир мындай телеграмм жеткен.

«Прежевалдагы кулактар карательный отряд чыгарып, качкындарды баягыдан бетер кыйратып жатат, арачалаар жан жок. Бүрт кетирбей, кыйнап, ызалап кескилеп өлтүргөн жерлер да бар. Далилдер: Сарытологойдо, Кең-Сууда, Түргөндө болгон окуялар. Булардын окутуу мылтыгынан коргоону сурайбыз. Полномочундар». (Кол койгон).

Өткөн жылы Алма-Атыда дыйкандардын сыязы болуп, анда мындай токтом чыгарган:

«Улуттук антогонизмин үгүт жолу менен жоюу керек. Мындай таттуулук мүмкүн болбогон жерде, кыргыз айылдарын орустан такыр бөлүп, алар «убактынча» башка жакка көчүрүлсүн. Бул жөнүндө нааразылыктан кагылыштар чыгарбай алдын алыш үчүн Пржевалдагы дружин, рота жана казактардын составын көбөйтүп, адам жүрө турган капчыгайларга посттор коюлсун».

Бул токтом кулактардын кандай умтулушун далилдейт? – Бир элди түбүнөн айдап салып, жер-суусун алып, алардын элдигин биротоло жоюуга бет алганын көрсөтпөйбү?

Мына, өлбөгөн киши жаркыраган жазды да көрдү. Дыйкандар аттарын семиртип, бүгүн эртең кошко чыгабыз деп турган.

Түптөгү малайлардын көбү жаз алды менен баталашкандай чыгып-чыгып жоголгон. Базарбай көчүп кеткенине да бир айча болду. Бул көчөдө малай аттуудан Семён митаамдагы бир кара бала менен Кабыл гана калган. Түпкө бул Кабылдан бир жылча мурун, кан күйүп турган кездерде келген, аты – Тилекмат. Көзү көмүрдөй кара, бекенерээк келген, чымыр, бышык бала. Бу да жетимчиликтин тогуз казанына кайнап бышкандын бири. Алаканынын ар кай жеринде мүйүздөй катуу чорлору бар. Семёнго арзан киши жакпайт. Не бир менменсиген жигиттер жумушуна чыдабай кетип жатканда, жалгыз ушул туруштук берип калган эле. Өзү кичине туруп, кай-кайсы жумушта чоңдор менен барабарлыгы, чыйрактыгы далай мужуктарды таң калтырган.

Кабыл экөө кээде түрмөдө күзөтчүнүн кайтаруусунда туруп, четтен келген кишиси менен сөз катышып турган күнөкөрлөрдөй ар ким өз дарбазасынын алдында маңдай-тескей туруп гана, алыстан үздүк-создук сүйлөшүп калар эле. Бир-эки мүнөт болсо да ошого черлери жазылып калгандай болучу.

Мындай кез келген учурлар да чанда. Кээде дарбазага Кабыл чыгып келсе тиги жок. Ээн эркин болгон жерлери – убадалашып туруп сууга бир баруу.

Көптөн бери «жандын бетин көрбөй» тынымсыз түйшүктөн кажып, зеригип жүргөн бир күнүндө Кабыл сыртка чыгып келсе, алды ачылып Тилекмат көрүнө түштү. Ушул күнү Кабыл тыштан жаңы келген. Тилекмат бир чочкону чыңыртып, дарбазадан кууп чыгып келаткан экен. Чочкону мындай узатып жиберип Кабылды көрө койду. Күтпөгөн жерден кубанып кетип:

– Сууга барасыңбы? – деп угуза дабыштап калды Кабыл.

– Барам.

– Эмесе кошуп чык атыңды...

Кабыл калбаландап барып сарайдан бир карагерди кармап келип арабага тез кошуп жиберип, дарбазадан чыгып келсе, Тилекмат да жолго түшүп калган экен. Тилекмат алдыга түштү да, үксүйгөн кара бапагын казак орустарча бир жагына кыйшайта кийип алып, стөлгө отургандай эки бутун аттын бир жагына таштап коюп, артында бараткан Кабылга кыңая карап бурулуп отурду. Жапылдап сүйлөп келет.

– Семен кызыл жумурткага бир чочко байлап жаткан. Бая мен ошого тамак берейин деп барсам, семиздигинен көчүгүн көтөрө албай калыптыр.

Атынын башын тууралап жолго салып коюп, кайра жаңкыдай кыңырайып отуруп алып:

– Кечээ мен өлүмдөн калдым, – деди. – Сары-Булакка чөпкө баргам. Жалгыз болчумун. Чөптү очойто баскам. Баягы тегирмендин алдындагы чоң кашаттан түшүп келе жатсам, бир кезде дөңгөлөк байлаган арканым бырынчырын чыгып кетпесинби! Ал аз келгенсип дагы шилянын бир жери үзүлүп кетти. Көзүм чакыя түшкөн экен. Ошол күнү күн жааган. Жер тайгак. Ошондо мына бу (алдындагы чекир атты көрсөтүп) жаныбарга бир ыраазы болдум. Эки колун жерге чирене тээп, көчүгү менен итче чочондоп отуруп туруп арабаны коё бербей, ушу бир адиске салып жүрүп отурду дейсиң...

Аңгеменин ушул арасына келгенде, бир көпүрө жыгачына дөңгөлөгү согула түшүп, сөзүн угузбай кетти.

– Сенин ата-энең качан өлгөн? – деди Тилекмат бир оокумдан кийин.

– Үркүндөн үч жыл мурун. Ага жер заман болду...

– Мендей турбайсыңбы. Кандай экен Гаврилдин жумушу?

– Катуулугун сураба. Базарбай барында да көп анчалык эмес экен. Шорум кайнаганда эми кайнап, бар балакет жалгыз менин башыма түштү. Уйку деген жок. Ушун-

дан аша кечип, бир күнү таман жылтыраткым да келип жүрөт...

– Кеткенде кайда бармаксың, ага-тууганың, кайрылышаарың болбогон соң. Бизге баары бир эмеспи? Жумушу жеңилірээк эле дейсиңби. Кимде көп жүрдүң сен?

– Менби? Мен жүрбөгөн киши калган жок ко. Илгери Ырдыкта бир дуңганда беш ай туруп калдым. Опсуз бай. Мен анда бу кезимден көп жашмын. Он чакты малайбыз. Ал дуңган бир миңге жакын ирик байлачу эле. Сен жашсың дей турган кайда. Жарым түндөн туруп алып чоңдор менен бирге чөп туурашам. Булар менен катар жүрбөсөң айдап жиберет.

– Чөптү эмнеге туурайсыңар?

– Алап жасайбыз, ириктерге.

Түптөн кетиш тууралуу Кабыл бу жолу Тилекматтын пикирин байкайын деп бараткан эле. Бирок, экөөнүн ою бир жерден чыкпады. Тилекмат ушул өмүрүнө кайыл өңдүү. Кээ бир кишилердин ушул сыяктуу бир калыптагы өмүргө канимет кылып, чыдап жүрө бериши Кабылдын ичин бышырар эле. Ушундай бир калыптан жазбаган, өзгөрүшсүз, жай өмүр – супсак, керексиз, натыйжасыз бир убара көрүнөр эле.

Сууга жетип калышкан. Мелтиреп жаткан тереңге кылкылдатып кирип барып кайра тартып келип, дөңгөлөк кылтыйып көрүнгөн жерге токтошту. Суу куюп жатып да сүйлөшөт.

Бир күнү Гаврил менен Кабыл экөө түнү бою самогон тартып чыкты. Самогон тартышка Кабыл да жедеп бышып алган. Ал кезде бул иш жашырын. Ошондуктан дайым уурданып түн ичинде тартуучу.

Мунун «зооту» короонун батыш жагында, четте, мужуктардын мончосундай жапырайган бир жалгыз там эле. Эшигинин бир жагы урап, кулап калган.

Бүгүн жумуш иңирден башталган. Түн ортосу чен... Гаврил менен Кабыл экөө эки жерде, өлүк сактагандай

жымжырт. Кабыл очоктун алдынан кетпей отту өлчөп жагып, аштоонун ичиндеги самогон ага турган трубанын суусу улам ысып баратканда муздак суу куюп аралаштырып коёт. Чайнектин чоргосунан өлчөп, жыбылжытып тургандай узун трубанын учунан сарыгып келип, самогон акырын гана шыркырап турат. Жымжырттыкты бөлгөн бар дүйнөдө жалгыз дабыш ушул.

Көп болду. Гаврил кезек-кезек маخورкадан ороп, папиросун буркурагып коёт да, буралган түтүндөрүн ээрчий карап, алда кандай бир терең ойго түшүп кеткендей болот. Кабыл болсо күнү бою түйшүктөн кажыган денеси салмактанып, кабагы катып, уйку басып, аргасыздан чыдап отурганы. Эки көзү кыпкызыл. Эгер мүнөттө муну кандай шартта туруп укта десе да баш тартпас эле. Мейли күрөккө сүйөнүп, аягың менен тик тур десин, мейли короодогу чылага жатып укта десин, айтор мындай ыракым колго тийсе тебетейин асманга ыргытар эле.

Гаврил бир кезде жанында турган бир кружка менен самогондон чөмөрүп жутуп жиберип, «пих!» деп ачуурканып алды да, дагы сузуп алып капортосунан келген самогонду Кабылга сунду. Ал муну эмне кылам дегендей суроолу түс менен карай бергенде:

– Ич, уйку келбейт, – деди.

Ушундан улам, Кабыл менин абалымды бу да түшүнүп-турган экен деп ойлоду. Мындан кийин бир аз туруп дагы жаңкы идиш менеи самогон шыркырап турган жерден тосуп алып, тамактын тузун көргөндөй даамын татып, тамшанып койду да, отту тарт деди. Кабылга ушуну менен үчүнчү казан. Ал отту тартып, өчүрүп болгон кезде, шыркырап турган трубанын учу сарыгып, кыбылжып барып токтоп калды. Казандын үстүнө көмөрө шыбай салган челекти омкоруп алып жиберип:

– Айда, тарт, – деди Гаврил.

Казандын капкагын жулуп алар менен үйдүн ичин ысык буу заматта каптап, Гаврилдин өзү кайда жүргөнүн

Кабыл көрбөй калды. Бикшырайган жалгыз терезеден буу тумандай оргуп жатат. Кабыл, казандагы борокудан эки чакага мелтирете сузуп алып, эшикти карай калдастап жөнөй берди. Тыш – көрдөй кара. Жаздын күнү, жер жүзү көшүлгөн коюу тынчтыкта. Кетип баратып бир кезде бутун алда немеге уруп алып мүдүрүлүп кетти. Көзүнө эчтеме көрүнбөй жолду болжоп гана кетип баратат эле. Жаңкы мүдүрүлүштө сол колундагы чака чайпалып кетип жамбашы ысый түшкөн. Артынан чаканы таяна жыгылганына кубанды.

Чочколордун камагына жетип эми көтөрүп куя берем дегенче ысык чаканын түбү чыдатпай, кайра жерге коё койду. Тигилер чычкыланып коркулдап турат. Бирок, ашмалтай болгон капырлар борокунун ысык экенин жакшы билет. Ошондуктан, куяр замат баш сала шалпылдагып, ичип жибербегендиктен, куйган борокуң аштоого түшүп жатканын, жок, жерге төгүлүп жатканын байкаш кыйын. Ошентсе да, айтор ушул жерге төгүш милдет болгон соң «эмне болсоң ошол бол», деп кашаадан ары карай кулата берди.

Ушул эки чака менен үч жолу барганда казандагы бүттү. Эми кайната элек жаңы бороку ташымак. Бул – алдыңкы үйдө, баягы кемпир жатчу мештин түбүндө. Бир жумадан бери кордоп ачытып жаткан киши боюндай эки челек эле. Үй караңгы. Жандын баары уйкуда. Ортоңку эшик аркылуу төркү бөлмөдө көшүлүп уктап жаткан кишилердин акырын гана бир калыптуу бышылдаган дабышы келет. Мештин үстүндөгү кемпир ойгоо жатканбы, же жаңкы дабышты сезип ойгонуп кеттиби, Кабыл кирип барганда жөтөлүп коюп, ал кайсалап барып бороку турган челекти калдыратып киргенден кийин тим болуп калды.

Казанды кайта толтурган соң челекти көмөрүп шыбап жиберип, отту балбылдата жагышты. Дагы баягы жымжырттык... Самогон трубадан жылжып ага башта-

ды болду Гаврил чөмөрүп алып иче берет. Көзү Кабылдыкынан бетер кыпкызыл болуп канталап алган.

Ушул казан – эң акыркысы.

Бир кезде таң шооласы билине баштады. Булардын жумушу да жакындап калган. Ушул убакта Гаврил баягыдай кылып самогондун акыркысын татып көрүп:

– Тарт отту, – деди да, башкасына карабай, чакадагы самогонду көтөрүп алып кете берди. Челекти Кабыл бузуп, борокуну ташый баштады.

Муну болгон соң уктамак болду да кайтып артын ойлоп, жумушту биротоло бүтүрүп таштап, анан бир жолу жатайын деди.

Короодогу малдарды жайлап, суу даярдап самоорго отун жарып, баарын орундап болгондон кийин, баягы Базарбайдын тамына келип чечинбей-этпей кулай кетти.

Жаңыдан эле көзү илинип кеткен. Бир убакта:

– Эй, тамак апшесенчи! – деп шайтандай болгон бир эки кыз башына келип туруп алыптыр.

Мунун бири маңдайда бир кошунанын кызы. Мына бу сөздү кыздар ичинен чыгарып турганын билди да:

– Барбаймын, кеткиле! – деп уйкуда карамыгып, чатырды башына чүмкөй түштү.

Кетер эмес. Кужулдашып тынчын алып туруп алды. Гаврилдин кызын көбүнчө кутуртуп турган жанындагы бейбаш.

– Смотри-ка! – деп сөөмөйү менен Кабылдын бутун көрсөтүп каткырып калышат. Ошенткенде тиги:

– Кандай кудай урган немелер эле, – дегендей кылып, аягын орусчалап:

– Ухади отсюда! – деп, кыздар жагына ала салып одурая бергенде, тигилер селт эте түшүп каткырып алып жөнөй беришти.

Кыргызчаны көп билишпейт. Ошентсе да тигинин жаман айтып жатканын түсүнөн байкагандай болуп дыргып качып барып кайта келип:

– Сен кудай, – деди бирөө.

– Ооба, мен кудай...

Башын көтөрө түшүп келип, жаңкыдан катаңырак түс менен:

– Кет, а-то энеңе айтам? – деди Кабыл.

Жаансыз күндөрдө бул дайым тышка жатар эле.

Базарбайдын тамынын алдында бир дөңсөө бар болчу. Короонун чети. Муну Кабыл күнү бүгүн унуткан жок.

Ушул дөңдүн түбү – Кабылдын жатагы. Ушул жерден күндө таң заарынан туруп кетип, узунду күнү тынымсыз түйшүктүн артынан салпактап жүрүп, үйүр алган дөңүн жатарда гана келип бир көрөт. Негизги төшөнчүсү – үзүктөй далдайган бир оор кендир чатыр. Эртең менен болгондо муну бүктөп алпарып Базарбайдан калган жаман тамга коюп коёт. Тамдын ичи-тышы түрдүү жыныстан куралган ирик-чирик. Минтпесе чочколор тытып таштайт. Алар чатырга каны кас. Кээде Кабылдын жаткан жерине шимшип келип тумшугу менен түрткүлөп, ал тура калып шыбагасын бергенче чатырды сыйра качып кетишчү.

Бул Кабылдын жанына жалгыздык батып жүргөн кез эле. Күндө бир калыптан жазбаган өмүр! Жан сырынды айтар жакының жок, кээде мемиреген жумшак түндөрдө жалгыз отуруп алып, касырет-кайгы менен ыйлагың келет. Бирок Кабыл, кандай шартка түшсө да, мындайга салынган жок. Максатына жакын калган адамдай тиш-тенип чыдап жүрө берди.

V

Кош чыгарда Гаврил дагы бир малай алган. Кабелтең келген бир кара жигит. Бөктөргөн чапандай салактаган коюу кара муруту бар. Аты – Жумагул.

– Кандай кожоюнуң? Өзүң көп жүргөн экенсиң билесиң го сырын? – деп сурады келген күнү Кабылдан.

Сүйлөгөн сөздөрү көбүнчө орой.

– Жакшы деп мактай албаймын. Өзүң жүрө көрөсүң... Колунун чоорлоруна, жумуш кылышына карап: «Сен да далайдын эшигин көргөн немесиң го», – деди Кабыл ичинен. Үстүндөгү чубалган кең кара таары жакында гана бир орустан чыгып келгенин далилдеп тургандай.

Айтор, не болсо да бу келгени Кабыл жалгызсырабай тунуп калды. Бир жаман жери – бул кош айдап бүткөнгө чейин гана сүйлөшкөн. Ушул жагы Кабылдын ичин өйүп жүрдү.

Жумагул келгенден бир жумага жетпей кош чыгарылды. Сокодо – төрт ат.

Түптүн батыш жагында дугадай иймейип барып көлдүн ортосун карай созулуп кеткен бир эни-чени жок кең талаа бар. Атактуу Ак-Куйрук деген жер ушул. Бу жерге Түп дыйкандарынан эгин салбаганы болбойт. Кайрак. Өзүнөн бөлөк бир тал чөп чыгып... Жаан жакшы болгон жылы бу жердин эгинин ала албай калат. Бул жерде Гаврилдин сегиз теше жери бар. Үч тешедейи так көлдүн жээгинен айдалат.

Бир түнү Жумагул менен Кабыл экөө жалгыз чаканы мосуга серейтип асып коюп, жылтылдаган оттун тегерегинде гана жымжырт отурат эле. Арабада байлануу турган аттардын күрт-күрт чайнаганы угулуп турат. Айлана тыптынч. Бир калыпта сыдырган жумшак жел менен теңселген куурайлар акырын гана шуудурайт. Алда кайда бир сууларда караңгы түндү калтыратып чардаган бакалардын дабышы, күүгүм тартып дылдырап, учуп жүргөн коңуздар алда бирөөлөрдүн алыстан жибектей созолонгон ышкырыгы – ушулардын баары келип адамдын жүрөгүн элжиретип, ойго түшүрүп алда кандай бир нерселерге куса кылгандай болот.

Тетиги көлдүн аркы өйүзүндө адамдын оюн бөлүп, карарып турган бир терең кашатта, бул дүйнөдөн бөтөн жаралгандай жалгыз от бир эсе жылт этип, бир эсе жоголуп калат. Береги көк тиреген эки тоонун ортосунда

башы Кытайга тирелип, аягы көз жетпей мунарып жоголгон – Ысык-Көл. Өзү терең ойго чумулуп: «Көп болду. Байыркыдан бери мындайдын нечинин көргөнбүз» деп тургандай...

Жумагулдар тамакты чыгарып иче баштаган. От өчкөндөн кийин каптын үстүнө кесип койгон бөлкөлөр күнүрттөп көрүнбөй калды. Жумагул экөө гана. Алёшка болсо күүгүмдөн тоюп жатып алган. Ичип отургандары – балыктын сорпосу. Ар ким өз идиши менен сузуп алат. Ал бүткөндө кружканын түбүн капка бир жанып коюп кайра сузуп алышат. Жумагул кээде муну барк кылбай, ошол бойдон алып барып чакага сала берет. Мунусун кээде артынан өзү сезип калса да, кайтып өзүн өзү коштоп коючу.

– Чөрт с ним, баары бир, биз кайсы...

Бир убакта Кабыл каптын үстүнөн балык издеп сыйпалап барып колу кур чыкты. Бул эмгеги сая кетерине тигинин көзү жетип турган эле.

Тамактан кийин аттардын чөбүн жаңылап койду да, кечикпей экөө жерге томпоюп кетти. Кабыл уйкуга кетип баратканда, алда кайда бир жерден ышкырык менен созолонтуп, обон салып турган бирөөнүн дабышы кулагына келип турду да, бир аздан кийин муну сезбей калды.

Бир кезде Жумагул ойготуп жүрөт. Таң белгисинен али кабар жок. Бирок, күндө туруп жүргөн маалы. Муну Кабыл бир жылдыздан байкап алган.

Аттарды көлдөн сугарышчу. Экиден, үчтөн коштоолору менен самсаалап жөнөп беришти. Кашаттан тоңкокчуктап кирип барганда көнгөн аттар ээрдин төшөп көлгө кирип кетти. Таң алдында басылып келаткан толкундар жээкке жетпей, өксүп кайтып жатат. Бул убакта торгойлор асман түрүнө бийик чыгып алып, сансыз үндөр менен безелентип айдап калган.

Булар кайра келип сокону кошкон кезде, бул жалганда жок сулуулук менен маңкайып, таң сергий берди. Алдыңкы эки атты дайым кошчу, Жумагул өз карамагын-

дагы аттарын мурда кошуп жиберип, чубалган камчысын асынып буурсунга барды да:

– Ну, болдуңбу? Давай, – деп жоон дабышы менен күрс этти.

– Азыр, мына.

Кабыл бирдемени үзүп алып, бир аз буйдалып калган эле. Жанында турган эки ат башын кулжундатып тиштешип коёт.

– Э ботом, сен эмне балаа кылып жатасың? Таң атып кетпедиби сен болгуча.

Кабыл алдыңкы эки аттын божуларын колуна алды, ушул кезде Жумагул «нөө» деп, узун камчысын булгап калганда артынан жер баспаган семиз аттар чирене түшүп, дүкүлдөп жүрүп кеткенде жаңы чымдар жыландай буралып жондонуп кала берди...

– Прамо!

Ушундан аттарды шашкеде бир, түштө бир тойгузуп алганы менен иңирге чейин айдашат.

Бир күнү кечинде, кошту чыгаргандан кийин, Кабыл түн катып Гаврил менен үйгө (Түпкө) кетти. Жолду катар кайра Гаврил менен бирге келем го деп ойлоп бараткан. Андай болбой, бул өзү жалгыз кайтты. Кабыл арабаны чегип эми жөнөгөн жатканда, Гаврил жанына басып келди да:

– Башкы эки жолдон жаңылбай салып алсаң, ары жагын өзү да таап барат, – деп кала берди.

«Өзү» дегени – отуз жыл араба тартып адис болгон тору ат. Атам заманынан бери бу жакка нечен келгендир.

Гаврилдин эскерткен жолдору: Ак-Куйрук талаасы башталган жерден эки жол айрылчу. Барган сайын мунун ар биринен колдун тарамышындай тарамдалып нечен жол кетет. Бу жолу Кабыл оң жак айрылышка салышы керек. Сол жаккы жол менен бара турган жерин айдап бүткөн.

Тору аттын эки анжы болоор себеби да ошол эле.

Түн көөдөй кара. Жүрүп келет. Түптөн эки чакырымдай узаган соң, бир топ кашаттар кезигип отурат. Ушундай көп кашаттын бирине кире берген жерде көрбөй калып, каршы келаткан бир араба менен кагылышып өттү. Алачыктай калдайган бир неме ачууланып, арабасын токтотуп коюп, Кабыл менен өлбөгөн жерде калчудай болуп келатып, кайтып жүгүн оңдоп алып, оозуна келгени менен сөгүнүп жөнөй берди. Эгер ушул неме Кабылдын ким экенин билгенде кеп башка болор эле деп ойлойм.

Көп кашаттар түгөнүп, эми кыйырсыз талаага түштү. Ушул убакта кылчайып кийин караса, посёлоктун оту жылтылдап, алда кайда калган экен. Тору бир калыптан жазбай лөкүлдөп келет.

Бир кезде баягы Гаврил айткан эки айрылышка келгенде кишиден эстүү жаныбар кайсыга түшөйүн деп сураган немедей, кибиртиктеп аярдай калды. Муну Кабыл торудан улам байкап, эңкейип жолду карады да, божунун оң жагын чоюп койду эле, эмкисин өзү түшүнгөндөй, камчы салбаса да, башын бир чулгуп алып ылдамдай берди. Мындан аркысын тиги да, тору аттын оюна койдуду. Анда-санда жерде бир дүкүйгөн коштор көрүнөт. Түн ортосуна жакындап калган.

Кабыл баягы эки жолдун айрылышынан өткөн соң кечикпей уктап калган. Көп жүрдү... Бир убакта башын көтөрүп караса бир коштун жанында турат. Арабада турган аттардын бири Кабылды жеткирген торуну таанып окуранып жиберди. Тору да тааныш дабышы менен окуранып жооп берди. Жумагулдан дайын жок. Ал бир чатырды оронуп, мына мында корулдап жатат. Өлгөн немедей уктаган. Атты чыгарып, арабадагы чөпкө байлап, Кабыл да уйкуга кетти.

Бир тук эттиби, жокпу, айтор:

– Тур! Убакыт болуп калды, – деп калбалаңдап аттарды чечип жүргөн Жумагулду көрдү. Алешкадан дайын

жок, бул абдан уйкусу канганда гана шашкеде туруп, тырмоокко минет. Кабыл экөө кас.

Кабыл менен Жумагул күн аркан бою көтөрүлгөн кезде кошторун чыгарып коюп, тамактаналы деп жатканда, тырмоогун токтотуп коюп Алёша да келди.

Ушундан бир айдан кийин «пасха» майрамы келди. Кыргыздар муну «кызыл жумуртка» дешчү. Кош аяктай жаздап калган кез. Күнү-түнү тынымсыз чиркөө даңгырап, аягы бир жумага созулган майрамдын эги-чеги болгон жок. Түптүн алдындагы жашыл токойлор, суу бойлору, көпүрөлөр май айындагы кулпурган гүлдөй кийинген кыз, келиндерге, боз балдарга толгон. Булар эки жактан келип кошулуп балалайка ойноп, гармон тартып ырдап, дүнүйө чиркинди шапар тээп жаткан чагы.

Майрамда Кабыл үч күн үйдө болду. «Бай менен байбиче урушта болсо, кул менен күң куймакта» дегендей, өмүрдө мындай эркиндик тийген эместир! Тилекмат экөө да кошулуп алган. Үч убак аттарды сугарып, суу тартып келип, отун жарып, самоор кайнатып бергенден башка убакыттар булардын эркинде.

Экөө майрамдын биринчи күнү эртең менен кыдырып жумуртка жыйнап алалы дешти. Бул жагы Кабылга жакшы тааныш болбогондуктан адегенде Тилекматтан жөнүн сурады.

– Адеп барганда кандай дечү эле?

– Христос Воскрест.

– Муну сен айтасыңбы, мен айтайынбы?

– Экөөбүз тең эле айтабыз. Мейли, атасынын көрү.

Бергени берер, бербесе биздин эмнебиз кетип жатты.

– Давай эмесе, жүр...

Кыдырып келишет. Адегенде көчөнүн бир жагы менен жүрүп отурду да, кайра тартканда таштап кеткен экинчи жагына салышты. Көчөнүн орто ченине келгенде бир чоң көк үйгө киргенде, жумшак төшөктө жаткан бир сулуу жаш аял:

– Бул силердин майрам эмес да, – деди күлүмсүрөп, чыканактап жаткан калыбынан козголбой туруп, жуп-жумур келген ашпак, эттүү балтыры кирсиз шейшептен кылтайып аз чыгып турат.

Мына бу сөздүн чындыгын ичинен туура тапса да:

– Ошентсе да баарыбыздын «кудай» бир эмеспи? – деп койду Кабыл. Келин кайта жооп берүүнү керексиз тапты көрүнөт.

Бирок, «Христос Воскресту» бул экөө чын дили менен эмес, бир жумуртканын айынан айтып турган амал экенине тигилердин да көзү жетип турса керек.

Ушул көчөнүн аяк жагында Турсунаалы деген да бир кычы моюн кара бала бар эле. Экөө жаңкы үйдөн чыккан соң, ушуну тапмак болушкан. Бирок, барып таппай кайтышты.

Түшкө жакын Семёндун короосуна келип, самандын түбүнө күнөстөп отуруп алып, жыйнаган жумурткаларын жей башташты. Мындай ээн жайда шарт колго тийген эместир?! Тилекматтын кожоюндары алда бир жакка конокко кеткенби! Айтор экөөнөн башка бул короодо жан жок экен.

Койнундагы жумурткаларын бирден алып чыгып жерге коюп жатып:

– Чегиштиресиңби? Кел! – деди Тилекмат, бирин тишине тыкылдатып көрүп.

Ар бири он чактыдай жумуртка жегенден кийин, Кабыл:

– Эми көп жебейли, сасык кекирип калабыз.

– Жумуртка жеп көргөн жок белең мындан мурда?

– Жегемин го. Мынчаны ким жеп көрүптүр.

– Калганын ушул саманга көмүп коюп, кечинде келип жейли, – деди Кабыл.

Бирок, бул күнү кездеше албай калды. Эртеси түш ченде барса Тилекмат короодо күйпөлөңдөп бирдеме кылып жүргөн экен. Тигинин келгенин көрбөй, үймөктөн

айлана берип, огород жакка кирип кетти. Кабыл артынан баргандан кийин көрө коюп:

– Ой, эмне болдуң сен? – деди кечигип келген энесинин алдынан чыккан жаш баладай жайраңдап. – Мен бир жакка кеттиби деп ойлодум эле сени..

– Жумуш чыгып калып, бошобой жаттым.

– Бир кызыкты билесиңби сен? – деди кечээ күнү отурган жерди карай Кабылды баштап жүрүп калып.

– Жок, эмне экен?

– Кечээ саманга көмүп кетпедик беле жумурткаларды?

– Ооба.

– Бир убакта келсем, ошол жерди чочко түрткүлөп жатыптыр. Бир тобун кыйратып салган. Ал ошентип жатканда, мен үймөктүн түбү менен шырп алдырбай бугуп калдым да, келтек менен келтирип туруп жон талаштыра басып калдым. – Жымыйып коюп: – Байкабапмын, чочконун чыңырганын угуп, Семендун кызы жетип калыптыр. «Эмне айтам» деп, араң кутулбадымбы калп айтып.

Үймөктүн түбүнө отуруп алышып, чочкодон аман калган жумурткаларын жей баштады.

– Биз талаага чыгып кетебиз эртеңден баштап, – деди Кабыл, бир жумуртканы аарчып оозуна салганы жатып.

Ушундан кийин ал Тилекматты экинчи көргөнү жок. Бирок, бир айдан кийин издеп барса, Семеновдун катыны мунун келген оюн түшүнө коюп:

– Ал жок, – деди.

– Кайда?

– Бизден чыгып кеткен.

– Сапсим кеттиби?

– Да.

Экөө баягыда бир отуруп маектешкен жер көзүнө жылуу учурап, бир улутунуп алды да, өткөнгө өкүнүп кайра тартты. Бул кезде Жумагул да чыгып кетип, жалгыздык чындап жанына батып жүргөн.

Кош жыгылгандан кийин күндө түн ичинде Түптүн алдындагы сазга келип Кабыл ат кайтарчу болду.

Ушундай көп түндүн бири. Түн ортосуна жакын убакыт. Аттарды бая бир ийрип түгөлдөп коюп, бир дүмүргө кыйшайган бойдон Кабылдын көзү илинип кеткен. Бир оокумда селт этип башын көтөрүп караса тегерек жымжырт. Алдынан сыз өтүп бир жак өңүрү ымдалып калган. Кечинде бир эки киши мына бул төмөнүрөөк жакка келип, аттарын тушап жатат эле, алардан дайын жок. Жапан талаада жалгыз өзү. Түн караңгы. Чуркураган бакалардан башка шырп эткен шыбыш жок. Кабыл ары-бери чабыттап, бул чөйрөнүн баарын чалып чыкты. Ойлонот. «Бу тушамыштуу немелер кайда кетти? Бир сур кунандан башканын баарына тушамыш салбадым беле?»

Ушул кезде кашат жак эсине түштү. Быяк – эгин. Аттар өгүнү бир жолу таткансып калган эле. Ээси көрбөй калганы ошондо чоң абийир болгон. Жоон санына чейин түрүнүп, бир кара суудан кечип алды да, жүгүрүп дөңгө чыкты. Жогору жакта төшкө жакын бир байдын тегирмени бар эле. Ушуну карай кашат бойлоп жүрүп келет. Кезек-кезек токтой калып, эки жакты тыңшап, карарган бирдемелерди жата калып караса, дүкүйгөн чийдин дүңгөлөрү болуп чыгат.

Ошентип жүрүп, таңга жуук бир коктудан тапты. Алда кайда, төшкө чыгып кетиптир. Баарынан эгинге түшпөгөнүнө зор кубанычта болду.

Жайдын капортосу болуп калган ченде бир күнү Кабыл Гаврилден качып чыкты. Буга себеп мындай: ушул көчөнүн аяк ченинде Петр деген бир көпөстүн баласын – 16-жылкы көтөрүлүштө кармап алып, кыргыз өлтүрүп кеткен экен. Кийин иликтеп келсе, ошол өлтүргөн киши Кабылдын жакын тууганы имиш! Ошол үчүн Кабылдын канын ичмек. Дагы бир далили бар. Ошол үчүн муну өлтүрөм деп, Гаврилдикине бир-эки сапар келгенде ал, мунуң жаш деп «убалынан» коркконбу, же малайсыз ка-

ламбы деп артын ойлогонбу айтор ага бербей койгон экен. Ал көнбөйт. Талаадан кармасам да акыры өлтүрөм деп кекетип жүрөт. Муну Кабыл кийин сезип калып качып чыкканы ошол болду. Бул кезде бирин-серин кишилерди өлтүрө коюш али тыйыла элек. Артыкча Кабыл өңдөнгөн жалгыз аяктарды жайлап салыш кымбат эмес эле.

Кабыл уурданып эл жатканда чыккан. Түптүн чоң көпүрөсүнөн өтө бериште бир жаны чыкты дейсиң, өмүрдө мындай коркуп көргөн эместир! Ушундан өткөн соң элсиз талаага салды. Караңгы түндү жамынып, эрбеңдеп жүрүп келет. Бир түрдүү белгисиз коркунуч менен жүрөк алап-желеп. Кезек-кезек жан жагына карай алактап коёт.

Түптөн узап кетти. Бир кезде колкулдаган чоң өтүгү бутун жоорутуп, жүрө албай калган соң чечип колтуктап алган. Ушул кезде жаан төгүп жиберди. Жакында ачылар эмес. Төгөрөктүн төрт бурчу текши бүтөлүп алган, элсиз талаада шимшилеп, мына мында бир кубарган ит жүрөт. Кабыл коркуп кетти, берки чочубайт. Түрдүү нерселер оюна келди. «Бул эмне кылып жүргөн ит? Алда кутурган немеби? Киши этин көп жеген ит кутурат дешчү эле»...

Асман сөгүлүп жаткандай тириде жок катуу дабыш менен күркүрөп келип, бирде жарк эте түшкөндө карай калса, кубарган иттен башка жан көрүнбөйт. Бирде жакын, бирде качык. Жердин баары чылпылдаган суу.

Жүрүп келип, бир кашатка кире берсе, так алдында бир киши турат. Анча болбосо, бакырып жиберүүгө да даяр эле, көрсө бир өтүгү колтугунан түшүп кетип, таманы менен тик тура калыптыр. Коркуп келатып, муну байкабаган.

Бир мезгилде караса, тоонун этегинде кара жолго келип калган экен, алдынан бир араба чыгып, жалт этип, таштын түбүнө жата калды. Жакын келгенде көрүп, кеч камынып койду белем. Араба да бир тумшуктун имерилишинен, капыс жерден чыга түшкөндөй болду. Көрүп

калдыбы деп, кыпылдап турат. Аяңы жай. Келатат. Эгер тушума келгенде бирөө түшө калып, бери карай жүрчү болсо, бура тартып качайын деп турат. Бел байлаганы төмөн жагында бир былкылдаган саз. Алыс эмес. Мылтыгы болуп эле басып салбаса, жөө кишиден бирдеме кылып буйтаймын го деп турат. Ат бу саздан жүрө албайт.

Ушинитип эки таалайдын ортосунда мунун багына бир кезде, чүмбөт араба жанынан кыйгап өтө берди. Кабылдын жүрөгү кабына келе түшкөн экен. Туруп алып жолго түштү.

VI

Россиянын борбор шаарында совет өкмөтү орноп жаткан кездерде, Тянь-Шань өңдүү жол катнашы жок, бардык байланыштан чет айлык алыста жаткан ак карлуу тоонун арасындагы элге революция серпиндиси али жеткен жок эле. Убактылык өкмөт көпкө таймашып, он сегизинчи жылы июнда Алма-Атадан Товлон отряды келгенде гана кулады.

Буга чейин Караколдо Попелявский офицер башкарган бир гарнизон бар болучу. Прежевал уездинде октябрь революциясы орногондон кийин да казак-орус акттары, жердик кулактар, соодагерлер далайга дейре тынчтык бербей нааразылыгын көрсөттү. Далай көтөрүлүш жасашты...

Жаш балага чейин эстен кетпей турган жорук. – Он тогузунчу жыл, июндагы көтөрүлүш. Ушул кезде Нарынкол, Капал, Жаркент, Кулжаларда согуш майданы күчөп каш күйүп турган. Соңку кездерде Караколдогу кызылдардын көбү бул согуштарда бөлүндү болуп бытырап кеткен. Ошонун артынан иле-сала Прежевал уездине, караган: Түп, Ак-Суу, Покровка, Николаевский сыяктуу үчтөрт ири поселканын кулактары башынан байланышта болуп келген Кулжадагы казак-орус кулактарына кабар

берет. «Караколдогу кызылдар туш-туштагы майданга тарап кетип, аз гана киши калды. Булардын ок-дарысы курал жабдыгы жок – келчү болсоңор эми келгиле. Биз: Түп, Ак-Суу, Покровка, Николаевский поселкаларынан бардык адамдары силерге жардам берип, жоого силер менен бирге аттанып чыгабыз. Ошентип эми Караколду алып коюш кымбат эмес...» деген кабарды жеткирет.

Чынында да бул кезде Караколдо кыркка жетер жетпес аскер калган эле.

Жогорку кабар жетер менен мурунтан кулагын түрүп отурган Кулжадагы казак-орус акттарынан эки жүздөй киши Тянь-Шандын тоолору менен бугуп отуруп, күндөрдүн биринде түн катып Түпкө кирген. Мында бир күн токтоп, жогорку паселканын баарына кабар берип, күн мурун күтүндүрүп, куралдандырып, сөздү байлап алып, 19-июнда калың кол менен Караколду бет алат. Чабуул: Каракол калың жоонун кучагында камалып калган...

Такай согуштан кийин, бешинчи күн дегенде бандиттер Караколдун шайын кетирип, ат коюп, эми шаарга кире турган болуп, камап, кирип келди. Кызылдардын ок дарысы бүтө жаздап калган. Так ушул мезгилде, Жыргалаң тарабынан ок жаадырып, ат коюп, чаңдатып келаткан бир топ көрүндү. Муну көргөндө Караколдогу кызылдар ого бетер шашып калган.

Мындан бир жумача мурун Жылаңачка (чыгыш жактагы Кытай чек арасына) акттар келиптир деген кабар менен бир отряд кызылдар кеткен экен. Отряд Жылаңачка барып, эч бир душманын учуратпайт. Булар анда кандай жетти ошондой. Караколдо Кулжадан казак орустар кетти деген кабарды уга сала, күн түн дебей ызгытып, кайра жөнөп үчүнчү күн дегенде Караколго кирип келет. Береги ат коюп келаткан ошолор экен. Муну караколдуктар адегенде өздөрүнө карай беттеген душман экен деп чочуп калып, соңунан тааныган.

Кеч бешим ченде кызылдар күч алып, чогулуп, бандиттерди кайра жапырды. Ошондон отуздай кишини туткунга алып, калган-катканынын артынан түшүп: Кызыл-Кыя, Нарынкол, Текес аралата күндөп-түндөп жанын көзүнө көрсөтө кууп жүрүп, бир тобун жолдо катар жайлап, акыркы бирин-серин калганын тетиги Кытайдын жеринен ашыра, чыгышка чейин сүрүп барып кайткан.

Ушул окуянын артынан кечикпей Караколдо чрезвычайная комиссия менен полевой суд уюштурулуп, актардын көтөрүлүшүнө катышкан Ак-Суу, Покровка, Түп паселкаларындагы бузуктарды текшерүүгө киришти. Түпкө бир отряд кызылдар келип, жанакыдай адамдарды камакка ала баштады.

Ушул тушта Кабыл дагы Түптө, баягы Гаврилде болучу. Мунун колуна кайта айланып келгенин баяндап зарылдыгы да жок. Айтор колуна дагы бир түшкөн. Казак орустардын Түпкө келгенин да көргөн. Мына бул окуянын учурунда бул Сары булакта чөп чаап жүргөн. Тергөө жүрүп, бандиттерди камап жатканда үйдө болду.

Бир күнү шалактаган карагерчен бирөө дарбазадан дарп-дурп кирип келип, эшиктин алдына ойдолотуп тура калып: Тногопов! – деп кайраттуу табыш менен чаңк этти. Орус жигит. Бүткөн бою жаркылдаган жарак-жабдык.

Ушунун алдында Гаврил арак ичип, көзү кызарып, бирдемеге күйүп отургандай болуп турган.

– Я! – деп, үйдөн ыргып чыкты.

Бул, атчандын алдына түшүп, жөө, дарбазадан мындай узап баратканда, баягыда өзүнүн катып жүргөн бир кылычын асынып, карагерин минип, казактарга кошулуп, кызылдарга каршы согушка кеткени Кабылдын эсине түштү.

Кабылдын катарында кошунасы Караска дечү дагы бир митаам бар эле. Жанакыга бу да катышкан. Ошентсе да эмне себептен экени таң, айтор бул камалбай, аман калды. Бир күнү кечке жуук Кабыл тору ат менен сууга

баратса, ушул Сары булактагы чөп чабыштан келе жатып Кабактан учурап калды. Кабылды тетигинден тааный коюп бир түрдүү болуп, өңү бузула түшүп;

– Ой, Гаврилди аттыбы, – деп Кабылдын жүзүнөн бирдеме издегендей оозун ачып, аңырайып калды.

– Жок, ата элек, – деп ал өтө берди. Экөөнүн арасында мындан өзгө сөз болгон жок. Сыягы бул Гаврил тууралуу Кабылдан мурун эч кимден кабар билбей «эмне болду экен» деп тынчсызданып келаткан көрүнөт.

Кечикпей Түптөн бир топ киши атылды. Ушулардын катары менен Гаврил, Семендор да кетти. Ак-Суу, Покровка, Николаевскийлерден ушул өңдүү бандиттер атылыптыр. Ушулар менен бир атыла тургандардын бир тобу, баягыда бандиттер жеңилип калган кезде, ошолор менен бирге кытайга качып кеткен.

Совет өкмөтүнө каршы көтөрүлүштүн акыры ушул болду. Ушундан тартып, «кудай алды кантели» дегендей, паселкенин тентектери чочуй баштады.

Жанагы окуянын артынан Караколдогу кызылдардын эрдигин, туруктуулугун, куттуктап, Алма-Ата, Ташкенттен жалындуу телеграммалар келди.

Узабай Кабыл Гавриlden чыгып кетти. Бу жолу баштагыдай чыгасың, коёсуң, деп эч ким тергеген жок. Эми бул көчөдө мындан өзгө малай калып да жарыган эмес. Кабыл узак жылдар туткунда жатып зарыккан кишидей өзү да жедеп жадаган кези.

Гаврилдин катыны – Настя, бар болгону:

– Ал, кеткенде кайда бармаксың? – деп гана бир-эки ооз сөз айтты.

– Бул жагын өзүм билем. Адамга баса турган жер көп го, – деди кырс сөз менен кыска кайрып.

Ар замандын өз шарты бар. Кабыл да бир кезде өмүрдүн эң жыргалы – оруска малай туруу дегендей ойлочу. «Кыргыз байларында жүргөндөй бирде тоюп, бирде ачыкпайсың. Оруска жүрсөң эң курганда бөлкөнү тое жей-

сиң. Анын үстүнө эски-ускусун берет. Жумушу гана кыйын. Бирок, ал да эчтеме эмес, – курсак ток болсо кандай жумушка да чыдайсың. Дуңгандын жумушунан да кыйын болуптурбу...» деп ойлоор эле. Акыры бул пикирим ката экен деп билди.

Качан да болсо кожоюндан кетээрде малайлардын бир сары санаасы үстүндөгү кийиминде болот. «Кайсынысын сыйрып калаар экен» деген ойдо калат. Бирок Кабылдын анчалык убайым жей турган деле «дүйнөсү» жок. Алешканын бир жалаң каат эски кара таарын кийип жүргөн. Анын ичинде бир көк көйнөгү бар. Мунусу да чолок шым, төмөн түшүп кеткенде карды көрүнүп калучу. Ушул көйнөккө келгенде Гаврилдин аялы бир аз кыйылыңкырап турду да, артынан ойлонуп жөн болду. Эгер муну чечип кет дей турган болсо, айтар сөздү Кабыл да камдап турган. «Эмесе, эки жылдык мээнет акыңды сана!» демекчи.

Ушуну менен Кабыл кеч бешим ченде Гаврилдин дарбазасынан узап, жолго түштү.

VII

Бул кезде баягыдан бери Талды-Сууга көчүп, түшүп жаткан оторчулар мүлдө орношуп, чоң шаар болуп, бак тигилип, дүркүрөп, өсүп бараткан. Талды-Суу башында: Такабай, Токоч, Толубай деген эки үч уруунун жери. Бу жерге түшүп жаткандын көбү – Түптүк. Бул ар өмүрүндө жерге тойбой, сук көзүн кадап, атам замандан бери боор басып келаткан бей-бечаранын жер-суусун тартып алып, акыркы көрөр күнүнөн айрып, өздөрүн тоого, ташка карай сыйлыктырып, алда качан айдап салган...

Кабыл Түптөн кеткенде Талды-Сууга келген. Бу жерде Базарбайды таап алды. Посёлоктун чыгыш жак четинде, бир байдын огородун айландыра дубал согуп, там салып жатышкан экен. Бу кезде жеке булар эмес, кыр-

гыз бүткөндүн көбү ушул Талды-Сууга жумуш кылып жүргөн. Жумуш издегендер ушунда келет. Кээ бир көчөнү, огородду карасаң – катын, бала дебей томураңдап топурак менен алышып жатканын көрөсүң.

Базарбай туурасы бир кез, бийиктиги төрт кез кылып кырк беш саржан там салып беришке көгөрүп алыптыр. Бир огороддун айланасы бүт. Ошондогу анын алганы кайсы десең, быйыл жазга жуук өлгөн оопаздын этин алып жеген экен. Ала жаздай саргарып кылган бар мээнеттин турганы ушул. Жаан-чачында баш мааналар бирдемеси да жок. Казан-аяктары кагырап күнөстө жатат. Ичинде жармасы катып, күнгө какшып, баягы жылы Гаврилдикинен кетерде Асылкан кымтый чыккан сыры кеткен, кабырылган кызыл кружка жатат.

Кабылды жаңы көргөндө мостоё түшүп, бара-бара бетине күлкү белгиси келип, Асылкан:

– Э байкуш, ушунчалык арыктагансыңбы? – деди тоголоктоп жаткан ылайын эки колдоп таяна токтой калып.

– Анан калса, мурдуңдун сомосу эле калыптыр, – деди Базарбай ары жактан.

– Оорудуңбу? Бери бол, аркы өтүп кетсин.

Кабыл ыржыйды да койду.

Ырысбай деген дагы бир жигит ушул Базарбайлар менен экен. Буга кыйыр тууган. Үркүндөн мурун беш агайын болучу. 1916-жылдагы жаманчылыкта ошолордун баары өлүп, жалгыз ушул калган. Кабыл Түпкө келген жылы бу да оруста болчу. Эми жалгыз бой болгондуктан Базарбай менен бириктешип оокат кылып жүргөн экен.

– Кыбыраган жан калбай, ушу биз өңдөнүп эле кара топурак менен алпурушуп жатат, – деди Асылкан бир күнү Кабылга. Бир аз унчукпай калып, анан жогору жакта огороддо жабалактап, там салып жүргөн элди көрсөтө. – Көрдүңбү, тетиги эмгектеп баскан балдарынан өйдө жан талашып жатканын, – деди.

Бул сөздү не себептен айтып турганын Кабыл түшүнгөн жок.

Ушул убакта тизесине чейин ылай болуп, буту-колун түрүнгөн бир кара сакал төмөнтөн басып келип, Базарбайдан наспай сурап тартып, экөө бир кезче көтөрүлгөн тамга көчүгүн коюп, биртике кобурашып калды. – «...Кыргыз байкушка капчыгайдан бөлөк укум жер калган жок. Эми булар кайда барып токтоор экен...» деген сыяктуу сөздөр чала-чарпын угулуп турду.

Бир күнү. Күүгүм... Алда кайда бир көчөдөн бир топ жаштын созолонтуп ырдаган дабыштары улам алыстап бараткан. Базарбай, Асылкан, Ырысбай, Кабыл, Базарбайдын карындашы Мария болуп, бууланган казанды тегеректей шор-шор жарма ууртап отурушат...

– Токочуңар жок беле – деп койду, абалды билип турса да сынамаксан болуп.

Базарбай унчуккан жок. «Айтып отурганын уктуңбу» дегендей Асылканмыш этип, Ырысбайды карап койду да, кайтып мындай деди:

– Аа, садагаң, бала чагың али кала элек тура. Токочтун айылы бизден алыс конгону качан? Сен андай десең күнүнө бир убак иче турган кара жармага зар болуп отургандар көп. Буга шүгүрчүлүк. Эл күлжарадан кутулганына көп болдубу?

2-ҮЗҮНДҮ

(«Зарлыктын» эң алгачкы варианты)

Көп болду. Бүгүн созулган бир сар талаада жалгыз аяк жол менен эрбеңдеп мен келе жаттым. Бул не бир көрүнгөн айыл жок, не бир агып жаткан суу жок – учу-кыйрына көз жетпеген бир мейкин эле. Журт илгертен «каракчылардын жайыты» дей турган Тасманын талаасы ушул.

Эртерээк бир жерден чыкканмын. Ошентсе да болжогон жерге бүгүн жетпей калганым көрүнүп турат. Күүгүм

кирип, жер караңгылап калган. Ошол учурда чарчаганыма карабастан шыпылдай басып, жүрүшүмдү катаята бердим. Бир калыпта желбиреп турган жаздын жели.

Кызуу менен лакылдап отуруп, бир кезде карарган бийик кашатка келип такалганымды сезбей да калыптырмын. Эртеден кечке созулган талаа эми түгөнгөн сыяктуу. Ушул чөйрөгө биртике кидире түшүп, алды жагыма көз жибергенимде алдакайдан жалтырап жаткан чоң өзөндүн аркы өйүзүнөн жылт-жылт этип өчүп, жанып турган бирин-серин от көрүнгөн. Оң жагымда бир салаңдаган чоң тумшуктун алды ченинен ит үргөндөй болду. Аярдай турган мезгил эмес, айланамды биртике байкап алдым да, иттин үнү чыккан жакты боолголой бир коктуча менен сойголоп, төмөн кирип кеттим.

Ойлогонумдай эле жаңкы тумшуктун түшө калган жеринде жалгыз үй бар экен. Бардым. Бирок, максатыма түшүнө койгон соң, бир аял кечикпей каршы турду. Абалы: «Кайдагы бир аяксыз бозуп жүргөн немелерге...» деп ары жактан өзүнчө күңкүлдөп алды да, артынан мени уксун деп табышын көтөрүбүрөөк:

– Балам, мында сен конор жердин ыгы болбойт. Эркегибиз да жок үйдө, – деди.

Мен келгенден ушул аялдын жүзүн көргөнүм да жок. Ал үйдөн, мен тыштан унчугуп турам. Эшиктин алдында, сыртта бир ээр-токумга көчүгүн коюп, бизге катышпай гана күңүрт тартып, бир жигит отурат.

– Байбиче, бир түн эшигиңерге жатып кеткенден өзгө жазыгым жок. Менде бир жаман санаа болуп, бирдемеге тиет деп ойлобоңуз, – дедим бир топ сөздөн кийин.

Аял карарып алды:

– Ошол айтарым. Эрте күндө таап ал бара турган жеринди.

– Барар жерим болсо мында келип турар белем, жарыктык?

Ушундай дегенимде:

– Ботом мени менен жаакташкандай сен кандай неме элең?! – деп жанагыдан катуулап коё берди.

Мындан мурда небир үйлөрдүн көңүлүн алып, конуп өтчү күндөрүм ушул жерде бир эске түшүп кетти.

– Эң курбаса мынабу суудан кечирип койбойсуңарбы?..

– Жандан аша кечкен эле киши болбосо, ушул күкүктөп жаткан суудан ат эмес, төө да...

Айтыш эми көпкө созулган жок. Мен үйдөн бир топ узап калган ченде:

– Ушуну бекер кылдыңар... Бир мусапыр көрүнөт...

– деген бирөөнүн кебин кулагым чалып калды.

Күн ачык болгон менен жер караңгы. Теке маңдайда бир сары жылдыз бөтөнчө жаркырап турат. Кайда барарымды билбей саздак жер менен төмөн карай суу бойлоп келе жатып, бир оокумда күшүлдөп, оттоп жүргөн жалгыз өгүзгө тушуктум. Муну көргөндө башыма бир ой келе түшүп, акырын шыкшыктап, жакындай бергенимде, дарандап алып жүрүп кетти. Алдынан кайра тосуп, жарга туюктай келип жана бир айландырдым эле, мында да болбоду. Ошол убакта барынча күчүм менен кууп келип, өгүз бир жардан аттай берем деп түшүп оңоло бергенче шаша-буша куйруктап, анда-санда бир тийип кетип баратып, бир кезде жандай түшүп келип, каркайган мүйүздөн алганымда кыйла жерге дыргаяктатып барып, куйругун чычандатып токтой калды.

Мурунтугу жок. Белимдеги кендирди чечип, мүйүзүнө салдым да, кидирбестен ыргып, минип алдым. Максатым: суудан кечип алып, өзүн кайрып айдап жибермек. Ушинтип жүргөнүмдү бирөө көрсө не болот деген ой капарыма да келген жок.

Суунун киргени төгүн эмес экен. Күркүрөп тартып коюуланып, оргуштап жатыптыр. Тобокел кылдым. Сайроо жер көрүнбөйт, эмнеси болсо да ушул жер кечүү болор деп бир жайыгыраак жерге келип, катуу-катуу камчыланып алдым. Өйүз алыс. Бара түшүп, буттарымды

канчалык жогору көтөргөнүмө болбой жоон саныма чейин муздай түштү.

Жээктен эки саржандай узаган кезде, өгүздүн мүйүзү гана кылкылдап көрүнгөндөй болуп бара жаты.

II

Бул тарых мындайча. Бир жыл күзүндө мен Ырдыкта бир дунганда жүргөн жеримен кыдыра келип, Акматжан аттуу Жети-Өгүздүк татарга туруп калдым. Бул убакта Кытайдан келгениме беш айча болгон. Акматжан – бир болуш элдин дүнүйө, малы тең келбей турган, байлыгы дуванга маалым адам. Жалаң өгүзү сексен.

Менден чоңураак да бир кыргыз малай экөөбүз керели-кечке бир тынбай отун таарыйбыз. Ошондо суткасына бир маал тамагыбыз кайнаган ак суу менен алакандай кара нан. Биз ошентип, эң курбаса күнүнө бир убак тамакка жарыбай ачыгып, азып жүргөндө килкилдеген козунун этин тууратып туруп иттерине бердирер эле. Булардын семирсенин көрсөң, суурдай жупжумуру тартып, жүндөрү жылт-жылт этип турат. Не керек, ачарчылык, чектен ашкан кыйноо мени бир күнү мындан да куйрук түйүшкө муктаж кылды. Кыштын орто чени. Үстүмдө жалгыз эски көйнөгүм бар эле, чечтирип калды.

Бул жедеп чыдамым түгөнгөн кез болучу. Ар кай жерди чалып көрүп, бул чөйрөдөн күнүм өтпөсүнө көз жеткен соң, эми Түпкө барып көрөйүн деген ой менен бир күнү Бөрүбаштын шилисинде чоң жолго салып, ээндеп келе жаттым. Күн ылдыйлаган сайын суук күчөп, коркунуч артып келет.

Бул – адам баласынын башына чанда келе турган кыйын күндөр эле. Он алтынчы жылы көтөрүлүш салдары баягыдан бетер ырбап, Кытайдан кайткан качкын кыргыздар азаптын тогуз тоомуна жолугуп, ачтык, жыладачтык таптап, журт ак шишик алып, четинен кыры-

лып жаткан. Анын үстүнө падыша желдеттери ээн жердин бөрүсүндөй болуп, жер-жерге карателний отрядды тукуруп коюп, суканы калбай өлү-тиринин арасында жаткан элдин башына жаркылдап кылыч ойноп, оюна келген сапаттарды кылган. Анча-мынча кишилерди бир ооз тергебей-этпей барып эрмек катарында жайлап салыш кой мууздагандан арзан. Өлүмгө моюн сунуп, чанда бир жанынан аша кечип, мейли дегендер болбосо, кыштактардын ченинен, көчөлөрдөн ээн-жайлап басып өтүш кыйынга түшкөн.

Журт ушундай калавада турганда байлардын эгини кампада батпай чирип жаткан. ...Жалгыз Акматжан быйыл кырк соко чыгарып, Тасманын талаасын бүт ээлеп, жүз тешедей күздүк айдаткан. Бул башта кыргыз жери.

Жүрүп келе жатып, бир кабакка кудуп кирип кетип, жонго чыга бергенимде жарты чакырымдай алдымдан дыр коюп келе жаткан араба көрүнө түштү. Чеккени боз ат. Төрт, беш адамы бар. Мени көрө салып акырындап калгандай болду. Бирөө кол булгады.

Булардын түрүн байкай койдум да, жолдун бир айрыгына түшүп, ылдамдай бердим. Бул – тескери жол.

Тушума келе берген ченде арабадан үч адам ыргып-ыргып түштү. Минткенде жаңкы жолумдан да чыга качышка туура келди. Кар тизеден. Бутумда кийиз өтүктүн башмагы бар. Мунун кончун кетеримде кожоюnum кесип калган. Колунда жоон жыгачы бар эңгезердей бирөө орусча тил менен кыйрата сөгүп, кесек арыштап чуркап келе жатканы бөтөнчө көрүндү. Башмагыма кар толуп, бутумдан ыргып кетип, буйдала түшүп мен да жөнөп барам.

Эми бир аз кууганда булар жетмек эле. Ары курсак ач, ары муун жок, ооздон кара суу келип, шайым кетип калган. Бул сырды тигилер билбесе керек деп ойлойм, артымдан бир топ кууп келе түшүп, кайра тартышты.

Ошол жерге мен эсим ооп жатып калып, бир убакта сенделип башымды көтөрсөм, жанагылар алдакайда кетип бараткан экен. Кылчак-кылчак карап коюшат.

Аңгыча болбой арт жактан келе жаткан жалгыз атуу жана бир арабага кез болдум. Аны көрүп, дагы чочуюн дедим эле – бул мага тийбей турганын, кайта жаны ачып турганын айтып, чакырып алды. Жалгыз киши. Атын токтотуп турат.

– Алар өлтүрөм деп ойлогон... Бары мас шайтандар... Ай, байкуш...

Алды жагыбызда Жыргалаңдын чоң көпүрөсүнүн терегинде баягы тоорулуп жүргөн топ кишини камчысы менен көрсөтүп:

– Көрдү сен тигилерди? Тосуп турган сени...– деди.

Көпүрө бир кыйла жерде.

Ушинтип туруп, бир кезде экөөбүз айрылышкан киши болуп, мен кетип калдым да, бир кавак менен бугуп келип, ушул арабанын алдынан чыктым. Бул амал тигинин үйрөткөнү болучу. Мени арабага салып, саманга терең көмүп, үстүнө көр-жерлерин таштап койду да, жүрүп кетти...

Баягы көпүрөгө келгенде жабалактап мени сурай баштады.

– Где это? (Кайда жаңкы?)

Арабакечине ишенбей, самандын ар кай жеринен сайгылаганда таяктарынын учу бөйрөгүмө, кардыма келип уруна түшөт.

Кишим Саркөлдүк экен. Үйүнө күүгүм кире келдик. Бар тамагын аяган жок.

– Бирок, көп ашаба – жаман болосуң, – деди келген күнү.

Бул мени кыштай асырап чыгам деп алып келген. Бирок, үч гана күн турдум, аялы күндө уруша берип мазесин алды көрүнөт. Бардигер оокаты: бир ат, бир уй, жыйырма пут аштыгы бар экен. Буга караган эрди-ка-

тындан башка чөбөрөгөн үч бала. Жумушка жараган жалгыз өзү.

Мен кетер күнү малай ала турганың барбы деп өзү турган көчөнү бүтүн кыдырып чыгып, жедеп амалы куруганда мага жайын айтты да, түшкө жакын арабасына салып, бир топ узатып койду.

Түпкө келип бирөөгө туруп калдым. Колума таяк алып көчөлөрдү кыдырып жүрөм, карды челкейиңкирээк келген, жапалдаш бойлуу, бапыйган сары сакал адам кезигип, абалы менин жумушка жарамдуулугумду, күчүмдү сурап, бир топ маалкатып турду.

– Ошондой... Ато бекер тамак ашаса...

Мен кай-кайсыга да жараймын деген жоопту бере бердим.

Жаз алды менен талаага чыгып кеттик. Ушундан тартып кош айдалып бүткөнчө кайтып үйүн көргөнүм жок. Ошондо бир, эки сааттай гана тук этер элем. Буга караганда кыштай үй жумушун кылып жүргөнүм көп жеңил көрүндү. Түнчүндө төрт, беш жолу туруп өгүздөргө чөп салам. Торгой чулдурай электе сугарып келип, кош кошо баштайбыз. Мен алдыңкы төрт өгүздү айдачумун. Уйкунун таттуулугу ошончолук, кээде кетип бара жатып жыгылып кете жаздайсың. Ошондой кездерде арт жагымдан:

– Эй! – деген ары сүйкүмсүз, ары катуу чаңырган ачуу табыш менен көзүм чайыттай боло түшөт.

Кош жыгылган соң бир айга жетпей мени кетирип жиберди. Буга өзүм да кайгырганым жок.

Эмки келип жайланган жерим – Сазановка. Жай ортосуна жакындап калган кез. Ушул кыштактын музосун кайтарам. Түп менен бул экөөнүн аралыгында: Күрмөнтү, Кудургу, Ойтал, Орто-Өрүктү, Чоң-Өрүктү деген кыштактар калган. Буларды кыдырып эки арада бир жумадай жүрдүм. Бирок, Сазановкага көп байыр алып турганым жок.

Ушул жерде жүргөнүмдө дагы бирөөгө кез болуп, Алматыга карай сызмак болдум. Өзү шол жерлик орус экен. Орто жашап калган адам.

– Кийимиң бүтүн, курсагың ток болот. Керек десең акыңды да берем. Жүр! – деди бир күнү кечинде музоолорду жайпатып кыштакка кирип келе жатсам, бир көчөдөн кармап калып сүйлөшүп туруп.

Ошондон чыгып, Алматыга дейре бир күнү да күндүз жол басканыбыз жок. Аттарын чыгарып, отко коюп салып, өзү керели-кечке уктап жатат да, дайым түн киргенде жүрөт. Бул эмнеси деп таң калып келем. Кийин баамдасам мени жол билбей калсын деген ою окшойт.

Мында келип кыштап калдым. Алып келген кишимдин үйү шаар сыртында экен. Ошондуктан Алматынын өзүн көргөнүм жок.

Жазга жуук кожоюну кампискеленип кетти. Чоң бай болчу. Бул убакта совет өкмөтү чыгып калган. Мунун акысы бар эле деп, камписке болуп калган малдан кетеримде мага эки кой алып берген. Буларды четке чыкканда бирөөгө тарттырып жибердим.

Ошону менен күндөрдүн биринде кайра жолго салдым. Көбүнчө күндүз жүрөм.

Бир күнү элдүү жерге жетпей, түн ичинде жүрүп келе жатып, бир жерге жатып калайын деген ой менен жолдон жарты чакырымдай буйтап барган кезде, бир жерден бутумду каамыт боосуна илип алдым. Ээн жер. Карасам дүкүйгөн бир кош жатат. Ат, араба... чочуп кеттим. Эгер ушул арадан бирөө туруп калчу болсо мага бир өлүм анык эле.

Алматыдан чыкканы жолду катар, анча-мынча жумуш табыла койгон жерге бир күн, эки күн аялдап, мындай болбой калган күндө айыл аралап кетип, он сегиз күн дегенде кайра Сазановкага келдим.

Эмки багытым тез кубулуп отурду. Бирде Күрмөнтүдө, бирде Сарытологойдо болдум. Покровскиге келип кыш

куйдум. Даркан деген жерде жүргөнүмдө бир байбачанын малын айдашып Анжиянга кетип баратып, жолдон кайттым.

Мен Кытайдан келгени үч жыл өмүрүм ушундай өттү. Ушул убактардын ичинде он бир жерден которулдум.

Акыркы жолу Жылы Булакка болучумун. Бул кезде журт мурункусуна ирденип, бир топ оңолгонсуп калган экен.

Ушул жылы жер-жерлерге «жаңы тартип окуусу» деген жайылган.

«Жаңы тартип окуусу» Өмүрдө биринчи жол кулагым чалыш отурган кеп! Адегенде бул тууралуу журт ичинде нелер сөз болбоду. «Жаңы тартип!» Илгери аптик, куран окуйт дечү эле. Чөк түшүп отурар эле. Эми кызык. «Мугаалим... Айак, табак, казан... биринчи, экинчи...»

Бир күнү Жылуубулактын оюндагы ушундай бир «жаңы тартиптен» окуюн деп келсем, кеч калдың деп албай койду.

– Кыш ортосунан өтүп кетти. Сен окуп жеткиче качан эми! – деди суюк сакал, узун чаар кара киши.

Бул убакта мындайраак тууганымдыкында жүрчүмүн. Ал мага жаңы тартипти жамандап күндө бир «акыл» айта берер эле. Бирок, мунун бары тең жалгыз гана менин жумушума кызыккандыктан болуп жатат дегенден бөлөк ой башыма кирген жок.

Жылуубулактын оюна төрт, беш сапар салпактап барып, жедеп амал куруганда, мектеп башчысына жакын тааныш бир баланы арага салып жатып араң өткөндөй болдум. Өмүрүндө от жагылбаган, шыкырайган терезелерине жыртык кагаздарды кураштырып чаптап койгон бир суук тамда, жерге кагып жасаган өңгүл-өңгүл скамейкаларда колдорун үйлөп, көк муштум болуп отурган балдар...

Мен окууга кирип кеткенден кийин тууганым үйүнөн кууп салган. Эртэрээк сүйлөшүп коюп, күндө бир бала-

ны ээрчип барып, конуп келем. Барлык азап-тозогуна кайылмын – окуп жүрсөм эле болду!

Бир маал аскер оюну болучу. Кай бир балдардын (колунан келгендеринин) ийнинде жыгачтан жасаган кылыч, мылтык. «Командир» – Сагымбай аттуу көйкөлгөн ак тону бар кызыл жигит.

– Загадун! Золадун!..

Барлык кыймыл жөнүндө түрк тилинде чакчая түшүп команда берип туруп, жаңылып калгандарын чакырып барып, камчы менен тартып-тартып жиберер эле. Муну балдар эрөөн албайт дагы.

Ушунда Жапаркул дей турган он сегиздерге келип калган бир ачык чырай, кара бала кезек-кезек жумаларда мугалимдер менен Караколго каттап туручу. Өзү балдар кишинин баласы – башкалардан кийми да түзүк. Бул ар бир барып келген сайын балдарды топтоп алып, бир жаңылык айтып отурганын көрөр элем. Аңгеме көбүнесе Караколдогу казыналык окуудагы балдар жөнүнөн.

Жапаркулдун сөзүн бар дитим менен тыңшап отуруп, өзүмчө жоруганда: жыпжылуу бир эни-чени жок чоң кабат үйдө буттарын тең таштап дабырттап ойноп жаткан, жараштыра чач койгон, бир өңчөй кийимдүү «казыналык» балдар кыялымда элестей турган. Булардын өмүрү байыркы жомоктордо да жок бир «бейиш» көрүнө турган.

Ушул сыяктуу «Казыналык окуу» кабарын дагы бирөөдөн укканым бар. Ошондон кийин жатсам, турсам оюмдан бир кетчү эмес.

Жылыбулактагы «Жаңы тартип» көп узабай, жаз чыгарга жакын тарап кетип, арманда калдым. Эмки дартым – Каракол. «Казыналык окуу!». Ушинтип жүргөн оюмду билип, баягы тууганым бир күнү мени алып отуруп, адатындай «акыл-азат» айта баштады.

– Иним, эми кой. Бейтарап болбой, эриш-аркакташып, эштеп оокат кылалы. Акыр-түбү жакшы болбойт элден

безгендин. Көрүнгөн жакка чарпыла бергенден көрөк, кетменди жакшылап чаап, тоочту чоңурак жеп гана тынч жаткандан жакшысы барбы? «Эсиң барда этек жап» деген. Менден бөлөк эл бекеринен бир күн үйүнө батырбайт сени. Ырас, илгерки жылдары болсо сага кайрылмак тургай, «өлбө жаным өлбө» деп үлпүлдөп өз жаныбыз араң калды. Эми мына.

Ушундан кийин дагы бир күнү туруп мындай деди:

– Кой дегенде болбой ээленип алдың, өзүң бил эми. Эчманеки дибана болуп кетсем да, кайрап жатып тилим тешилгендей да болду. Баягынын тукуму ушинтип тентип жүрөт дедирип... Нечен жылдан бери элге жолобой кезип жүрүп гана чыккан мүйүзүң? Сенин жумушуңа кызыккандай менин кайсы кылынбай жаткан көп сарамжалым бар эле? Өзүңө күйгөндөн айтам.

Үч-Кожкон базарында журт сейилип калган. Көчөнүн жээктеринде жапжашыл терек баштары салмак менен эринип акырын гана ыргалып коёт. Узун тартып созулуп кеткен бир кызыл дүкөндүн оң бурчунда милиция формасында кийинген тартайган, куба жигит менен сүйлөшүп турам. Сыртында кайыш менен курчанган, кайырма жакалуу, көк мата көйнөк. Бутуна кеңирээк келип калган кончтуу, кара батинкеси бар.

– Ошентип, окуу табылбай койду де. Канча болду бу жерге келгениңе? – деди бир топтон кийин, өтүп бараткан бирөөнү карап калып:

– Он беш күнчө болду.

– Кантип жүрдүң андан бери?

– Чет жакта айыл бар экен... Бир аз күн шаардын ичинен күндүк жумуш кылдым. Отун кестим. Эки күндөн бери кайра...

– Милийсага деги албайт сени, – деп коюп, артынан ээги менен ымдап көрсөтүп: – Мынабу жогор жакта бир бочто бар эле, кат ташыганга киши керек деп жүрбөсүн ошол, – деди.

- Ага да барып көргөм.
- Союз кошчуга бардыңбы?

Далай жерлерди таптап жүрүп, өмүрдө Караколду көргөнүм ушул болучу. Шаарга жаңы кирген күнү көчөлөрдө шыңкыйып, тыпылдай басып бараткан бирөөлөр, энеден ошол калыбында туула калгандай боюна чапчакан, жарашыктуу, таза кийинген кай бир адамдар өзгөчө жаралгандай учураган.

- Азыр эмне кылайын деп турасың?
- Тышка чыгып, айылга конуп келем го.
- Кеч кирип кетпедиби?

Кидирип ойлоно түшкөндөй болду да, мындай деди:

– Жүр эми – казармага барып көрөлү. Мен деле жакында келдим. Эмне аксайсың?

Төрт көчөдөй жол бастык. ,

– Береги кызыл үй эмеспи силердики? – дедим мен бир көчөдөн төмөн карай бурула берген жерде.

Кызыл жигиттери жаткан казармага келдик. Тактайдын бети жаанда жол жүргөн араба дөңгөлөгүндөй катмарланып, жалтак. Ээрчитип келген кишим мени бирөөгө шашылыш дайындап коюп, өзү кеч кире кароолго чыгып кеткен.

Жатар мезгил болду. Тактайга кандай келсе ошондой, аркы-терки сулап жатып калган милиционерлер менен катар колума тийген жалаңкат таарды бурчка мен да жая салдым.

Казарма таң аткыча бир тыным көргөн жок. Алда-кайда бир жактан жаңы келип, жарак-жабдыгын шалдырата кобурап жүргөн бирөөлөр, алда кимисин жулуклап ойготуп, ашыгыш бир жакка жөнөтүп жаткан... «Кайдалап» издеп жүргөн. Кыска кайтарган жооптор, бок ооз сөздөр...

Опур-топур бир пас тына калат да, журт каалгып баратканда кайтып жандана түшөт.

Ушундай тынымсыздык аралаш, уйку-соонун арасын – түнү бою ылгый төмөнкү сыяктуу байланышы жок, үзүлдү-кесилди сөздөр угулуп жатты:

- Дежурную?
- Түрмөдөн качты...
- Экинчи смен...
- Жөнө тез!..
- Ту, чорт...
- Аристоний келди..,

Эртеси баягы таанышым улуу шашкеге чейин көрүнбөдү. Жайдан кийин ушунда бирөө чытыраган тар шымынын чөнтөгүнө колдорун салып: «Да, мурун – полиция, эми – милиция» деп ойлонуп, каршы-терши басып турду да, бир иретте токтой калып, мага бурулду:

– Иним, эми бир жай таап ал. Өзүң көрүп турасың... Мунубузду начальник билчү болсо...

Тышка чыксам өзү тааныш, чарчы бойлуу, кара тултук милиционер төрт кишини жөө декилдетип айдап келе жаткан экен. Артында басылбай сүйлөшүп кетип барат:

– Каланизатыр! Кантрабан!..

Ушундан эки күн өткөн соң, өгүнчөрөөк бирге жортуп жүрүп, ажырап кеткен бир жолдошума базарда капылыстан кайра кез болдум.

– Ой, сен дагы эле жүрөсүңбү? – деди мени көрө коюп, айылга кеткен энесинин алдынан чыккан жаш баладай ырсаңдап. – Эбак бир жакка кетип калды го дедим эле...

– Сендей бара турган жерим болбосо...

– Кайда болдуң теги ошондон бери?

Бул жагын сүйлөп турбастан:

– Жүрбөйсүңбү, дагы бир кыдырып көрөлү, – дедим.

– Ай эми, табылбайт ко. Мен түнүлүп койдум.

Чокоюн бир карап коюп, аттанган жаткан кишиче белин чечип туруп, кайра бекемирек тартып, курчанып алды. Жайын сурабастан, мурун, бая күнү менден ажырап кеткенден тартып эмне көргөнүн, өзүнүн да бу жер-

де марып турган эчтемеси жоктугун, илгери бир кашкарлыкка тийип кеткен энесин таап алып, ошондо конуп жүргөнүн, ал «атасы» да итке минген жарды экенин, көнчү соотунда тери ийлеп, эптеп күнүн көргөн бечара экенин баяндап, бир топ кеп уруп турду.

Муну бир кезде окуунун пайдасын айтып үгүттөп, элден бездирип чыккан мен элем. Азыр да ошону эстедим. Армансыз бололу, күдөр үзбөйлү дедим. Балам ойлонуп калды.

Бул заманда мейли жер-суу чатагы, мейли чарбачылык, агартуу жөнүндө жүргөн адам болсун, кай мекемеге да ылгабай кире берер эле. Ошолордун ким-кимиси да бул тууралуу баланча мекемеге бар, муну чече турган ошол деп айтчу эмес. Алып барган арыз үстүнө сүйрөңдөтүп резалутзия салышка четинен «правалуу» болучу... Жеке бул эмес, кай мекеменин милдети кайсы экени шол жерде башкарып, иштеп отурган адамдардын өзүнө да, чет кишилерге да караңгы, күнүрт сыяктуу болучу. Ал эми кай бирөөнүн өз милдети боло турса да, кыйыктангысы келгенде баланча жерге бар деп эчтеме билбеген туюк кишилерди кез келген жакка сандалтып, шилтеп жиберүүчү. Биринен сала бирине түртө салып отуруп, эми кагазга кол коё турган чоло жер болбой калуучу. Анын үстүнө, бул заманда совет орундарында отурган кедейлерден чанда бирин гана көрөр элең...

Экөөбүз кошулгандан кийин бул сапар Союз кошчудан баштадык. Мекеме чиркөөнүн маңдайында бир эшигинен эзел ат кетпеген жыгач үй болучу. Бирок, керектүү кишибиз жок болуп чыкты. Эт бышымча сыртта күтүп отуруп, келбеген соң кете бердик.

Экинчи көчөгө келип, жогорураак жакта бир мекемеге жакындай бергенибизде такачылардын мамысына окшоп катар орноткон эки мамыга лык толуп, уйгу-туйгу байланып турган аттар көрүндү, жалтыраган ээр-токум, баркыт көрпөчөлөр турат, сыртта камчысын колуна,

колтугуна кыса экиден, үчтөн болуп, ар кай жерде жүйүртө басып, бөлүнүп, өз ара сүйлөшүп отургандар да бар.

Чоңго жетиш кыйын өңдөндү. Мекемеде жан көп. Биз улам жол алып, төркү үйдү көздөй жакындап баратабыз.

Ошол кезде отурган кабинеттин алдыңкы бөлмөсүнөн бирөө чыгып келип, катаңыраак түс менен:

– Баргыла! Ал киши бошобойт, – деп өзү кайра кирип кетип, эшикти жаап жибергенде жапылдап барып кала бердик.

Мындан кийин эки жерге бардык. Бул күнү жол болбоду.

Кийинки күнү бир мекемеге чындап бел байладык. Бул биз барып жүрчү көптүн бири эмес.

Качан да болсо жаңы көргөн караңгы кишиге кай жер болбосун, иши кылып үстөлдө бирдеме чийгенсип, кагазга тиктеп отурган эле киши чоң көрүнө берет. Ошондо биринчи жол көргөндө мен да машинисткалар – чоң улуктун бири болсо керек деп ойлогомун. Ошондой бирөөнүн үстүнө сүрдөп кирбей койгон бир жолдошум эсимде.

Кийинчерээк мындайга көзүм каныбырак калган. Ошондуктан мынабу «сүрдүү» жерден да көп тартынганым жок.

– Эмне кылчактайсың? Жүр! – деп артыма бир карап алдым да, кирип кеттим.

Тынбай кирип, шыдыр жүргөн эл. Очойгон, сүрдүү, кара мурут жигитти тегеректей төрт, беш адам турган экен. Биз тоону караган терезеге жакындап келип турдук.

Ушул замат ооз үйдөн көзү көк таштай көпкөк, мурду кырдач, сулууча келген бир аял адымын өлчөгөндөй таштап, зырылдап кирип келип, орусча бажылдап эки баракты начальниктин алдына жая сала, машинка чыкылдаткандай чапчаң сөз менен кызга түшүндүрүп, кагазга кол койдуруп алды да, кайра чыгып кетти.

Элдин аягын күтүп турабыз. Биз келгени бир тобу жөнөдү. Убакыт созулуп барат. Ушул адам эле бир эки

калам тартып жиберсе, бар жумушубуз орундала калчудай көрүнүп турат.

Төртүнчү киши жөнөй бергенде, мен ара жолдон пайдалана түшүп, сөз баштап келе жатканымда, чапканы бараткан таяктан жазгангандай алаканын мага далдалай токтотуп коюп, оң жагында отурган суусар тебетей менен сүйлөшүп кетти. Мен өксүп калдым.

Акырында баары кетип болду. Мекеме жабыла турган мезгилге жакындап калды. Ошол убакта «эми бизге жол тийген чыгар» деп ойлогонумча болбой, айтып жаткан сөзгө да кулак салбай, столдо жаткан бир кагазга үнүлдү. Ошенткенде жолдошумду мындай тур, деп түртүп, алдыга чыгып, жакындай келдим да:

– Биз баятан сизге келип турабыз, – дедим пасырак табыш менен.

– И, эмне жумуш? – деди кара мурут чочугандай.

Келгенден бери бизге биринчи жол караганы ушул.

– Эмне болсун – окуу...

– «Окуу жок» деп бая күн эле айтпадым беле? Эмне? Көчөдө калсаңар кантейин – жумуш кылгыла!

– Сизден угарыбыз ушул болсо – биз акыл айтар кишини таап келген экенбиз!.. «Жумуш кылгыла!» Он жылдары тынбай куураганыбыз аздык кылып отурган жок. Ошонубуз аз келгенсип, байларга дагы мындан бетер эзиле бергиле демексизби? Бул кайда, жаңкы «жетим-жесир» дегениңер? – деп, өзүнө жараша, жан күйгөн бойдон мен да бир топ зилдүү сөздөр айтып жибердим.

Менин оозумдан бул өңдүү кеп чыга коёр деген капарында да болбосо керек. Көзү канталап, эки колу менен үстөлгө таяна түшүп, ордуна тура калчудай обдулуп барып, кайра отурду. Бул аңгеме башталарда келип турган бир жигит мага карап «андай сүйлөбө» дегендей астыртан ээрдин кысып койду. Ушундан улам «окус кетип койдумбу» деп ойлоно түштүм да, кайтып, айтар кеп айтылып калган соң, эми эмнесин деп жашынбай тура бердим.

Кер какшык күлкүгө чалып, мыңк этип койду да, бир кезде:

– Силер окшогон жетим-жесирдин баарын жыйнай берсек казына түтөбү теги? – деди кагаздарын жыйнай папкасына салып, кетишке камына берип.

«Казынаны сен толтуруп жаткан чыгарсың» деп айттып жибере жаздап барып, сабыр эттим.

Эми мындан бирдеме чыгат деп үмүт этиш бекер эле. Жөнүбүзчө тарта бердик.

Ушундан эки күн өтпөй жолдошум элге кайта турган болду. Экөөбүз Үч-Кошкондун чыгыш жагында темирчилерден өтүбүрөөк барып турат элек. Элдин сейрек жери.

– Менин көзүм жетти – бу жерде жүрүп, бөйдө куруй турган болдук. Же бир таанышың жок...

Мени да бирге кетели дегендей кылат.

– Өзүң ойлочу. Сен кетсең го жөн: үй, жайың бар, караша турган агаларың бар. А мен кимисине барам? Мага кайда болсо баары бир эмеспи? Бир күнкү жол басып, эрмек болуп бергеним үчүн мени убаралап эмне кыласың?

Бул сөзүмдүн ырастыгына жыгылыштуу болгондой унчукпай калды.

Күн бешим болчу. Ал самапая тартып кетип барат, көчөдөн шаар четиндеги жашыл талаа тешкен тоонун оозуна чыга берердеги жайыктай аңырайып көрүнүп турду.

«Бар тамак болсо кептеп алып, пайданды тийгизбей басып кетесиң» деп баягыда бир жеңемдин урушканын эсиме түшүрө мен кайра бастым.

IV

Бир күнү базардын эң аягында, чоң дүкөндүн бурчунда, бир оңтойлуу го деп баамдаган жерге түнөп калышка туура келди. Түн кыйла болуп калган. Бир убакта:

– Ай, сен ким? Тур! – деген бирөөнүн табышы менен ойгонуп кеттим.

Карасам өзүмөн эки саржандай обочо жерде далдайган бир чоң караан турат. Колунда таягы бар. Сүйлөгөн сөзүнөн улам өзбек экенин тааныдым.

Мен уйкулуу көзүмдү сыйпалап тура бергенимде:

– Токто! – деди бир-эки баса түшүп.

– Мен качпаймын.

Аңгыча болбой ары жактан ышкырып бирөөнү чакырып алды. Бул да кароолчу болсо керек. Экөө биригип мени тергей баштады.

– Жети түндө не жүрөсүң мында?

Мен чынымды айттым.

– Көрүп турасыңар го...

Бирөө жанын сыйпалап, ширеңке тапкан жок окшоду. Түн анчалык караңгы эмес. Ошондон кийин мага жакындап келип, башымдан мыкчый кармап туруп, бетиме карап алды.

– Үйүң кайда?

– Үйүм болсо мен ушу жерди сонун көрүп келди дейсиңби?

Мындан соң «жүр быякка» деп сокур кишиче колумдан жетелеп отуруп, бир ээнге барып токтошту да:

– Өлтүрөбүз сени! – дешти.

– Мени өлтүргөндө силерге кереги мынабу болуп турса, ме, ансыз да чечип берейин, – деп эки колум менен эки жакамды кармадым.

– Эмесе, чынын айт.

– Чыным ошол – ууру эмесмин. Соодагерлердин дүкөнүн бузуп, пул алгыдай алым турабы? Мындайды өлүп баратсам иштебеймин да...

– Андай болгондо, кызга барып келе жатып уктап калсаң керек?!

Бул какшыкка жооп кайтарбадым. Ушунтип туруп, бир кезде менден бөлүнүп, күбүрөшө калышты да, кайта келип бирөө мындай деди:

– Бар эмесе. Экинчи көзгө түшчү болсоң, балам!...

Ушунун эртеси Одаров дечи бир мекемеге келдим. Бул базардын борбор көчөсү менен батышты карай кеткенде чоң суунун боюнда бир бийикче келген, төбөсү темир кызыл үй эле. Башка мекемелерден алыс да, жалгыз да. Муну биринчи көрүшүм.

Үстүңкү кабатына чыга бере, жүргөн элден жөн сурай, бир үйгө кирип барсам, төркү терезе түбүндө салмактуу келген гана бир адам отурган экен. Мен мышыктай табыш алдырбай акырын басып келип, үстөлдүн бир жак капталына тура берген кезде, тиктеп, окуп жаткан бирдемесин коё коюп, «кулагым сенде» дегендей шашпай жана салмак менен бир жагына бурулуп койду. Ушундан кийин адамдын сыртына өтүп кетчүдөй акылдуу, сабырдуу көзү менен бутумдан тарта башыма чейин бүткөн боюмду бир сыйра чолуп өттү.

Мунун кыясын байкап алган соң, мен да кер кидиргеним жок. Кыргызча шар кетпегени менен тилге дурус түшүнөт экен. Бул арада келгеним айдан ашып болгонун, шондон бери жүрүп эч бир жерге орношо албаганымды, көргөн күнүмдү, өзүм ким экенимди терип-тепчип, бир топ арманымды сүйлөп келип, аягында:

– Ушунтип, эми сизден гана бир айла болор деп келдим. Тагдырым сизде гана калды, – дедим.

Бул кезде Караколдо «казыналык окуу» деген интернат менен дагы приют – менин дартым ушул экөөнүн бири. Булардан башка да, бирин-серин курстар боло турган. Аларга мен жарабаймын. Анын үстүнө каражат окугандардын өзүнөн. Ал менде мындайга жете турган кайдагы дасмыя?

Ушунун баарын баштан-аяк айтып чыкканымча менден бир эли көзүн албай, ырайымдуу, жылуу түс менен барлык назарын салып, унчукпай гана кадалып отурду. Мен сөзүмдү түгөткөндөн кийин, эми барлык абалыма көзү жетип, түшүнүп болгондой каламын кармаган боюнча баятан чекесин таянып отурган колун тартып алып,

бир ооз кеп сурабастан, алдына кагазын оңтойлоп, бир-деме жаза турган болуп келди да, кайтып ойлонуп туруп мындай деди:

– Бир айдан кийин кел. Ошондо сени...

– Ага дейре мен өлүп каламго, садагаң кетейин? Эч-темам жок, көчөдө калдым! – деп үстөлгө салбырай түшүп, жалдырап жүзүнө карадым.

Дагы ойлонуп калды.

– Андай болсо бир жерге дайындап коёюн. Ошондо жүрө тур.

Бир аялды сыртка жумшап жиберип, ал кайра келгенден кийин мага карап:

– Күтө тур. Ушул жерден кошуп берем ал кишиге – деди.

Мунум мекеме тарай турган мезгилде гана келди. Илгери мен Түптө малай жүргөн Семон түспөлдүү, сепкили бар, мурдунун учу кыпчып койгондой кууш, сары сакал, тартайган зор киши. Бу да бир жерде кызматкер экен.

Мени көрсөтүп, колмо-кол тапшырган соң, кечикпей ушунун артына түшүп жөнөй бердим.

Үйү Однаровдон ары беш көчө шаардын чет жагында болуп чыкты. Бүлөсү көп эмес, аялы, 15–16 жашар кызы болуп, өзү менен үч гана баш. Өзүнөн аялы картаңыраак. Малдан: үч, төрт уй, эки ат, эки чочкосу бар.

Келгениме бир жума болбой жатып, менин араба кошконумду, кымыз кылганымды – баарын жактырып калды.

– Сен оруска малай көп жүрсө керек, – деди Гаврилов өзү бир күнү.

– Жүргөнмүн.

– Ошондой. Кымызтыкты барын амал билесин. Дагы кушкор сеники...

Бирок, мында мен алымсынгандай деле кымыздын кебетеси жок. Күндө эртең менен туруп, уйларды бадага кошуп келем. Үйгө кайткан соң, мал короону тазалай-

мын. Самоорун өздөрү коет. Чайдан кийин бир аз отун кесип салам. Ушундан кийин кечке жуук гана барып аттарга чөп чаап келгенге дейре кол бош өңдүү. Күнү бою тынбай кыймылдаган кездерим аз болот.

Аялы мага бир сапар араба айдатып алып, Кызыл-Сууга барып келди.

Кай бир жедеп зериккен күндөрдө базар жакка басып келем. Одинаров ушул көчөдө. Ары-бери өткөн сайын көзүмө жылуу көрүнөт. Жатсам, турсам да бул оюмда. Көбүнесе эшик алдында көпүрөгө жаңсай чыккан бир жоон терекке желөнөм да, көчөдөн бирин-серин жүргөндөрдү карап эрмек кылам. Бар болгон көңүл ачарым ушул.

Ух, жалгыздык!

V

Туура бир ай деген күнү эртең менен салып олтуруп Одинаровго келдим. Бул түнү жарытып уйку көргөн эмесмин. Бирок, баягы кишим жок экен. Бул дүнүйөдө зарыл киши жок сыяктанып сыртта, баскычта бозоруп, күтүп отура бердим. Тоонун башы бозчаңгыл тартып, билер-билбес жел аралаш күн дыбырттап турган.

Ошондон күткөн кишим жалган түш ченде зорго көрүндү.

– Баягыда келген бала мен эмес белем? Ошондо сиз... – деп эсине салып баратканымда «билем» дегендей башын ийкеп койду.

– Жашың нечеде?

– 17 де.

Бул жөнүнөн көп токтолуу керек эмес эле. Анткени, бул киши кеп уруп отурган жерде он жети эмес, жашы жыйырмадан ашкандар, ал турмак муруту баш багып калгандар да бар эле. Ал кезде шарт ошондой.

Бир аз күймөлүп, ойлоно түшкөндөн кийин дагы баягыдай менин бүткөн боюма токтоло карап алды да, шол

замат буйдалбастан алакандай кагаз жыртып алып, калемин кармады. Барлык тагдырым ушул. Бир эки мүнөт ичинде бир жаңсыл болчудай, ушул адам эле «казыналык» окуулардын бирине алынсын» деген кенедей буйрук жазып кармата салса, бүгүндөн тартып мындан аркы бүтүн өмүрүм эчтемеден камсыз боло калгандай көрүнүп турду.

Тигил жазып жатканда боюм чымырап, ичимди кысып, зорго чыдап турдум. Өмүрүмдө мен үчүн арнап, бирөөнүн калем тартканы ушул.

Кагазды жазып болуп, бир кезде мага суна берип:

– Ме, интернатка бар. Ал базардын жогору жагындагы... – деп келе жатканда мен чочуп ойгонгон адамдай селт эте түшүп, элпектеп барып анын сөзүн түгөтпөй ылдам ала коюп:

– Билем! – деп жибердим.

Безилдеп кетип баратып, жолду катар кыжылдап жаткан базардын адамы кайсы, айбаны кайсы бири көзүмө көрүнгөн жок. Учуп отуруп, он минут болбой интернатка жеткендей болдум. Башчысын мурда сыртынан таанып алгам. Фамилиясы Шинелин. Бирок, балдардын баары мунусун атабай, Василий Иванович дешет экен. Жашы кырктардан өткөн, сакалын кырдырган, илгерки генралдардыкындай чычайган попороско ышталган сүрдүү, сары муруту бар, чекир көз, бою казыктай типтик, арыкчырай келген адам.

Менин алдымда сыртка чыгып келе жатыптыр. Көрөр замат апалактап барып, колумдагыны суна бердим эле, биртике гана буйдала түшүп, кагазга көз жүгүртүп, кайра колума берди.

Мындан артык сөз айтпады. Алып барган буйругумдун маанисин түшүндүрө, ал-абалымды баяндап бир топ жерге чейин жапылдап ээрчип отурдум. Экинчи берген жообу да жаңкы болду:

– Ошол – орун жок.

Мындай болор деп ойлогон эмес элем. Одаровго кайра келдим. Ошол жерден кирдирбестен, жаңкы жиберген кишим: – Чакырып кел ошону, – деди.

Ушул кепти укканым гана муң – учуп отуруп интернатка дагы жеттим.

Бу сапар келгенимде Шинелин араба чектирип, бир жакка жүргөнү жаткан экен. Чакыртып жибергенин айттым эле:

– Азыр ошондой барабыз. Сен кете бер, – деди.

Одаровго кайра тарттым да, эртең менен келип мекендеген баскычка муну күзөтүп отура бердим.

Бул кезде түшкө жакындап калган. Көчөнү карай берип, көз талыгандай болду.

Көптөн кийин бир убакта чоң көпүрөнүн ары жагынан таанымал ак боз көрүнө түштү.

Биздин тушка келе берип, аттын оозун калжайта тарта, токтото коюп, арабадан түшүп, өзү менен бирге келген балага тизгинди кармата сала, бери басканда мен ордумдан тура калып, артынан ээрчий кирдим. Шинелин кирип барар замат, кирдирбей экөө сүйлөшө кетти. Бул кезде мен орусчанын түзүк билбеймин. Сөз арасынан «работ» «сирота» дегендей анда-санда бири тааныш учурайт. Одаровдогу кишимдин жеңишин тилеп, чыдамсыздык менен кыпылдап мен турам.

Ошондон аңгеменин баш аягы беш минут да созулган жок:

– Ну, жүр! – деп Шинелин бир кезде мага бурулуп караганды гана бир билем.

Сыртка чыккандан кийин, отур дегендей кылып көз менен арабаны көрсөттү. Челпекте чөп чаап жаткан жерге бара жатышыптыр. Балдардын баары ошондо экен. Бул кезде кубанганым ошончолук – аркы-терки салып таштаган айры, тырмооктун үстүндө мамыкта бараткандай болдум.

УРМАМБЕТ

(«Жарыяланбаган чыгармалар» китебине «1-үзүндү» деген ат менен биринчи жолу басылган)

«Окуу» – ушул кезде менин көктөн көксөгөн арманым. Бул жөнүндө менин угуп-билгеним – интернат менен уют. Калганын кийин көрө жатмакмын, айтор, кандай болсо да, ушул окуу кургурдун эшигинен бир баш багып алсам, бир арманымга жетчүдөй болор элем. Көбүнчө соңку кездерде бул тууралуу көп ойлонуп, болочок өмүрдү көз алдыман элестетип, кейде жүрөгүм аткып ийип, узак түндөр бир көз жумбай чакыйып чыккан күндөрүм да көп.

Мени бул жолку айдап салган – тагдырдын күчү. Жаш да болсом көптү көрдүм. Туулуп бүтүп көргөнүм: жокчулук, жетимчилик болду. Ачтык, жылаңачтык – баары башыман өттү, турмуштун небир кыйын кезеңдеринде болдум. Далай кишиге малай жүрүп, нечендер акымды жеди. Ошентип, өмүр бою бир калыпта көрүнгөндүн эшигинде кажыткан түйшүк менен алпурушуп, шалпактай бериштен береке чыкпашына көз жеткен соң, эми бул жолдон буйтап, экинчи бир сапарга тобокел кылмакмын.

Ушул ой менен Караколго келгениме жумача болгон. Бирок, менин бактыма бар окуу жабылып калган экен. Май айы. Тарыхта бул менин Караколду биринчи көрүшүм. Бирталай чоң шаар. Жарашыктуу кийинген, чак кийимдүү кишилердин көчө-көчөдө тыкылдай басып кетип баратканын көргөнүм да өмүрдө биринчи. Баарына таңыркап караймын. Шаарда орустуку, татардыкы, өзбектики, дунгандыкы болуп төрт мектеп бар экен. Буларды мен мындай деп атаган менен эл: «ногой мечит», «сарт мечит» дешчү. Калаанын эч бир шарты мага тааныш эмес. Ушундай чоочун өмүрдүн ичине капылыстан туш келип, өзүмдү бир калың тумандын арасындагыдай көрөм.

Ошентсе да келгенден бери бир топ жерин кыдырып чыктым. Күнү бою сандалып шаарда болсом да, кечкурун тышка, жакынкы кыргыз айылына чыгып кетем. Эң соңку жолу Жолголотко конуп келдим. Ага көп заман болду. Ошондо үй ээси мага мындай «урмат» кылганы, бу күндө көңүлүмдө булдур. Жалгыз гана кенедейимден билген тажрыйбам боюнча бир үтүрөйгөн жаман үйдү тандап барганым эсимде.

Элден мени менен бирге келген дагы бир бала бар эле, жашы мен курактуу. Кашка чымын консо тайгалангандай жылтыр таз бир байкуш. Караколго келгендеги максат – экөөбүздүкү бир. Чынында мунун келе турган деле көп ою жок эле – буга себеп мен болдум. Азгырдым, үгүттөдүм, Караколдогу казыналык окууларды жел тийгизбей мактап келип, ушулардын бирине кандай да болсо орношо турганыбызды ишендирдим. Ошентип, андан окуп, келечекте бир мыкты адам болуп чыгып, теңдикке жетерибизди, биздин акыбызды жеген, далай жыл малай кылган жоондордон келтирип өч аларыбызды да бир кезде көз алдына жаркыраткан элем.

Бирок, Караколго келип, бир топ кыдырып, окуу таппай күдөр үзгөндөн кийин бул кетмек болду. Кыдырган жагынан арман-сарман калган жок. Бул кезде Каракол шаарында приют менен интернаттан өзгө казналык окуу деген өзү да жок экен. Эң аягында сенделип миллийсага бардык эле, жаш деп ишке албай койду.

Абал жаңкыдай болгон соң, бир күнү жолдошум мени да, элге жүрү кетели дегендей ой кылды. Экөөбүз Үч-Кошкон базарынын төмөн жагында бир темир устадан өтүп барып турат элек, элдин сейректеген жери.

– Менин көзүм жетти, бул жерде жүрүп бөйдө өлө турганбыз, же бир көзгө басар таанышыбыз жок. Андан көрө ушундайда эле элге кетели, – деди жолдошум.

– Өзүң ойлочу, сен кетсең го жөн, үйүң бар, жайың бар, караша турган агаларың бар. Ал мен кимге барам? Мага кай жер болсо баары бир эмеспи... – Менин бул

сөзүмдүн ырастыгын мойнуна алгандай жолдошум унчукпай ойлонуп, чокоюн тиктеп калды.

– Кайыр эмесе, мен бактыма түшкөнүн көрө жатармын. Сен эртең жетесиң го, жолдо баягы жерге конуп ал... – Күн бешим болучу, жолдошум шалпая тартып жүрүп кетти. Ал кетип бараткан көчөдөн шаар четиндеги жашыл талаа тешкен тоонун оозунан кылайып көрүнүп турду. Мен андан ажырагандан кийин кайда барарымды билбей, аягымды максатсыз шилтеп, базарды карай тартып келе жаттым.

Ушул күнү базардан бир таанышымды таап алып, милийсалардын казармасына түнөп калдым. Ал өзү бүгүн поско турмак экен, кечинде мылтыгын асынып кеткени жатып, эстей калып, мени бирөөнө табыштап жаткан. Мен аманат калган адам узун бойлуу, мурду кырдач, кашы суюк бир тартайган ак-куба жигит. Колума берген бир кесим нанды кармай отуруп, бир күрүшкө чай ичтим да, түндө жатып калыптанган кишиден бетер эч кимден сурабай-этпей барып бир жерге мен да жата кеттим. Алдымда бирөөнүн берген жалаңкат таары бар. Калган «төшөнчүм» – өзүмдүн тынымсыз кирип-чыгып жүргөн аяктар менен кирген чаң, баткак менен тактайдын бети жаанда жол жүргөн араба дөңгөлөгүндөй катмарланып, шалтактап жатат. Казарма таң аткыча бир тынган жок. Бирөөлөр алда-кайда бир жактан жаңы келип мылтыгын алып, кожурап сүйлөп жүргөнү бар. «Тарс-турс» кирип келип, төшөктөн бирөөнү жулкулап ойготуп, бир жакка жөнөтүп жатканы...

Ушул убакта конок жердин баарын түгөтүп алып, кысылып жүргөн кезим эле. Эки сапар «дом дыйканга» түнөп өттүм. Буга мен жанымдан жалгыз тыйын да жок: эл жаткан мезгилин багып туруп, бир алы келе түшкөн кезде жандын көзүнө чалынбай «шып» кирип барып, көптүн арасына сиңип жоголом да, таңга жуук туруп кетем.

Бир күнү базарда жүрсөм бир өзбек бурчтагы кичине топту жарып менин жаныма келди да: – Апийим отойсуңбу? – деди арамза көзү менен менин тула боюмду сынап карап. Челкейген чоң курсагынын алдынан бошураак курчанган кара сатин бешманты бар, бели кайкыраак тарткан, далысы жонуп койгондой түптүз, бакжайган кара сакал неме.

– Отойм. – Күндүктү бычууга келгенде бир аз келише албай турдум. Мен кырк тыйын дейм, ал отуз бештен ашпайт. Арабыздагы тартыш бар болгону беш тыйын.

– Ушунча дөөлөтүңүз менен кырк тыйындан сиз эчтеме да болбойсуз. Ал мага мындай акча эки күн оокат... – Ичимден кымылдап турсам да, мен сыр бербейин деген ой менен бул сөздү манчыркатып, көңүлсүз кишидей туруп айттым.

Бир кезде басып кетүүгө жакын калып, ыңтайланып:

– Көнсөң ушул, көнбөсөң ыктыярың, – деп кесип таштады. «Мына бул неме басып кеткени турат, ошондуктан «Мейли, тамак андан эмеспи» деген ой менен көңүлүмдү жубатып жүрүп кеттим. Айылы Бөрүбашта – Сарткалмак кыштагында экен. Он чакты киши жабылып бешинчи күн дегенде апийим отоосун кайсап салдык. Мен дагы жумуш издеп калдым, бир күнү табылса, бир күнү жок. Ушул калыпта жарым айдай убакыт өтү.

Бир күнү кайдандыр чарчап жүрүп келип, эми кайда барарымды чече албай, Үч-Кошкондо эшиги тоону караган бир топ кызыл дүкөндөрдүн бир бурчунда отурат элем. Артымдагы дүкөндүн кирилсасын даңкылдатып, эл тынбай каршы-терши жүрүп турат. Ушул убакта береги маңдайда өтүп бараткан бир атчан мени көрүп бурлду. Тааныймын – биздин элдин адамы, башынан кунсуз бир сараң бай болучу.

Муну көргөндө мен жанымдын кашайганын жашырып, күч менен жымыйып, жүзүмдү жайкатып, ырыстуу кишинин калыбына түшө калдым. Бөтөн кеп-келек айткан жок:

- Урмамбет келиптир, көрдүңбү? – деди баштагандан.
– Эмне дейсиң? – деп ордуман атып турган экемин...

Түшүндүрдү.

– Элге кайтып келе жатып, Орунбор деген жерге келгенде от арабага бастырып, эки бутунан айрылып, догдурда жатып калыптыр. Болбосо былтыр келмек экен. Адегенде элге барган. Караколго жакында келди.

– Эмне, кайда экен ал?

– Жаткан жерин мен да билбеймин. Мурда күнү көчөдөн кезиктим. Урмамбет деген кургурду мен мындан мурун да бир жерде сүйлөп өтсөм керек: беш жашарынан тартып жетимчиликти, адам көрбөгөн санатты көрүп, акырында 1914-жылы солдатка кеткен. Экөөбүз ага-ининин балдарыбыз. Анын атасы улуу. Муну менен солдатка кеткен Касен деген жигит былтыр келип, Урмамбет тууралуу сураганыбызда, бу күндө өлүү-тирүүсүн өзү да билбей, жаңкы кишинин айтканы сыяктуу маалымат берген. Солдатка кеткенине быйыл сегиз жыл.

Бул кабарды уккандан кийин менин дартым Урмамбетте калды. Эки буту чолок кишинин кешпири кыялдап, элестетип жүрөм.

Эки күн издеп, таппай, үчүнчү күн дегенде бир көчөдөн капылыстан кезикти. Бир эшеги бар экен, аны арыктын боюндагы көккө коюп салып өзү жайбаркат гана отурат. Жанында бир балдактуу дагы бир чолок бар. «Мени көрбөй өтүп барабы» дегендей болуп «кодоң» этип эки балдагын эки колтугуна таяна тура калды. Адеп көргөндө бир түрдүү болуп томсоро түшүп, бара-бара мен жакындаган сайын көзүнө күлкү белгиси жүгүрүп, күлүмсүрөй берди. Өзүнүн кайратына шайкеш келип тургандай башында чакчарылта кийген көк папак, үстүндө жез топчулуу, эскирээк сур бешманты бар. Ичинде дагы ошол түстүү сур көйнөк.

Бир буту экинчисинен төрт элидей кем, жерге тийбей чолтоюп турат. Жер баса турган оң буту балтырынан

жок. Мунусун кара булгары менен ороп, сыртынан кайыш менен чырмап салган. Турганы чөгөлөгөн кишинин тизесиндей болуп бүгүлүп турат. Тикийген сүрдүү саргыч муруту бар. Кырып таштаган сакалы чала куйкалаган чочконун терисиндей сары куйка тартып турат. Далысы бир кез келип дагдайган кең көкүрөгүнө жараша бүткөн кыраандыкындай көзүнүн кайрат өртү жайнап, өмүр бою күрөшкө, майданга, согушка жаралгандай түсүндө: турмуштун сан жоругун кечирип келгенин айтпай-ак мынабу кейпи сайрап тургандай. Ие билем, өмүрдө мыкты, чыдамкы, кайраттуу жаралган – адам баласы гана. Барлык ырысы менен кыскача тарыхымды тыңшап алат. Бүгүн атууга кетип баратса да, кайгы-капарына келбеген эр жүрөк, бекем кургур эле. Бирок, мынабу жерде турган менин турпатым, кайгылуу кылып сүйлөгөн дартым буга таасир эткидей болуп жайнап, көтөрүлүп турган кебетеси биртке-биртке өчүп бараткан шамдай үлүндөп, кабагы түшүп, муңайыңкы тартып баратты. Бир точкадан көзүн албай кыйла тиктеп турду да, терең улутунуп алды.

Уйкудан ойготуп кеткендей болуп, бир кезде башын көтөрүп алып:

– Бутуңда да бирдемең жок экен, жарылып кетиптир, – деди боорукер табышы менен.

Бир күнү мени ээрчитип алды. Кыдырып жүрөбүз. Мекеменин баарын билип алыптыр. Күн жылуу, теректер бүрдөп, өсүмдүк бүткөн гүл жайнап, кулпуруп турган кези. Урмамбеттин алдында бая күнкү качырдай чоң көк эшек. Эки балдагын эки жагына салактатып, белине кыстарып алган.

Бир мезгилде төштү карай кеткен чоң көчө менен жүрүп келип, оң колго бурулуп, баскычы таштан жасалган бир чоң көк үйгө келдик. «Ушундай туруп тур», – деп эшегин мага карматып койду да, тактайды такылда-

та басып Урмамбет кирип кетти. Көчөдөн сейрегирээк өтүп турган эл бар. Он беш мүнөтчө жоголуп калып, кайра чыгып келди. Анын түсүнө карап, менин пайдама түшө турган кубаныч белгисин таппадым да, эшегин оңтойлоп тарта бердим. Урмамбеттин унаага минишин биринчи көрүшүм ошол. Кандай кылып мингизерди билбей, бут жагынан жөлөй берейин деп камданып бараттым эле, «жөн кой!» – деди. Мен умсунуп туруп калдым.

Ал ошентти да, бир колтугуна балдагын таянып, экинчи колу менен эшектин ыйыгынан алды да, бирдемеге асылып, селкинчек тепкен кишидей, эки бутун чолтоңдотуп күүлөнүп туруп, кайкалай берген эшекти жонуна «шап» этип ыргып кетти. Көчөдөн өтүп бараткан бир аял токтоп карап калып, Урмамбеттин мингенине таңкалгандай башын чайкап жөнүнө тартты.

Мен Урмамбеттин артынан кетип баратып, бир кезде, жаңкы жердеги эсиме түшүп, «солдатча ойноп жүрүп, жедеп маш болсо керек», – деп ойлоп койдум. Арадан бир топ күн өттү. Күндө экөөбүз ээрчишип алабыз. Эми барбаган жерибиз да калбаган сыяктуу. Көк эшекчен чолоктун артынан ээрчип беш саржандай жерде мен жүрөм.

Дагы бир күнү окурисполкомго Кангелдиевге бардык. Бу жолу мен Урмамбетке ээрчий кирдим. Бир топ үйлөрдөн өтүп, эң төрүндө бир үйгө кирсек, чачы жалтырата таралган бир чатыраган кызыл жигит отурат. Мурун мындайды көрбөгөндүкбү, адеп кирип барганда үйдүн ичи көзүмө чагылып жаркырап, эчтемесин сын көзүм менен карап айралбай, көзүм мас кишиникиндей тунара түштү. Кызыл жигит (Кангелдиев) биз киргенде кардын челкейтип, чалкалай тартып бир карап алды да, кайтып алдында жаткан бир орусча жазылган кагазга үңүлдү. Ушул учурда назик бойлуу бир ак куба, жаш орус аял бир кагазга кол койдуруп алып чыгып кетти.

Мен кирген жерде токтодум. Урмамбет илгери жүрүп, үстөлгө отурбай, Кангелдиевдин так маңдайына кашкайып тура калды да, кечикпей сөз баштады. Ар замандын өзүнө ылайык шарты бар турбайбы. Ушул кезде окуу деп издегендин баары кай мекеме болсо кире берер эле. Бул тууралуу башка турсун, абалы начальник милийсага да киргендирбиз деп ойлодум. Чынында жалпы ушундай болор жөнү да бар эле. Анткени кай мекеме болсо да, окуу тууралуу (жазылган) кагазга бирдеме деп, кайра түртпөй койчу эмес. Артыкча союз-кошчунун «буйругу» өтүмдүү келер эле.

Баарынан үмүт үзүп, жан кашайган кез. Бирок, Кангелдиев аңгеменин акырына чыга тыңшаган жок. Сөздүн төркүнүн көргөндөн кийин, кыскартып салды, Урмамбеттин сөзүнө караганда мунун алдына далай келсе керек деп ойлодум.

– Ушу кезде кандай окуу? – деп кекете жылмайып койду да, артынан Урмамбеттин кыязын байкап, кетпесин дегендей түс алып: – Окуу жок, убара болбогула, – деди.

– Анан эми, эчтемеси жок жетим кайда барат?

– Андай жетимдердин баарын жыйнай берсек...

Урмамбет кургурдун эрдигин ошондо бир көрдүм.

Ушинткенде балдагы менен тетигиндей ыргып кетип октоло түшүп, ачуусу, жалындуу көзү менен тиктеп туруп, эми тартынбай кирди:

– Кызыл букадай болуп, сен мында баарын жеп, ооруп семирп жат. Мындагы карамсыз жетимдер конор жай таппай, ачка көчөдө тентиреп жүрсүн! – «Кызык бука» дегендей бир далай ат коюп жиберди. – Бул кандай?.. Бул бечара-карыптын өкмөтү кайда? Сенсиңби? Жырганган экенмин анда.

Урмамбет ушуну айтканда Жусупакун сестене түштү да, «буга теңелип, киши чакырып эмне кылайын деген-

дей, кайтып жоошуган мүнөз алып, башын бир жагына кыйшайтып, ийинин «былк» эттирип койду да:

– Тиги Чоңбашүпкө бар, Абдыракманүпкө бар! – деди жай табыш менен.

– От сенин Чоңбашүп экөөңдүн ата-бабандын... Сен ушул болгондон кийин Чоңбашүптөн кайсы кайыр болор дейсиң? – деп Жусупакунга капталын салып, арыстандай күдүрөйүп тура калды. Урмамбет ушуну айтып чаңкылдап жатканда, оозгу үйдөн бирөө сестенип тура калып, эшикти кичине жылчык кылып коюп, шыкаалап турду.

– Жетим-жесирдин баарын жыйнай берсең... – Урмамбет тигинден рахым болбосуна көзү жеткендей болуп, эмки сөздү кыскартты да:

– Өлбөсөм бир жерде көрүшөрмүн сени менен! – деп балдактарын чапчый катуу басып чыгып кетти...»

БОРООНДУУ КҮНҮ

Буга көп заман болду.

Кай жыл экени жадымда жок, январь айынын бир суук күнү жолдо келе жатып, кеч кирип бараткан кезде бир үтүрөйгөн боз үйгө бурулдум. Бул бир кашаттан түшө бериште, сарайчанын жанында жалгыз үй болучу. Күнү бою жөө басып, чарчап, анын үстүндө алдымдан утур карды-бороон болуп кетип, эми мындан ары жүрө турган чама жок эле.

Үйдүн эки-үч эркеги бар экен. Мен барганда мурунтан согуп отурган аңгемелери бөлүнгөн да жок. Жанындагы кишиге аркасын ыктай, отту карай демитип, этегин жамаачылаган көк мата көйнөгү бар, оттун табынан бөрткөн кызыл балтыр, сегиз-тогуз жашар секелектүү кыз отурат. Ушуга көзү менен мурду жазбай окшогон бир орто жашар аял казан-аяк жак менен алаксып жүргөн.

Азыраак отургандан кийин, төрдө сүйлөшүп жаткан сөздөрдөн улам кирпичей тикирейген коюу кашы бар, жайык жүз, уюган кара сакалы бул үйдүн кишиси болбосо керек деп болжодум.

Мен назарын салган ушунда бир кемпир болду. Бери болгондо жетимиштин кырындагы киши. Бул экөөбүз ортобуздан тутамдап саман жаккыдай гана жер коюп, катар отурабыз. Отунум, бирде жалбырттап жанып кетсе, бирде жалп этип өчүп, үйдүн ичи күңүрттөй түшөт.

Кошунам экөөбүз бирөөдөн жашырын сүйлөшүп жаткандай табышыбыз акырын гана чыгат. Төрдөкүлөрдүн бир да жумушу жок. Бая мен келген ченде гана секелектүү кыздын артында отурган киши:

– Алдагы түйүнчөгүң эмне? – деп менден бир ооз кеп сураган.

– Ал дүнүйө дейсизби – өзүмө жараша бир көр оокат да...

Мындан кийин биз жайыбызга калып, алар өз алдынча боло берди. Аңгеменин эмки жагы малай жүргөн бирөөнүн акысы тийбегени жөнүндө болуп жаткан сыяктуу. Сөз баштап отурган кара сакал:

– Өзүнөн өзү жүрүп, капкайда бир кудай урган ишке чарпылып алат.

Мындан илгерирээк кулагым чалганы: «Ошол жылы кара чечектен журт чөп чапкандай кырылбадыбы» деген сөз эле. Жанымдагы кемпир мага сүйлөп отурат:

– Бечара киши жан багышка – орус ичи жакшы болот экен. Мынабу дөңдөгү кыштак ошол. Жолдо көргөндүрсүң. Келгенибизге беш-алты жыл болду. Бу жерде бизден бөлөк кыргыз жок.

Муну таштай берип, баятан болуп жаткан аңгемеге кайра көчтү:

– Жетимчиликти көп тарткан экенсиң. «Тескейге баратам» дедиңби?

– Ооба.

– Ата-энең качан өлгөн?

– Көп жыл болду...

– Кайра ошонуң жакшы, кулунум. Энең байкуш болсо, сен ушинтип жүргөндө «балам алда-кандай болду экен» деп санаркап куурабайт беле... Дүнүйө чиркин алмай-селмей оошуп отура турган неме. Азыр өлбөсөң сен да бир күн жетилип кетерсиң... Түнүчүндө көзү кургуру да көрбөйт. Болбосо тизеңдин береги жерин бүгүп берет элем. Чокойуң да суу...

Эшиктин ар кай жеринен зыркыраган борошо так менин тонумдун жыртыгын көздөп тургандай коолдоп, бир капталым муздап отурду.

Коноор-конбосум али ачылган жок. Үй тар, адамы көп. Балким, мынабу казандагы тамак ичилгенден кийин бирөө: «Чырагым, эми жайды көрүп турасың» дей турганын ким билди. Мага келгенден ыкыласын салып отурган кемпирдин колунда бийлик жогун адегенден эле байкагам. Айтор, не болсо да, бул жагынан капарында жок кишидей камарабай отура бердим. Анткени мындайды бүгүн эле көрүп отурган жан эмесмин го!

Адам өмүрдө кыйынчылыкты, каршылыкты канчалык көп кечирсе, ошончолук чыдамкай, мыкты, бекем болуп отурат. Турмуш оңойго түшкөн «оюн» эмес. Качан да болсо каршылыктан, кыйынчылыктан кайтпаган адам гана бактылуу. Буга тура албай кайра тартуу – жеңилгендиктин белгиси.

– Бу да бир күн унут болоор, балам. Көргөн-билген – баары тең артта калмак. Мал да, дүнүйө да эч кимге опо болбойт...

Ушундан кийин көпкөк тарамыштары саналып турган, калтыраган, этсиз, арык колундагы жыгач менен отту көсөп жиберип, шол жерге мелтирей кадалып, тынып, ойлоно калган каргылданган көзүндө: «Эми бул жалгандан менин кетериме да көп калган жок» деп айтчу кишидей кескин бар эле. Бирок мындайды кемпир бир айткан жок. Кадалган ойдун артынан козголуп коюп, куураган чачынын арасына кол жүгүртүп, кежиге ченин кашып алды да, мага шыбырачу немедей жакындап түшүп, акырын гана:

– Бөрк алдында не болбойт. Душманды айрып жүр. Колундан келип турганда бөйпөңдөп, бак тайган күнү баса берген киши дос болбойт, – деди.

Түн бир талай мезгил болгон сыяктуу. Казан чыгарылды. Самандын ачуу түтүнү чамгарактап чыпай уюлгуп, кайра каптап турат.

Табак төрдөгү эркектерге гана тартылды. Мага бир арканын омурткасы тийген. Койдуку. Үйдүн аялы өзүнө алып калган бирдемесин жулкуп жеп, күйпүндөп казандын жанына каралап отурат.

– Отту жаркырак кылып койгулачы? – деп бирөө чулчундап чайнап жатып, эшик жактагы кемпир экөөбүзгө карай буйрук этти.

Бул арада мындан бөлөк унчуккан киши болгон жок. Жалгыз секелектүү кыз колундагы кар жиликти чагам деп убараланып жатканда:

– Сый чабасың, түгөнгүр, кой! – деп ачууланып, энеси керкини колунан алып койду.

Мен жалгыз омуртканы мүлжүп, таштай берип, карап калганым менен табактын эти да көп эмес эле. Туштутуштан жабылган ооздор табактын үрөйүн учуруп, бир дем калтырбай отоп жиберди.

Кол жууп, бир кыйла кобурагансып отургандан кийин журт орундарынан түйшөлүп, жатууга кам ура баштады. Сыртка чыгып бараткан бирөө шимшилеп кирип келген кара канчыкты «кет» деп жаза-буза бир сала, жолунда кыйрайып турган сынык эргилчекти түзөп коюп, кыңшылаган ит менен удаа чыгып кетти.

Кемпир болбогондо мен унут кала жаздаган окшоймун.

– Э, ботом, Жийдекан, бу бала эмне болот? – деди бир кезде ал.

– Апээй, катыгүн... мен...

Бул убакта кара сакал, дагы бир жигит жатып да калган.

– Жеңеке, бүгүнчө мени батыргыла. Мындан бөлөк корголоор жерим жок келип отурам. Няты бир түнөп кетет экенмин, – деп мен да кемпирге кошумчалап койдум.

Мунун жообу да бар экен:

– Аны башка жаздап койбодум беле. Жатарга чолоо жер да калбаптыр...

– Иши кылып бирдеме бер.

– Болсо мен аяп отурамбы? Жүк тирелип тургандай сүйлөйсүңөр да?! – деп бу жерге келгенде кемпирди бир каарып өттү.

Ошентип туруп Жийдекан бир кезде жаалап жиберген дал-далчылардын сүрдөнү менен арзан сатылып бараткан малына кейиген кишиче кынжылып барып, эңкейип канжыгадай самсаалаган тердикти сууруп алганда төшөгүнүн башы жапырайып калды.

– Ушул эле болот мага, – деп ирегеде жаткан бир кап тезектин жанына тердикги жая салдым. Жаздыгым ошол боло турган. Бут сунар жер жок. Жанымда коломто.

Жатканымдан кийин бир талпакты сүйрөп келип үстүмө таштап койду да, кемпир:

– Эртең бороон бастаганда кет. Жолдо куруп каларсың... – деп күңкүлдөп.

От өчтү... үй жер кепедей караңгы. Жымжырт. Жалгыз гана тыштан угулган бороондун күчү менен илди бары кеткен жаман үзүк депилдеп, үзүктү сабап турду...

Эртеси бул үйдөн бир адам серпиле электе туруп алып, жолго түштүм. Мунумду кечөөкү мээримдүү кемпир да билбей калды. Аны кетерде бир байкаганымда колу, бутун мышыктай чогултуп, уйпаланган жүдөгөн башы койнуна думбаланып, мууздаган малдай кыркырап жаткан эле.

Тышка чыксам бороон басаңча тартып калган экен. Бирок, күн али бүркөк.

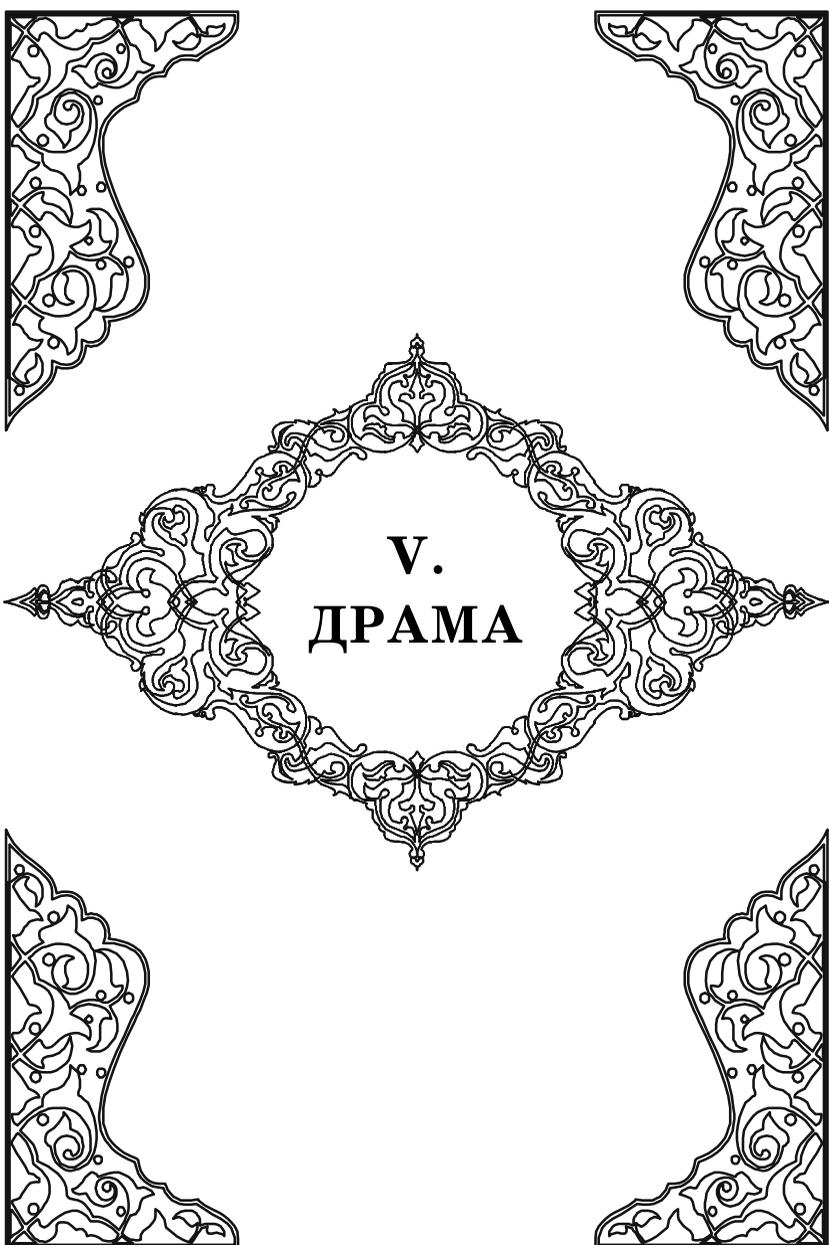
Кантсе да кечке жетермин деп, тээтиги көк тиреген, мунарган ак кардуу бийик заңгелди бет алып, бир талаада кетип бара жаттым.

* * *

Бүгүн карасам ошондон бери баскан сансыз жол булдурап алда-кайда калган.

Ийе, буга таң кала турган эчтеме да жок. Анткени, шол кездерде эски заманда кечирген өмүрдүн бул бир гана күнкүсү го.

1930-жыл, 26 -февраль.

V.
ДРАМА

ТАРТЫШ

(Төрт актылуу, сегиз сүрөттү драма)

Айдар – мугалим.

Жейрен – окуу бөлүмүнүн башчысы

Качкын – РайОНОнун башчысы

Айна – анын аялы

Касен – кызматтан бошоп калган адам

Амантай, Сарыбаш, Жумагул – кызматкерлер

Сапар, Карымишак – дыйкандар

Жийдекан – Айдардын жеңеси

Жыпар – Жейрендин аялы.

Бактыяр – тергөөчү

Байсалов – борбордон

Шарийпа – Айнанын досу

Кашымжан, Иванов – бухгалтерлер

Шаякмат – партиячейканын секретары

Ысмаат, Капар – окуучулар

Бйса – РайОНОнун кызматкери

Жанболот – сельпонун кызматкери

Мындан сырткары эки жигит, дыйкандар, дагы башкалар катышат.

Окуя 1929-жылы Түндүк райондордун биринде өтөт.

БИРИНЧИ АКТ

1-сүрөт

Р а й О Н О. Жейрен, Амантай кирет.

Ж е й р е н. Качан да жумушту сүйрөп сал кыласың.
Кеминде сегиз жыл берилмек. Ошол учурда бара кой,

өзү жоктун, көзү жок болуучу дебедимби. Ал сен кыймылдагыча той тараган. Алдырган соң, короо кайтаргандан не пайда? Күбөсүнүн кейпи тиги. Талпакты чапсаң үн чыгат, ошол ургандан сөз чыгабы? Нечен замандан берки мейнет талаага кетип... Анын жалаң сен жөнүндөгү жоругун айтсам жарынып өлөр элең.

А м а н т а й. Кайсы?

Ж е й р е н. Биле элегиң ошо калган! Айдарды жаңы көрүп отурган неме...

А м а н т а й. Бу жолкусун кылган тергөөчүнүн өзү.

Ж е й р е н. Айдар күлгүндөй таза киши дейби? *(Качкын кирет)*

К а ч к ы н. Эмне жаңжал? Жаңкыбы? Бери жүргүлө. *(Орунга барып отуруп)* Аны куткарган кишинин жайы табылмак болду. Мен барып эле бир тийдим, бул эмне кылганыңар деп. Айдар аттууга жалаң ушул айда жазган арыз он беш экен.

А м а н т а й. Он беш бери жагы.

Ж е й р е н. Шайлоого карай азгырып жүргөнүн айтпайсыңбы баарыдан.

К а ч к ы н. Кимге?

Ж е й р е н. Бу дүйнөгө бүгүн келгенсип сүйлөйсүң да.

К а ч к ы н. *(Гүчшөнүп)* А... Ал эзелтен белгилүү го.

А м а н т а й. Былтыр бирөөнү кордуктаганын уксаңар...

Ж е й р е н. Баса, сен да бар элең. Бир топ сөз болуп отурбадыбы жаңкы жерде?

К а ч к ы н. Маселени большевикче коюш керек деп келет кай чогулушта да.

Ж е й р е н. Ал сөздүн төркүнү качан болсо биз. Бүркүп жиберсем дейт, амал жок.

К а ч к ы н. Тигини кызматтан алып салдым.

Ж е й р е н. Анык бекен?

К а ч к ы н. Анысына көзүм жеткен жок. Бир тобу чуулдап жиберди теги. Ак болсо кийин оңдоп алар өзү. Бир демеси чыкса башка балаа болот.

Жейрен. Ошол дардайып кетти эле теги. Дагы бир кур сапты түзөй турганы бар.

Качкын. Сен жаңкы немеңе айтып, Айнага биртике тыйын бердире турчу, кийин оолашабыз.

Жейрен. Той бересиңби?

Качкын. Антпей эле бере турсаң.

Жейрен. Макул дедим го. Качкындын буйругун качан эки кылган Жейрен. *(Тиги кубанып күлөт)*. Ал тургай үйүндөгү казан-аягыңа чейин камдап берген мен болчумун. *(Амантайга)* Жүр, биз эмне отурдук?

Качкын. Жаңкыгабы? Ал ошондой болмок болду.

Жейрен. Шайтаным кармаса бүгүн тополоң салам баарына. Сен кетпе, Качкын! *(Жейрен, Амантай кетет)*. *(Карымшак кирет)*

Качкын. Ыйса бар бекен тигинде? Ыйса? *(Ыйса кирет)*. Айдарды чакыртып жиберчи!? Тез келсин!

Ыйса. Жарайт. *(Кетет)*

Качкын. Кел, карыя. Ачууланып алыпсың.

Карымшак. Жан ооруганда күлкү келеби?

Качкын. Ошондойбу?

Карымшак. Менин кайгымдан оору жеңил.

Качкын. Баягы жумушпу? Бүрсүгүндөрдөн кел. Ошондо карайбыз.

Карымшак. Ушул мага калганда кандай түгөн-бөгөн бүрсүгүн? Үч ай... Катын-бала бар. Үлөөгөн оокат бар. Күндө салпактап ит өлгөн жерден келем.

Качкын. Айтып отурам го?

Карымшак. Мындайдын нечинин укпадыкпы!

Качкын. Кыйкырба! Бул сенин айылың эмес – райОНО.

Карымшак. Билбей келип отурганыбыз жок.

Качкын. Бүгүн кол тийбейт. Жер жүзүндөгү жумуш жалгыз сеники деп билесиңби? Кантер экен десе, теле...

Карымшак. Ашепке жиберсек айыптуубуз. Же деп жанга баткандагы сөз.

(Айна кирип, ары-бери басып турат. Жасанган.)

К а ч к ы н. Сен андай десең керектүү кишилер, күбөлөр келбей жатат. Ансыз кантип текшеребиз бирөөнүн ишин.

К а р ы м ш а к. Аларды келтирип алуу колуңарда го.

К а ч к ы н. Мен өзүм барып чакырып келсем кандай болор экен ошолорду?

К а р ы м ш а к. Өзүңдү бар дебеймин, чакыртып алууга кудуретиңиз жетет, колуңуздан келет дейм... Силер ушу болгон соң, кара калыкты бирдеме дегенибиз бекер экен.

А й н а. *(Качкынды ишилсине келе түшүп)* Койчу аны. Кечөкү мен айткан жибек...

К а ч к ы н. Тура тур. *(Карымшакка)* Сөз ошол. *(Карымшак кетет)*.

Ы й с а *(Кирип)* Айдар азыр бошобойм, жумуштан кийин барам дептир.

К а ч к ы н. *(Колун күүлөп)* Кандай да болсо казыр жетсин де.

А й н а. Эмне кылмаксың аны?

К а ч к ы н. *(Көрсөтүп)* Мынабу бир актынын копиясын берет элем. Бир ай болду жатканы. *(Ыйсага)* Тез!

Ы й с а. *(Чыгып баратып)* Ошол үчүн атайы киши чакыртып. Арачоло көрүнгөн бирөө бере сала турган неме... Качан болсо ушул.

А й н а. *(Качкындын ийнин таяна түшүп)* Мен эки жумуш менен келдим сага.

К а ч к ы н. Кош?

А й н а. Биринчи – кечөөкү жибекти сатып бер. Экинчиси – тиш. Аны кийин айтам.

К а ч к ы н. Жалаң жибек көйнөгүң бир сандык, бөөдө чиритип эмне кыласың анчанын баарын?

А й н а. Атасынын көрү, дуулаймын, ичем, кийем дөөлөтүмүн барында.

К а ч к ы н. Колундагы алтындарың эле беш-алты каранын куну.

А й н а. Райондун алдына чыкпагандан кийин эмне кылып жүрөм мен? (*Ачууланып*) Ошондон түгөнүп кетем деп турасыңбы?

К а ч к ы н. (*Жалтактап*) Тамаша кылам. Маакул, маакул... Айтканыңды кылбай койгонум барбы сенин? Бар, бар, сатып ал.

А й н а. (*Аз жазылып*) Акча жетпесе кантем?

К а ч к ы н. Жейренге жолуксаң акча берет. Мен айткам.

А й н а. Өзүң да жүрсөңчү.

К а ч к ы н. (*Кагазын карап*) Сен бара тур. Жумуш бар.

А й н а. Ушул сенин жумушуң битөөр күн жок.

К а ч к ы н. А макул эмесе... (*Экөө тең кетет*). (*Жейрен, Сарыбаш кирет*)

С а р ы б а ш. (*Кирип келе жатып*) Ошону кылып жүргөн Айдар турбайбы, көрсө...

Ж е й р е н. Анан ким?

С а р ы б а ш. Бая күнкү бир жыйналышта чалып сүйлөгөнүнөн эле байкагам анын кыязын.

Ж е й р е н. Катыныма айтпаган сыр. Ушул сен кан-жар менен бышып алмайынча жакын-алысыңды айрыбайт экенсиң.

С а р ы б а ш. Мени барып кел дейсиңби, ошентип?

Ж е й р е н. Чай кайнам кидирбе.

С а р ы б а ш. Энем да сыркоолоп жатат...

Ж е й р е н. Сен келгиче өлбөсүнө мен кепил. Эртең кайтасың го. Бул ишке жарабасаң кайра мени көрбө. Табына келтирип салган кыргыйдай тийсин жөн эле... Өзүң үчүн...

С а р ы б а ш. Тиги жарагай эле.

Ж е й р е н. Ал мындайдын окуусун бүткөн киши. Шыбырап кой – болду. Бирок, казатка түшчү кишилер жарамдуу болсун. Кепке чоркок жамандар ак туруп айыпты өз башына коюп алуучу.

С а р ы б а ш. Биз да биртике тамыр тартканды билчү элек.

Ж е й р е н. Барыңды сал. Бул тынбай, сенде да күн жок. Бороондуу күнү келе жаткан жолоочуча санааңды бир гана жерге байла.

С а р ы б а ш. Айдарды билгендей болдук го.

Ж е й р е н. Сага баарын айтканым жок али. Анын кекенип жүргөнү...

С а р ы б а ш. Кекенип дейсиңби?

Ж е й р е н. Эме... аны кийин...

С а р ы б а ш. Эмесе кеткеним. (*Айна кирет*)

Ж е й р е н. Сени баягы жерден тозом.

С а р ы б а ш. Комиссияга да көрсөтүп койдуңар мени.

Ж е й р е н. Башка киши барбы? Кайта жакшы болду.

С а р ы б а ш. Болуптур. (*Кетет*).

Ж е й р е н. И, Акиш, Качыкең көндүбү жаңкыга? Бери келчи!

А й н а. Көнбөй көрсүнчү!

Ж е й р е н. Бир үйдүн мырзасы болуп туруп бийлей албасаң... Келаткан Айдарбы?

А й н а. Ошол.

(*Айдар кирет. Айна сырт берип, обочо барып туруп калат*).

А й д а р. Начальник жокпу?

Ж е й р е н. Бир жакка чыгып кетиптир.

А й д а р. (*Айнанан көрсөтүп*) Тиги мырзайым кайсы касиретте жүрөт?

Ж е й р е н. Өзүнөн сурабайсыңбы?

А й д а р. Сурасак айтпастыр дейм. Бирок, мен билип жүргөн бир нерсе болсо, сурабай да билем. Тиш жөнүнөн бекен дейбиз. (*Жеңген ошол дегендей башын ийкейт*). А, баса деймин да. (*Өзүнчө*) Соо тишиңди күбүткөндө табың ошо болсо, олжоң дурус экен.

А й н а. (*Кулагы чалып калып*) Казанчынын өз эрки, кайдан кулак чыгарса. Буга бирөөнүн малы короо жатканы жок. Кылсам, алтындан тиш салдырсам өз эрким, өз акчам.

А й д а р. Оюн сөз. Бирок, тиш дегенди жаматат, же каптатат деп угар элек. Ал эми сен ойлогондой кылып кайран буюмду балка менен чагып киргенде курган жан тогуз метр түйүлөт го дейбиз. Муну башы бар догдур өзү да кылбас. Уккан кишиңден жакшылап сурасаң болмок. Сенин мунуң көзсүз эрдик.

А й н а. Буга ким сөз коюптур. (*Булкунуп чыгып кетет*).

А й д а р. (*Артынан*) Мен жазыктуу.

Ж е й р е н. Аны коюп, өзүңкүн сүйлөчү. Чатагыңар тындыбы?

А й д а р. Ошого жакын.

Ж е й р е н. Качкын эле кишидей болсо эмне. Ошондой акмактардын оозун басып койбойбу. Өзү член президиум. Иш колунда. Качкын экөөбүз алчы-тааны билгенче качан. Сен айткандай кыйкырык-сүрөөн менен чыгып жүргөндөр азбы. Катыны болсо коомго сыңар тыйын пайдасы жок, кур кийген, ичкенди билип, жүргөнү жаңкы. Кенедей акылы жок.

А й д а р. Айтар сөз жалгыз ал эмес го.

Ж е й р е н. Бизде көтөрмөлөсө болуп кетчүнүн бири Амантай. Арамдыгы жок, жүргөнү ошол. Сенин оюңду билбейм, ишеним жогураак адам Жумагул. Мунун общественный жагы мындай турсун, жолдоштукка да жарачу каапыр эмес.

А й д а р. Ээ, жолдоштукту бир жалам талканга саткандар бар. «Асудан өткөнше жеке дейди, асудан өткөн соң кашы тиймесин дейди» деген казак макалы бар, Ушундай, бирөөлөрдүн оюнча кемтигин көрбөсө, кылапат айтпаса, дегенине басып, чайын сунуп, жорголоп турса – Айдар ошондо жакмак... Бирок, мындай жол биз үчүн өлүм. Чындыкты көрдө жатып да кыйкырам.

(Пауза)

Кечикпей бир сыр ачылуу керек. Бул оюн ким колдуу болуп жүргөнүн да көрөрбүз.

Экинчи сүрөт

Түн. Эл жаткан. Айдар бир бөлмөлүү квартиринде үлпүлдөгөн чырактын алдында жалгыз иштеп отурат. Темир меш. Окуп отурган бир китебин анда-санда сызып коёт. Кейпи чарчаңкы.

А й д а р. (*Жалгыз. Бир мезгилде китептен башын көтөрүп, терең ойго кетип, улутунуп*) Да... Ата-бабаларыбыз андан айрымасыз өткөн го. Арманда кеткен кайран жаш... Эгер... (*Кайра китепке үңүлөт*). (*Эшик турсүлдөйт. Назар салбайт. Жумагул кирет*).

Ж у м а г у л. Ойлогонумдай келгенин карачы, ушул кантсе да баягы Айдар го дедим эле. Эл жатканы качан.

А й д а р. (*Башын көтөрүп*) Сен белең? Өзүң кайдан жети түндө?

Ж у м а г у л. Менин бүгүнкү көргөнүмдү кишинин башына түшкүлүк кылбасын. (*Бул сүйлөй баштаганда тиги китепке үңүлөт*). Бир жумуш менен Теректиге бардым эле. Кайтарымда бир туз жүктөгөн арабага түшсөм деп жашымда санадым белем. Аныбыз да жылдыз толо Жаргылчактын белине келбей сынып калып, эт бышым алпурушсак болобу... Эрте бешимде чыкканбыз. Көпүрөгө келгенде түшүп калып, бери басып келе жатсам, мында жарык турат...

А й д а р. (*Китеп окуп жаткан күйүндө*) Кайдан жүрөсүң?

Ж у м а г у л. Баятан эмнени сүйлөп отурам? Капырай сен...

А й д а р. А... ничего... Күндүз чоло жок. Береги балдардын дептерин карап отуруп, бир китепке кызыгып калдым эле. (*Көп дептерди көрсөтүп*) Карачы. Ушулар окуп чыгып журтка кызмат кылса арманың барбы?

Ж у м а г у л. *(Дептерлерди көрүп)* Ушу сен кантип гана эрикпейсиң а?..

А й д а р. *(Тигинин кебине назар салбай)* Жанбыз деп басып жүргөндөр көп го. Мынабу китепти көр. Баягыда Гректин бир окумуштуусу үйүнө душман дабырап кирип келгенде «Менин сызыктарыма тийип кетпегиле!» деген экен. Ал Дарвинчи? Өлөөрүнөн эки күн мурун илимий тажрыйба жасаган. Мына, адам баласына чын кызмат кылгандар...

Ж у м а г у л. Ошондо да күнчүлүк ушак, пайда, күнөм дегендер болду бекен?

А й д а р. Андайлар көрүнгөн акмактын колунан келет, ал үлгүлүү жумуш ар бир акылдуудан чыга бербейт. Келе, тамекиң барбы?

Ж у м а г у л. Арийне...

А й д а р. Миллион жыл каптаган караңгылык да жетээр. Бу заманда журт үчүн майданга түшпөгөн жигиттин куну бир тыйын. Эрдин кызыгы да, сызыгы да ушул. *(Бирдемени эстеп жазып коюп)* Береги курсту бүтүртүп жиберсек дегенде эки көзүм төрт.

Ж у м а г у л. Курста сакалы чыккандар жүрөт го?

А й д а р. Билим токсонунда да керек. Заманың керек десе нени кылбайсың. Азыр бизге догдур керек, инженер керек, агроном керек. Дыйкандарга эгин салышты үйрөтүш керек. Булардын бири барбы?

(Пауза)

Арийне, азыр он сегиз жашында техникум бүткөндөр бар. Ал мен жыйырма биримде арипти жаңы көрдүм. Мурункунун касиретинде жүрдүк. Согушта болдук... Тийип-качкан бирин-серин курстан бөлөк өмүрүмдө бир мектеп эшигин да көрбөдүм.

Ж у м а г у л. Бул даражага кантип жеттиң анан?

А й д а р. Эгер сен университет бүтүп да экинчи китеп жүзүн карабай койсоң, көп караңгынын бири болуп кошуласың. Кеп эмгекте. Кишинин өзүнөн.

Ж и й д е к а н. (Чапанын желбегей салып төшөктөн туруп келип) Ээ, ботом, сен эмгиче жата элексинби? Тоок чакырды. Кобур-кобур эткени бул эмне десе...Элдей болуп бир серп алар күнүң болобу? Кууратып келип жүрөсүң жаныңды.

Ж у м а г у л. Жата бериңиз, байбиче.

Ж и й д е к а н. Бүгүн да бир кагазын таштап кеттим эле, алдыңбы?

А й д а р. Жок, эмне кагаз?

Ж и й д е к а н. Мен кайдан билейин. Баягыдай бирдемеси го дагы. (издейт) Кайда койгомун эселек жаным. (таап берет).

Айдар. (окуп) Ошол ...

Жийдекан. Биртике тук этип алсаңчы. Таң атпай дагы кетесиң декилдеп. Баарын сага жүктөп койсо да. Күндүз болсо тиги, бу деп көчүгүндү жер бастырбайт.

(Корооз чакырат). (Айдар сыртка чыгып кетет.)

Ж у м а г у л. Эмне жумуш экен булардыкы?

Ж и й д е к а н. Жейрен менен Качкындар кырсыгып албадыбы. Оозу жөн турбай ошолорго бирдеме деп коет окшойт. Ичиндегисин батыра албаган бир байкуш. Сөзүңдөн айлансын ошолор, билбегенден кийин. Быйыл казынанын жыйырмадай бээсин байлатып, Жейрен баш болуп өздөрү гана чалкасынан түшүп сапырып ичип жатты. Ала жаздай бир аяк четин тиштесем оңбоюн. Ушул мактепте жылына кырк-отуздай уй саалат. Анын сүтү, майы кайда кетип жатканы менен эч кимдин иши жок. Ээн жердин бөрүсүндөй өзү бий, өзү кан болуп көнүп калган немелер турбайбы. Үйлөрүнө кирсең көз уялат. Ошолорду Жейрен тактын коротуп сатып алды дейсиңби. Тең иштегенден кийин, тең эле көрбөйбү.

Ж у м а г у л. Качкын эчтеме дебейт бекен буларга? Ал чоңу го?

Ж и й д е к а н. А, кокуй, ал кайра Жейренге кош убак неме көрүнөт.

(Айдар кирет)

А й д а р. Эмнени сүйлөп отурасың кур бекер?!

Ж у м а г у л. Бу киши туурасын айтат экен.

А й д а р. Андай болсо менин да шайтаным минди.

Ж и й д е к а н. Булар менен эмне болуп жүрөсүң? Айтсаң болбойбу?

А й д а р. Таң атсын. Чындык өзү айтат.

ЭКИНЧИ АКТ

Биринчи сүрөт

Жейрендин үйү. Качкын, Сапар, Амантай, Сарыбаш, Айна жана башкалар. Ичимдик, тамак. Иш аяктап калган өңдүү. Жыпар менен бир жигит конокторго кызмат кылып жүрөт.

С а р ы б а ш. Кана, тарабайлыбы? Бүгүн көбүрөөк отуруп койдук окшойт.

Ж е й р е н. *(Эпилдеп тура калып)* Биздин коомдук иштерибиз мындан бетер алга кетиш үчүн...

А м а н т а й. Жана көсөмдөр үчүн!

Ж е й р е н. Сабыр...

К а ч к ы н. Сөз бөлүнбөсүн!

С а п а р. Сөз үй эсиники.

Ж е й р е н. Жана биздин агартуу майданыбыздын ак сакалы. *(Көрсөтүп)* Качкын, береги урматтуу коногубуз Сапар жана башкалар үчүн дагы бир жолу чыныңарды бошотуп жиберүүңөр суралат.

Т а б ы ш т а р: – Жейрен үчүн дагы.

– Правильно.

– Ал эмесе.

– Калтырмай жок. *(ичишет)*

Жейрен. (жанындагы Сарыбашка акырын) Эртең мен үстүндө болом. Тандап бирди заказ кылып коёсуң. Сулуусунан.

Сарыбаш. Келе бер. Ал жагы көпүрөө.

Жейрен. (Элге) Эми бир буйрук бар – ырчыбыз кайталасын деген.

Табыштар: – Давай, ошону.

– Сал тартынбай.

– Күйгөндөн?

Амантай. (калжактап) Мен ырдаймын.

Сарыбаш. Сен эс ала тур.

Ырчы. (обон менен)

Ойногун, күлгүн, жан жыргат,

Артында дүйнө бир калмак.

Алданып жүрүп адамзат,

Акыры бир күн кур калмак.

Жейрен. Бали! Сал, атасынын көрү, бары бир өлөсүң.

Сарыбаш. Жарайсың, кумпарым.

Ырчы. Көп кайкаңды кадуулап

Мал кайырып бир убак,

Айдай сулуу жароокер

Алдымдан чыксаң булактап.

Айкалышсам, көрүшсөм,

Бүткөн бой ээрип, чымырап.

Табыштар: – Эх-э-э десеңчи.

– Жаңырт аванды?!

– Айдат!

(Журт дуу-дуу. Козголуш. Кобур, килкү.)

Сарыбаш. Эми кайтканыбыз болсун.

Жейрен. Ой... дагы бир аз...

Сарыбаш. Түн жарымы.

Качкын. Жетет.

(Эл козголуп, дуулдап жөнөй баштайт)

Сарыбаш. (Мүдүрүлүп жүргөн Амантайга) Чеберде!

К а ч к ы н. Болуп калса керек.

(*Айна бирдемесин издеп жалгыз буйдалып калат. Аз-дан кийин Жейрен кайра кирет*)

Ж е й р е н. Барбы?

А й н а. Таптым.

Ж е й р е н. Акиш... узак сөзгө мезгил эмес...

А й н а. Кош?

Ж е й р е н. Ушул сен дегенде барбы... Өзүң да маалым чыгар бу жагы...

А й н а. Мезгилди тапкан экенсиң. Башка жерде чоло тийбегенсип.

Ж е й р е н. Туйлаган жүрөк мезгилди күтөбү?

А й н а. Бул аял затынын баарына бирдей кебиң болуп жүрбөсүн?

Ж е й р е н. (*Улутунуп*) Ишенбейсиң...

А й н а. Далай эркекти көргөнбүз. Адегенде садага, секет деп келип, аягында...

Ж е й р е н. (*Өзүнчө*) Жедеп жалкотой болгон экенсиң го?

А й н а. Эркектер кишини колуна түшүргөнчө гана жорголойт.

Ж е й р е н. Мени да ошондойдон деп билесиңби? (*Жакындап, кармалап*) Кыскарталы. Бирөө келип калып...

А й н а. Аялың эмне?

Ж е й р е н. Бул жалганда бир калып өмүрдү көргөнүң барбы? Дайым жата берсең мамык да жаш баштан өтөт. Жаштык жайнаган жаз. Карылык жамгырлуу күз. Бир мезгил өткөн соң өкүнөрсүң.

А й н а. (*Жумшарып*) Бя де? Ушул чын сөзүңбү?

Ж е й р е н. Калпымды кармай элексиң го.

А й н а. Дагы сүйлөшөбүз. (*Жөнөй берет*).

Ж е й р е н. (*Кармап, токтотуп*) Оюнду койчу.

А й н а. (*Кысылгансып туруп*) Эртең... кечинде кел...

Ж е й р е н. Мына, кеп ушул. Алып кел колуңду.

А й н а. Сизди да сынап көрөлү.

(Жейрен узатып коюп, кайра кирет)

Ж е й р е н. *(Кирип келатып)* Мына бул акмакты кара? Мейли, жакшы болду.

(Жыпар кирет)

Ж е й р е н. Бүгүн компания жаман болгон жок окшободубу?

Ж ы п а р. Киши суй жыгылды, конок күтөм деп жүрүп.

Ж е й р е н. Анча-мынча болбой дагы...

Ж ы п а р. *(Аз унчукпай туруп)* Ушул сенин бирөөгө артыкча эле чебелектеп, кошомат кылып жибергениңди жаман көрөм. Муну көп эле башкалар да айтат.

Ж е й р е н. Ким?

Ж ы п а р. Уктум. Айтып отурган мен эле дейсиңби?

Ж е й р е н. Билбейсиң. *(Мындай басып кетип өзүнчө)* Кур кайрымакка балык түшөбү... *(Аялына кайрылып)* Аны колунан иш келбегендер айтат. Алар менин досум эмес. Билем. Менин үч-төрт жерден айлык алганыма эле өрттөнүп жүргөндөр көп. Анын үстүнө авторитет директор. Бул бүтүн республикада маңдайга бүткөн бай мектеп. Мал көп, май көп, самаганымдын баары колдо. Кезинде буга далайы кызыккан эмеспи.

Ж ы п а р. Сарыбаш менен салгылашып эле жүрчү элең, кайтып ынтымагыңар келишип калганбы?

Ж е й р е н. Ал акмак эмеспи. Өткөн заманда бир актыга байлап, ар кимге даттап жүрүптүр. Былтыр бир жерден төпөштөп койгом. Ошонун кеги... Ал жерге кирсин, кайра дарымдап алдым. Бас, Сапар тиги үйдө эмеспи? Чакырып койчу. Бала-бакыра жатты беле?

Ж ы п а р. Жаткан *(Экинчи бөлмөгө чыгып кетет)*.

(Сапар кирет)

Ж е й р е н. Кел, Отур бижерге. Жатарсың. *(Отурушат. Столдогу бөтөлкөлөрдүн бирин тандап алып)* Мындан жутушка кандайсың?

С а п а р. Көп жаман көрчү эмес элем.

Ж е й р е н. *(Куюп)* Ушул сен кургурдун эмнеси бар экенин билбейм – жандан бөтөнчө көрөм. Эч бир адамзатын окшотпойм.

С а п а р. Так менин ичимдеги сөз. Честный слова, мен да ошондой. Эки кишинин мүнөзү бирдей келгенден-би, же башкабы, айтор, сен дегенде жанымды сууруп бергим келет. Сага бир айтарым... *(Эшик жакты карап коюп, тигинин, кулагына шыбырайт).*

Ж е й р е н. *(Шыбырды тыңшап болуп)* Ал кеп эмес... Сен ушул ишиңе кандай дасыган болсоң, бул район да ошондой менин уучумда. Прокурордо менин айтканымды башы жерде калмайынча орундай турган досум бар. Качкын болсо билими тайкыраак киши. Жетелеп, үйрөтүп жүрүш керек.

С а п а р. Амантай кандай?

Ж е й р е н. Честный жигит. Аны бир кезде багып байлап жүргөн Айдар болучу. Ким-кимибизге да мунун жакшы көзү жок. Жакында справка алдык. Ата-тегинен да булганч экен. Эми оңколой турган ирети.

С а п а р. Ошону тобуң жабылып жүрүп, эмгиче бирдеме кылбаган силер да жан экенсиңер. Алда качантан бери...

Ж е й р е н. Ал бизден кеттиби? Улам эле бу жерден бекип барса, борбор кайра бузуп отурбадыбы? Ошонун жайын сезип, бул ойрон эки курдай өзү барыштыр тыякка. Кийин билип жүрөбүз. Эми сен барсың го ал жерде... Токто... Эми бир сын бар. Сен эртен, кетпе. Амантай экөөң кечке бир жерге отургула. Ымыян-чымыяндын баары ошондо. Ушул жолу таштаган топту бир мыктап тозуп алгын, анан жарык дүнүйөдө жүргөн Айдарды көрөйүн.

С а п а р. Мунуңа жарап дагы бербесем атымды Сапар койбогула!

Ж е й р е н. Болду. Жүр тигинде. Сага бир тамашаны көрсөтөйүн. *(Туруп жөнөй беришет).*

Экинчи сүрөт

Борбордон келген уполномочен Байсалов, Качкын, Жейрен, Амантай, Сарыбаш жана башкалар кирет.

К а ч к ы н. *(Отура берип, Байсаловго)* Абал ушундай... Ушул үйдү дегдектеп чуркап жүрүп, араң алганбыз. Мурун эчтеме жок болуучу *(Себепсиз килчп)* Ха, ха, ха... бербейт...

Ж е й р е н. Тер чыкпай жумуш бүтчүбү?..

А м а н т а й. *(Астыртан жанындагы Жейренге)* Касен келатат.

Ж е й р е н. Жутуп алган окшойт.

А м а н т а й. Аны ким чакырды мында?

(Касен кирет. Кызымталыраак)

К а ч к ы н. *(Байсаловго)* Ушинтип... Сизге алды менен кызматчыларды тааныштырып өтсөм да болор. Мынабу Жейрен болсо өзүңүзгө маалым. Директор техником. Жана райОНОнун аппаратында да иштейт. Актип. Далай жолу сыйлык алган. Жаманаты жок. Экиннин бири саналган кишибиз. Аркы жолдош Амантай Жолболдуев. Забедиш курс. Быйыл каражат жыйноодо камандировкеге барып, планды мурун бүтүрүп кайтты. Ошол эмгеги үчүн... а... тиги болсо жолдош Сарыбаш Кененбаев деген. Агартуу майданында артыкча белсенип... *(Касенди көрүп ордунан чепеңдеп тура калып)* Касен! Сен чыга тур! Мында жумуш бар...

К а с е н. *(Сөздү бөлүп)* Баракелди! Баары тең байгеге кошкон аттай четинен чыгаан экен. Сырттан экен. Жаманын атабайлы. Ошончодон эң курбаса бир орто заары бар бекен! Өмүрүндө кокус бир жазып-тайып калганы, жарамсызыраагы болгонбу?

К а ч к ы н. Чыгып кет, чыгып кет!

Ж е й р е н. Отура берсин.

К а с е н. Биз кара киши болуп, мамлакет тагдырын ойлой турган ак жүрөк сен го? Кайран сырттаным!

К а ч к ы н. (*Байсаловго астыртан*) Жаңкы айтканыбыз ушул. Касен. (*Касенге*) Чыгып кет. Көпчүлүк сурайт. (*Жымжырт*).

К а с е н. Сен жарыктык, анте берсең кеп кыйынга кетет. Мындай жерден кууп чыга турган жерге келе элекпиз.

К а ч к ы н. Айткан сөздү ук. Адамча сүйлөп жатам.

Ж е й р е н. Тиш-ш-ш...

Б а й с а л о в. Мында секретный нерсе жок го?

К а с е н. Сен мага кыргый болгончо, тетиги борбордон келген кишиге дурус жообунду берсеңчи...

К а ч к ы н. Болду. Сөз койгон киши жок сага.

К а с е н. Ал, койдук. Кулдугум бар.

К а ч к ы н. Көрдүңөрбү? Бул душмандын сөзү...

Б а й с а л о в. Ишке келели. Бу жерде көзгө басар деген кишилер түгөл отурасыңар.

К а ч к ы н. Албетте.

Б а й с а л о в. Азыр силердин райондо техникум, курс, интернаттан тартып, жыйырмадан артык мактеп бар. Чоң район. Ошолордун ал-жайы кандай? Чарба жактары? Мугалим жагы? Окуу шайманы? План, программа. Жетекчилик... Толуп жатат. Мына ушулар жөнүнөн сүйлөшүү керек. Ал жаңкы жигит айткандай кур кишинин атынан аларыбыз кайсы?

К а ч к ы н. (*Чебелектен*) Кандай десе болот? Баары тең эле жүрүп жатат... Эметып... Керек десек ушулардын баары тең эле командировкада болот....

Б а й с а л о в. Конкретный?

К а ч к ы н. Конкрет... ошол... Мындан бир жума мурун окуу шаймандарын жибердик айылдарга. Жана дагы...

Б а й с а л о в. Интернатта канча бала бар?

К а ч к ы н. (*Мукактанып*) Эме... эки жүз бекен? Ошондой болсо керек.

Ж е й р е н. Жүз сексен алты.

К а ч к ы н. (Блдам) Баса ошондой...

(Бирөө сырттан ымдап, Касенди чакырып кетет)

Ж е й р е н. (Сөз бар дегендей ишара кылып) Мындай. Райондун жалпы жайын алганда, баштакыдан айрыма зор деп эле баатыр айтышка болот. Азыр сөз болуп өткөн детдом, кызыл бурч, курс дегендейлер жакында гана болгон жаңылык. Бир кезде бирдин үчүлөп саналгы мактептин саны бүгүн алдакайда. Ошондой олжобуздун бири – үч жүз элүү балалык селъхоз-техникум. Мында жарым-жартылай азык-түлүк өзүнөн чыгат. Эт өзүндө, сүт өзүндө, токоч өзүндө. Мал болсо асылданып жатат.

К а ч к ы н. Байып калды.

Ж е й р е н. Мында сүйлөнө турган көбүнчө кадр жагы. Анткени береги Сарыбаш, Амантай өңдөнгөн көзгө басар кызматкерлерибиз чамалуу, чынын айтканда. Качкын өзү да бир кезде төмөнтөн көтөрүлгөн адам. Кай бирибиз топ кызматтын башында... Быйыл текшерүү жүргүзүп, бир сыпыра кишилерди терип салган болдук. Кулагы, чунагы, жат элементи болуп дегендей... Али да шек-шыбасы чыгып жүргөндөр бар. Бирок, алар өзүнчө кеп болмок.

К а ч к ы н. (Сөзүн бөлүп) Правильно, ал өзүнчө сөз болмок. Серезный...

Ж е й р е н. (Узатып) Кай бирде жаңкыдай кишилердин ийне-жибине жетпей, борбор жибере салган күндөрү да болот... Андан соң биз дайым өз постубузга болбойбуз. Жер үстүндө аты бар компаниянын бири кыя өтпөйт.

К а ч к ы н. Теле тыным жок. Ошентип эле...

Ж е й р е н. Улуу милдет. Элге чыгабыз. Азыр эл колхоздошот деп жүрөт. Барабыз, үгүтгөйбүз, үйрөтөбүз.

Б а й с а л о в. (Дептерине бирдеме жазып алып.) Мындай. Азыр кызмат убактысы. Бу жерде кай бирөөнү кармабайлы. Анын үстүнө мен бүгүн айылга чыкмакмын. Мына ошондон кайткандан кийин бар маселени түгөл отуруп карасак деймин. Кеңешме да ошондо болсун.

Ж ей р е н. Жакшы болот.

К а ч к ы н. Барып келиңиз... таанышып.

Ж ей р е н. Барсаңыз ат да даяр.

(Баары кетет. Сахна бир аз жымжырт. Карымшак менен Касен кирет)

К а р ы м ш а к. Мындан эки айча мурун балам окуудан чыгып калган. Сөздүн башы ушул. *(Качкындын кабинетин, карап алып)* Айтпадымбы – жок. Бала чиркинниң кыйын экен. Элди көрүп: «Ата, мен ушинтип каламбы», – деп ыйлап, зейнимди кейитти. Өзү да карыганда көргөн жалгызым эле. Кылмышы болуп, жазасын тартса арманы болбойт экен кишинин. Былтыр кедейлердин тобунда Тууганбай дегенге каршы чыккамын. Бай болучу. Ошол, көрсө, жаңкы Амантай дегениңердин кайын атасы экен. Кектеди да калды. Өгүнчөрөөк ошол айылга барган. Жаппаган жалаасы жок. Ыстарчын, жасоол дейби... Андай түгүл, өмүрүмдө жалгыз чолоктон бөлөк түк күткөн жан эмесмин. Мына, сельскийдин кагазы. *(Көрсөтөт)*.

К а с е н. *(Кагазды окуп кайра берип)* Амантайдын кылганы го бул эми.

К а р ы м ш а к. Ошол, садагаң кетейин. Тырмактай балада не жазык? Өзү да бир суук тумшук орой немекең. Жүз сүйлөсөң, бирин тыңшабайт. Чоңу деп мунусуна келсең же таппайсың. Качан келсе ушинтип ырдап турган кеңсалар. Үйүнө барсам боёнгон бир сайкалы бар экен, оң жооп да бербейт. Бир туруп шыңкылдап күлөт. Тигинде бирөөнө барсам ийинин кыймылдатып коёт. Ушундайды жоё турган өздөрү...

К а с е н. Алар бүгүн мында келбейт. Артынан баралыбы?

К а р ы м ш а к. Мени чарчайт дейсизби, садагаң кетейин. Биз болсок кара тааныбаган туюк киши. Сен аларыңдын тилин билесиң го. Абышкаңа бир көмөгөт кыл.

К а с е н. (*Какшыктап*) Мен алар менен төшөктөгү жаштардай ынакмын. (*Кетишет*).

(*Качкын, Жейрен кирет*)

Ж е й р е н. Мен аны бирталай окутуп салдым.

К а ч к ы н. Айдар жөнүнөн тартынбай эле айта бериш керек, мындайы бар, тигиндейи бар деп эле.

Ж е й р е н. Өзгөлөрдөй мугалимдигин гана билип, табылган токочун жеп, тынч жата берген ушуларды көрдүм. Ылайыгы да жок. Өмүрүндө бир мектеп эшигин да көрбөгөн...

К а ч к ы н. Кишиден ыйба кылуу деген да жок. Авторитетинди төгөт. Командировканы оозансаң, «сабак, прорыв» деп капкайда законду зыркыратат.

Ж е й р е н. Аны дагы сүйлөшөбүз. Мына муну беките салчы.

К а ч к ы н. Ал эмне?

Ж е й р е н. Отчёт, баягы.

К а ч к ы н. Кетерде канча алдың эле?

Ж е й р е н. Эки жарым миң. Алдыкында бар.

К а ч к ы н. 1500... (*Кол коёт*).

Ж е й р е н. (*Экинчисин сууруп*) Муну да...

К а ч к ы н. Дагы барбы?

Ж е й р е н. Бу жолкусунда машина түзөттүргөнүм, дагы бир топ быкы-чыкысы бар. (*Тиги кол коёт*).

(*Сарыбаш кирет*)

С а р ы б а ш. (*Күлүңдөп*) Бүгүн акчага бай деп уктум го бул айылды.

К а ч к ы н. Сеники да ушубу?

С а р ы б а ш. Алибетте. (*Отчётту сунат*)

К а ч к ы н. (*Карап, кол коюп жатып*) Ой... Мындагы дасмыянын баарын силер шыпырган экенсиңер го? Биз оокат кылгандай да бирдеме...

Ж е й р е н. Сарыбаш экөөбүздөн казна короо жатты беле?..

К а ч к ы н. Бирок, ушундайдын документтерин толук ала жүрсөңөр жакшы болор эле. Бышкандай да бол-

дуңар го? Биз бухгалтерди жөн эле күчкө салат экенбиз. Айласы жок, мен бер дегенден кийин... (Күлөт).

С а р ы б а ш. Документтери бар, мына...

Ж е й р е н. (Сарыбаштын кулагына) Нече проценти чын? Баягы кайран адисиң эмеспи?

С а р ы б а ш (Жымыйып) Тыңсынба, баатыр...

(Айдар кирет)

К а ч к ы н. (Жейренге сүйлөп отургансып) Кечөө Талды-Булакка барайын деп аттанып чыктым эле. Бир топ барганымда күн бүркөлүп кетип, кайра тарттым.

А й д а р. (Бурула түшүп, өзүнчө) Жаандан коркуп жүрүп да оокат болобу? (Качкынга) Менин келгеним баягы жумуш, (Качкын карабайт) Мен сага сүйлөп жатам.

К а ч к ы н. (Тиктеп турган кагазынан башын эми көтөрүп) И, эмне? Эмнең жок?

А й д а р. Жоктун баарын айтсак, жабылып санап бүтпөйбүз. Отун жок, отургуч жок, терезе жок, мугалим жок. Чачылганга кайгырган киши жок. Өзүң жаттап алгандай да болдуң го муну? Биз какшаган замандагы киши картайды.

К а ч к ы н. Сен эмне атырыласың бүгүн? Эмне көрдүң? Айтарың ушубу, же шылтооң башкабы?

А й д а р. Менин айтканым – иштин жөнү. Бу биз жалпы жумушка карабасак, иш жөнөсө деп ойлобосок, колунан келер кээ бир адал кишилерди айдап салып, өңкөй топуларды жыйнап отурсак... Бул эмнебиз? Ушунун маанисин сурашка мүмкүнбү дейбиз?

К а ч к ы н. Иш билгиң Касенби?

А й д а р. Жеке Касен эмес...

К а ч к ы н. Касен бизди жыргатканын коюп, бизден оолак жүрсүн. Ал кайра бузат. Ишке көнбөйт. Жалкоо. Билебиз аны. Эшекти мактап, аттан оздурасың. Касен – баягы Касен да. Ичет...

А й д а р. Большевик ал эмес, нечен ченден чыккандарды киши кылган. «Көнбөйт. Болбойт». Ал тарбия кай-

да? Айт. Эскерт. Ичине кир. Кишини көндүрбөсөк, иштете албасак, бул чиркиндин үстүнөн караганы кайсы?

К а ч к ы н. Ал эмес, сени да быйганым отсуда. Уктуңбу?

А й д а р. Ошондогу далилди сурасак эмне дээр элек. Алды менен ушуга жооп берчи?

К а ч к ы н. *(Ойлонбой-этпей)* Очин просто. Просто быйганим, үпсө. *(Тура калып)* Косударства... Абманиш...

А й д а р. Эмнеге?

К а ч к ы н. «Эмнеге?» Көсүдарства абман... что ти? Айдар. Мындай тилге түшүнбөйт экенбиз. Балким маниси тереңде чыгар?

К а ч к ы н. Далил керек го сага? Пакт? Карап тур далил тапканды? Пасмотриш...

А й д а р. Өзүң отузда болгон менен чын жашын жети жарым экен.

(Жейрен менен Сарыбаш бириндеп чыгып кетет)

К а ч к ы н. Ушул жерден жылбай туруп, башыңа мүшкүл орнотом.

А й д а р. Арача! Алсыз элек, жетим-жесир элек. *(Качкындын жүзүнө мелтирей карап туруп)* Безвсякое соображение!

К а ч к ы н. Акмак!..

Айдар. Сен билбейт экенсиң. Мен сөксөм тилден каларсың. Бирок, амал жок, сага теригип бекер. Жалгыз кайгылуу жери – сендейлерди бу дүйнөгө жаратып койгону. Адам атын булгап бекер келгенсиң. Бирөөнүн шыбагасына бүткөнсүң.

К а ч к ы н. Жер үстүнө жүргүзбөймүн... Элге сенден келер пайда жок. Жогол!

А й д а р. Өзү акмак туруп, акылдууну чочко дегенден күйүттүү жок!

К а ч к ы н. Консерватизм... Абыватель...

А й д а р. Кайырчынын айтары кайда болсо бир кеп. Бирөөдөн жаттаган сөз. Адреси ким?

К а ч к ы н. Көпчүлүк ишинде эмне жумушун, бар сенин? Өз көмөчүңдү бил.

А й д а р. Баятан бери киши менен сүйлөшкөнгө окшободум мен.

К а ч к ы н. Сениби? Сенин түбүңө жетебиз!

А й д а р. Арманың ошо болсо – жетип көр! (*Шарт чыгып жөнөйт*).

(*Качкын жыйнаштырып, кеткени жатканда бухгалтер Иванов кирет*).

И в а н о в. Мен сизге көптөн бери айтып келем, жолдош Качкын. (*Делолорду барактап*) Ушинте береби?

К а ч к ы н. Тоис, как?

И в а н о в. Так, что, каражат совсем башаламан. (*Көрсөтүп*) Такыр сметада жок. Это прямо нарушение, товарищ Качкын. Авансовый отчёт деп эле бирдемени бузуп-чатып... Амантай да кечөө бир жарым миң сом алып кетти. Жалгыз Сарыбаш бир ай ичинде жети жарым миң алган. Азыркылары да...

К а ч к ы н. (*Чокчоңдоп*) Сени текшерчү койду беле? Что такой? (*Заматта кайра жибип*) Аларды талаага чачтыкпы биз? Маселен, Жейренди алсак, жакында борборго барып алай-пулай алып келди. Окуу жайларына керектүү... Жана түрдүү-түрдүү командировкада болду.

И в а н о в. Менин айтып отурганым жеке бүгүнкү эмес, мына булардай вечный отчёт. Андан көрөк бая күнкү Айдардыкы жөн болуучу. Аны деле бербедик го.

К а ч к ы н. Айдардын аласасы жок бизде. Берилбейт.

И в а н о в. Буларды кандай кылабыз?

К а ч к ы н. Эптеп ооштура берсеңчи бири-бирине...

И в а н о в. Закон болбойт.

К а ч к ы н. Болот. Эптеп эле ошентип... Бирдеңке кылып... Эмете сал... Курулуштун акчасы бар го?

И в а н о в. Я непонимаю (*Баш чайкап, чыгып кетет*). (*Жейрен кирет*)

Ж е й р е н. Досуңдун кебине кандыңбы?

К а ч к ы н. Ал итти карап тур эми?

Ж е й р е н. Мен кургур зарлачу элем го...

К а ч к ы н. Аныбы? Эми...

Ж е й р е н. (Кирип келаткан Амантайды кайра алып жөнөп) Жүр, жумуш чыгып калды. (Чыгып кетишет).

ҮЧҮНЧҮ АКТ

Биринчи сүрөт.

Аянтча.Бирин-серин скамейка. Кечкурун. Сарыбаш менен Амантай. Булардын обочо жерде жалгыз Кашымкан отурат.

С а р ы б а ш. Капырай, ушундай экен э?..Райондун баары чуулдайт. Мен да чала-бучук угуп калдым. Корутундусу кайсы, кыскасы?

А м а н т а й. Бая күнгү тергөө органдарына берилген материалдар бар. Мунун копиясы борборго, түрдүү жайларга, редакцияларга кеткен. Алар ырастап отурат. Копиясын окуп берейинби?

С а р ы б а ш. Жаныңдабы?

А м а н т а й. Мына: «1925-жылы Кайнар сельсоветинде иштеп турганда журтка дайым салык салып отурган; 2) байлардан пара жеген; 3) Бекдайыр деген активди өлтүргөндөрдүн ичинде болгон; 4) өткөн жылдагы гурпировканын бир организатору болгон; 5) окуу жумуштарын дайым үзүп келген жана мектепте дин жолун үгүттөгөн; 6) Жанболот менен тыгыз байланышта болуп, ал ушул ишти Айдардын аракети менен кылган.

С а р ы б а ш. Жанболотубуз ким?

А м а н т а й. Алиги сельподон камалган кишичи? Мунун үйүн опус кылганда жалаң баркыттан эки жүз метр табылбадыбы...

С а р ы б а ш. Эх-э-э...

А м а н т а й. *(Окуп)* Качкын, Жейрен өңдөнгөн ак ниет кишилерди жоготуунун аракетине түшүп, булардын сыртынан жалган материал жыйнаган, ушак тараткан...

С а р ы б а ш. Болду. Калганын билем. Балдар мындан бетер чуулдап жүрүшөт. Ушуларга чыдап, жер үстүнө басып жүргөн ошону эр деп бил. Кереге газетине жайнагып салыптыр го.

А м а н т а й. *(Күчлөнүп тура калып)* Ух! Жок кылыш керек ошону!

(Өтүп бараткан эки, үч дыйкан бурулат)

Б и р и н ч и д ы й к а н. Инилерим, бүгүн «Айдар, Айдар» эле деген чуулдак эмне? Ошолор чынбы?

А м а н т а й. *(Ойлонуп)* Жалган сөздү өкүмөт айтабы?

Б и р и н ч и д ы й к а н. Сураганды айып көрбөнүз. Биз кара тааныбаган туюк кишилер...

С а р ы б а ш. Оюңузда кандай жигит ошол?

Б и р и н ч и д ы й к а н. Таң...Баландай дей турган жаманатын да көргөнүбүз жок, чын жери.

А м а н т а й. Актагың келет-э?..

Э к и н ч и д ы й к а н. Билгенин айтат да.

С а р ы б а ш. Саясат жүзүндө бул оңойго сокпой турган оюн. Мунусу үчтүн бири дагы.

А м а н т а й. Анын куйруктарын табыш керек эми.

С а р ы б а ш. Мындай басасыңарбы? *(Баары кетет).*

(Айна менен Шарийпа кирет. Скамейкага отура кетишет)

А й н а. Менин күйөөмдүн жанында киши бекен ошол? Кенедей бирдеме болсо Качкелеп турат. Ошондон эле баамдабайсыңбы кишинин баркын.

Ш а р и й п а. Теги көчөтөн бери кай жерге барсаң ушунун кеби.

А й н а. Сен эл айтып жүргөндү гана деп ойлорсуң. Ал бери жагы. Мас болуп алып...Эметкенин айтсам... *(Шыбырайт)*

Ш а р и й п а. Койчу.

А й н а. Мага ишенбегени турасыңбы?

Ш а р и й п а. Мына маскара.

А й н а. Дагы бир тобун кийин айтып берем деп койдугу тиги.

Ш а р и й п а. *(Скамейкада жалгыз отурган Кашымканга)* Ой, шалдакы, бери кел.

(Кашымкан келет)

А й н а. Эр издеп жүрөсүңбү? Отур. Эр издеген эл ушунда келет экен да? Билбейт экенбиз.

А й н а. Эмесе билип ал. *(Айланасын нускап)* Көрбөйсүңбү мына булар атайы ошол үчүн жасалганын.

(Кыңкылдап үн салат)

Ойногун күлгүн жаш кезде.

К а ш ы м к а н. Бүгүн жүрөгүң бирдемени дегдеп калган го.

А й н а. Ал тургай сага да бирди таап койгом. Чын айтам. Сулуу.

К а ш ы м к а н. Өзүңөргө буйрусун. Биздин бир базар өткөн.

А й н а. Сендей неме дүнүйөнүн татыгын кайдан билсин.

К а ш ы м к а н. Биз ошол билбеген бойдон эле жүрөлү.

А й н а. *(Бир топтон кийин)* Ушул балакеттүү баланы эмне деп берет экен мага...

К а ш ы м к а н. Кой, антсең кесир болор. Ушунча болуп бала багып деле кабыргаң кайышканын көрбөйбүз го? Дүнүйөңдүн баарына чуркап жүргөн эки бирдей кишиң бар үйүндө. Жалгыз эриңе төшөк салып бербей, эмне болупсун?

Ш а р и й п а. Баса, баягың менен ынтымагың болушпай калганбы?

А й н а. Мен бирдемени унуткан турбаймынбы. Жүр, кокуй! *(Шарийпаны колтуктап чыгып кетет).*

(Касен кирет. Чөнтөгүнөн бөтөлкө көрүнөт)

К а с е н. (Өзүнчө) Өмүр деген ушубу? (Кашымканды көрүп) А, жеңе... мында белең? Бери кел, арак ичебиз. Дылдырап жүрүп бир күнү көз жумарсың.

К а ш ы м к а н. (Тамашалап) Арак ичкен акыретте күнөкөр болот дечи эмес беле?

Касен. Айткан кишилер өзү таппай жүрөт муну. Ошол акырети кургурга сампайып бир күнү мен да жөнөйт окшоймун. Ошондо мындагыдай арак саткан жер болор бекен?

К а ш ы м к а н. Аны коюп, Сапаргалыйдан бир сулуу катын алып алсаңчы?

К а с е н. «Сулуу... жаш!» Бүгүнчө гана. Буралган байтерек куурабайбы? Улактай түйүлгөн теңи жок сулуулар да бир күнү бырышкан кемпир.

К а ш ы м к а н. Айдарды сүйлөчү. Мынчалык эмне...

К а с е н. (Сөз аягын күтпөй) Айдарбы? Ал эми бир көргө кире качпаса кутулбай турган болду. Ушунда бирөөлөрдөн калыстык күтүш өгүз тууйт деген менен бирдей болгон. Күндүзгү жыйналыш бар да, түнкү жыйналыш бар. Мына, сагынсаң өзү да келди.

(Айдар кирет)

К а с е н. Сени мактагандай болсо асман, жер дүңкүлдөп жаткан окшойт.

А й д а р. Э, бу дүнүйөгө келбеген гана киши кеп болмок эмес. Мындайды көрүп отурганым бүгүнбү? Бирөөнү көрсө кайсыны буйрасыз деп эсинип көзүнө жалтактаган бир иттер болуучу. Кой десе коюп да калат. Ал айт десе болгону – ким экени чорт, качыра баш салат. Муну кылып жүргөн ошондойлор. Дүйнөдө чоңго жорго-лобогон, кичинени кемитпеген бир гана киши жакшы.

К а ш ы м к а н. Теги, садагасы, бир тобунун кирпичи жаман көрүнөт. Ишиң бир жаңсыл болгончо бир жакка буйтай турсаң болбос беле?

А й д а р. Андайга бизди туубаган. Жалгыз жанын качырып барып, карагандын түбүндө өлгөндөй ит белем

мен. Жолу болгон кишинин бутун тартып, өтүгүн чечкен бирөөлөр болот. Жамандык тууган күнү мындайдын бирин таппайсың да, жакшылыкта качып кутулбайсың. Буларда жан жок. Булар сагатына кубулган жайлоонун күнү. Көзүңчө жалынып туруп, мындай басарың менен сөгүп калгандар бар. Амал жок. Иликтир жокто сасык чырагданга күн да түшкөн го. (Токтоп, ойлонуп барып). Ал жарайт. Мунун ирети кийин. Эмки сөз сен тууралуу, Касен...

К а с е н. А... Мага келтасыңбы? Дагы баягыдай? Мен жөн эрмекке турган киши. Эми мага жолочу болбогула. Учурашуунун коштошуусу бар. Мен керектен кеткен киши. Дүнүйөнү көрдүм, жүрдүм, күрөштүм... Ошондо бүгүн карасам жаныма жамаачы болгон эчтеме жок. Не кыласың... Дүнүйөнүн башы кызык, арты кайгы. Дүнүйө деген ойногон топ.

А й д а р. Баракелди! Жок жалаа менен бир чырпыктын башы тийип кетиптир. Камалып чыгыпсын. Бирөөлөрдөн кагуу жеп коюпсуң. Барың ошобу? Таарыңганың ким? Анча-мынча болбой да... Жанын сандыкка салып жүргөн кимди көрдүң? Акмак жоругуна күйүш – айбанга таарыңган менен бир. Күн дыбыр этсе кире качкан кумурскадай бир эпкинге жарабапсын. Бирдеме десе «Кабактан башка барарым жок. Жоголгом, бүткөм», – дейсиң. Бул ар кимдин колунан келет. Казан башына отуруп алып, кара аяк жарманы көтөргөндүн эмнеси кыйын? Үстү-башыңды карайсыңбы? Кейпиң эмне? Сага баландай деп акыл айтыштын өзү маскара. Сен журт баштай турган азамат. Акылың бар, билимиң бар...

К а с е н. Акыр замандан алышып келип, аягында табарың ушу болсо – баарын сага бердим. Мен журт үчүн күрөшкөн, жеңилген, чарчаган киши. Баары бир. Төбөм менен жер казсам да мен жакпадым. Кайта биз көргөндүн көлөкөсүнө келбегендер дүнүйөнү тойлоп отурат. Эккен бирөө да, жеген бирөө.

А й д а р. Ошондойду, эскиликти күрөшүп жоё турган ким?

К а с е н. Деңизди кашыктап түгөтөрсүң.

А й д а р. Адам баласы жер үйүнө конокко келген эмес. Жигит болсоң дайым өргө келген арабадагы аттай бар күчүндө тур. Дүйнөнүн кай булуңун алсаң да баары бир: эмгек, күрөш, сүйүү... Кайгы менен кубаныч, алыш менен жарыш, жай менен кыш алмашпаган өмүрдү көргөнүң барбы?

К а с е н. Кыскасы, мага эмне керек эми? Мен баарынан сап болгон жан эмес белем. Мага кишинин, кишиге менин керегим жок эми...

А й д а р. Адам керегинен көп эмне бар? Үй керек, отун керек, өтүк керек, токоч керек. Жолдоштун көңүлүн алыш керек. Адилсиздик менен кармашуу керек. Мени кызытпа. Сен эртең мага жолук. Сенин маселеңди решительно көтөрөм. Акмак болбо.

К а с е н. Айтып отурам го..?

А й д а р. Жүр! Айтканыңдын баары боло бербейт.

К а с е н. Тил ал. Мени кой.

А й д а р. Ала турган жерге өзүм да айттырбаймын, *(Кетишет)*

Экинчи сүрөт

Тергөөчүнүн мекемеси. Жейрен менен Сарыбаш кирип, кабинетке башбагып, кайра оозго чыгышат.

Ж е й р е н. Баарын тапшырдым дейсиңби?

С а р ы б а ш. Айтканыңдай. Бири калган жок. Бармагын баскандар да болду. Эми биз кылар чарба деле жок мыңда.

Ж е й р е н. Эмесе, тыякка баралы.

С а р ы б а ш. Ал мына буларды курутуу керек деп бир тизме жасап алыптыр дейби?

Жейрен. Сен кимден уктуң аны?
Сарыбаш. Качкын... бирөөдөн уктум чеке белин.
Жейрен. Аларды конечно биз... Айдар бул аракетти көргөнү качан?..

(Сапар кирет)

Жейрен. Дос!

Сапар. Алып кел акжолтой колунду? (*Көрүшө кетишет*)

Жейрен. (*Көрүшкөндөн кийин*) Качан?

Сапар. Түшүп отурганым жаңы.

Жейрен. Үйгө бардыңбы?

Сапар. Аялың жок экен. Көр-жерди таштай берип эле, изиңе салып бери карай чапканым.

Жейрен. Сүйлөчү! Сагынып калыпмын. Фрунзеден качан чыктың?

Сапар. Бешинчи күн. Жолду катар тамыр-таанышка бурулдук. А болду, бу болду... (*Сарыбаш кетет*)

Жейрен. (*Далыга чаап*) Бу жолу жарадың, кургурум...

Сапар. Тигинден үч мартаба материал келди. Ал прокурордун колуна тийгенде... Силерди абвинить эткени ошондой, бул ааламдан ашкан прокурорлор жолдо калган. Итиңдин сөздөрү урган таштай. Культурный, факт... Андай эч ким келтире албас...

Жейрен. Иши кылып жайын таптыңбы?

Сапар. Ал жагын үйрөнбөйбүз го. Бу да түлкү көрүнбөйбү? Соңкусун бышыктап туруп, бирөөдөн жиберген окшойт. Анысы бизге келиптир. Иликтедим, ишендим.. «Андай аттуу мына биз болобуз, жолуң болгур. Бизден өтүп, анан барат. Сен кандайсың, айланайын? Бу жердин жайын биз билебизби, жок айылдан келген сен билесиңби?» – деп жатып аны коёмбу? Аманатын алып, өзүң жолго салдым.

(Пауза)

Бу жерде сойгон эми. (*Топ кагазды сууруп чыгып*)
Көрдүңбү? Жаңкыдан бергени бул. Кирген эле жерден
мындай деп... Жок, үйгө барганда... (*Кайра катып алат*).

Ж е й р е н. Болду. Көңүлүм сабаасына эми түштү.
Далайдан бери кабарың өчүп кеткенинен алдакандай бол-
ду деп да... Которулуп кеттиби деймин...

С а п а р. Мени арзан оюнчу көрөсүңбү? Адам баркы
– өлгөндөн кийин. Меникин да кийин билерсин. Байкуш.
Тетиги жакта бирөөнүн кезитине апарып, бир эмес, то-
гуз жолу мактап, атынарды ай-ааламга көтөрүп ташта-
дым...

Ж е й р е н. (*Тамашалап*) Адамдын биринчи сорту-
суң. Жалгыз каралыгың болбосо...

С а п а р. Кускуң келген катындар чалкаңдан кеткен
сулууларды туубайт бекен?

Ж е й р е н. Азыр үйгө барасың го? Жат, тынык.
Кечинде коён уулайбызбы?

С а п а р. Ансыз жеген аш – арман эмеспи?..

Ж е й р е н. Суушкан жардай алдакачаңкыны эске
салбачы. Атасынын көрү, куу жанды жыргат – башка
кеп жок...

С а п а р. И, атаганат дечи!

(*Амантай кирет*)

Ж е й р е н. (*Сапарга*) Экөөң учураштың беле?

С а п а р. Эбак. Мунуң тайбукадай чандайып кетип-
тир го.

Ж е й р е н. (*Амантайды обочолото түйшүп*) Сен бор-
борго барып келбейсиңби?

А м а н т а й. Эмнеге?

Ж е й р е н. Бир командировка. Акчаны мол алып
берейин. Качкын да маакул. Ойноп келесиң.

А м а н т а й. (*Ойлонуп*) Кайсы жумуш?

Ж е й р е н. Айтам. Анан кээде сыр чыгарып жибер-
мейиң бар экен. Жандын баары бирдейби? Жер тегиз
эмесин айбан да жакшы билет. (*Билдам*) Жүр, азыр ба-

рып камыңды жейли. Ирети келсе бүгүн да жөнөп кет. (Сапарга) Кеттик эмесе. (Баары кетет).

(Тергөөчү Бактыяр кабинетине кирип, иштериң аңтарып жатканда Айдар кирет).

Б а к т ы я р. Кана, Айдар жолдош, жумуш көп, бүгүн чамдайлы. Ушу деп жүрүп далайы калды.

А й д а р. Башканын эрмеги дейсиңби?

Б а к т ы я р. (Телефонго) Ооба. Азыр келсин. Жанболот. (Айдарга) Бу жердин шарты бизге чоочунураак. Өзүңүз да билесиз муну. Ошентсе да бу тууралуу силердин системадагы бир топ активдер менен маслеттешип чыктык... Жана мурунку тергөөчүдө да болгон экенсиз.

А й д а р. Бу күндө бирөөлөрдүн «адал, актив, алдыңкы» дегендери Жейрен, Амантайлар болуптур!

Б а к т ы я р. Аларбы, башкабы – сизди билген, ишиниз байланышкан жер аркалуу чечилет да маселе?

А й д а р. Аларга кымбат кишиден көрөк, өлүп, кара ашын жеген артык. Күндө таң эртең жем издеп учкан куштай бир кулкунун ойлогон ачкөздөр... Көрүнөө душман бир согот да, көмө душман миң согот. Мен жер үстүнө жаралганы бар душман чогулуп, ушундай кара беттер менен алышканга жеткенин көрбөдүм... Кийинкилер айта жүр...

Б а к т ы я р. Андай дей турган кишилерди көрө элекпиз али...

А й д а р. Алыстан жаркырагандын баары жакшы боло бербейт да?

Б а к т ы я р. (Делолорду барактап) Сиздин айыбыңыз төмөнкүлөр экен: (Окуйт) 1) 1925-жылы Кайнар сельсоветинде иштеп турганда камписковать этилген кулактардын мүлкүн сиңирип калыпсыз. 2) Журтка дайым...

А й д а р. Кайталабасаңыз да болот. Билем. Он эки пунктпу?

Б а к т ы я р. Ийе, он эки пункт... Кандай дейсиз ушуларга?

А й д а р. Ошончонун бири чын болуп, жер үстүндөгү жазаны тартсам арманым болбос эле дейм. Башка сөзүм жок. Кан күйүп турган заманда басмачылардан болгон жарамдын тагы али бар...

(Пауза)

Ишке көчөлү. Буларды берген адамдын оозу-мурду бар чыгар. Арманда калышпайлы – ошолорго бир бет кыл.

Б а к т ы я р. Можно.

(Часовой менен Жанболот кирет)

Б а к т ы я р. А, Жанболот деген сиз болосуз го?

Жанболот. Ооба.

Б а к т ы я р. Маселе мындай. Азыр сизден бир сөз сурамакпыз. Эгер сөзүңүз жалган чыгып кала турган болсо айыптуу болорду билерсиз?

Ж а н б о л о т. Билем.

Б а к т ы я р. *(Айдарга)* Бу кишини тааныйсызбы?

А й д а р. Тааныганым ошол, өмүрүмдө көрүп отурганым биринчи.

Б а к т ы я р. Сиз билесизби бу кишини?

Ж а н б о л о т. *(Кидире тушуп, ойлонгонсун барып)* Сыртынан бир-эки жолу көргөмүн.

Б а к т ы я р. Көргөндү коё туруңуз. Жолдоштук жагынан, болбосо, агайын-туугандык жагынан жакындыгыңыз бар беле?

Ж а н б о л о т. Сүйлөшкөн кишим эмес.

Б а к т ы я р. Дагы эмне дейсиз?

Ж а н б о л о т. Башка дей турганым жок. Атын угуучубуз, сыртынан көрчүбүз. Мындан өзгө билерим жок.

Б а к т ы я р. *(Айдарга)* Сизчи?

А й д а р. Менин сөзүм жаңкы.

Б а к т ы я р. Эмесе, башка сөз жок. *(Жанболот кетет)*.

А й д а р. Азырынча менин керегим да жоктур?

Б а к т ы я р. Ийе, азырынча... (Айдар кетет).

(Бисмат менен Капар кирет)

Б а к т ы я р. А, отургула. Силер менен бир маселе жөнүнөн аңгемелешейин деп чакырттым эле. Аңгеме мындай. Сиз кайсындан окуйсуз?

Ы с м а т. Курстан.

Б а к т ы я р. Сизчи?

К а п а р. Мен сельхозтехникумдан.

Б а к т ы я р. Так... Эмесе, силердин курстабы, же техникумуңардабы, Айдар балдарга дин жолун үндөп жүрөт деген бир кеп бар.

Ы с м а т. Дин дейсизби?

Б а к т ы я р. Ооба. Ошондойлор болгонбу?

Ы с м а т. Муну сизден угуп отурабыз.

К а п а р. Ошондой болгон күндө да, бул эскиден окуган кишинин колунан келет го дейбиз. Ал эскиче билбейт экен. Кайсыны?

Ы с м а т. Теле түштөгү жок сөз...

Б а к т ы я р. Кыскасын айтканда, мындай иш болгон эмес дейсиңерби?

Ы с м а т. Атабаңыз. Бекер бирөөнүн...

Б а к т ы я р. Аны кереге газетага жазган кимиң?

К а п а р. Билбейбиз. Бир күнү карасак эле...

Б а к т ы я р. Ырас дейсиңерби ошону?

Ы с м а т. Айталбайбыз.

Б а к т ы я р. Айтпаганыңар кандай?

Ы с м а т. Ошол чын деп.

К а п а р. Кайта биздеги мугалимдердин алды ошол... ошончодон...

Ы с м а т. Андай артык киши жок, чыныгы...

Б а к т ы я р. Башка айтарыңар жокпу?

Ы с м а т. Жок.

Үчүнчү сүрөт

Ачыгыраак жер. Түн. Бир аздан кийин ай чыгат. Айдар, Жумагул, Касен. Айдар көптөн бери сүйлөшүп отурган сыяктуу.

А й д а р. ...Ошондой замандар өткөн...

Ж у м а г у л. Ушунчанын баарын көрүп, бу күнгө келгениңе таң калам.

А й д а р. Булар жүздүн бири. Мен ата-энемден сегиз жашымда калдым. Ошондон тарта көргөнүмдү тизсем «Манастан» бир жыл кийин түгөнөр эле. Орус, кыргыз, дунган, казак, кашкарлык – мен малай жүрбөгөн улут жок. Баланы да көтөрдүм. Бирөөнүн сүйгөн жарына жазган каттарын да далай ташыдык. Сторож да болдум. Өмүр жолумда: кайырчылык, ачтык, жалгыз-дык, оору, касырет-кайгы – бири кыя өттү бекен? Үч жолу келте оорудум. Безгек да болдум.

(Пауза)

...Илгери биз оруста жүргөндө, жарым түндөн туруп алып: «Каамыт кайда, постромка кайда?» – деп уйкулуу көз менен караңгыда калдаңдап жүрүп, бир кезде чананы кошуп, төрт-бештен тизип алып, чөпкө жөнөп кетер элек. Аяз. Ошондогу бар кийимим – жалаңкат таар. Посёлка уйкуда. Береги бир жылдызды көрүп, ошол эсиме түшөт. Алда бир мезгил экен... Жайында талаа жумушунда жүргөнүбүздө кожоюнубуз «чай принеси» дээр эле. Аны да качан суу кайнаганда эстейт. Чөп чайдан чоң тутам терип келип, чаканы көздөй күр дедирип уруп жибересиң. Ошол замат бирден кружканын түбүн чатырга жанып-жанып алып, жабыла киребиз. Бир аттын тезеги түшпөсө болду...

Ж у м а г у л. Менин да башымдан көп өткөн ошондойлор.

А й д а р. (*Сөзүн жөнөтүп*) Совет чырагы менен өзүм тиленип, армияга кирип кеттим. Добрый отряд дечү эле го. Бул көп кийин. Жыйырма төрттөгү кезим... Адегенде Капал согушунда болдук. Ошондон Алматы, Жаргент, Аксуу дебей арытып отуруп, тетиги кытай чек арасынан кайттык. Эзелде көрбөгөн нечен суу, нечен жер... Бу жакты тазаларыбыз менен армияны Түркстанга перебросить этти. Мында да баягы майдан, атака... Бирде атчан, бирде жөө. Жүгүрүп баратып, алдыбыздагы балчыктан кочуштап алып жиберип жуткан күндөрүбүз болду.

(Пауза)

...Иш башка түшө электе гана кыйын. Бир күнү түнүчүндө өлүктөн үй жасап алып, эки киши кароолдо турдук. Кыйын кез. Жолдошум бир казак-орус бала болуучу. Эч качан коркпогун дечүмүн. Мындан кийин: Орол, Сибирь, Украиналарда бир жарым жылда чардап, соңураак келип, кытай чек арасында турган кезимде жарадар болуп калдым. Алматы больницасына жеткирип салышыптыр. Мында төрт айча жатып, айыгып чыккандан кийин Түркмөнстанга моблизовать этти. Ал жерде национальный полк түзүлгөн экен, ошо кезде... Акырында майдандан бошоп келип, Нарында бир жерде иштеп турган кезимде бир чагым менен... (*Эми эсине келгендей*) Мен эмне... Учсуз жомокту сандырактап отурганым... (*Терең ойлонуп кетип, муңдуу бир аванга салып, зыпылдагып келип, артынан*) Да... Бүгүн алар көргөн түштөй... Алыс. Өзгөрдү... Бир кезде төө чумкуп өлгөн Ысык-Көл жээгинде бүгүн каз, өрдөк оттоп жүрөт. Адам болуп жаралсаң нени көрбөйсүң... Бир арманым – окуу. Кечигип жеттик...

К а с е н. Ошончолук мейнетинди Жейрен менен Качкын актап жатыптыр го.

А й д а р. Алыскы жерде бир акмактар жоругун Москванын буйругу деп билесиңби? Намыз кайда? Өмүрдү, заманды жасоо деген – тумчуланып жатып алуубу? Жаңкыдай эскиликти жое турган ким?

К а с е н. Менин көңүлүм калган.

А й д а р. Башканын көргөнү сенден аз болбосо керек! Эгер ушактан, куугун-сүргүндөн болсо эбак угуп өлөр элем. Жаппаган жалаа калдыбы? Асылганы качан? Мен бай, манап менен байланыш. Мен жегич. Мен ууру. Мен кески. Мен динчил. Мына биздин кесип! Ушунун баарын жер жүзү кылды дегиң келеби? Жакшы жолдош, жакши кишилер азбы?

К а с е н. Көп. Бирок, адам төмөн кезде гана жакшы. Өйдөлөгөн эле күнү бузулат. Чонго жорголобогон, кичинени кемитпеген бир гана киши жакшы.

Ж у м а г у л. Мен да буларыңдын сырын жаңы билейин деп келем. Жаңкы сага жабыштырган Жанболот деген менен Жейрендин өзү жакын киши. Мен ошол жакта иштеп жүрөм го. Анын берген дүнүйөсүнүн көзүн Жейрендикинен бүгүн да таап берем

А й д а р. Миң жабылып үргөн менен акмактар, Адилетти көрө турган закон бар.
Кандай күчтүү болсо дагы душмандын
Биз эмеспиз таманында тапталар! –
деген экен бир акын. Мунун экинчисин укпайсыңарбы?

Ж у м а г у л. Кана?

А й д а р. Туш-тушундан кардай жааган ушакка
Качан болсо кайгырба да, кажыба.
Узабай ок унут болор бирөөлөр
Жапкан жалаа, артыңдагы чуулга.

(Күчлөнүп каршы-терши басып келип) таң атсын. Мен да чын оюнду баштадым. Жургүлө! *(Үчөө тең кетет)*
(Жейрен кирет)

Ж е й р е н. Сени жутпасак эле иш оңолбойт. Ак жүрөк неме. *(Жанына кат алып, жарык кылып окуйт).*

«Милдеттериң орундалып жатат». (Аттан, таштан)
Так, так! Амантай экөөбүз бир жумадай сайран жасадык. Бул жак өзүңүзгө маалым. Ак төбөл, сары төбөл чайларын алып туруп, далай-далай маслет курдук. Анын ичинде сен болбосоң да, болдум деп санагайсың. Баягы селкилериңден салам...» (Ойлолот) А..

(Качкын кирет. Тиги катты жашыра коет)

Ж е й р е н. Ой, Бекболотов кайтыш болуптур го.

К а ч к ы н. Кой-а! Чынбы?

Ж е й р е н. Өлүм менен ойночу беле?

К а ч к ы н. Капырай де...Кечөө эле... Мейли ажалдуулар кете берсин. Калганы да жетет.

Ж е й р е н. Бирок, аёолуу киши болучу.

К а ч к ы н. Приказы берип салдык.

Ж е й р е н. Кандай оформит эттиң

К а ч к ы н. Баары кирди айтор. Душманы кайсы, эмеси кайсы...ошентип...

Ж е й р е н. Каматыш керек эми. Жаңкынын актап жибергенин карабайсыңбы. Ушундай бир каным кайнады дейсиң бая күнү. Ишти сен учурунда кылбайт экенсиң...

К а ч к ы н. Менин кай жерден аянып калганым бар?
(Карымшак кирет)

К а р ы м ш а к. (Качкынга жакындап) Мен эртең кирсем болор?

К а ч к ы н. Жок эртең болбойт. Айтпадымбы? Несразу понимаеш: раз, дуба, котово!

К а р ы м ш а к. Алакандай кагазды түртө салганга бир жыл керекпи?

К а ч к ы н. Муну көр – а! Ал кайсап жиберген тамак эмес. Караш керек. Эме... эметиш керек. Сен ал тургай...
(Жейренге) Жүр! (Жейрен экөө чыгып кетет)

(Жийдекан кирет)

Ж и й д е к а н. И, сен кайдан.

К а р ы м ш а к. Мени не кыласың? Байыркы бирөө бул дүйнөдө эмне кызык деп сураган экен. Мүлүшкөр

кызык деп бирөө айтыптыр. Бирөө мал кызык дептир. Бирөө бала кызык дейт...Ошондо бирөө туруп, жок, баарың билбедиң, бул дүйнөдө күндө эртең эмне болот кызык деген экен...Аны сыңарындай меники да күндө эртең. (Улутунуп) Ушул Амантай чиркин далайды зарлатпайдыбы? Былтыр Самат деген бирөөнү сүттөй ак жеринен чагыштырып, ал бир ай төшөктөн турбай жатты...Өзүң?

Ж и й д е к а н. Э, мен келесоо болгон бир кемпирмин. Жаңкы ыраматылык байым менен бир туугандын баласы болот Айдар. Бүгүн үйдө отурсам, жалаңдап бирөө келиптир. Балаң иштен алынды, сотко берилди, кипартирден чыккыла деп. Мектептин ашканасынан тамак алчуу элек, аны да тыйып коюптур. Ал өзү да эртеңден бери үйдү көрө элек. Ушу жакта дегенинен издеп чыктым эле го.

К а р ы м ш а к. Булардын эмне чатактары бар бүтпөгөн, Жийдекан? Бизге айтабы?

К а р ы м ш а к. Айтор, көптөн бери... Жийдекан. Кыргыз баласы ийнине бирдеме салган эле күнү саламга келбей калбайбы? Жаңкы өзүң айтып отурган – алдындагы ашын алып иче албаган неме болуучу. Эми бирөөнүн деми менен...

К а р ы м ш а к. Айдар эче бир тууган?

Ж и й д е к а н. Жалгыз. Өзүм алтынын энеси болуп, бирин кармабай калган адаммын. Өлүм өксүтөт турбайбы. Кийин каралап ушунун колуна келгемин. Төрт жыл болот. Айдардын бир жерге байыр алганы ушул. Андан мурун алыстан бар деген эле каңшаарын угуучубуз. Элин көрбөгөнгө көп заман. Мурунку алганы өлүп калып, арада сөз менен былтыр бирөөнө үйлөнсө, жаман чыгып калды. Анысы төрт ай да турган жок көрүнөт. Ургаачы болуп, колуна бир иш алып да койбойт. Не күн, не түн үйгө туруу деген жок. Зөөкүр. Апеки-са-пекинин баары теңтуш. «Келин алдым десем, бир жыңалбаш шайтанды алыпмын», – дедим жаным күйгөн бойдон. Башында ча-

чын да тарабайт, төөнүн тизесиндей. Балам көрүнбөдү го.

К а р ы м ш а к. Бая бир жерден көргөндөй болгом.

Ж и й д е к а н. Бүгүн да ошол тууралуу бирдемесин сүйлөп жүрүшөт эле... Аны билсе да күйкөлөнүп куруду бекен? Өгүнчөрөөк дагы ошентешкен... Балааны кайдан дей турганбы... (*Үшкүрүп*) Эми кемпирдин да көзү ачылды. Мурун эчтемени билбеген уй экенбиз... Коркуп... (*Орунунан туруп*) Бели кургур да... (*Кетишет*). (*Эки жигит кобурашып өтүп бара жатат*)

1-ж и г и т. Теги ошончого моюн бербей жүргөн бу да көк жал экен. Чатактын тууганы качан. (*Күймөлүп бопорозун тозуп*) Ширеңкеңди жандырчы.

2-ж и г и т. Айылда муну камалыптыр деп чуулап жүрүшкөн ал тургай. Анда да толуп жаткан сөзү бар.

1-ж и г и т. Сотко берилип, нечен бошоп чыкты. Башкысы канча дагы.

2-ж и г и т. Эмкиси кыйынга кеткен окшобойбу? (*Айна менен Шарийпа колтукташып өтөт*)

1-ж и г и т. Сиздерге жол болсун, түндөлөтүп?

А й н а. (*Кылчайбай өтүп баратып*) Иштин баары түндө бүтөт.

1-ж и г и т. (*Тигилердин артынан*) Билбей жүрүшпүз.

2-ж и г и т. (*Алар кеткенден кийин*) Пай-пай, ушу катындын көпкөнү. Жанындагыны да кутуртуп алыптыр. (*Булар да кетет*).

(*Айдар менен Касен кирет. Касен бир жакка жөнөп бараткан сыяктуу. Колтуктаган чапаны бар*).

А й д а р. (*Лакылдап басып келип, токтой калып*) Кана, мен ушул жерде калам. Түнкү киренин бирине жармаш. Туура борборго түш.

К а с е н. Балким, ушу бойдон кайра көрүшүүгө тагдыр жазбай турган чыгар?..

А й д а р. Оюнду кой. Досунду кыйын күндө сына деген. Кеп жаңкы. Мен жиберген иштердин себептерин

сурап, козгоп койсоң болду – ал өзү сенден катуураак унчугар. Бул шумдук менен өлүшпөсөк тарых бизди кечпейт. (*Колун сунуп*) Эми кош дегенден бөлөк эмне калды. Мен айтканга бек бол. Ырахат – мейнеттен кийин. (*Ажырашат*).

ТӨРТҮНЧҮ АКТ

Биринчи сүрөт

Биринчи актыдагы биринчи сахна.

Ж е й р е н. (*Жалгыз. Телефонго келип, номерин орусча чакырып, эпилдеп*) 15! Шаменсиңби? Здорово!

Ж е й р е н. Албы? Жайында. Өз колуңдагыдай көрбөйсүңбү? (*күлөт*) Ой...

(*Сарыбаш кирет*)

(*Сарыбаш байкап калгандан кийин*) А, кийин сүйлөшөбүз. (*Трубкины коюп, Сарыбашка*) Сени баягы мен айткандай кылмак болдук. Кечөө кеңешме болгон. Сага келгенде бир тобу бажырандамак болду эле, мен тыяк-быягыңды камтып, мактап, учуруп жибергенден кийин жаактары жап боло түштү...

С а р ы б а ш. Кимдер?

Ж е й р е н. Аны не кыласың. Кийин айтып берем. Баягылар да... Ыйманбай, Тентимиш... Ичинде болсун. Ишти колго аласың эми. Ойнотуп жибер жөн эле. Амантайга жолуктуңбу?

С а р ы б а ш. Жок.

Ж е й р е н. Сени издеп жүргөн. Барып, ошону тапчы. Экөөң кыла турган иш бар.

С а р ы б а ш. Жарайт. (*Кетет*).

Ж е й р е н. (*Тиги кеткен соң*) Акмак! Сага жакшылык кылуу да... (*Телефонго*) 27! Да. Откуда? Жапарбеков? Күч кандай? Кайра айтчы. Жаман эмес. И? Ай-

дар? Иштенби? Алда качан. Эми решительный бир сын бар. *(Сурданып)* Ой, тигиниң эмне саалгытат? Антсек сөз көбөйөт. Камчылап кой. Берки тамашаны уктунбу? Касен биздин бир атты уурдап кетиптир... Тигинин кылганы да. Мурун да эки мал жоголгон. Казналык. Актиби? Берилген. Кайыр. 31! Уважаемый Антон Иванович? Нет. *(Трубканы коёт).*

(Амантай кирет)

Ж е й р е н. Кел. *(Дүкүйгөн бир топ материалдарды сууруп чыгып)* Мына, Айдардын копиясы. Бир тоо...

А м а н т а й. Тергөөчү болбосо эбак жайын тапмак да.

Ж е й р е н. Ал да союлат. Карап тур.

А м а н т а й. Тыяктагы тамашасын уксаң... Мен анча барбаганда.

Ж е й р е н. Менден бөлөк эл көзүңө айтпайт. Сен кокуй кылып коё жаздабадыңбы ал жөнүндө? Кабарды кеч бердиң. Сапар болбосо ал да болорун кудай билет эле. Айдардан андай иш келсе экөөбүздү алда качан акыретке жөнөтмөк. Биздин «идея жаман... жат...» Мыкты полковниктер качан да жоонун күчтүү жерине мурун кирген...

А м а н т а й. Кеттим эмесе...

Ж е й р е н. Мен азыр сүйлөштүм. Бар да, тез кыймылда. Бүлүк салып жибербейсиңби?

А м а н т а й. Аны эми... *(Кетет).*

(Телефон шыңгырайт)

Ж е й р е н. *(Тыңшап)* Мен. Жейрен. Улуң сакайдыбы? Ай, капыр, баягыдан мени... Шашпа, мага да жалдырарсың. Сеники дегенде мен уктачы эмес элем го? Экинчи тиги маселе... Менимче, Амантайды көрүш керек. Көрүнгөндү... Ал социализм үчүн жанын кыя турган неме. Ыя! Касендин кеткенинеби? *(Календарды кармап)* Бүгүн жыйырма бир күн. Ооба. Камалсын деп буйрук берилген. Кайыр! Келип тур. Чолоо жок. *(Трубканы коюп, эшик жакты карай жөнөй берет).*

(Айдар кирет. Жейрен жалт берип токтой калат)

Жейрен. Кош, келиңиз?

Айдар. Сагынып калыпмын.

Жейрен. *(Терс бурулуп кетип)* БИЯ? Мениби?

Айдар. Арийне.

Жейрен. Ушул сени бир жерге чоң кылбадык...

Айдар. Менин чоң болгонумду тилебе. Өзүм да тилебейм.

Жейрен. Тойдуңбу?

Айдар. Акмакка дөөлөт бүтсө акылдан таймак. Ошондой болгон чыгармын. Дүнүйө кимди кутуртпаган?

Жейрен. Бүгүн кандай, сөзүң чалгырт сенин.

Айдар. Чалгырты жок. Кана, мага приказ берипсиңер? Барары бүтүптүр. Ошонун копиясына келдим. Башкасын албаймын. Бул закондо бар чыгар.

Жейрен. Аны Качкын билет да... мен.

Айдар. Качкының бир жакка кетип, ордуна Жейрен калыптыр.

Жейрен. Кеткен киши келер. Приказы көргөн эмеспиз. Кожоюн жок.

Айдар. Андай шапалактын куну мага бир тыйын.

Жейрен. Мындай айтканда, Качкынды экөөбүз койгон эмеспиз ал орунга. Аны көтөргөн өкмөт масс... Анын саясы жагын, укум-тукумун, эмгегин ылгап, шылгап туруп анан койгон. Эгер Качкындын бир ылаңы чыга турган болсо экөөбүздөн мурда өкүмөт көрөт, эл көрөт.

(Амантай кирет. Айдарды көрүп жалт берип, өзүн байкап калганын көргөн соң кайра тартат)

Айдар. Ээ... Жалган атты көтөрүү да, көмүү да, бир күндө. Бүгүн Качкын, эртең сторож болбосуна ким кепил?

Жейрен. Сага жакпагандын баары ошондой боло берсе...

Айдар. Мен эмес, жер бетинин жек көргөнү ошондой кишилер. Арзан күн көргөн жанбактылар. Арам та-

мактар. Булар залалга тууган. Эмгектен, мейнеттен өзгөнүн баары булардыкы. Булар жара куртундай бирөөнүн жанынан, тегинден семирет. Булар адал эмгектен күрөштөн, турмуштан коркот. Адам атын булгайт. Мындай жоголгон заманга жеткен адам арманы жок. Адам касиети – адал эмгек гана.

Ж е й р е н. Буларың ким?

А й д а р. Андайлар азыр жанымда да турат. Эл милдетине жанын кыйган уулдар көп болуп, даража кууган, казна талаган, дүнүйө жыйнап байып, семирив жаткандар кеп эмес экен да. Шашпа! Жайнаган жаз артынан сурданган күз да бар. Силердин башыңарга да кара туман айланар күн алыс эмес чыгар...

Ж е й р е н. Андайы бар элди мурун ким катып жүрүптүр?

А й д а р. Мурун ойноп жүргөнбүз. Эми кутурган деңиздей күчүмдүн эпкинин кайтарып көр!

Ж е й р е н. Айтканыңдын баары чын! Жандын баары сенин дегениңе басып, шилтегениңе көнгөнү турат. Сен өзгөчө бүткөнсүң.

А й д а р. Турмуш үйрөтпөгөн азоо барбы? Башка түшсө жапайы бука да көнөт.

Ж е й р е н. Эмесе, мен да чындадым. Аягыңды асмандан көрүп ал.

А й д а р. Жинди менен мас сөзү кандай өткүр болгону менен, эрдик эмес да? Андай келер жигит сенден башка. Эр күчүн кайта кыйын кезде кер. Араба жүгү канчалык оор болсо, ат ошончолук бар күчүн салмак. Мындай тойдун далайы тараган.

Ж е й р е н. Сөз ошобу? Бүттү! (*Жөнөй берет*).

А й д а р. (*Тозуп*) Кетпейт экенсиз! Мен келген жумушту орундап, анан бошойсуз.

Ж е й р е н. (*Жулкунуп*) Жумушум бар!

А й д а р. (*Жибербей*) Сен жасап жаткан курулуш биртике токтой турар.

Жейрен. (*Амантайга*) Жаңкыга бардыңбы? (*Көз ымдайт. Амантай жылып чыгып кетет*).

Айдар. Кашымкандын эмне кылмышы болуптур?

Жейрен. Өзү билет.

Айдар. Чыгарган себебиңер?

Жейрен. Керек болду – чыгардык. Сен ошондой дегенде түшүнөсүң.

Айдар. Кимдин буйругу?

Жейрен. Ал үчүн эч кимден буйрук керек эмес.

Айдар. Ошондойбу?

Жейрен. Ошондой.

Айдар. Эмесе, менден келген керди да сен көрүп ал. Жүр, кеттик!

Жейрен. (*Тарткынчыктан, чочуп*) Жүрсөң жүр! (*Кетишет*)

(*Сарыбаш, Амантай кирет*)

Сарыбаш. (*Кирип келе жатып*) Ансыз да жер үстүнө баткыс болуптур. Жаманаты жетпеген бир жер жок. Өзгөбүз ошондой болсок алда качан... Кийинки жерин окучу.

Амантай. Окубадымбы, мына: (*Окуйт*) «Алтынчы. Качкын, Жейрен өңдөнгөн ак ниет кишилерди жоготушка аракет кылган. Жалган материалдар берип, эл ичине түркүн ушак тараткан. Акырында мен жөнүндөгү материалдарды жоготпосоң өлтүрөм деп, мекемеде бычак сууруган...»

Сарыбаш. Мында бир сөз калган.

Амантай. Анын баары тыякта. Миң сан. Бул жөн эле кошумча. Тигиге керек. Качкын да ушул жөнүнөн кеткен. Давай, дагы кимдердин колун коёбуз?

Сарыбаш. Бекболотту жаз. Сарымсаков...

Амантай. (*Жазып*) Бол. Шаштырып жатат.

(*Жейрен кирет*)

Жейрен. (*Амантайга*) Болдуңарбы?

Амантай. Мына. (*Сарыбаш кетет*).

Ж е й р е н. Алып келчи!? *(Кагазды окуп, оңдоп)* Ме, тез жөнөт.

А м а н т а й. Эмне кыласың?

Ж е й р е н. Актыны жиберди беле? Айдардыкын?

А м а н т а й. Жиберген.

Ж е й р е н. Кете бер, эмесе. *(Амантай кетет).*

(Качкын менен Айна кирет).

Ж е й р е н. Келип калдыңбы?

К а ч к ы н. Азыр келдим. Жаңкы окуя качан болуп жүрөт?

Ж е й р е н. Уктуңбу? Бүгүн өлтүрөм деп...

К а ч к ы н. Бериш керек да тыякка...

Ж е й р е н. Жибердик.

К а ч к ы н. Ал күчөп алыптыр го? Ой-тоонун баарын бүлүк салып жүрөт дейт тыякта. Ал тургай Касендин ишин жалганга чыгарышкан имиш. Жаңкы тергөөчүнү аябай жаттаткан окшойт. «Текшерүү керек... Өлбөгөн жерде калабыз. Жалган жалаа. Комиссия түзөбүз...» деп күжүлдөп жүрүшөт дейт.

Ж е й р е н. Көрүшөбүз. Ошончо кылмыш менен илинбей кетсе... Эл бийлиги азган-тозгон бир, эки кишинин колунда эместир.

(Сегиз-тогуз жашар баланы жетелеп Жийдекан кирет)

Ж е й р е н. И, байбиче, келипсиз?

Ж и й д е к а н. Э, ботом, өкүмөт адилет эмес беле? Балам актан күйүп баратам дейт. Узак жол жүрүп каржалган аттай арыган күнүмдө муну көрөм деп ким ойлогон. Булар эненин да убайын көргөн эмес. Бүгүн үйдөн чыккыла деп дагы бирөө барыптыр. Анын эмне кылмышы бар мынчалык?

Ж е й р е н. Ал өкүмөттүн жумушу, байбиче. Закон ошондой дейт. Ак болсо алып калалы деп биз да далалат кылып көрдүк. Болбойт экен.

А й н а. Бир Айдар ошентип калыптыр деп артынан «баарыбыз чубуралыбы?»

Ж и й д е к а н. Балам, андай текебер айтпа. Айдын он беши жарык, он беши караңгы. Башка күн түшсө ар ким ошол.

А й н а. Ой байкуш оой десе! Жайына койсо теңтуш болуп баратат тим эле!

Ж и й д е к а н. Болбой турган ким элең? Азыр болсо алдакы жибек көйнөгүңө чирене тургандырсың.

А й н а. Дурак! С этим разговор...

Ж и й д е к а н. Ооба, орусча бир, эки ооз билип коюпсуң. Толуп жеткениң ошобу?

Ж е й р е н. (*Айнаны астыртан укуп калып*) Кой, андай дебе. (*Жийдеканга*) Тамаша кылат, байбиче.

Ж и й д е к а н. Өзгө тамаша бүтүп, мен калгамын. Айтып кал. Арманың калбасын.

К а ч к ы н. Кандай какшаган кемпир бул? Коёсуңбу, жокпу. Сени баягынын полициясына айтса да эштемке кылбайт. Айдарга мен кылдым. Болдубу теги?

Ж и й д е к а н. Кимден экенин акыйкаттай турган да киши чыгар.

К а ч к ы н. Эмесе мен. Бар! Билгениңди кыл!

Ж и й д е к а н. Э, жаңы келгенде берекелүү көрүнгөнүнөн мунун ичи толгон закон экен деп жүрсөк, капкайда бир шатекини окуган бош курсак турбайбы...

А й н а. (*Жулунуп*) Эмне дейт бул? Ушундан келгенди...

Ж е й р е н. (*Арачалап*) Кой.

Ж и й д е к а н. (*Айнага*) А, ата көйү! Байласа чочко да семирет. Жоруча даярга келип отура калганыңды кыйын көрүп жүрсөң керек. Өз кабыргаңа күч келсе көрөр элек сендейди.

К а ч к ы н. Ой, бул эмне? Мындагы эл сенин жумушуңа келип отуруптурбу? Бул экөөбүздүн үй эмес. Жоголосуңбу, жокпу, кууп чыга электе?

Ж е й р е н. Ошентеңиз.

Ж и й д е к а н. Силерден раким болобу деп келген мен жерге кирейин. (*Кетет*).

А й н а. Өлө албай жүрүп, сөзүнүн уусун кара.

Ж е й р е н. Демейде момун – жан кашайганда атаңды сөгөр. Кемпирдики жөн.

К а ч к ы н. *(Айнага)* Ошого корогон кайран сөз.

Ж е й р е н. Койгулачы, бир алжыган кемпирди! Андан көрө, баягыны алып чыкпайсыңбы, бөлүшөлү?

К а ч к ы н. *(Бир тизмени алып чыгып)* Меникине маакул болсоңор, мындай кылып койдум. Өзүмдү коё турайын. Амантай экөөңө...

(Шып этип Касен кирип келет. Жейрен менен Касен бири-бирине аң-таң болуп карай калат)

К а с е н. А... тоюңар түшүп жаткан го? Амансыңарбы?

Ж е й р е н. Ооба... Кайдан?

К а с е н. Асмандан түштүм. Акыретке барсам силер тууралуу мени кыстап жатат. Ошого кечирим сурай келгеним.

Ж е й р е н. Жөнүңдү айтсаңчы?

К а с е н. Жөнүн айтсам ошол, сенин элге сиңген эмгегиң зор экен. Төлөйкөн сельсоветинде камписковать этилген бир байдын мүлкүн бүт басып калыпсың бая бир жылы. Андан соң техникумга деп он эки болуштан жыйган малдан Качкын экөөңдүн жегениңди санап бүтө албай коюшту. Анжыянга мал айдатыпсыңар. Айтор, бейишке бир келипсиңер. Ушундайыңарды сезип, асмак болгон бирөөнү, казнанын малын уурдады кылып, төрт жыл кестирип жиберипсиңер. Башкасын коё туралы. Жалаң ушул мейнетиңер да он жылга жетерлик сыйлык экен.

Ж е й р е н. *(Үрпөйүп)* Сен түш көрүп отурган жоксуңбу?

К а ч к ы н. Бул эмнени сандырактап отурат?

К а с е н. Сабыр эт. Жеке силер эмес, Айдардын нечен замаңдан берки материалдарын адресине жеткирбей, жолдон жылас кылып отурган бир досуңар бар экен. Борбор тарапта. Аты Сапар дейби... Ал силерден мурун

сыйланганын бери чыгарда өз көзүм менен көрдүм. Мынабу көзүм менен.

Жейрен. Бул кутургандан сообу?

Касен. Менин акылым мурункудан кайта азыр оңунда го деп чамалаймын.

Жейрен. Ой! Сен камакта эмес белең?

Касен. Ал сенин түшүң болуу керек. Камачу кишибиз башка дейт.

Жейрен. Капкайдагы провокацияны таратып отурганын кара мунун? Андайыбыз болсо, ким аяп жүргөн экен бизди.

Качкын. Карматыш керек. Бул качып келген.

Касен. Турмушта скидка жок. Аябагыла!

Качкын. Ууру... Душман...

Касен. Кечиккен сөз.

(Повестка менен бир киши келет)

Киши. Качкын Жайнаков? Сизби? *(Кагаз берет)*. Жейрен Малабеков? Мынаңыз. *(Берет)* Ушул кагаздагы адрес боюнча эртең туура сагат тогузда келесиздер. *(Чыгып кетет. Тигилер үрпөйүп, аң-таң болуп туруп калат)*.

Акыркы сүрөт

Клуб. Жыйналган журт. Булардын ичинде Жейрен, Качкын, Амантай, Айдар, Касен, Жийдекан, Карымшак, Бактыяр, Жумагул, Кашымкан, Ысमत, Капар жана башкалар. Партиячканын секретары Шаякмат стол башында сүйлөп турат.

Шаякмат. Эми кыскартсак да болор. Бая эртеден берки бар сөздү корутканда жашырын-жабык жер калган жокко дейбиз. Бул жөнүндө жеке бүгүн эмес, айга жакын созулган текшерүү жумуштары да эми көп сөздү керек кылбаганы турат.

Бактыяр. Арийне...

З а л д а н т а б ы ш т а р : – Правильно.

– Эми сөз калдыбы?

– Отко көчкөн көпөлөктөй өлүм өзү келип берет деген ушул да...

К а р ы м ш а к. Чачын жүз жерден кайрыган менен Качкындын да маанисин көрдүк.

К а с е н. Булар турмушка справление жасаган кишилер го? Бейишке жөнөтүш керек.

К а ш ы м к а н. Булардын сөзү тургай, отурган ордун кетмендеп салбаспы...

К а ш ы м к а н. Акмактар баспай турган жорукту кылган акылдуулар жокпу?

А й д а р. (*Стол башы жакка колун сунуп*) Менде дагы бир сөз калган...

Ш а я к м а т. Сен айтып бүткөнсүң. (Көпчүлүккө) Сөздүн турар жерине келгенде: Жейрен, Качкын өңдүүлөр ой-боору менен болгон. Экөөнүн бири райОНОдо, бири техникумда отуруп алып, райОНОнун чарбасын да, техникумду да сүлүктөй сорушкан. Башкасын коё туруп, жалгыз техникумду мисалга алсак, мында он эки волосттон жыйналган мал бар болуучу. Өзүңөр билсеңер: республикабызда жок бай мектеп эле. Кайда бүгүн ошолордун дайыны? Жаңылар соргон. Жейрен, Качкын, Амантай... Ошолордун кулкунуна кирген. Эмгекчи журттун жетим-жесирге деп берген шыбагасын, жардамын жолдон талаган. Дүнүйөгө мас болушкан. Анжиянга мал айдаткан. Дүкөн ачышкан. Ушунун баарын жалаң Жейрен менен өз урук-туугандары орундап келген. Мына булардын бүгүн көрүнүп отурган бети...

Д о б у ш т а р : – Дүнүйөнүн кенчине бир жолуккан.

– Ач көздөр.

– Амантай, Сарыбаштарды кыргыйдай таптап алганычы?

К а с е н. Үйлөрүн көрсөң чалкаңдан кетерсиң.

Ж у м а г у л. Булардын кайсы бирин санап бүтөсүң?

Ш а я к м а т . Сабыр эткиле... Мына ушуларын сезип, каршылашкан Айдардын көзүн жоготуунун артына түшкөн булар...

Д о б у ш т а р : – Айдар ишке жарады.

– Ал болбосо булар...

– Жигит деп ошону айт...

Ж е й р е н . (*Шаякматка карай*) Сиз кечөө келген адамсыз го.

Ш а я к м а т . (*Жейренге*) Бул сендей бирөөнүн өтүгүн тартып, бутун чечип жан баккан кишилерден эмес да...

К а р ы м ш а к . Жейрениң шайтанды да алдаган неме экен.

Ш а я к м а т . Бүтгүк. Ушул сагаттан тартып: Жейрен, Качкындардын бети ачылды деп санайбыз.

Ж е й р е н . (*Бактыярга*) Э, сен Айдарды текшербей эле, бизге тузак куруп жүргөн куу турбайсыңбы?

К а с е н . (*Какшыктап*) Өкүнүч жок. Бир кезде жер жүзүн каратам деген Напальон да кеткен.

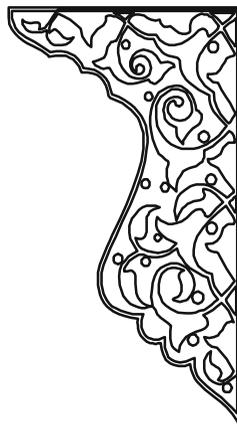
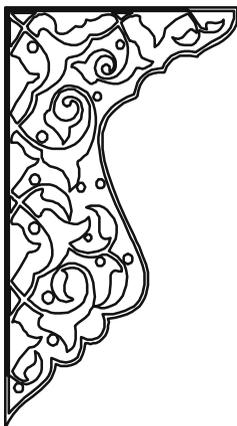
А й д а р . Большевиктин колуна жалгыз күн жолун өзгөртүү гана келбейт.

Ж и й д е к а н . (*Катуураак*) Өкмөттөн айланайын. Арман жок.

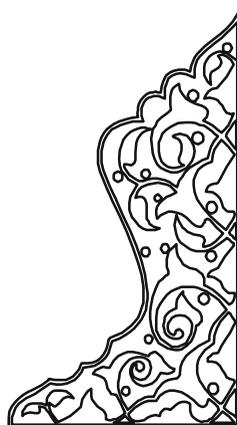
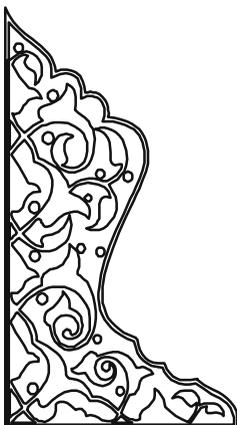
СОҢУ.

Мунусун 1941-жылы февралда көчүрдүм.

VI.
СЫН МАҚАЛАЛАР
РЕЦЕНЗИЯЛАР

КЫРГЫЗСТАН ЖАЗУУЧУЛАР СОЮЗУНУН БИРИНЧИ СЪЕЗДИНДЕ СҮЙЛӨГӨН СӨЗДӨН

(1934-жыл май айы.)

Биздин багыбызга сөз кечигип тийип, элдин азайган жана чарчаган учуруна туш келдик.

Элдин болгонун сүйгөндөгү максат – съезддин негизги бир көңүл бөлө турганы – өз-өзүн сыноо маселесин кең түрдө коюп, кемчиликти жашырбай жаркыратып көрсөтүп алдына салуу, ошону жоюу менен катар адабияттын келечек өсүшүнө кең жол чабуу деп билем. Өз-өзүн сыноону кең жолго койбой, адабиятта жана акын-жазуучулардын керт башында болуп келе жаткан кемчиликтерди биротоло жойбой туруп, бүгүн алыска кетиш кыйын.

Бирок, съезд башталгандан тартып жарышка чыгып жаткан жолдоштордун ичинен бир Жусуптан башкалары өз-өзүн сыноо жөнүнөн жарытып эч нерсе айта алган жок. Бул жерде өз-өзүн сыноону келтирип коюудан корккондук, кай бирөөнүн бетине карап жалтайлагандыктар болбой койгон жок. Мунун түбү бизге чоң зыян. Мына бул биздин съезддин өз-өзүн сыноону катуу жолго коюу алдында өтпөй, баягы белгилүү ураандар алдында өтүп бара жаткандыгын далилдейт. Бирок, бизге кереги бул эмес.

Биздин адабият майданыбызда, эл айтып кеткендерден башка, менин оюмча, үч ири кемчиликтер болуп келди деп ойлойм. Алар: 1. Жазуучулар арасындагы кемчи-

лик. 2. Адабиятты кай бир кездерде пролетариат тилегинин коомдук маанисинен буйтап алып, керт башка пайдаланып кеткендик. 3. Адабияттагы ээсиздик, же болбо-со адабиятты чын көркөм маанисинде тааныбагандык жана башкалар.

Ушу күнгө чейин жоюлбай келген ири кемчилдиктин бири – жазуучулардын чыгармасын текшерүү, алардын ар бирине чыгармасына карай баа берүү жагы. Чынында кай жазуучу болсо да эмгегине, коомдук мазмунуна, чыгарган чыгармасынын сапатына жараша баалануу керек го. Биздеги ири кемчилдик ошол – ким кандай жазуучу, анын чыгармасы кандай, таптык салмагы кайсы дегенге толук баа берип, анализ кылган эч ким болгон жок.

Кай бир жолдоштор жазуучуну ушул жагынан баалабай, жазуучу деп жыйналыштарга мезгилинде катышкандарды, бирдеме тапшырса жамандыр-жакшыдыр ошол мүнөтүндө отура калып будалай салганды, жалпаңдап сүйлөшкөн кишилерди, ары кетсе, өзүнүн «жакын» көргөн кишилерин аташат.

Мына ушул мүнөздө болгон «жазуучулардын» жазганында баа жок, ал ашкан таланттуу, тили көркөм, айтканы мерген, ошентип «суу кошпогон» таптаза пролетариат акыны. Мындайга тил тийгизбейсиң, эгер тил тийгизсең өзүң күнөөлүү болосуң, артына шек келтирип, кыяпат айтсаң «чырга жыгыласың». Андай кылсаң эртеңден баштап эле ал азамат сен тууралуу ишке киришет. Мына, кеңешчил жазуучуларыбызды кай бир жолдоштор кандай «баалайт» десең?

Эми бизде кеңешчил, пролетариат акындары деп кимди айтабыз дегенде, адегенде эле: «Токомбаев, Бөкөнбаев, Турусбеков» деп үч кишинин атын көтөрө чапкандык бар (кийинки кездерде Кубанычбек кошулду). Дагы бир көрүнүш: кай бир жазуучулар арабызда жүргөндө гана катарга кошулуп, көзү мындай далда болсо эле аты өчүп

калмай бар. Бир убакта Кырбашев – биздин арабыздагы белсемдүү жазуучу деп санап жүргөнүбүздүн бири эле. Эми аны менден бөлөк жан эстебейт. Мындай жорукту качан коёбуз? Качан эс тартабыз?

Адабиятта жана жазуучулар арасында жогоркудай көрүнүштөрдүн болуп келгендигинин бир себеби – жазуучулар арасында өз-өзүн сыноо жумушун койбогондуктун жана коё билбегендиктин натыйжасы. «Сенин бу жериң мындай, тигиниң тигиндей» – деп кемчилигин көрсөтсөң, ошонунду «душман» көрүп, айткан акылды кайра терс алгандар аз эмес. Мындай жолдоштордун кемчилигин көрбөй, жалаң эле жакшылап мактай берсең, ошону гана сүйөт. Сен ошондо гана «жагасың».

Макул, канчалык кемчилиги болсо да көрбөй, «сен анык пролетариат акыны, сенин чыгарманда эч бир өөн жок, тилиң көркөм, айтканың мерген, сен баарыбыздан башкача бүткөн бир бечарасың», – деп эле мактай берели, ошонун жазуучуга кылдай пайдасы барбы?

Былтыр, 1933-жылы Бөкөнбаевдин беттүү чоң китебине Мукамбет Дөгдүров башкы сөз жазат да, баштан аягына чейин мактагандан башка бурулган эмес. Жазуучунун кемчилиги жана келечекте аны түзөтүү тууралуу негиздүү жалгыз ооз сөз катпаган.

Мукамбет мындай дейт: «Жолдош Жоомарт Бөкөнбай уулу азыркы жаш коммунист жазуучулардын ичиндеги көрүнүктүү жана алдыңкы акындардын бири. Жоомарт сөз кирпичин эп кыйыштырып, өз жайына коё билген, айтам, көрсөтөм дегенин көркөм сөз менен көңүлдөгүдөй көрктүү кылып айтып берип, көрсөтө алган, күн санап илгерилеп өсүп келе жаткан күчтүү, таланттуу акын!

Жоомарттын ырлары жумушчу, колхозчулардын көпчүлүгүнө түшүнүктүү, тили жатык, сулуу сүрөт менен жазылган. Ырларынын көбүндө аша көркөмдүк бар...»

Мына, Мукамбет жолдош Жоомартты баштан-аяк ушинтип тынбай мактап чыгат. Бирок, мен Дөгдүровдун

бул макташын Жоомартка кылган жакшылыгы, достугу деп түшүнбөймүн. Кайта аны мактаймын деп кемчиликтерин жашырып, өсө турган жаш акынга зыян келтирип отурат.

Дөгдүровдун кишини күйгүзө турган бир жери – анын жогоркудай жаттап алган дүйнөдө бүткөн бир эле сөзү бар, ошону кайсы акынга болсо да жамай салат. Бул жеңилиш! Анын чыгармасы менен таанышуу, көркөмдүк жагын көрүү, таптык салмагын өлчөп туруп жазуу деген жок, жазуучунун түсүнө карайт да, баягы үйрөнүп алган курган-бир ооз сөздү айта коюп карап туруп калат.

Мукамбеттин жалган мактаганынын айыбын Жоомарттын ыры өзү эле ачып берет. Жоомарт «Саламдаштым көл менен» деген ырында мындай дейт:

«Колхоз, совхоз күчтөнүп,
Жаңы заман түптөнүп,
Эпкиндешет эмгекчи
Сан жумушту бүткөрүп,

Бай, манаптар жоголууда
Ууру мышык көздөнүп,

Эркелеп көлдүн эпкини,
Эмгекти турат өпкөнү,
Кучак-кучак кулактар
Куруштурду безгеги.

Кайнаткын көлүм жемишти,
Арбыткын, колхоз эгишти,
Жалындатып миң арышты
Бүткөрөлү көп ишти» ж.б.

Көркөмдүгүн, тил жагын мындай коё туралы, абалы ушул ырды бир ошон менен окуп чыгышка болобу? «Пахта» деген мындай ырлар бар:

«Беш жылдыкты бери төрттө,
Эпкиң менен аткаруу,
Сатсыялга...
Жалчы кетип жата калуу,
Пакта толуп мейкин жерге,
Кызыл кыштак шаттануу.
Кедей, дыйкан сезимделип,
Байлар отко какталуу».

Ушундан толук бирдеме түшүнүүгө болобу? «Алуу», «калуу», «баруу», «какталуу» деген сөздөрдү ырдын аягы эмес, кезит кабарынын аягына келтирүү да оорлук кылбайбы, тилдин көркөмдүгүн бузбайбы?

«Кызыл чекте» деген ырында жана мындай дейт:

«Көпө-көпөпаврик,
Орношулуп келүүдө,
Кара бука күчтөнүп,
Кара жерди челүүдө.

Чымын-куюн арыштап,
Сатсыялга жарышмак,
Душмандар калды темселеп,
Төрт аягы чалыштап...»

Жоомарт сөзсүз күчтүү акын. Бирок, бул эмгектери – анын туңгуч чыгармалары. Ошондой болгон соң, анын кемчилигин көрсөтпөй, салган жерден мактап кирген Мукамбеттикине мен түшүнбөймүн. Жаман көрбөсө, Мукамбеттин жогорку мактаганынан көрө, Жоомартка менин ушул сөздөрүм пайдалуу чыгар.

Ушул күнгө чейин жазуучуларыбызда бир маселени үстүртөн алуу, жалпы жонун жазуу, жалаң ураанга берилүү үстөм болуп келсе, сынчыларыбыз да ошондой. Алар да бирөөнү сынаса, же «мындай», же «тигиндей

деп жонунан, сыртынан гана айта салат. «Жакшы экен» же «жаман» дей салыш оңой. Ошонун эмне үчүн жаман, эмне үчүн жакшы экендигин ачып айтып берүү кыйын.

Бизде сынчы деп оозанып жүргөндөрүбүздүн бири жолдош Тойчинов. Кыргыз адабиятчыларынын арасында Тойчинов жолдош башкаларга караганда билимдүү, адабият теориясына жетигирээк киши, адабиятты терең талдап текшерүү колунан келе турган киши.

Бирок, ошенткен Тойчинов жолдош дагы биздин жазуучуларыбызды сыртынан, сырткы түрүнөн көрүп гана «сынап» жүрөт. Эң жакындатып айткан сөзү «керек-керек» гана: «Токомбаев жеке биз эмес Орто Азияга маалым», же болбосо «Бизде Орто Азиялык мааниси бар «Туткун Марат» сыяктуу поэма бар» дей салат.

Менин оюмча, жолдош Тойчинов ары барбай, эртеден кечке жалгыз «Орто Азиялык» дей бергенден көрө, ошол Токомбаевдеги (чыгармасындагы) жана «Туткун Мараттагы» өзү көрүп, билип жүргөн кемчиликтерди ачып көрсөтүп, ошол кемчиликти жоюуга көмөктөшсө Токомбаевдин келечекте андан бетер Орто Азиялык болоруна жардам берген болор эле. Бул али жок. Мунун ордуна бир жазуучуну сыртынан «Орто Азиялык» кылып шайлап коёбуз да, ошону менен бир сапар жарыш сөздүн милдетин «аткарып» таштап баса беребиз.

Ушул сынчылардын бу күнгө чейин жазуучунун толук эмгегин мындай коёлу, абалы айрыкча жалгыз чыгарманы текшерип, «мынабу жериң мындай, тигиниң андай, аны оңдосоң мындай болот» дегенин укканыңар барбы? Жок. Мындай жок, мунун ордуна баягы үйрөнүп калган курган сөз, үстүртөн кетме кургак сөз.

Биз бул жорукту качан коёбуз?

Бизде көп чыгармалардын сапатсыздыгы – жазуучулардын турмушту жете тааныбагандыгынан, өзүн өзү окутпагандык жана кай бир сынчылар жазуучуларга туура сын, дурус тарбия бербей, сын маселесин бурма-

лап, кээде сынды керт башка айландырып жибергендигинде болуп отурат. Кээ бир сынчылар бирөөнү сынаса аны менен таарынышып, тартышып алгандан кийин анан «сыноого» киришет. «Сениби... сага кылбасам» деп ошондо чындап ишке кирет.

Сындын жана өз-өзүн сыноонун ушундай жаман алда калгандыгынан жазуучуларды үйрөтүү, аларга дурус тарбия берүү жактары алдакайда кийин калып келди. Ошондуктан чыгармада ашыкмачылык, ат үстү кароо, тез арада жазуучулук атак алууга шашуу, ары-бери будалай салып басмага чыгаруу сыяктуу көрүнүштөр аз болуп отурган жок. Мындайдын зыяны бар экендигин, адабият устасы болуш арзан эмес экендигин, көп билүү, көп эмгек керек экендигин ирети келген жерлерде мурун айтып, көрсөтүп да жүрдүк. Бирок, жогоркудай сыпат үстөм болуп келгендиктен биздин муундарга кулак койгон эл аз болду.

Бизде бир жазуучулар он беш күн ичинде бир пьеса жазып театрды, бир повесть жазып жиберип Кыргызамбасты, бир пилотон жазып кезитти «канаттандырат». Айтор, кандай кылса да ушул он беш күн ичинде баарына тең «үлгүрүп» жетет! Ал эми ушул жазуучулардын жазганын окусаң алгебранын барып турган эсебин чыгаргандан жаман кыйналасың. Кай бирөөнүн мазмунуна түшүнө албай башыңды тырмап ойлоносуң, аракет кыласың, бирок, анын чыгармасы ошондой «терең», миң кылсаң да болбойт, ага түшүнүү үчүн заңкыйган «билим» керек, же адисин билиш керек. Болбосо ал чыгармалардын «мазмуну» эсинен башкага маалым эмес. Кай бир чыгармаларды окуудан бир күн кечке чөп чөмөлөгөн жеңил.

Акын, жазуучулардын чыгармасын текшерип көрсөң көпчүлүгүнүкү бир эле мазмунда болуп чыга келет, «кедей жыргасын да, бай куурасын» дей берет. Бирөөлөр жүз ыр жазса баарынын мазмуну бир гана нерсе болуп

чыгат. Бір жазса, төрт саптын аягы уйкашса болду, «жазып таштадым» деп көтөрүлүп калат.

Жеке жаш жазуучулар гана эмес, «эски» ыстажы бар жазуучулардын көбүн алсак да:

«Батырактар
Дилигатка шайланган,
Жыргап-куунап
Казан-аяк майлаган,
Эшигине
Кара торпок байлаган».

деген өңдүү кылып гана коё коюшат. Эгер көркөм адабият мындай болсо анын эч кыйындыгы болбос да эле, мындай «чыгармаларды» жазып убара болуп отурбай, туура машинисткага гана барып айтып берер элек. Ошондо да кандай ылдам баскан машинистканы шаштырар элек.

Маркстын «Беш жободон бир иш кымбат» дегени бар. Муну жазуучулар эминеге эскеришпейт?

Жогор жакта «биздин жазуучуларыбыздын көбү турмуш билбейт, үстүрт жазат» дедик. Ошого мисал келтирейин.

Буга андайды, жаш жана бошураак жазуучуларды коюп, Кубанычбек сыяктуу алдыңкы жазуучулардан мисал келтирейин. Анын «Эстегилер» аттуу 16-жылдан алып жазган аңгемесинин бир жеринде мындай деген сөз бар: «Ачарчылык жылкы кыргындан калган бир топ жигиттердин, чынында азаматтардын иштебеген иштери жок, алар бир тобу оруска малай да жүргөн, кызыл аскер да болгон, жашы интернатка кирип окуп, азыр чоң билимдүү болуп, райондо бир канчасы кызматта, бир канчасы милийса болгон. Эң аягы кайта келип кара дыйкан болуп калган».

Мына, көрүп турасыңар, баары тең эле бир заматта туш-тушка чачырап кетет да, кайра чогула калат. «Жи-

гиттердин жашы интернатка кирди» дейт. Ойлогулачы, килейген жигитти интернатка алган законду билгениң барбы?

Бул жерде мен жаңы өсүп келе жаткан жаш жана чыгарма жагынан күчү жок жазуучулардан мисал алганым жок. Кубанычбек сыяктуу күн санап өсүп келе жаткан, жазуучулук тажрыйбасы бай, билими бар, аркы-беркини ажыратып калган алдыңкы жазуучулардан мисал кылып отурам. Жогорку өңдүү калпыс сөздөр Кубанычбектин алы жетпей калгандыгынан кеткен эмес, анын өз эмгегине учурунда мыктап этиет кылбагандыгынан, үстүрт, чолуп өтүп кеткендигинен болгон иш.

Эми тил жөнүнөн айта турган бир аз сөз бар. Тил тууралуу бул жерде эч ким жеткирип айта алган жок. Артыкча докладчынын сөзү далилдерге жарды болду.

Тил жагына келгенде, жаңы үйрөнчүк жана анчамынча чабал жазуучуларды мындай коёлу, абалы жогоруда айтып өткөн сыяктуу «пролетарчыл акын» деп жерге тийгизбей мактап, «ардактуу» ыспискеде жүргөн жазуучулардын көбү тилге сабатсыз.

Оозеки сөз менен жазуу сөзүнүн арасындагы айрыма жер менен көктөй. Адам оозеки сөзүндө, кандай дөдөй болсо да, айтар оюн бир адамга түшүндүрө алат. Түшүнбөсө кайра сурап түшүнүп алат. Мында адамдын сөзүнөн башка өң-түс кубулуштары (мимика) сөздү түшүндүрүүгө көмөк берет. Кай бир адамдар артыкча кайгырса, же сүйүнсө, ал сүйлөбөсө да, ичиндеги сыры сырткы кубулушунан көрүнүп турат. Кыскартып айтканда, адамдын ички кубулушу сыртына таасир этет.

Ал эми жазууга келсек, такыр мындай эмес. Жазууда ашып түшкөн чеберлик керек.

Жазууда оозеки кандай болсо, ошону колдой берүүнү керек кылбайт. Ар адам сөздү өзүнчө түзөт, өзүнчө түшүндүрөт. Бирок, ошолордун айтар ойго тушташын, таамайын, тазасын тандап алуу керек. Жазган сөзүңө адам

кыйналбай түшүнгүдөй болуу керек. Көркөм адабият бизден ушуну тилейт.

Бир ооз сөздү алданече түрдүү кылып сүйлөшкө болот. Мисалга төмөнкү бир гана сүйлөмдү ар түрдүү салып сүйлөп көрөлүчү:

1. Ат менен ал барып келди.
2. Ал барып келди ат менен.
3. Барып келди ал ат менен.
4. Ал ат менен барып келди.

Муну созо берсек учу түгөнбөй ары карай кете берет. Мындай сөз сансыз көп. Кеп анда эмес, кеп ошонун ичинен оюбузга тушташын, таамайын терип, тандап алышта.

Бизде «жалтыраган ай», «мелтиреген суу», «агарган Ак куу» дегендей эбак талсоок болуп, көп айтып тозуп калган сөздү сүрөт деп бир чыгармага эс алдырбай кайра-кайра киргизе беребиз. Көркөм сөз ээсинин милдети мындай эмес.

Бирок сөзгө, тилге сынчы болот десе, ыгы жок «кынап», «бул сөз дурус эмес, тиги дурус, антип айтпай мынтип айтат» деп капкайда катышы жок «философияны» аңтаргандар бар. Сынды дурус койгонду жанымдын барынча жактаймын. Сын бизге бир эмес, бар жагынан керек. Керек болгондо сын маселесин керт баштын кеги не ала качпаган Марксче туура сын керек. Жазуучуну жолдон жаңылтпай өстүрө турган, дурус тарбиялаган пролетарчыл, адал сын керек. Адабиятыбыз ошондо гана дүркүрөп өсмөк.

Жазганда Токобаев Токомбаев үчүн, Токомбаев мен үчүн, мен Токомбаев үчүн жазбайбыз. Жазса Токомбаев да, Токобаев да жумушчу жана эмгекчи көпчүлүгү үчүн жазат. Мен да ошол. Ошентип, адабият бир киши эмес, көпчүлүктүкү болгондуктан муну коомдук салмагынан алып текшершибиз керек.

Тил жөнүнөн дагы бир айтып кетерим бар. Ал менин бирөө «ошентип айтат» десе, бирөө «антип айтпайт» деп

талашка түшүп жүргөн сөзүм. Ал мындай: Кечээ Токомбаев докладында тил тууралуу кеп уруп келет да, «ушунда бир жазуучу (ал мен) «күркүрөгөн семиз жер» дептир, ал дурус эмес, антип кыргыз турмак түрк дагы айтпайт» деп өтүп кетти.

Түрк айтар, айтпасында жумушум жок, бирок, кыргыз айта берет. Андан бери өтө түшүп дагы: «акындын» күркүрөгөн суусуз жер» деп айтайын дегени дың жер болууга тийиш» деп жоромол жасайт. Дың жер эмес, менин айтканым – жайлоо, жайлоону «бул аңыз, тиги дың» деп экиге бөлгөнүн өмүрдө көргөн эмесмин. Эгер мен ушул «күркүрөгөн семиз жер» деген сөзүмдү Токомбаев жолдош айткандай кылып эле жаш жазуучуларга «менин ал сөзүм туура эмес, мен айтсам да, мени силер айтпагыла, андай деп кыргыз эмес түрк айтпайт экен» деп кеңеш берсем эмне болуп чыгар эле? Анда мен жаш жазуучуларга тил жагынан тарбия берип өстүрмөк түгүл, аларды дурус жолдон буйтап, жарга камап таштаган болор элем.

Көпчүлүк өзүң калыс бол, менин ал ырым мындай:

«Күр жайлоо,
Күркүрөгөн семиз жер,
Арпадан күчтүү чөп оттоп,
Кошкурук атып,
Дирилдеген семиздер».

Бул ырдын башында «Соң-Көл» деген заглавиясы бар. Токомбаев жолдош ошону саал байкабыраак караса да жайлоодо аңыз жер болбосун түшүнөр эле дейм. Бирок, айтып-айтпай не керек, менин «шорума» андай болбой калыптыр.

Кече күнү Жусуп сөзүндө «вождевизм» бар деп кетти. Баракелде, анык адал айткан сөз ушу болду. Мен да сөзүмдүн бир жеринде айта кетейин деп пайлап турган сөзүм ушул эле. Муну тартынып айтпай кетүү – азаматтык эмес.

Болгон кемчиликти жашырбай жаркыратып ортого салыш керек. Бул бизге зыян эмес, кайта пайдасы көп.

«Вождеизм» деген орус тилин бизге орой тил менен сомолоп айтканда чыгар мааниси – адабияттагы жол-башчы кызматчылар өзүнүн гана «үстөмдүгүн» жүргүзүү дегендик болуп чыгат. Бул биздин Кыргызстанда барбы, жокпу? Менимче, бар деп ойлойм.

Мына ушундан барып жана бирин-серин майда нерселердин түбү чоңго айланып кетип, жазуучулардын арасында иритки, ала-кулалык туудурбай отурган жери жок. Ушундан барып «меники, сеники, биз, тигилер» деген өңдүү пикирлер ырбап кетип отурат. Биз кишини жакшы көрсөк, же «жакыныбыз» болсо, анын чач-этектен кемчилигин бүркүп салып, жел тийгизбей мактайбыз, эми бир «жатыбызды» өлөр-өлгүчө келип жер каптыра жамандайбыз! Ушинтип, «сен бери кел да, тиги ары кетсиндин» кебин киебиз.

Ушунун кай жери пролетариат тилегине «жанашат?» Ойлонуңдарчы. Эми муну созбой токтотуу керек. Бул өңдүү көрүнүштү дагы кайталагандар болсо, аны менен эл бир ажарына карабай, аянбай күрөшүү керек. Ким болсо ал болсун, анын чыгармасын өңүнө карап сынабай, чыгармасынын таптык мазмунуна, коомдук салмагына, көпчүлүк эмгекчилерге бере турган пайдасына карай сынап, ошол жагы менен баа бериш керек.

Ошентип, эми кур кыйкырык, жел сөздү токтотуп, ири жумуштарды колго алыш керек, эмгек менен, иш менен чечиш керек. Менин бул пикиримди жаман алгандар болсо өздөрү билсин.

Токомбаев жолдош докладынын бир жеринде биз байчыл, улутчул жазуучулардын бир канчасын кайра курдук, ошолордун бири – Карачев бир роман жазып жатат дегендей сүйлөп кетти. Менин керт башым бул сөздү толук кубаттай албаймын. Анткени, Карачевдин жазган романын колго алып, текшерип анализ жасабай туруп, «жазып жатам» деген сөзүнө ишенип «бирөөнү кайра

куруп салдык» деп күн мурун айта салышыбыз оройлук болбос бекен?! Мүмкүн, анын жазганы революцияга каршы болуп чыгар, аны биз кайдан билдик.

Бирок, Карачев жана Карачев өңдүүлөрдү кайра курууга себеп боло турган шарттарды биз али жасай алган жокпуз.

Эми адабиятты басып чыгаруу тууралуу айта турган бир аз сөзүм калды.

Биздин адабиятта көркөм түгүл, эч нерсеси жок, өтө сапатсыз адабияттардын көп орун алып кетиши бир жагы Кыргызстан да болду (ошонун көркөм адабият бөлүмүндө отургандан). Бул өзүңөргө маалым, биздин Кыргызстан мамлекет басмасы көркөм түгүл, ичинде көрөргө даны жок, төрт жолдун аягы уйкашып, иши кылып тилеги дурус бирдеме болсо, анын башка жактарына карабай баса берүү деген аз болдубу? Эгер ушундай сапатсыз адабияттардын процентин чыгарсак таразаны алдакайда басып түшөр эле.

Бирас, кээ бирлеринин чыгармасы жарабаганын көрүп турса да, анын өңүнө, керт баштык катнашына, жакындыгына карап «эми сен үчүн басып жиберейинчи» деген сыяктуулар аз болгон жок. Мындай былыктардын баарын тере берсек сөздүн аягы алыска кетет. Бул өңдүүнүн баарын бүгүнкү бир чыгыш менен түгөл айтып бүтүрүш кыйын.

Сөзүмдү бүтүрөм. Корутундум бир-эки эле сөз. Ал болсо: жазуучулар арасындагы жогорку айтылгандар өңдүү кемчиликтердин биротоло жоюп, адабиятты эмгекчилер тилегинен, көпчүлүктүн кызыгынан мындай буйтап алып, керт башка пайдалануучуларга каршы катуу күрөш ачуу, өз-өзүн сыноону большевиктерче кең жолго коюу, жазуучулардын эмгектерин чыгаруу иштерине көмөктөшүү, жаш жазуучуларга дурус тарбия берүү керек.

Мына, ушуларды иштегенде адабиятты толуп жаткан кемчилдиктерден куткарып, пролетарчыл адабият үчүн күрөшүүдө кенен мүмкүндүк алган болобуз.

ЖАШ ЖАЗУУЧУЛАР ЖӨНҮНДӨ БИР-ЭКИ СӨЗ

Ушу күнгө чейин бизде жаш жазуучуларга жетерлик көңүл бөлүнбөй келет. Эч болбосо газета, журналдарга түзүк жөн шилтеп, адабият теориясынан кабардар кылып отура турган бирин-серин макалалар да чыгып отурган жок. Бул билген кишиге керектин кереги эле.

Ушу күндө жаш жазуучулар өтө көп жазышат. Бирок, ошолордукун окуй келсең көбүнүкү чийки, тили чоркок, саясы мааниси тайыз гана бир супсак сөз болуп чыга келет. Мунун негизги себеби – билимдин тайкылыгында жатпайбы. Жазуучу дегенге турмушту жакшы билүү, эски муралардан пайдалануу, классиктерден үлгү алуу, үйрөнүү, тилди жакшы билүү деген өтө керек экендигин пролетариаттын улуу жазуучусу Максим Горький сан ирет айткан. Бирок, ушул үйрөнүү жөнүндө биз жаштарга дурус жөн шилтей албай келебиз. Ал турмак так ушул соңку кездерге чейин «Токомбаевден үйрөнгүлө» деп жаш жазуучуларды тетири буруп, тескери жолго салып келгендер болду. Чынында бул түшүнбөстүк. Анткени, жазуучунун мыктап үйрөнө турган бир негизги бурчу – чеберлик. Ал Аалы Токомбаевди алсак, бул көркөм сөздүн чебери эмес. Ал өзү да көп убакыттарда төмөнкүдөй чалкаңдан кете турган ырларды жазат.

«Ошондой кедей ордонун, «Ошондой кедей ордонун, Өзүң эле сакасы. Сурасак сизди эзилген Болбоду өлүм чаташы».

Бул эмне деген сөз? Ушунда окуучунун көңүлүндө кала турган бирдеме барбы? Дагы:

«Озондоп бороон ышкырып,
Койчуну шылдың, мыш кылып,
Кышкы чилде чыкылдап,
Темселеп кээде бышкырып...»

Токомбаевдин ушундай ырларынан үлгү алган жаштар эмне болот? Мында «ышкырып», «мыш кылып», «бышкырып» деген сыяктуу барып турган тантык, орунсуз сөздөрдөн бөтөн эмне бар?

Бирок, амал канча, кай бир «теоретиктер» Токомбаевдин ушундай халтураларын көрө, биле туруп да, авторго кошомат кылуу максаты менен «Мындан үйрөнгүлө, бул улуу жазуучу, сонун, теңи жок» деп мактап, жаш жазуучуларды азгырып келгендер көп болду. Ошентем деп мындайлар совет адабиятына, жаш жазуучуларга чоң зыян иштешти.

Бизде адабиятты коомдук маанисинен буйтап, өз керт башынын максатына жумшоого тырышкандар да болбой койгон жок. Буга дагы жогорку айткан Токомбаев ачык мисал.

Классиктердин адабиятына баа бериш – чеберчиликке баа бериш болуп саналат. Ар бир иш чеберчиликти тилейт. Эскиден келе жаткан бир макал бар – «ар бир иш чеберден коркот» деген. Иштен коркпос үчүн материалды жакшы билип алыш керек. Иштен корккондор, ишти билбей тургандар, же ишти чала биле тургандар. Мындайлар иштин кыйынчылыгынан коркуп, ишти оңойлотуп үстүрт иштейт... Мындай адамдар жеңилдин үстү, оордун асты менен жүрүүчүлөр, көбүнчө талантсыз жана пайда күнөм адамдар, булар тез көзгө түшкүсү келип, алар урган арам тамактар. Жумушчу табынын айланаларында жана өз катарында да ушундай адамдар бар. Ушуга жаның ачышат. (М. Горький)

Максим Горькийдин ушул даанышман сөзүн ушул күнкү биздин шартка да толук келтиришке болот.

Теги качан да болсо такай эмгек этпей ири жазуучу болуп көргөн эмес. Өткөн тарыхты аңтарып көрсөк не бир улуу жазуучулар өмүр бою такай эмгек этип өткөнүн билебиз. «Билим алгың келсе да оку, иштегиң келсе да оку» дегендей адат кылуу керек.

Кай бир жаш жазуучулардын чыгармасынын начарлыгын көрсөтсөң, алар: «Бизди үйрөткөн, кеңеш берген киши жок болду. Ошондуктан...» деген сыяктуу пикирин айтышат. Бирөөдөн (үлгүлүү кишилерден) кеңеш алган, акыл үйрөнгөн жакшы-ак нерсе. Бирок, жазуучу болуш үчүн жалгыз бирөөдөн алган кеңеш жетпейт. Бул үчүн китепти да көп окуш керек. Жеке көркөм адабият гана эмес, барлык билим менен тааныш болуш керек. Бул жөнүндө да Максим Горький: «Мен качан да барлык нерсени билген жакшы дегенди жактаймын» дейт. Мындай болгондо адамдын дүнүйөгө көз карашы тереңдейт. Ал эми жаңкыдай жалаң гана киши оозуна карап отургандар – булар өз бетинче иштей албай турган, өзүнө ишенбеген, кала берсе адабиятка түшүнбөй турган адамдар.

Адабияттын эмне экенин жете билбей туруп, кыска мөөнөттүн ичинде «кучак-кучак» «чыгармаларды» жазып салып, «басып чыгаргын» деп көтөрүп келгендер да аз эмес. Бирок, ушулардыкын окуп, таанышып көргөндөн кийин ошол адамдын канчалык көп убактысы, эмгеги текке сая кеткенине жаның ачыйт. Сапат жок, кур саны гана. Ошондуктан жазуу менен окуу, үйрөнүү дегенди катар ала жүрүш керек. Заманыбызга күбө болорлук үлгүлүү, мазмуну бай тили көркөм, сыры терең чыгарма берүүнү биринчи милдетке коюш керек.

Бир нерсенин тегине жетпей, мындай экен деп сыртынан айта салыштын кымбаты жок. Көп иштин негизинде, нерсенин типичний жагын көрсөтүп, кулакка угум-

дуу, жанга жагымдуу кылып, адамды ишендирээрлик түрдө чебер тил менен айта билиште. Кай бир кездерде жазуучулар, ниети дурус болсо да, өлкөнүн жетишкендигин мактап ырдаймын деп кайта бүлдүрүп, тилдеп алганын өзү сезбей калгандар да жок эмес. Мына мындай адамдын негизги турган жери – билиминин тайкылыгында жатат.

Биздин маданият майданыбызга жүздөгөн жаш талантар келип кошулуп жатат. Бирок, ушуларга дурус тарбия керек. Жаш жазуучуларды үйрөтүү, жакшы, дурус тарбия берүү, чыгармаларынын сапатын көтөрүү дегендерди биринчи милдеттерге коюу керек.

Ошентип, жазуучулуктун турган жери – эмгек.

1937-жыл сентябрь

АДАБИЯТТАГЫ БУРЖУАЗИЯЧЫЛ-УЛУТЧУЛДУКТУ БИРОТОЛО КУРУТУУ КЕРЕК

Буржуазиячыл-улутчулдар биздин коом тиричилигинен, жалпы чарбачылыгыбызга кандай зыян келтирсе, идеология майданында да ошондой болгон.

Ошонун бири – биздин жазуучулар коому. Алар адабиятка өздөрүнүн тескери пикирлерин кийирди. Өсүп келе жаткан жаштарга жол берүү, көтөрмөлөө мындай турсун, аларды кийин чегиндирүүгө тырышты. Социалисттик өлкөгө чыны менен берилген небир адамдарга куугунтук жасашты. Ошентип, адабият коомуна толуп жаткан зыяндарды келтирди. Кыскасынан кайрыганда, ошолордун бир өкүлү – Аалы Токомбаев.

Токомбаевдин адабият майданында туткан методу кандай болду? Бул башынан Жолдошев менен Тойчиновдого татуу киши болуп келди. Бери келе түшүп Белоцкий менен Ысакеевдин алдында шыйпаңдап жагынып алды.

Наркомпростон Алиевдин жылуу колтугуна кирди. Жумабаев, Айылчиновдор менен жан кыйышпаган дос болду. «Бул экөөнү көрбөсөм ичим бышат, буларсыз мага көңүлсүз» деди. Тойчинов менен Карасаев өңдүүлөргө жазуучулардын фондусунан жардам берип, каралашып турду. Эң соңку убакытка чейин Данияровду жакын адам деп конокко чакырып, бирге ичип, бирге жешип жүрдү. Ошентип жазуучулар союзуна өзү «хан», өзү «бий» болду. Кың эткендерге сес көрсөтүп, «өзүм билемге» салды. Токомбаевдин кылбаганы калган жок. Баарын иштеди.

Эми карагылачы, Токомбаевдин он жылдыгында активдүү катышып, аны мактап, баптап сүйлөгөндөрдүн көбү: Жолдошев, Тойчинов, Ыдырысов, Данияровдор эмес беле? Кечөө эле жакында болуп өткөн Кыргызстан жазуучуларынын биринчи съездинде Ысакеев чыгып сүйлөп: «Бул жерде Токомбаевди сынайбыз дечү кишилер бар көрүнөт. Биз андайларга жол бербейбиз» дегенин эл унутуп койгон жоктур. Жолдошев, Данияровдор чыгып эмне дегени да элдин эсинде.

Чынында ошол съездде эмне маселе чечилди? Бир сөз менен айтканда, эчтеме чечилген жок. Баштан-аяк Токомбаевди мактоо болду. Муну мактабаган, көтөрбөгөн кишилерди «көр кыстоого» салып, душманым деп аңдып калды. Сын жана өз-өзүн сыноо деген аты-заты менен жоюлду. Токомбаевди карай бир сөз аттатпады. (Жаңылбасам, ошондо президиумда Жолдошев, Тойчинов, Жамгырчиновдор шайланган). Ал аз келгенсип Токомбаевдин демилгеси менен Жолдошев, Жамгырчинов, Абдулин («Дунхоширдин» мурдагы редактору) дегендер Жазуучулар союзунун комитетине өткөрүлдү. Жазуучулардын жалпы союздук съездине Тыныстанов, Карачев, Жамгырчиновдор делегат болуп шайланды.

Мындагы жорук ушуну менен эле тынып койгон жок. Съезд бүткөн соң арадан эки-үч күн өтпөй, ошол кездеги обкомдун культ-пропу болуп иштеп турган Жумабаев бир

күнү мени чакыртып жибериптир. Бардым. Токомбаев да ошондо экен. Бир кезде кабинеттин эшигин бекитип таштады да, экөөлөп мени кысмакка алды. «Токомбаевге сөз тийгизе турган кандайча акың бар? Айт гана чыныңды?» деп Жумабаев мени зекий баштады.

Эртеси карасам, «Жумабаев мени да чакырып алып, сенден бетер кылды» деп Жусуп келди.

Жусуптун ичип кеткен тарыхы ушул кезден башталат. Бул тууралуу жакында болгон жазуучулардын жыйналышында "Менин ичип кетишиме Токомбаев себеп болду" деп өзү да чынын айтты.

Бул жорук мага да көпкө чейин таасир этти. Ошол съезддин артынан көп кечикпей дагы бир күнү педтехникумда жазуучулардын жалпы жыйналышы болуп, мында Токомбаевдин тапшыруу боюнча Ыдырысов доклад жасады. Тойчинов да бар. Ошол жерде, бир кезде мен сүйлөп баратып, Токомбаевге келген жеримде Тойчинов, Ыдырысов, Токомбаевдер жаалап кетишип, отургузуп койду. Менин бул абалымды көргөн соң Токомбаев жөнүндө тобокел кылып сүйлөгөн башкалар да болгон жок. Бир кезде жыйналыш тарап, тышка чыккан соң, Ыдырысов өтүп баратып: «Ушу Токомбаев минтип турган кезде, сеники токсон жерден туура болсо да, кимдин мээсине кирет!» деп жүрүп кеткени али эсимде.

Ал эми жазуучулар союзунда Токомбаев жетекчи болуп отургандан тартып эмнелер болду? Бул Токомбаев буржуазиячыл-улутчулдарга жардам берүү менен катар адабият ишинде өзүнүн керт башынын максатын биринчи жолго койду. Өзүн мактаган, алдына шыйпаңдаган кишилерди жакыным деп жанына алып, өзүн сынаган, кемчилдигин көрсөткөн кишилерди, канчалык партия жолуна берилген адам болсо да, мындайларды кырына алып, кырсыгын тийгизди. Мындайларды душманым деп санап, куугунтукка алды. Жамандады, көпчүлүккө бурмалап, тескери түшүндүрдү. Аларга дурус тарбия бер-

мек түгүл, артка чегиндирди. Жазуучулар союзунун иши не болуп жатканы жөнүндө өмүрдө бир контрол деген болбоду. «Өз курсагым тойсо болду» дегендей кылды.

Ойлогулачы, саны мындан 4–5 жыл мурда кандай болсо (7–8 киши) так бу күнү да шол калыбында туруш – бул кечирерлик күнөөбү? Муну буржуазиячыл-улутчулдарга жардам бергендик, зыянкечтик деп гана ачыгын айтыш керек.

Кыскасын айтканда, Аалы Токомбаев коомго, көпкө пайда келтириштин ордуна кенедей жылчыктан өзүм гана өтүп алып, башкаларга туюктап бекитип койсом дегендей керт башынын максатын биринчи коюп келди. Буга жазуучулардын өсүшү жөнүндө жогоруда келтирилген сөздөрдүн өзү деле «далил мына» деп сайрап турбайбы?

Жанын калкалашка калганда Токомбаев оңой куу киши эмес го. Качан да болсо бир нерсенин бети ачылгандан кийин элдин алды болуп актанып, өзү күрөшүп жеңген киши болуп дароо басма бетине жазып чыга түшөт.

Теги, чынында жеке бул эмес, бүткөн ишке түштөн кийин баатыр чыккандар көп болот го. Маселен, ушу күндө адабияттын ичин душмандар аралап кеткен деп айгай салып жүргөндөрдүн ичинде бир кезде Токомбаевди макташ али эрте дегенибизде биздин мизибизди кайтарып койгондор жок беле?

Ушул сыяктуу нерселерди кезинде көрүп, биле туруп айтпайт да, качан маселе башка жактан чечилип, алда качан ачык болгондон кийин «ырас эле ошондой болучу» деп бир табыштан кыйкырып чыга түшөт. Бу силердики кайдан чыккан «эрдик»!

Токомбаевдин жогоркудай жоруктарын бизден кем билбеген, адабият майданында көптөн бери бир иштеп, бирге кайнап келе жаткан Өмүркул Жакишев жыйналыштарда болсун, басма бетинде болсун далайдан бери бир ачык пикир айтпаганы кандай? (Кыязы, бу да бирдеменин аягын күтүп жүргөн го).

Токомбаев менин ушул жоруктарымды журт өмүр бою байкабай өтөт деп ойлосо керек. Жок, баатыр, массаны сен бу күндө алдай албайсың.

Токомбаевдин чыгармалары жөнүндө кийин кеп кылмакпыз. Бул арада айта турган бир гана сөз – бул али көркөм сөздүн чебери болуп жетпеген киши. Муну мактагандар жаңкыдай жан бакты жасакерлер. Токомбаевдин көп чыгармалары сапатсыз, тили чоркок, идеясы күңүрт. Съездде кезиттин төрт бетин алып чыккан «доклад» чиркинин окуп көрсөң, сабатсыздыгынан аяк алып жүрө албайсың.

Чыгармаларында көп кемчиликтер болсо да, алдыңкы жазуучулар катарында саналып келе жаткандардын бири Кубанычбек. Бул жөнүндө мында да кемчилик көп. Бирок, сын маселесинде, бул өзгөнүкү дегенде кыйкырып чыгып, өзүнө келген жерин үстүртөн сыйпалатып гана билдирбей желип өтөт. Кошоматчылык жөнүндө да мунун күнөөсү аз эмес. Быйыл эле кышында Советтер союзуна арнап чыгарган «Кыргыздар» деген поэмасында Белоцкий, Ысакеев, Орозбековдордун аты келген жерлерин залды жаңырта, табышынын барынча көтөрүп окуп бергенин бүгүн танып көрсүнчү. Анысы аз келгенсип, "менин жазган чыгармаларымдан эң жакшы көргөнүм, күчтүү чыгармам ушул» деп мактап, газеталардын баарына бастырып чыгарганы жок беле? Токомбаевдин Карачевке, Тойчиновго, Айылчиновго, Белоцкийге арнап жазганы сыяктуу кошоматчыл жоруктар Кубанычбекте да кем сокпойт. «Бекжан» деген романы Эсенамановго арналган.

Бизде Дөгдүров деген бирөө болор эле. Бул «атам-замандан» бери жазуучулар сабында кур караан жүргөнү болбосо, кенедей сиңирген эмгеги болгон жок. Барлык «пайдасы» шол – Аалыны мактоо мунун негизги кесиби болду. Аалынын ишенимдүү тыңчысы болду. Ошондуктан муну көптүн ой-боюна койбой «мындай эмгеги бар»

деп Москвага жалган маалымат берип жатып Жазуучулар союзуна зордоп өткөрүп алган да Токомбаевдин өзү. Правленияда муну союзга алуу маселеси каралган кезде көпчүлүктүн каршы болушуна карабай «муну өткөрбөй койбоймун» деп Токомбаев карышып туруп алган.

Мурунку кездерде бир кыйла чыгармаларымда мен да каталар жиберип келдим. Бери келе түшүп, зазнайствого (бой көтөрүү) түштүм. Көп жазуучулардын чыгармасын теңсинбей күлүп карадым. Алардын жазгандарын окубадым. Назар салбадым. «Адабиятты, чеберчиликти менден артык билгениң жок» дегендей кылып, өзгөлөрдүн берген кеңешин этибар кылбадым. Жазуучулар арасында кай бир иштерге келгенде майда-барат катарында көрүп, катышпай кол шилтеп, өз бетимче кеттим. Менин мунум союзга да, өзүмө да пайда кылган жок. Бул менин чын айтканым.

Ушул күнгө чейин биздин Жазуучулар союзунда болуп келген кемчиликтерде менин тиешем жок деп бу жерде да актана албаймын. Эл катары бул жерде да мен жооптуу. Артыкча жаш жазуучуларга жардам берүү жагына салкын карап келдим. Бул тууралуу Жазуучулар союзунун алдындагы адабият ийрими ачык далил. Буга жетекчилик кылыш милдети мага тапшырылса да, эки жылдан бери мындан ийгиликтүү натыйжа чыгара албадым. Ийримдин жумушу бирде жүрсө, бирде жүрбөй, бардын жогу болуп келди. Качан да болсо Жусуп тууралуу сүйлөгөндөрдүн көбү: «Жусуп ичет. Арыкка кулап калат, түнөп калат» дегенден ары барбайт. Жусуптун мастыгынан башка билгениңер жокпу? Жусуп ичүү менен катар соңку кездерде өзүнүн способуна зыян келтирип, ишке жалакай тартып алды, иштебейт. Көп ичет. Ичет да, мас болуп алып, жазуучулар арасында болгон бар сырды көрүнгөн жерде, кабактарда, ресторандарда, ким болсо шонун алдында ылгабай отуруп алып тантырай берет.

Теги, Жусуп, сен бул «өнөрдү» качан коёсуң? (Сени коёт деп жүрүп да чач «агара» турган болду го). Төрт жылдан бери тынбай ичкенден көрөк иштесең эмгиче жок дегенде бир китеп жазбайт белең? Бул сага берген акыл кайда кетип жатат?

Өзүнүн чыгармаларында Жоомарт да бир далай каталык жиберген. Алды менен мында менмендик күчтүү. Оңой менен бирөөнүн сынын укпайт. «Баарын өзүм билем. Мага үйрөтчү болбогула» дейт. Ошонун салдарынан көп убактарда жазгандарына идеясы тетири пикирлер кирип кеткен. Көбүнчө аялдар жөнүндө жазган кай бир лирикаларында жаңылып жүрдү. Социалисттик курулуш майданындагы геройлорду илгерки кыл тамак, кыпча бел аялдардын кебетесинде сүрөттөп жибергендери да көп. Жоомарт тарабынан кеткен каталыктар көп. Муну ашкерелөө керек.

Ошентип, азыр сөз аякталарда айта турган бир кеп: идеология майданына зыянкечтикти, улутчулдукту ташып кирген жат пикирлерди тамырына чейин соолутуу менен катар, ушул күнгө адабияттын айланасында тоорулуп келген жанбакты, подхалимдерди биротоло сүрүп чыгып, социалисттик адабиятыбыздын өсүшүнө кең жол чабуу керек. Мунун тегерегинде партия жолуна жан-дили менен берилген, жаңы өсүп келе жаткан кадрларды тартынбай көтөрүш керек. Сөздү коюп, ишке, эмгекке мыктап бет алыш керек.

Эми муну чече турган убак жетти.

25-сентябрь 1937-жыл.

(Машинкага басылганы 1937-жылы Октябрь)

ДАГЫ АДАБИЯТТАГЫ ЧИРИКТЕР ТУУРАЛУУ

Бизде соңку кездерге чейин дурус багыт албай келе жаткан ири маселенин бири – сын. Сын маселесин тереңдетүү, бирөөнүн кемчилигин жалтанбай бетине айтуу, жазуучулардын өсүшүнө жардам берүү, эмгекти баалоо сыяктуу нерселердин терең орун албай келе жатышы – жеке бүгүн эмес, көптөн жармашып алган ылаң. Муну байкаган кишиге, биздин көп чыгармалардын сапатсыз болуунун башкы себептери да ушунда.

Экинчи дагы бир ылаң – адабияттагы көңүлчөктүк. Бирөөнүн чыгармасы басылса, анын сапатына карап эмес, ошону жазган автордун жүзүнө, кадырына, кала берсе «жакындыгына», беделине карай басылып чыгат. Ошентип, коомдук иш айрым бир кишилердин көңүл алууна, майда-баратка айланат. Жеке муну менен гана турбай, бара-бара ошол китептер кийин забраковать этилип, мамлекетке бир канча зыян туудурат. Миңдеген табак кагаздар коройт. «Ушунун эмнесин басып чыгарат экен?» дедиртип, көркөм адабияттан көпчүлүктүн көңүлүн кайтарат.

Жазуучулар арасында ушундай көңүлчөк адамдын бири – Кубанычбек. Бул мурун Кыргызмамбаста көркөм адабият бөлүмүнүн редактору болуп турганда далай-далай «ширин» тил менен жазылган чыгармаларды бастырган. Райкан деген бирөөнүн ары идеясы тетири, ары барып турган халтура «Тоо бүркүтүн» басып чыгарган.

Кубанычбек бирөөнүн чыгармасын сынаганда: «Кай бир сөздөрү дурус экен» деп кетет. Ошол кай бир сөзүнө карап, аны басып жиберет.

Биз чыгарманын кай бир сөзүнө карап эмес, негизинен (целиком) карап чечебиз. Эгер адабиятка сен өңдөнүп көз караш кылсак – бул адабиятты шылдың кылгандык, оюнчук көргөндүк болот. Ушундай фактыларды бетине бассаң Кубанычбек туйлап кетет. Өзүнүн «дурустугун» далилдемек болуп, алка-жакасын агытып салып айтышка чыгат.

Теги, чынында, бир Кубанычбек эмес, сын деген атты жазуучулардын көбү көтөрбөйт. Ошонун натыйжасында булар четинен чың тийбес эрке, маселеге жеңил, учкалак карашат. Бир кемчилигин айтып койсоң «сениби, сага кылбасам» деп кектеп калат. Творчествону талдап чечиштин ордуна болор-болбосту чоңойтуп, жаңжал тудурат.

Мына ушинтип, же бир өзү иштебей, иштегенди жайына койбой кесирин тийгизип, убакыт өткөрүп жүргөн «бейбаштар» да жок эмес. Мындайларда бир нерсенин үстүнө баса отуруп иштөө деген жок. Иштесе тийип-качып, берекесиз иштейт. Ири бир нерсе жөнүндө терең ойлонбойт.

Менин оюмча, жогоруда айтылып өткөн Кубанычбек бу күндө баарына жетик болгон жазуучумун деп ойлосо керек. Өзүң кандай ойлосоң ошондой ойло, бирок, ушу күнгө чейинки эмгектериңден совершить эте жазылган бир чыгармаң жок. Муну көзгө айтыш керек. Эгер сен менин мунума чычалай турган болсоң, анда сенин али искусствону баалап жетишпегениң.

Жусуп качан да болсо Кубанычбектин ушундай кемчилдиктерин билип туруп да, «көңүлү калат деп айтканым жок» деп келет. Бул биздин адабияттын өсүшүнө чыны менен ат салышайын деген адамдын жоругу эмес, өмүргө, дүнүйөгө «баары бир» деп караган адамдын кыя-

лы. Жусуптун ушундай «жакшылыгынан» Кубанычбек качанга чейин жан сактайт?

Өзүнүн личный максатын алдыга коюу, даражага кызыгуу, атакка шашуу сыяктуу пайда күнөм жагын алганда, Жоомарттын күнөөсү көп. Бул өзү «Ленинчил жашка» редактор болуп турганда газетасынын бетине «Заманыбыздын акыны» деп өзүн чаң тийгизбей мактаган макаланы басып чыгарган. Ошол макалада Жоомарттын «Эмгек төлү» деген китеби макталып кеткен. Бирок, ал жыйнактын ичинде идеясы, пикири жат ырлары көп. Теги көркөм адабият дегенди таптай турган мазмуну күңүрт чыгармалары да четтен кезигет.

Буларды акындын жаш кезиндегилер деп, капарга албай койгон да, Жоомарт бери келе «өсүп жеткенде» кандай чыгармалар жазды?» «Көңүл толкуп» деген ырында куруп калган эски феодализмди көксөдү. «Жүрөк» дегенде социалисттик курулушту бурмалап, өмүргө, турмушка үмүтсүз көз караш кылды. Ушуну менен гана турбай, бул сыяктуу чыгармаларын өзүнүн газетасынын көрүнүктүү жерлерине бакырайтып басып отурду. Бул – Жоомарт жөнүндө көп мисалдардын чанда бири.

Аалы Токомбаев жөнүндөгү пикирлердин бети соңку кездерде гана ачылайын деп келет. Бирок, өмүрдө мындайды укпаган курган жан (Токомбаев) буга жаны кашайып, тишин кайрап жүргөн сыяктуу. Бул – Токомбаевдин чекесинен сылатып, эрке өсүп үйрөнгөнү. Менин канчалык зыяндуу кылмыштарым болсо да, бетин ачпай, тизди мага карматып, барлык жазуучуну өз бийлигиме берип, баягыдай эле дардаңдап жүрсөм дегендей кылат.

Токомбаевдин башкасын коюп, жалаң чоңдорго кошомат кылган күнөөсүн кеп урганда да бир жүк. «Бул ырым Ала-Тоонун бүркүтү – Белоцкийге», «Мунум Ысакеевге», «Тойчинов достума», «Карачев замандашыма», «Жан кыйышпаган жакыным Айылчиновго», «Авазкандын молосуна» дегендей кылып, жакшы көргөн адамда-

рынын баарына жок дегенде бирден ыр багыштаган. Буларды башка чыгармаларына караганда толкуп, берилип отуруп жазган.

Ал эми Токомбаев Жазуучулар союзуна жетекчи болуп отургандан тартып аппаратты кандай кылды? Көпчүлүккө демилге берип, адабият коомун дурустап уюштуруп, чыгарманын сапатын көтөрүүнүн ордуна барып турган халтурага чакырды. Жаш жазуучуларга «Башканы коюп, катуу табыш чыгара мени мактагыла!?» деп айкай салды. Өзүн мактап ыр жазгандарды жакын тартып, мындай кылбагандарды, жанына жалпактабагандарды душманым деп билди. Куугунтук жасады. «Токомбаевге» дедирип ыр жазууну «кесипке» айландырды. Адеп жазган жаш жазуучулар ырдын бысмылдасын Токомбаевди мактоо менен баштады. Жазуучулардын аппараты жан багуунун жайлуу конушуна айланды. Иритки салды. Өзүнүн капкайдагы мааниси, тили чоркок, саясы мазмуну терс, барып турган халтураларын басма бетине чыгарып отурду. Кемчилигиң сынаймын дегендерге «жаагыңды бас» деди. Жаштарды тарбиялоо, аларга жардам берүү четте калды, «Адабият жөнүн үйрөнгүбүз келет, сизден акыл сурайбыз, жардам күтөбүз» деп Токомбаевдин адресине туш-туштан кардай жааган каттардын бирине жооп бербей, тартмасына тыгып отурду.

Мына, биздин социалисттик адабияттын мындан да дүркүрөп өсүшүнө тоскоолдук кылган башкы себеп ушундан чыккан.

Айтор, Токомбаевдин бар жоругун айта берсең, бир макала эмес, бир китеп жазышка туура келет. Мындай убакыт бизде жок.

Ошондуктан Токомбаев жөнүндө береги сөздү да жүздүн бири деп билиш керек.

Аяктатып айтканда, биздин адабият майданыбызды жогоркудай чириктен арылтар убакыт жетти. Мына ошондуктан жазуучулардын жакында боло турган съез-

дине чейин барлык маселелерди жакшылап ойлонуп алыш керек. Ушу күнгө чейин адабият тегерегинде жүргөн талантсыз пайда күнөм адамдардан тазалоо менен катар чыны менен берилген, маданият майданында баалуу нерселер жасай турган акниет адамдарды тартуу керек.

ЖАМАН СЫНЧЫ, ЖАЛАА ЖАБЫЛГАН ЖАЗУУЧУ

Ушул гезиттин 8-өктөбүрдөгү номурунда менин 33-жылы басылган бир ырларымдын жыйнагы тууралуу Ж.Муратов деген кайдигер бирөөнүн барып турган оңбогон, бир солгогой макаласы чыкты. Макала гезиттин эки подвалын алган. Бирок, сандырактыгын коюп, баш-аягын жыйнап, корутуп айтканда, бар турган күнү 40–50 гана жол сөз.

Ушул макала чыгар менен Муратовдун ким экендигин сурап көрсөк, теги маданият майданында иштеп жүргөндөрдүн көбү билбей чыкты. Кай бирлери: «Баягы жылы зооветинститутту бүткөн, агроном» дегенди айтышты,

Айтор, ким болсо – ошол болсун, жер жүзүндө толгон Муратовдордун биридир. Жалгыз билейин дегенибиз – адабият менен кабардар адам болду бекен деген ой эле. Бирок, ансыз да, мынабу макалада анын адабиятты сынаш колунан келмек түгүл, адабияттын томосун билбей тургандыгы, чалагайлыгы, сабатсыздыгы алыстан оңурайып көрүнүп турат.

«Агроном болсоң чөптүн тамырын бил, адабиятта жумушуң болбосун» деп эч ким айтпайт. Бирок, алды менен билип туруп, анан сандыракта деп айтышка ар кимдин акысы бар.

Өзү билбей туруп бирөөгө акыл айтуудан чыгар пайда канча?

Эгер өзүнө карай айтылган сөздүн барына жооп берип отурса, бир адамдын өмүрү жетпес эле. Бирок, Муратовдун арсыз макаласы тууралуу бир, эки сөз айтпай болбоду. Анткени береги неме бир кыйла журтка тескери түшүнүк бере турган бир топ зыяндуу, тескери, принципсиз сөздөрдүн башын быкшытып кеткен.

«Күлкү сөзгө чын жооп бериштин өзү – күлкү». Ошондуктан мунун былык сандырагын атайы чоң сөз катарында талдап отурбай, мөлчөмдүү гана жерлерине тийип өтөлү. (Ушундай бир болумсуздарга чыгым болгон кайран убакыт ай!)

Муратов деген «азамат» сөзүнүн кире берген жеринде мындай дейт: «Мукайды бир топ жолдоштору кыргыз педагогика техникумунда окуп жүргөндө Мукай келечекте кыргыздын Гоголу болот дегенин укканбыз... Кыргыз Гоголу болуу оңой гана иш эмес...»

Ушундай дейт да, жүрө түшүп, менин эмгиче кыргыз Гоголу болбогонума арман кылат, жемелейт. Аны менен гана турбай, же башында «кыргыз Гоголу болот» дегенди укпай койсомчу деп, муну да мага док урат.

Сөзүңө баракелде!

Бу жерде Гоголду мага жамай турган эмне жөнү бар? Гоголь болууга мени кайсы зарылдык кысып отурат? «Педтехникумда жүргөндө айтчы эле!» Ошол 1927-жылы бирөөнүн айткан сөзү менен 1937-жылы келип мени кылмыштагың келеби? Мени мындан жүз жылдай мурун өмүр сүрүп өткөн дворяндардын жазуучусу Гоголь болбойсуң деп жемелешине жол болсун? Жок, Гоголь болсоң өзүң бол, биз социалисттик доордун адабиятчысыбыз.

Мунун дагы күлө турган жери: айтайын деген бир оюн токсон ирет кайталаганын эсеп кылбаганда, жалаң менин атымды бир макаланын ичине отуз алты жолу келтирген. Бир аз бара-бара түшүп эле, кайра тегеренип келип «Мукай» дей берген. Бир кичине макаланын ичине

бир кишинин атын ушунча келтирген соң, калган мазмуну канча экенин жана бул макаланын ээси – «даанышмандын» дараматы кандай экенин окуучулар айтпай ок түшүнөр.

Дүйнөдө башында жок нерсени камап, калп айтуудан күйгүлтүк эмне бар? Мынабу жигит да ошондой кылып менин ырымды «баштан-аяк касырет, кайгыны ырдаган» дейт. Бул жөнүндө «Өткөн күндөр» деген ырды мисал кылат. Өткөндөгү байдын турмушун мактаган ыр дейт.

«Кылчайсак ушул күндө кийин карап,
Өткөндөр эстен чыгып калып барат.
Утулуп, өткөн күндөр күлдөй өчүп,
Цементин жаңы заман салып барат.
Аянбай күндүр-түндүр күпүлдөтүп,
Капитан кеме башын алып барат.

Өң карып, өткөн күндө минди көрдүк,
Бир эмес, токсон түрдүү күчкө көндүк,
Өмүрдү бошко жыртып, кара жанды
Кайгылуу, касырет-зар муңга көмүп.
Алышып токсон бөлөк турмуш менен
Жарк этип, кечээ күнү жаңы күлдүк...»

Мына, «Өткөн күндөр» деген ырдын Муратов келтирген бир куплетинен башкалары ушул. (Бир 30-жылдын башында жазылган). Мында байдын өткөн турмушун мактаганым кайсы жерде? Байдын өткөн күнүн мактамак түгүл, ушул ырдын ичинен «бай» деген, же болбосо жайлоону, байдын салтанатын, күтүрөгөн малын бир ооз айтканым барбы? Бу жерде мен байдын өткөнүн арман кылып жатамбы, жок азыркы социалисттик курулуштун дүркүрөп өсүп баратканын, ошонун аркасында мурунку замандарда сансыз эзилген бечара-карыптын күндүктөн кутулуп, күрөшүп, азаттыкка, теңдикке жеткенин айтып отурамбы? Буга жооп берчи?!

Каратып туруп калп айткан мындан артык болобу? Адамгерчилиги бар кишиге сенин бул тонун жарашпайт. Сенин мунун – журттун көңүлүн будалап, тескери түшүндүргөндүк. Бурмалагандык, совет адабиятынан көптү качырайын дегендик. Большевик басмасынын бетине наалат келтирип, ушакты, жалааны ташыгандык.

«Бай» деген ырга мындан бетер жалаа жапкан. «Мактаган, жактаган, арман кылган» деген. Эгер чын эле сенин оюндагыдай болсо:

«Бир кездерде
Эркеси элең замандын,
Көрө албаган табам канып,
Жүз жылдык өчүм алдым,
Өлгөнүмчө
Эми жок менин арманым!» –

деп аларга табам канып отурар белем. (Бу сен сөздү башылдый окубай, аягынан жогору карай окуйсуңбу?!)

«Айталбаган – ооздон, күлө албаган – жүздөн» деген ушул. Башка колунан келери жок болгон соң, иши кылып кара болсун, алды-артыма карабай «Мукайдын ыры байчыл, кайгычыл» дей берсем сөзүм күчтүү чыгат деп ойлосо керек. «Ак жүрөктүгүңөн» сенин!... Бирок, искусство деген ар ким ылгабай, оозуна келгенин оттой бергидей оюнчук эмес. Бул көрүнгөндүн колунан келе бере турган жеңил да жумуш эмес. Терең талдап, чече турган өтө жооптуу маселе. «Жазуучунун эмгеги – окумуштуу специалисттердин эмгегинен кыйын. Маселен, зоологду алсак, мунукунан кыйын». (Горький)

«Эл эмне десе ошо дей берсин, сен өз жолуң менен жүрө бер» дегенди да Маркс өмүрдөн алып айткан.

«1935-жылы Койсарыда дем алып жатып мелтиреген Ысык-Көлдү көрүп, көңүлү айнып (эмне үчүн айныйт?) ыр жазат?» «Көл боюнда» деген ырында дагы кайгы-муңдан бөлөк нерсени учуратып болбойт».

Бул «даанышман» дагы бир жеринде ушундай дейт. Башкасынан да «кайгы-муңдан бөлөк эч нерсе учуратып болбойт» дегенине чалкаңдан кете жаздайсың.

Ырас, «Көл боюнда» деген жеке бул эмес, өмүргө, дүнүйөгө тайыз караган, көпчүлүккө пайдасы тийбеген, нерсенин негизине түшүнбөгөн, чала кайым, кур көө-дөндөргө келтирип айткан төмөнкүдөй да ыр бар.

«Толкундай атырылган жар койгулап,
Жүрөгүм окторулуп, катуу булкат.
Деңиздей терең сырды кайдан билсин
Өгүздөй санаасы жок, шалпаң кулак!»

Бул сен өзүң ыр окусаң эле көз алдыңа байдын өмүрү элестеп, кабагың жерге түшүп, кайгы-касыретке батып, көз жашыңды төгүп ыйлай бере турган дартың бар го дейм! Болбосо, дени дурус киши «Көл боюндагы» төмөнкү ырларды кантип кайгы-муң десин:

«Өмүрдө эстен кетпес, карындашым,
Акылдуу, терең сырдуу сөз салганың,
Тушунда большевизм бир кезиктик,
Жүгү мол бизге таккан замананын.

Мен жашмын, маңгиликке картайбаймын,
Ал тайып картаям деп кайгырбаймын,
Күчүндөй арыстандын кайратым бар,
Өлгөнчө шол касиет – айрылбаймын.

Жаштыктын кызуусунда, күчүң барда
Тартынбай табың үчүн түш майданга.
Жер ушул эрдин күчүн сынап турган,
Болбосо сырттан туруп кур мактанба.

Өткөрүп көп заманды башыбыздан,
Үйрөнүп бул турмушка быштык абдан.

Утурлап тоодой толкун соксо дагы,
Биз эмес беттен кайтып жашый турган».

Мына сиздин «кайгы-касырет» деп какшап жаткан ырыңыз! (Теги сен ушул сөзүңдү өз башыңан чыгарып айтканыңда шегим бар). Муратов тарабынан «кылмышка буйрулган» дагы бирөө «Зарыгам» деген ыр. Бул 1924-жылы мен биринчи калем алганда жазганым. Муну дагы жогорку «статьяларынын» бири менен каралайт. «Көксөгөн, зарлаган» дейт.

Марксизм качан да болсо бир нерсени текшергенде, ошол тушундагы среданы, коом чарбачылыгын, тиричилигин бирге текшерет. Биринен бирин жекелеп бөлүп албайт. Андай болгондо, «Зарыгамды» мен да ошол чөйрөмдө жүргөндө жазгам. Ал мындан 13 жыл мурун жазылган. Ал кездеги көзү жаңы ачылган эмгекчи жаштардын көбү советти чын эмгекчилердин... үчүн бир жагынан окууну, билим алууну да максат кылган. Экинчиден, ошол кездерде бай, манаптардан, алардын кишилеринен өкмөттүн жооптуу кызматтарына отуруп алып, окуу дегенде кедейдин балдарына жол бербей, өздөрүнүн урук-туугандарынан жибергендери да аз эмес болучу. Ошол кезде Караколдо уйисполком Чоңбашев, кала берсе, сен жүз процент советтешкен деп жаткан Караколдогу сельхозтехникумдун деректири да Касымбай Телтаев өңдүү контрреволюционер болучу. Кыскасын айтканда, ошол кез азыр сен агроном болуп жүргөндөгүдөн алдаканча бөлөк болучу. Ошентип, мен «Зарыгам» деген ырды ошол кездеги шартка карай мен өңдөнүп окууга жетпей «аттиң, Москва, Ташкенге барып бир окуп кайтсам» деп жүргөн жүздөгөн кедейдин балдарынын арманы кылып айткам. Бул ыр ошол жылы кыргыз тилинде тарыхта биринчи жолу чыккан «Эркин-Тоо» гезитине басылып чыгып, элдин көбү жатка билип алган. Эми мунун тарыхын ары карай созо бериштин зарылдыгы да жок. Экинчи сөзгө көчөлү,

«Мукай Элебаев көптөн бери жазып келе жаткан акындарыбыздын бирөөнөн болуп саналат. Ал адабиятка көптөн бери катышып келе жатат. Адабият майданында анын таланты зор. Мукай көптөн жазып келе жаткан акындарыбыздан...»

Сөз эмес бекен, чиркин! «Атың чыкпаса жер өрттө» деген макал оюна түшсө керек. Мунун мазмунунун «терендигин», сөз чеберлигин айтпаганда, жогорку сүйлөмдөрдүн бир-биринен эмне айырмасы бар? «Көптөн бери жазып келе жаткан, көптөн катышып келе жаткан, Мукай көптөн бери жазып келе жаткан».

Ким билсин, ишке жарап салдым деп Муратов өзү буга компоюп да калган чыгар.

«Мукайдын тилинде тазалык аз». «Башкага караганда ал тилге бай» дейт дагы бир жеринде. Жат ушуну менен! Тилинде тазалык аз» дегени кайсы, кайтып келип «тилге бай» дегени кандай? Эгер Муратов ушуну дегенде мен жанында болсом, алды менен анын ден-соолук жайын сурап элем, «Мас эмессиңби?» деген суроо берер элем. Ойлогон кишиге, окуучулар Муратовдун ушундай төрт ача сөздөрүнүн кайсы бирин ажыратып болот?

Тил жөнүндө мунун дагы бир бооруң эзилгиче күлө турган кызыгы бар.

«Айроплан асманда
Ителгидей шорголоп», –

дейт, Айроплан шорголобойт, учат» деп бу жерден бир «акыл» айтып өтөт да, «Жаңы заман» деген ырдан жана мисал келтирет.

«Жаңы жабдып,
Заманды кайра жасадык,
Жаңы адамдар
Зоттон чыкты жаралып»

«Адамды зоот жасап чыгарат деш дүнүйөгө сыйбаган жалган» дейт. Ушуларды мисал алат да; «айропланды

ителгидей шорголойт дебей эле – учат деп, жаңы адамдар зооттон жасалып чыкты дебей эле – жумушчулар дешке болбойбу деп күйгүзөт.

Бу сен бир сөздү экинчи мааниде колдонбойт дегенди кайсы китептен окуп айтып жүрөсүң? Адабиятта эпитет, салыштыруу, метафора, гиперболо деген сыяктуу сөздү жандандырып, бир сөздү экинчи нерсенин маанисине келтирип, жансыздарды жандуудай кылып көрсөтө турган элементтер бар. Ушулардын төркүнүн билип туруп сандырактасаң арман жок эле. Болбосо, журттун баары сен өңдөнүп, зооттон киши жасап чыгарат экен деп түшүнбөйт. Ошол эле сенин оюңдай кылып: «Айроплан учуп жүрөт, жумушчулар зоотто иштеп жүрөт» деп гана сөзгө жан, өң бербей, кургак сөз менен айтып койсок, аны искусство деп кереги эмне?

Эгер сен Абайдын:

«Азоо Терек далданып, буурканып,
Таңды бурып, жол салган тасты жарып,
Арыстанның жалындай буйра толккын
Айдагардай буктелип, жүз толганып». –

дегенин окусаң «апей, катигүн, суунун да азоосу болобу?» «Долуланып арыстандын жалындай» дегени эмнеси?» деп талып калмак экенсиң. Муну да сенин тилиң менен «Тереңдеген бир өзөн агып жаткан экен, Бузулган, суу жеп кеткен жерлер да бар экен» деп гана койсо болмок го? Ошондо Терек деген өзөн адамга жогорку Абай айткандай элес берер беле?

Мынабу сенин пикир сөрөйүң – жаңы өсүп келе жаткан жаштар үчүн зыяндуу, коркунучтуу пикир. Адабияттын өркүндөшүнө жардам берүү түгүл, артка сүйрөй турган кесирлүү, кер тартма пикир.

«Бар билимди койдой багып кароо» деген сөзгө «билимди койчо короого багууга болбойт, болот» деп дагы бир жерде сандырактайт. Бечара, бечара! Жок дегенде

искусствонун алипбээсин билип туруп жөөлүсөңчү. Сенин ушундайларыңдан «жаштарга зыяндан башка келер эмне? Сенин мунуң жаш адабиятчыларды көз көрүнө жолдон азгыруу, зыяндуу жолго карай тартуу болбойбу? Халтурага чакыргандык эмеспи?

Муратовдун жана бир көзгө түшө турган жери – бул өңдүү макала жазган кишиники, артыкча адабият жөнүндө жазылган сын деген кичине бир маданияттуураак, жымсалыраак болуш керек эмеспи. Мунуку андай эмес, сүйлөм тизгендерин байкасаң, сабаты жаңы чыкканбы дегендей. Чала сабаттуу киши эмес, окуунун жети атасын билген адам да мунун сөздөрүнөн, сүйлөм курулуштарынан мүдүрүлүп сүрүнүп отуруп, аягына зорго чыгат.

Ырас, адабият майданында бир Муратов эмес, маселеге ушундай ат үстү, жеңил, чала кайым караган өзгө кишилер да жок эмес. Муратовдун мынабу бет алышы, биздин совет адабиятын өстүрөйүн, өркүндөтөйүн деп чыны менен киришкен адал кишинин бети эмес, кайта душмандарга жардам бере турган, чийдин түбүнөн кылтыйып туруп, байкатпай айткан жат адамдардын айтары. Мындайларга жол берүүдөн эбак өткөнбүз,

1937-жыл октябрь.

ЖАШ ЖАЗУУЧУЛАР ТУУРАЛУУ

(Жазуучулар союзунун жыйынында сүйлөнгөн сөз)

Алды менен бул жерде жаш жазуучулар жөнүнө бир ооз сөз айтууга туура келет.

Ушу күндө жаштардын арасында адабиятты оңой-олтоң гана бир нерсе көрүүчүлүк бар. Мунун дурус эместиги мындай турсун, адабиятчы болом деген адамды жарга жыга турган өтө зыяндуу пикир.

Чынында жазуучулук деген, мастерликти үйрөнүү деген арзан түгүл, кай бир специалисттердин эмгегинен (маселен, Шолохов) алдаканча кымбат экенин Максим Горький сан ирет айткан эмеспи. Өткөн тарыхты карап отурсак нени көрөбүз? Жер жүзүндө даңкы чыккан Гёте, Шиллер, Гейне, Толстой, Бальзак, Пушкин өңдөнгөн не бир адабият алптары өлөр-өлгөнчө бүтүн өмүрүн ушул жолго сарп кылып өткөн. Сексен эки жашап өткөн Гёте өлөрүнөн жети күн мурун да кадимки калыбындай эмгек эткен. Гейне качан биротоло төшөк тартып жатып калганда гана колуна каламын таштаган. Ушундан улам адабият деген арзан эместиги, буга такай эмгек керек экендиги, жазуучу деген адам өз кесибине бардык дити, барлык кайраты менен берилүү керектиги айтпай ок көрүнүп турат.

Мунун үстүнө жазган киши сабаттуу болуу керек. Ошондуктан өзүнүн маданиятын жогору көтөрбөй туруп, техникени билбей туруп, сапаттуу чыгарма бериш теги мүмкүн эместигин айтып отуруштун кереги да жок. Биздин жаш жазуучуларыбыз жазуучулуктун ушундай касиеттерине назар салбай жүрүшөт. Алардын көбү көркөм адабияттын ички секретин (жашырын сырын) түшүнбөй, сырттан согушат.

Биз өмүр тажрыйбабызда жаш жазуучулардын кол жазмалары менен көп айланышып көрдүк. Ошолордукун (көбүнүкү ыр) четинен окуп көрсөң баштан-аяк сабатсыздыгы бакырайып ок турат. Башкасын мындай коёлу, абалы имланын алипбээсин четинен билбейт. Сүйлөм бүтпөгөн жерге чекит коёт. Суроолу жерге тетир үтүр коёт. Бирок, бу жерде бир кайгылуу жер ушул – жазуучуларыбыздын көбү мындайларды майда-барат көрөт. Жаш жазуучулар түгүл, көп убактарда «картаңдар» да кол жазмаларын тапшырганда: «мен имланы билбейм, точка, запитоюн өзүң билип коюп коёрсун» дегендери да турмушта кем учурабайт.

Быттыр бир жаш жазуучудан мен бир кат алдым (ал кат азыр да бар). Катта менин алдыма төрт түрлүү шарт коёт. Мазмуну мындай: «Биздин окуубуз жабылып, мен дем алышка кетип баратам. Ошондуктан сиздин алдыңызга төмөнкү маселелерди коём:

1. Ушул дем алышта мен эки эмгек бүтүрүп келейин деген максатты алдым. Бир аңгеме, бир пьеса алып келмекмин.

2. Пьесага театр менен договор жасашып кетким бар. Бирок, ошол договорду кандай жасай турган шартын билбеймин. Ошону сиз аркалуу бүтүрсөм болор эле.

3. Сыртка барганда акыры тыйын керек болот эмеспи, ошондуктан жогоркулардын договорун (акчасын) ала кетсем экен.

4. Ушул жогоруда айткан эки нерсени жазууга өтө талаптуумун. Бирок, ошону кандайча кылып жазуу жолун үйрөтүп койсоңуз экен!..»

Мына, жаңкы жаш «жазуучубуз» ушундай дейт.

Экинчи дагы бирөө кат жазат. Анын эки гана шартын көрсөтөйүн. Мындай дейт:

1. Мен жазуучулукка киришкениме көп болду. Ушу күндө бир китепке жарагандай ыр жаздым. Мурун басмага берип керегөн эмесмин.

2. Ушул жазгандарымды жакында сиздерге жиберем. Ошонун кемчилигин түзөп, кандай да болсо жаратып, басып жибериниздер. Менин билимим эң аз. Бирок, ошолорду басуу менен катар мага бир шарт түзбөсөңөр жазуучулугум токтолуп калуу коркунучу бар. Андан кийин силерге эчтеме бере албай калам»... Экинчи «жазуучунун» «тапшырмасынын» эки шарты ушундай. «Кээ бир жаш акындар өзүлөрүнүн жазып жүргөн ырларына каниет кылып, жакшы иштеп жүрөм деп ок ойлойт. Качан адабияттын ички секретин түшүнгөн кезде ошолор канчалык өмүрү сая кеткенине өкүнүшөт. Ал эми кээ бирлери муну такыр түшүнбөйт да, өмүр бою жарым-жартылай гана кунсуз бирдеме иштеп кетет!» (Гёте).

Адабиятка жогорку сыяктуу жеңил-желпи көз караш жөнүндө Гётенин бергениндей пайгамбарлык сөздөрүнөн ашырып жооп бере албайбыз. Муну жаштар үнөмү эсинен чыгарбас керек.

Биздин Жазуучулар союзунун, ошону менен катар ушул сөздү айтып турган адамдын бир кемчилигибиз жазуучулардын кол жазмаларына көңүл бөлбөйбүз, Алардын чыгармаларын окуп, текшерип, кеңеш берип, кемчилигин түзөтүп отуруу сыяктуу жумуштарды негизги жумуштан тышкары бир майда-барат көрөбүз. Ушу күнгө чейин айыкпай келген зор кемчиликтин бири ушул. Бул – негизги жумуштун кайсы экенин түшүнбөгөндүк. Ошондуктан: «Жетекчиликти алып жүргөн жазуучу жолдоштор заседания чакырганды жакшы көрүшөт, чыгып алып сүйлөгөндү жакшы көрүшөт, президиумда отурганды жакшы көрүшөт, газеталарда өздөрүнүн аттары басылып чыкканын жакшы көрүшөт, бирок, негизги нерсени жакшы көрүшпөйт – көркөм адабиятты, искусствону жакшы көрүшпөйт деген сөздү биздин шартта толук келтиришке болобу?

Адабиятты кесип кылган ар бир адам өзүнүн өтө жооптуулугун унутпашы керек. Кай бир жазуучулардын бир куплет ырын кармап алып сөз кылсаң, «ал жери андай болгон менен сен аяк жагын карагын» дешип келет, Булардын оюнча ырларынын баш жагында канчалык саясы орой ката болсо да, акыркы куплети таза болсо каталыкты жууп кетет имиш! Бул дурус эмес. Бир куплет ыр эмес, бир жолдо бир нече сөз бар го. Бирок, бир куплет түгүл, ар бир сөздүн маанисинин ачыктыгына, тактыгына, тазалыгына жазуучунун жооптуу экендигин Максим Горький далай эскерткен эмеспи? Мыктап эске ала турган, үнөмү үзбөй үйрөнө турган негизги милдеттин бири – турмуш болуу керек. Мунсуз мыкты жазуучу боло алмак эмес. Бирок, кээ бирөөлөр жыйналышка үзбөй катышкандарды, токтоп чыгарууга сунушту көбүрөөк

кийиргендерди, көчөгө көп баскандарды турмушту жакшы билет деп ойлошот. Булар турмуштун бир гана кетиги. Калың турмушка кайнап аралашуу үчүн өндүрүштөрдө болуу керек, айылдарга чыгуу керек, колхоз, совхоздун турмушун, анда болуп жаткан жаңылыктар менен толук кабардар болуу керек. Чыгарманын негизи ошол турмуштан алынган болуу керек. Мына ошентип, бир жазуучу «турмуштун артта», бири «алда» дегенде, алардын көчөдө жүргөнүнөн, тебетейинен тааныбай, чыгармасынан тааныш керек. «Турмуштан бул артта, бул алда» деген пикирди ошондон улам айтыш керек. Болбосо, көрүнгөн жазуучунун чыгармасынын төркүнүн жете көрбөй туруп, кокустан оозго түшө калган сөздөрдү ылгабай-этпей айта салыш бирөөгө дурус тарбия бербейт.

Жаш жазуучуларды үйрөтүү жөнүндө биз ушу күнгө чейин туура жол шилтей албай келебиз. Алардын көбү эски жазуучулар эмне жазса ошону туурап жазышат. Бирөө «трактор тыр-тыр этти» десе, мен да ошентип жазсам жарайт экен деп ойлойт. Алдыңкылардан үйрөнүү максатын алдыга койгондо үлгүлүү, чебер жазуучулардан үйрөнүү керек. Өзү билбеген кишиден үйрөнүүнүн пайдасы да жок го?

Эми сын жөнүнөн айта турган бир аз сөз калды. Качан да болсо «сын» деген сөздү кеп урганда, жолдоштордун көбү Өмүркул Жакишевдин жасарына жараша кетишет. Менин оюмча, биздин жазуучулардын, сынчылардын арасында Жакишев маданияттуу жигит. Искусствону түшүнө турган адам. Бирок, соңку убактарда белгилүү бир чыгармаларды текшере келгенде жолдош Өмүркул ошол чыгарманын оңурайган кемчилигин көрүп туруп ок автордун беделине карай, сынын айтпай, сооротуп өтө чыккан кездерин байкап жүрөм.

Теги чынын айтканда, мунун мындай «ыкымга» түшүп алганына бир жагынан болгон «себептер» да бар. Ал кайсы дегенде: биздин жазуучулардын көбү сынды көрбөйт.

Чыгармаларындагы кемчилигин бетине айтып койсоң чычалап кетет, кутулбаган куюга каласың. Башканы коюп, алды менен сага асылат. Бир оңтоюн таап «кек» алууга, чындап аттанат. Сенин айткан кемчилигинди «өмүр бою» эсинен чыгарбайт. Мына, бул – адамдын өркөнүн өстүрө турган жорук эмес. Айрым адабиятчылар эч качан кемчилигин айтпай эле, үнөмү чаң тийгизбей мактай бергенди жакшы көрүшөт. Өсөйүн, өркүндөйүн деген адамга бу да пайда бере турган адат эмес.

Качан да болсо кишиде катуу принцип болуу керек. Артыкча адабият иши жүрөктөн чыккан чыныңды кеп уруунду талап кыла турган нерсе. Бизде бирөөнүн кемчилдигин көрүп турса да, бетине айтыштан жалтайлай тургандар бар. Бирөөнүн беделине, авторитетине карап, не бир адам айткыс халтураларын мактап, ошонун көлөкөсүндө «жан сактай» тургандар бар. Мындайлар артыкча Токомбаевдин тушунда көп орун алып келди. Муну жазуучулар көпчүлүгү бүгүн да танып отурган жок. Мына ошондуктан ар бир адабиятчыда белгилүү бир катуу принцип болуш керек. «Бирөөнүн алдына тизе бүгүп күн көргөнчө, туруп-туруп өлгөн артык» (Д. Ибарури). Жогорку сыяктуу принципсиздик – жолдон адаштырып, кайта душмандарга жардам бере турган.

Чынында Токомбаевдин башкасын коюп, чыгармачылык жагын караганда да, барып турган халтурщик эле го? Ошонун не бир адамдын мээсине конгус, сапатсыз, тураксуз, тантык чыгарма сөрөйлөрүн кезинде мактап, көккө чыгаргандар жок беле? Ал гана түгүл «Токомбаевден үйрөнгүлө» деп жар салган кишилер да болуп жүрбөдүбү? Ошонун аягы барып жаш жазуучуларды жолдон азгырып келген учурлар да болбодубу!

Бул өңдүү жоруктар мындан ары биздин ичибизден орун алууга тийиш эмес. Кыраакылыкты мыктап колго албоо аркасында душмандар бизге оңой зыян келтирген жок.

Мына, бул өңдөнгөн адаттарды коё турган убак жети. Ошентип, Ленин партиясына, жолуна чын берилген адабиятчыларга дурус тарбия берип, алардын ишине жардамдашуу аркасында социалисттик өлкөбүзгө татырлык бийик идеялуу чыгармалар берүүгө ат салышуубуз керек.

Баарын чече турган – эмгек.

25-февраль 1938-жыл.

АДАБИЯТ – ОЮНЧУК ЭМЕС

Биздин адабият майданыбызда көп замандан бери «сапат эле, сапат» деп канчалык жар салып, кыйкырып келгенибиз менен, бул ураан соңку кездерге чейин көрүнөрлүк ишке ашпай келе жатканы байкалат. Муну бизге тарых кечпейт! Көп жазуучуларыбыз чыгармаларын кандай болсо ошондой ат үстү жаза салып, адабиятты жеңил-желпи көрүү, «жүрүп баратып» ыр чыгаруу, нерсени кайпып, сыртын көрүү, өмүргө, турмушка жеңил кароо, «Мен жазуучумун!» деп өзүн өзү төшүн кагуу, чыгармаларын журтка зордоп сунуш кылуу – койчу, айтор, санай берсек ушул өңдөнгөн сансыз кемчиликтер бүгүндө барлык жазуучудан арыла калды деп ким айтат?

Теги чынында адабият деген арзан иш эместиги, оңой менен колго түшпөй тургандыгы, жазуучу кишинин ары билими, ары тажрыйбасы көп болушу, такай эмгек керектиги, эмгек болгондо да бүтүн өмүрдү сарп кылуу керектиги, жетишкенге, жеңген жерге токтоп калуу керек эместиги – өткөн тарыхтын барагын аңтарып көргөн адамга негизинен ири жазуучулардын өмүрү сайрап октурбайбы? Буларды биз эмне үчүн үлгү кылбайбыз?

Мен бул жерде бир акын жөнүнөн мисал алгым келет. Бул акын болгондо да көптүн бири эмес, аздыр-көптүр журтка маалым болгон, жазганына төрт жыл-

дап, беш жылдап эмес, он жылга таяп калган алдыңкы катардагы деген акыныбыз. Бул жолдош Жоомарт. Эми бул аңгемени козгобой туруп, айта кете турган бир сөз бар. Ал кайсы дегенде: биздин көп жазуучуларыбыз сынды, кемчилигин айтканды, көтөрө албайт. Артыкча Жоомарттын бир жерин мындай деп койсоң туйлап кетет. Бирок, бу жерде мен, Жоомарт, сенин кемчилигин болсо колдон келишинче жоюуга жардамдашайын, сапаттуу совет адабияты үчүн жабыла ат салышалы деген тилектен бөлөк ушул сөздү сага бир жаман ой менен айтып отурганым жок. Менин бул айтып отурганым – сага чын достугум. Бул бир. Экинчиси, бу жерде жазуучунун баарынан кемчилиги көбү жалгыз сен деп кеп уруп отурат деп ойлобо. Анткени, азыр мисал кылганы турган сенин «Капчыгай окуясындай» окуя көп жазуучулардын башында бар.

Ошентип, ушул жылдын 23-февралында «Кызыл Кыргызстанда» Кызыл Аскердин жыйырма жылдыгына арнаган адабият бетинде Жоомарттын «Капчыгай окуясы» деп ат койгон бир поэмасы чыкты. Бул – бүтүн дүнүйөдөгү эмгекчилер үчүн айрыкча барктуу майрам, миллиондогон акындын жүрөгүн козгой турган өзгөчө күн эле. Ошондой өтө кадырлуу, жооптуу жерге Жоомарттын чыгарган поэмасынын салмагы менен таанышып көрөлү.

Мазмуну мындай: бир жакка жашыруун кат алып бараткан жалгыз Кызыл аскер болот. Мезгил май айынын аяк чени. Капчыгай менен келе жатып, күүгүм кире берген ченде көп басмачы жолунан туш болот. Ошол жерде жаңкы Кызыл аскер (аты Кабылан) атынан шашпай түшөт да, кат жазып, аттын көкүлүнө байлайт, анан «келген жериңе кайра бар» деп жүгөнүн шыпыра бергенде, ат жөнөп кетет. Кабылан шашпай туруп алып, бир тобун ыргыта атат. Түнү бою жалгыз кармашып, таңга жуук ок-дарысы түгөнүп калат да, башмааналап токойду көздөй жөнөйт. Өзү жарадар. Ошол кезде бас-

мачылар аны кууп токойго кирип келатканда Кабылан басмачыларга: «Жакын жолобогула, бомбу таштаймын!» дейт. Аны уккан басмачылар дыргып кайра качат. Туштуштан токойго өрт коёт. Токой дуулдап күйүп алып жөнөйт. Кабылан эсинен ажырап, жыгылып калат. Аңгыча болбой, бир кезде башын желөп, суу жуткуруп, тамак берип жаткан бир топ киши пайда болуп калат. Караса – өзүнүн командири баштаган топ аскер. «Сени атың аркалуу таап келдик. Басмачынын бирин койбой кармап алдык» дешет. Ошентип, жигитти эс алдырган соң Кабыландын жанына он жигит кошот да, Ошко (бараткан жагына) жөнөтүп жиберет.

Бул поэманын турмушка, чындыкка жанашканы мындай турсун, абалы түзүгүрөөк ойлогон фантазия да эмес. Көркөм адабиятка тагыла турган образ, сезим сыяктуу касиеттердин жугу да жок. Эгер адабият дегенибиз ушундай болсо, анда көрүнгөн кишиге Жоомарттай акын боло калыш кымбат да болбос эле.

Жоомарттын көп чыгармаларынан учурай бере турган бир мүнөздүү нерсе – мунун геройлору качан да болсо кыйналбай-этпей эле бир даяр нерсенин үстүнөн түшө калат. Күрөшпөй, эмгек этпей, карама-каршылыкка (противоречиеге) жолукпай барып эле, душманы канчалык көп, канчалык күчтүү болсо да, баарын бир үйлөгөн менен жок кылып жиберет.

Эгер душман качан да Жоомарттын жазганындай, кала берсе байыркы жомоктор айткандай, оңой-олтоң эле кой кармагандай шыйрактап ала турган болсо, анда жердин жүзүн бир күндө колго ала коюу кыйын болбос эле. Бул – душмандын күчүн баалабастык.

Ушул поэмасында Жоомарт акын каратып туруп, төрт-беш түрлүү калп айтат. Калп болгондо да жан ишенээрлик калп эмес, жанынан чыгарган, олдоксон калп экени жаш балага чейин бакырайып турат. Басмачылар окту жаадырып жатса, Жоомарттын Кабыланы шашпай гана күлүп турат:

«Таш башына чыга калып,
Сорок этти бир караан,
Аны көрүп күлдү дагы,
Атып салды Кабылан.
Аттан түштү, качканы жок,
Кайра тартып качкан жок.»

Бир нерсени тез сезгич, ыкымчыл, айлакер, шамдагайлыктын ордуна Кызыл аскерди ушул өңдөнтүп, болбураган, шалакы, маңыроо кылып көрсөтүш дуруспу? Туш-туштан тарсылдатып кирип келе жаткан жоону сезбей маңырайып, шашпай гана күлүп туруш – бул эч бир табийгы нерсе эмес. Жоомарт жоо камап келе жатса героюн күлдүрүп койгондо мунун эрдигин билдирем десе керек. Бул эрдикке кайнаса каны кошулбай турган сапат. Эгер Жоомарт айткандай болсо ал эр эмес, төбөсүнөн жай түшүп жатса да билбеген, сезимден калган, акыл-ойдон ажыраган бир акмак болор эле. Бирок, өкүнө турган жер ошол – өмүр, турмуш жаңкыдай шартта бул акындын айтканындай болбойт. «Качан да болсо жоого кирерде кандай эр, кандай баатыр болсо да, мунун жүрөгү толкубай, каны козголбой койбойт. Ушундай учурдун үстүндө эчтемени сезбейт, былк этпейт деген сөз теги турмушта болбой турган нерсе» (Фурманов).

Жоомарттын эми бир калпы, же чындап калп айткысы келгендиги, же турмушту билбегендиги, байкабай айта салгандыгы. Басмачылар токойду өрттөп жиберди дейт.

«Чатыр-чатыр, чатырады,
Жалпы күйүп жан-жагы,
Кабыланды алсыратып,
Кара түтүн каптады.»

Бул окуянын өзү автордун айтымында «май айынын аяк кези» болуучу. Ошентсе да акыныбыз бери келе түшүп, окуянын кай кезде болгонун унутуп койдубу, ай-

тор, токой чатырап күйүп кетти. Ким билет, керосин куйса да майдын аяк чени, июндун баш ченинде көк чөп өрттөнөт дегенин өзүбүз көргөн да эмеспиз, уккан да эмеспиз.

Геройлорунун бири-бирин сүйгөнүн, жалынганын көрсөткөнү да кызык.

«Чуркап келип беттен өөп,,»

же:

«Атың дагы Кабылансын,
Өзүң дагы Кабылан.
Капчыгайда эрдик кылган
Кайратыңдан кагылам!»

Беш-алты жашар балдарга ушинтип жалынбаса, сакал-муруту чыккан кишиге минтип «балакет-мээнетинди алайын, кагылайын» деп бетинен өөп, жыттап жалынып сооротуш характерный болорбу? Жогоруда «Кабылан» деген сөзгө автор «кагылам» дегенди жөн уйкаштырыш үчүн гана коё салган чыгар деп ойлойм.

Жаңкы жерде Кабылан ок-дарысы түгөнүп, өзү жардар болуп, токойго кире качканда, артынан кууп кирип келаткан басмачыларга: «Силерге бомбу таштаймын, жаныма келбегиле!» десе, басмачылар кайра качкан имиш.

«Карма, карма, өлтүр!» дешип,
Каптап келет басмачы.
Кырбайт беле жаш Кабылан,
Огу болуп калсачы.
«Келбе, – деди, – жаныма,
Каптап келген калың душман,
Бомбу таштайм баарына».
Угуп муну басмачылар,
Кайра тартып качышты...»

Мына, Жоомарт акын бизге турмушту ушинтип тааныштырат. Артынан кууп жетип, кармай турган болгондо «боюму таштайм» дегенин угуп, жүздөгөн эл дыркырап кайра жөнөйт. Ушу жерде ишенерлик сөз барбы? Дагы:

«Талып жатып эр Кабылан,
Таңдай катып кургады.
Ажыдаардай өлүм келет,
Арман менен ырдады.

Өзү тил-оозу жок, акыл-эстен ажырап талып жатса, анан артынан зыңкылдап ырдаса – бу кандай заман болгон?! Бул ушинтип талып калганда жаңкы көп басмачы не кылып жүрдү? Же бая «бомбу» деген сөз менен эле баары ченине даабай калдыбы? Айтор, эмне болсо да, бу жериңиз журттту ишэндире койбойт.

Жоомарттын «Капчыгай окуясынан» мени таң калтырган дагы бир «жаңылык» – мунун күкүгү да, чымчыгы да – баары тең толгон жерден барып арчанын ичинен сайрайт:

«Алыскы арча арасынан
Күкүк үнүн чыгарат».

же:

«Чымчык сайрап арчалардан,
Түн жоголуп баратты».

Кулпурган жашыл токой турса, үлбүрөгөн гүлдөр турса, ошонун баарын таштап барып, канаттуунун баары наспай ийлей турган арчанын ичинен сайрайт дегенди өмүрүмдө биринчи жолу Жоомарттын оозунан угуп отурганым.

Мындан соң Жоомарттын дагы бир ири кемчилиги – сөз тандоо, тилдин айкындыгын, тактыгын көздөө, сөздү үнөмдөп колдонуу, айта турган оюн образ аркылуу, берүү, чебердик сыяктуу нерселер көп көрүнбөйт.

«Ал кайсы деп сурасаңар,
Анын аты Кабылан.
Чалгынчыга өзү чыккан
Кызыл Аскер сабынан». –

дейт. Ушул келтирген ырдан эч бир көркөмдүк, же бир чебердик көрүнүп турган жери барбы? Бир ооз сөз менен түшүндүрө турган нерсени мынчалык тантыратып, чубалтып отурбай эле, бул төрт жолдогу сөздүн маанисин: «Чалгынга чыккан Кабылан» деген өңдөнтүп гана бир жолго сыйдырса болбойбу? Ошондо калтырган үч жолдун орду ойсурап калар беле? Мындай «сонун» тилдер издей берсең Жоомарттан четтен кезигет.

«Туш тараптан агып жаткан
Тунук суулар ырдаган».
Сууну ырдатыш образ эмес.
«Капкара түн, ок чачырайт,
Көктөн жылдыз учкандай...»

Окту чачыратыш, андан барып асмандагы жылдызга теңеш – элес да эмес, теңеш да эмес, айтор, бир сөз менен айтсак, эчтеме да эмес. Окуучуну зордосоң да мээсине конбой турган, ойлобой-этпей айта салган гана бир орду жок, олдоксон сөз.

«Көк тиреген асманы бар
Көп аскалуу капчыгай...»

Окуучум, Жоомарттын жогорку жолун кандай деп жорусаң өзүң бил, бирок мен сан ирет кайталап окуп-түшүнө албай ок койдум. «Көк тиреген асманы бар» деген «жаңы» укканыңар барбы? Айтор, мен өз керт башым кайсыны кайсы тиреп турганына көзүм жетпей ок койдум. «Асман көккө тирелип турат» имиш. Таң! Ажайып иш!

«Кээ кездерде топ-топ болуп,
Аркар, кийик кезигет».

Бу жерде Жоомарт «кийик» деген сөздү аркар сыяктуу жандыктын дагы бир түрү деп түшүнсө керек. Болбосо «аркар, кийик» деп арасына тетир үтүр коюп санап айтыш – бул теги сөз эмес. Анткени: бугу, марал, аркар, элик, кулжа, эчки өңдөнүп айбанаттын жалпы аты – кийик эмеспи?

Жазуучу бир сүйлөм түгүл, ар бир сөзгө жооптуу деп ушундан улам айтылган.

Эгер ушул ырды башка бир жаш акын жазып келсе редакция «мунуң түккө турбайт» деп эбак кайтарып салар эле. Амал жок, ырдын автору Жоомарт болгондуктан чыгарманын сапатына карабай, акындын беделине карай басылып кеткени байкаган кишиге көрүнүп ок турат. Мындай ыр жазган акындын чыгармасын басмак түгүл, Жоомарт өзү да үйдөн кубалап чыгат. (Чындыкты бүкмөлөп эмне кереги бар).

Биз жаштарды дурус тарбиялап, чыгармачылык жөнүндө дурус багытка салышыбыз керек. Эгер алдыңкы жазуучу деп отурган биз өзүбүз ушул өңдүү сапатсыз бирдемени будалай салып отурсак, анда жаштарга «бийик сапат үчүн» деген кургак «буйругубуз» өтөбү?

Эми мындан ары карай Жоомартты калтырып, жалпы кеп урам.

Кай бир адамдар өзү билбей туруп, өзгөнү үйрөткөндү жакшы көрөт. Бул көп жазуучулардын башында бар. Бирөөнү дурустап үйрөтүш үчүн абалы нерсени эң жакшы билиш керек. Теги, бой көтөрүү, менмендикке салуу, мактануу – адабият майданында кызмат кылам деген адал (честный) кишиге жакпай турган жорук. Жарга жыга турган мүнөз. Буга кошо турган дагы бир сөз – жазуучу деген барып турган эмгекчил, чыдамдуу, последовательный киши болуу керек. Эгер бир жазуучу качан да болсо керт башынын кызыгын коомдук иштен жогору коё турган болсо – мындайдын күнү каран. Мындай адам бирин-серин боюна бүткөн талантын опосуз ишке

жок кылуу менен катар коомго келтирер пайдасы да чамалуу. Ошондуктан ар бир совет жазуучусу саналган адам өз ишине бар көңүлүн, бар өмүрүн, бар күчүн сарп кылуу керек. Чын ниети менен адал иштөө керек. Мунсуз эч кандай жемиштүү, берекелүү жумуш өнмөк эмес.

Бизде канчалык кемчилиги болсо да бир жерине тийбей жашырып-жаап, ылгый мактай бергенди жакшы көргөндөр көп. Өсөмүн, өнөмүн деген адамга мындай кыялдын зыяндан өзгө пайдасы жок. Ырас, сенин дурус бетинди бурмалап, калпты чындай кылып, жалган жалаа жапкан адамдар болсо тосуп туруп, жообун бериш керек. Ал эми чын ниети менен кемчилигинди көрсөтүп, оңолушуңа, өсүшүңө жардам берейин деп айткан адамдарга кур жандимелин кылыштын кереги эмне? Ошондуктан «сен эсирип кеттиң» деген кеп жалгыз Алыкул, Төлөн, Мидиндердин адресине гана жазылган деп ойлош дурус эмес. Ушундай сөздөрдү билмерсип айтып жүргөн «аксакалдардын» чыгармалары көп жерлерде тигилерден кийин калып койгонун өздөрү да сезбей жүрүшөт. Мына, анык «семирген, көзүн май баскан» деп кайта ушулардын өзүн айтыш керек.

Биздин адабиятчылардын өсүшүнө кесир кылып келген дагы бир нерсе – принципсиздик. Бир жазуучулар бар. Булар өмүрүндө бирөөнү сынабайт. Бирок, ошонун чыгармасынын бир кемчилдигин, жетишпеген жерин айтып койсоң, ошол эле күнү барлык табышын чыгара кыйкырып, «сынчы» болуп чыга келет. Сынчы болгондо да өзгөлөр «кыйрап» жатканында жумушу жок – мунун жумушу ошол өзүн сынаган киши менен гана болот. Өмүрдө көрбөгөн «саясы каталыктарды», кемчиликтерди ошол күнү табат. Архивти тинтет. Ошол «душманына» калган барлык «жамандыкты» жыйнайт. Мунун «сынына» жооп бербей, унчукпай калсаң, каталыгын моюндады деп санайт. «Жеңдим» деп ойлойт.

Бирок, бу жерде менин айтарым, эгер ушундай барлык болумсуз, кунсуз «сындарга» жооп берип отурса бир адамдын өмүрү да жетпес эле. Өзүнүн негизги эмгеги четте калар эле. «Күлкү сөзгө жооп берүүнүн өзү күлкү» болор эле.

Ийе, жогоруда менин «Капчыгай окуясы» туурасындагы сөзүмө Жоомарт жаналы калбай чычалаарын үйдө жатып ак билемин. Бирок, ошондой «тополоң» түшөт экен деп, чындыкты айтпай мен да чыдабаймын. Анткени, менин бул айтып тургандарым – чын сырым, жогоруда айткандай, Жоомартка кылган чын достугум. Бул бир. Экинчиси, көпчүлүктүн башында бар деген мааниде сөз кылдым. Бирок, Жоомарт сыяктуу он жылдап жазуу жумушуна киришкен, өзүнүн чыгармалары аркасында көпчүлүк оозуна алынып калган, алдыңкы катардагы жазуучулардын көп убакыттарда жаңкыдай сапатсыз, турпатсыз нерселерди жаза бергенине жаным ачынгандан айттым.

Ушул өңдөнгөн жалпы кемчиликтин башын козгой берсек сөз толуп жатат. Бирок, (жондотуп айтканда) чын маанисиндеги совет адабиятын өркөндөтө турган болсок, биз бул кемчиликтерди эми жоё турган мезгил жетип ок калды. Бул үчүн апаратта отурган жалгыз Темиркулга (Үмөталиев) эч болбосо ошол өңдөнгөн бир, экиге сала сал кылып койгонубуз жетпейт. Буга жазуучу көпчүлүгүнүн күчү керек.

«КЕҢ-СУУНУН» ЭКИНЧИ КИТЕБИ ТУУРАЛУУ

Романдын көлөмү зор болгону менен негизинен корутунду жасай турган болсок айтыла турган сөз анча көп эмес.

Муну жазган адам 30-жылдардагы колхоз курулушун, ошол шарттагы тап күрөшүн көрсөтөм дегенди талап

кылган. Бул тилек алибетте жакшы. Ушунун катары менен айта кете турган дагы бир сөз – автор бул эмгегин колуна алганда «Поднятая целинаны» иликтөөгө көп көңүл койгон сыяктуу. Мунун жалпы сюжети мындай турсун, майда-баратынан, деталдарынан өйдө иликтешке назар салган.

Бирок, биздин оюбузча, автордун ушул эки тилеги тең ойдогудай ишке ашпай отурат.

А дегенде көзгө түшө турган бир нерсе – китептин биринчи бетинен тартып, акыркы бөлүмүнө чейин советке каршы жаадырган бай, манаптардын, кулактардын үгүтүнөн, ушагынан аяк алып жүрө албайсың. Жазып таратуу түгүл, окуп отурууга титинип баралбай турган непир сөздөргө кез келесиң. Кирген эле жерден өткөн заманына кейип, арманын айтып отурган кулактарды көрөсүң.

«Акылы жандан ашкан Балбай баатыр,

Өтүптүр алардан да дүнүйө жалган» деп кайран Ысмайыл айткан эмеспи.

«– Кан чыгара кармаган балбан баатырлар, эчен-эчен жаакта жок чечен бийлер, даанышман кыйындар заманында убактысы менен жарык дүйнөнүн жыргалында өмүрлөрүн өткөрүштү...

... Өз өмүрүбүз куураган бир замандын Сахарадагы чөлүнө туш болуптур... Биздин заман өтүп кеткен экен.

– Ай, кайран заман десеңчи!

– Бир өттү, келбес...– деп жиберипти туш-туштан ар кимдер». (9–6.)

«...совет жерден чоң эмес... Алла советтин чайпалган заманын оңойт. Сталинби? Ленинби? Айтор, ушул ирети менен сыр көрсөтөт – ошондо алар да эсине келишет.

– Кудайым ошолорго сырын берсе экен». (10-бет)

129-ноябрде «Кең-Суу» жөнүнөн болгон жыйналышта сүйлөнгөн сөз.

«Касымбек, Тынтай, Кулбарактар эмне деген кишилер эле...

– Ай, кайран кишилер десеңчи!..

– Кор болушту...

– Кордук мындан артык болобу... колунда бир аз оокаты барларды кулакка тартып, бул совет төмөн карай кулдуратып кулатып, жогото берчү тилеги турбайбы?

– ...деле адам баласы кулак болбой калбайт көрүнөт...» (11-бет)

«– 6 күнгө жетпей совет жоголор күн кайда?» (14-бет)

Мындай сөздөрдүн баарын көрсөтөм деген адам «Кең-Суунун» теңинен көбүн көчүрүп чыгыш керек.

Дагы:

«...короодо мал калбай сапырылып келе жатпайбызбы? Ал совет эч болбосо сууну жөн ичирсечи, аа дагы калек. Кантебиз, «Улугуң сокур болсо көзүңдү кыс» деген.

– Ушул советтин өз жон териси бир шыпырылар күн болор бекен?» (17-бет)

«– Ушул кезде – алты падыша кеңеш курушуп, советке каршы ок атып чыгышка камынып жатышкан кези экен.

– Оозуңа май!

– ...Ушул арада советтин чыгыш жаккы чегинен Кытай ок атышып, кол салышып...

– ...алар урушканда акыр кыямат болгону... кара каапыр, сары каапыр...»

– Советтин кызылдарын кытайдын ит жээр, бит жээрлери каптай келишип бирден тиштеп кетишсе Советтин өнөрү эмнени кылар экен...» (18-бет)

Ушул жогорку келтирип отурган сөздөрүбүз – китептин башкы бир гана бөлүмүнүн анда-санда жеринен көрсөтүп отурган мисал. Кай жерде болсо да булардын сөзү айтылбай калбайт.

« – Советтин закону бузулуптур, – дешет, – колхоз дегени чыгыптыр. Катынды, баланы ортого салат экен. Болбосоң бордой тоздуруп, чилдей таратып, каагайдын таңына, какыр чөлдүн сайына айдап салат экен, ушинтип өз башыңда эркиндик, теңдик калбайт экен». (20-бет)

«Бул сөздү угуп туруп ишенбей коё албайсың» – деп автор өзү да муну бекитип, айтып өтөт. Ушундай сөздөрдөн улам автордун өз оюнча жакшы деген герою Соке абышка да: «– Ырыскым болгон ушул кемпиримди өлбөй тирүү каптап көптүн ортосуна салып берейин», – деп душмандардын үгүтүн мойнуна алып, элден мурда жалгыз кемпирин от корголотуп, өз жанын ала качат (27-бетте).

Колхозду уюштурам деп келген полдомочун жалпы жыйналышта көпчүлүккө мындай деп түшүндүрөт:

«...Бир үйдө, бир төшөктө жатып-турушкандай бир идиштин четинен аш ичишет. Колхоздо «сеники-меники» болбойт. Жакшы үй, жакшы мал колхозго арналат. Колхозго өтпөйбүз дегендер... котур эчкини койго жолотпогондой элге жолотпой жалгыз үйдөн бөлүп салабыз дегиле. Жекелерге жердин таштуу, чийлүү, когонун, суунун бойлору берилет. Үй-бүлөлөрү ачкадан өлүп бара жатса да өкмөт беш тыйын жардам бербейт, дагы түрдүү салыктар да көп чыгарылат. ...тоо-тоолордо киши кийик болушуп, үстүндө тиккен үйлөрү, астында аскан казандары болбой, жапайы кетишет. Ышкын, сарымсак, согон, карагат, бүлдүркөн теришип чөп оттошуп жандарын багып калат деп түшүндүргүлө...» (37-бет)

Муну айтып отурган колхоздун душманы. Бирок, бул сөз айтылганы ырас болгон күндө да, муну китепке төкпөй-чачпай баарын келтире бериш дурус эмес. Анткени дүйнөдө болгон фактынын баарын терип отуруш искусствого жата бербейт го. Андан соң, ушул сөздү уккандан кийин жыйналышта отурган дыйкандардан буга каршы чыгып, лам деген бири да болбойт. Уполномо-

чундун ушул өңдөнгөн зыяндуу пикирин угуп отуруп, эч кими чыгып сүйлөбөй, ылдый карап отуруп алышат.

Кийин колхозго өткөн адамдардын эсебин алууга чыгарылган жеңил кавалерия тобу, элдин куургуч, туткучунан өйдө каттайт. «Эшегиңер канча? Чочкоңор канча?» – деп сурайт өздөрү күндө аралап, беш колдой тааныш болгон адамдарынан.

Ушул өңдүү кай бир жерлерин байкап отурсаң, бул турмуштагы чындык, салмактуу жумуш эмес – балдардын оюну сыяктуу көрүнгөн жерлери да бар.

Качан да болсо байлардын, кулактардын үгүтү жүргөн жерде мейли эркек, мейли аял болсун, ошончо кишиден эч болбосо совет өкүмөтүнүн бир жерин жактап, дурустукту сүйлөп, суурулуп чыккан бирөө болбойт. Байы болсун, ошолордун арасында отурган бирин-серин орто чарбасы, башкасы болсун – баары тең ошол сөздү коштоп «баса, ырас эмеспи» деп, башын ийкеп, текши маакулдап, бекитип отурат. Булардын сөзү болгон жерде журт жүз процент кошула кетет. Ал эми кедейлердин арасында совет өкүмөтү, колхоз жөнүндө сөз болгон жерде мындай болбой, арсар ойго түшүп, бири маакул десе, бири терс көрүп, келечек күнгө толук ишене бербей, арасынан ыдырап, бөлүнүп, жарылып отурат. Башкасын айтпаганда, автор өзү жакшы герой деп ойлогон Соке абышка, Самтыр өңдөнгөн адамдар да баштан-аяк бир жерге турактап тура албай, олку-солку болуп отурат. Кийин колхоз уюшуп, бекий түшкөн кезде да, Соке абышка мен колхоздон чыккым келип турат деп башкармага келет.

Аялдар тууралуу Түгөлбай баарына бир гана кулкүмүөз берет. Аларды эркектен бөтөнчө башка дүнүйө кылып берет. «Бир ооздугун алышкандан кийин катындар кандай? Тосуу беришпеген калк эмеспи? Биринин айтканына бири кулак коюшпай чаржайыт ийкемдешип жатышты. Бир сөздүн башын баштап, аягын таштап, каж-куж сүйлөшүп сөздү арбытышты». (73-бет)

Аял затына мындай керектен чыгара жалпы жонунан бир кулк-мүнөз бериш орундуу болбостур.

Ошондой бир аялдардын чогулуп отурган жерин сүрөттөгөнү бар. «...Дасторкон үстүндө да катындардын ооздуктары алынды.

– Адам, айланайындар, – деп ийкемдешти. Уккан-көргөндөрүн сүйлөй беришти.

– Совет какмаар чыкканы байыркы салттар калып барат. Илгеркидей той-тамаша кызыгы кетти». (74-бет)

«– Эми кишинин тукумун асылдандырат экен...» (75-бет)

– Көзгө толгон катындарды бир жакка алып кетет бекен?

– ...ушул эле жерге башка өздөрүнчө бир үйгө бактырышат экен активдер. Ал катындарга өз эрлерин жолотбойт дешет. Ичкериден келген тигил зоот кишилер бар дейт. Ал зоот кишилерди жанакы көзгө толгон катындары менен бирге багышат экен... чылбырлап таңышып, экиден төрт киши жетелеп келип сугарат дешет... Элдин эси чыгат деп Караколго алып келишкен зоот кишилерин жанга көрсөтпөй өздөрүнчө бир туюк үйүндө бактырып жатыптыр куураган бул совет...

– Адам укмушу кургур, зоот эмес кишилердин тукумун курутчу совет го...

– Жок айланайын, зоот эмес кишилерге билгизбей мампасиа дары кошуп берип, эркектин касиетин жоготуп ат кылып коёт экен.

Ушул жерде бир сөздү келтирбесек да болот эле, бирок, китепке жазылып, элге тарап кеткен соң амалсыз айтууга биз да муктаж болдук. Жогорку зоот кишиден улам сөз чыгып отуруп, ушул эле бетте дагы бир аял мындай дейт:

« – ...Ал зоот кишилер казак арасына да келип жатыптыр. Каркырага келген зоот кишилердин бирин... «улуу сөздө уят жок» кезге толгон казактын катында-

рына кошкон күнү жети катын мүрт эле өлүп кетиптир...» (76-бет)

Мында чогулган аялдардын аңгемеси ушул калыпта көпкө созулат. Мисал келтирип отурганыбыз ал жерде сүйлөнгөн сөздүн ондон бири да эмес. Калганын айтпаса да болот. Бу жерде жалгыз гана эскере турган нерсе: мына мындай басмага ылайыксыз сөздү айтпаганда, ушунчалык аялдардын ичинен да совет өкүмөтүн жакшы көргөн бири болбойт. Баары бир ооз, бир сөздүү болуп чыгат.

Ал эми кедейлердин, кала берсе орто чарбалардын аялдарын алсак, алар романда мындай орун албайт. Айшан сөзгө көнбөй ыйкы – тыйкы болуп тескери басышат. Колхоздун жыйналышына чакырган аялдардан бири да келбей, ылгый кыйык сөздөр айтышат:

«– Өлүгүн көрөйүн, алдап чакырып жатышат... катыштарды кемисиясы кезге талашат экен. Кезге толгон катындарга кишинин зоотун кошот экен.

– Батый, Батый, чыгданга кирип кет, желмогуздар келе жатышат.

– Ооба, өлүгүңдү көрөйүндөр окшошкон, чогулуш деп алдап келишет. Тирүү барып дардайып кезге түшпөсмүн... (83-бет). «Ушинтип чогулуш деген жерге бу күндөрдө дыйкан аялдарынын бири келбей койду» деп аягында автор өзү да айтат (84-бет).

Андан соң байлардын үгүтү, арманы бир, эки жерде гана сүйлөнүп калып койбойт. Романдын аягына чейин токсон жерден кезигет.

«– Кайран, дөөлөттүү, берекелүү жайылып жаткан нечен кочкордой жакшылар чачылышты.

– Параход көл ортосуна барганда эле... ичиндеки күнөкөрлөрүн көл түбүнө түшүрүп жиберет экен. Ошентип кулак болуп, айдалгандар Арал, Орол, Украиндарына жетпей эле Ысык-Көлдүн түбүндө балыктын жеми болуп жатыптыр.

– Кыргыздын бир кулуну болсо – Касымбек, Кулбарак, Асандардай эле болор... Көл түбүндө чирип калды. Биз кимдерче болуп турабыз...» (63-бет).

Бул аз келип отургансып касирет, кайгы менен арман кылып ырдаган ырлары да китепке кирип кетет:

«Байыркы өткөн заманда
Жүз түтүндө бир молдо,
Береке эле ошондо.
Эмдиги ушул заманда
Бир түтүндө беш молдо,
Береке жок ушунда.

Адамды жерге узатып,
Замандын түштү чидери,
Кетип жатат байлардын
Кырмызы кызыл жибегин.
Мурункудай шаймашай
Заманым барбы түрдөгөн,
Бак-дарактар жемиштүү,
Төгүлдү гүлүм бүрдөгөн».

Аларды жамандаймын деген ою менен айтса да, ушундай нечен жылдар ичине жыйналып, бук болуп келген касирет, арманын жарыкка чыгарып тарыхка калтырып отурган Түгөлбайга тигилер алкыштан башка, каргыш айтарбы? Совет өкүмөтүнүн чекчилери менен атышып отуруп, кытай жерине өтүп кеткен, көзү тирүү, романдын активдүү отрицательный геройлору: Саадат, Ыйман, Асандар муну көрүп окуса тебетейин көккө ыргытып кубанбайбы? Кайта жакшы болуптур дебейби?

«Байдын төбөсүнө күн түшүп, мал, мүлктөрү өкүмөт колуна кеткени турат. Баштакы жайылган заман болсо ушул малды, ушул кымбат мүлктөрүн Кийизбай тексиз колу-буту кир баскан кедейлерге карматмак түгүл жакын жолотпос эле. Кантсин, бай башынын күнү бүркөлдү.

Кийизбай эмес, күңгөй-тескейдеги дөөдөй байлар жер көчкөндөй буруксуп, малы казынага «алтын башы» айдоого кетип жатат...» (63-бет)

Мына бул геройдуку эмес, автордун өз жанынан айткан сөзү. Бул жерде бир авторду тандап албай түгөл келтирдик. Бул сөздүн маанисин бир, эки сөз менен кыскартып айтканда: «Кайран байлар, кантесиңер эми, мынабу тар замандын башка салганын көрө жатасыңар да, амал барбы» деп жалооруп, жашыган адамдын сөзү болуп чыгат. Бирок, биздин оюбузча автордун айтайын дегени бул эмес, бул байкоосуздан кетирип отурат деп түшүнөбүз.

Эгер романдын ичиндеги эки таптын тартышын салмактап көрчү болсоңуз, качан да болсо жаңы социалисттик заманга, муну жактаган кедейлерге караганда, бай, манаптар, алардын жактаган эски заманы күчтүү чыгып отурат. Булардын дегени кай жерде болсо басым түшүп, журтту үгүтөп, үйрүп, өзүнө тартып, таасир кылып отурат. Айткан сөздөрү «далилдүү» келип, угуп отурган элдин барын «баса, ырас эмеспи» дедирип, ишендирип отурат. Башкаларга караганда иш жагынан болсун, сөз жагынан болсун, аларга трибун жолу кенен ачылат. Кедейлердин арасы ала – кула болуп, жик ажырап жатканда, булар качан да бир сөздүү, бирдиктүү болуп күрөшөт. Ошол заманда, мындайча айтканда, 30-31-жылдары совет өкүмөтү ошончолук алсыз беле? Ушунун кай жеринде чындык бар? Реализм дегенибиз кайда?

Мындагы тип жөнүндө көп токтолбойбуз. Анткени положительный адамдардын арасынан: өңдөлгөн, бир калыпка түшкөн, кулк-мүнөз берилген, туракталган типтер аз сыяктуу. Башкалардан бөтөнчө типичный кылып көрсөтөм деген Соке абышкадан «Суруңду урайын, тебетейиңди урайын» дегенден башка сөздөрү эсинде калбайт. Бирок эртеден кечке «урайын» деген сөз менен бир адам типичный боло калбайт.

Эми тил жагынан биртике сөз. Чынында бул романда кылган иш, аракет аз да, сөз көп. Бир айта турган пикирди, сөздү тынымсыз кайталабай, артык жерин алып таштап, турган мазмундун өзүн бере турган болсок, бул роман 275 бет эмес, мактаганда шонун жартысындай гана боло турган кеп. Көркөм адабият артык сөз, артык ишти көтөрбөйт.

Сөз тизүү жөнүндө бир аз мисал:

«Сурунду урайын бул совет» (20-бет). «Кемпирдин мурду күлүндөп» (23-бет), «Апартунус сурунду урайын» (52), «Эки жүздүү чекир көздүү» (64), «Ыйман, Кожо өңдүүлөрдү жумшак, өз үстүнөн баштады» (94-бет), «Ойноп жүрүшөт балдар бетбетте чуркап жүрүшөт. Балдар чуркап ойноп жүрүшөт, ырдап жүрүшөт» (95-бет), «Ыйман да кетип жатат, Ыбрай кетип жатат экинчи төбөгө, бир укта өмүр да жүрүп калды экинчи дөбөдө» (111-бет) Бу жерде сөз узарганы менен бары эле бир дөбөгө жыйналып жатат). «Бири жүзү менен кыбыла тарапка карап, бири жүзү менен чыгышка карап... бир бирине тийишип отурду». Бул сөз – бири чыгышка, бири батышка карап, арка тийишип отурду деген гана кеп. Киши бир жакты караганда жүзү менен карай турганы, кишинин далысында көзү жок экени белгилүү го. Мынчалык артык сөздүн эмне кереги бар. Дагы: «келди-келди», «уу-уу» келди-келди «зуу-зуу» этип жел ушакчы шыбыш берет. Желдин адат болгон «уу-зуу» тилин отрядчылар түшүнүшпөйт. Сак жүрүшөт.

Бул эмне деген сөз: «Түшүнүшпөйт. Сак жүрүшөт».

Өчүп бараткан кара көсөө куурайдын гүлүн, колуна кармаган кычкачы менен оргуй-оргуй жылтыраган кымынды чымчый кармап» (46-бет). Мында гүлдүбү, жок кымынды чымчый кармап жатабы – түшүнүп болбойт.

Дагы ушул бетте: Мыскал, Ыманбайдын уул, кызы, 10 жаштын кырындагы секелектүү кыз мештин алдына буттарын жыйнап алды да... энесинин катарына келип

отурду. Өз алдында Ыманбайдын уй мүйүз тартып отурган бүлөлөрү...» (46-бет).

Бу да сабаттуу түзүлгөн сүйлөм эмес. «Мыскал, Ыманбайдын улуу кызы, 10 жаштагы секелектүү кыз» дегенде: Ыманбайдын Мыскал деген кызы, эң улуу дагы бир кызы жана он жаштагы секелектүү кызы менен үч кызы деп да түшүнүүгө болот. Ыманбайдын Мыскал аттуу гана 10 жашар бир кызы деп да түшүнүүгө болот. Мен ушул жерде нече кыз болду экен деп көпкө ойлонуп отурсам, автордун айтып жатканы бир гана кыз экен.

Дагы ушул сүйлөмдүн аягында: «Өз алдында Ыманбайдын уй мүйүз тартып отурган бүлөлөрү» деген сүйлөм да ачык образ эмес. Мында Ыманбайдын бардык үй бүлөсү алдына жыйналып келип отуруп алып Ыманбай өзү отко жетпей сыртта калгандай да көрүнөт. Ачыктык, аныктык үчүн: тегерегинде, же болбосо маңдайында отурат деш керек.

«Мына ушул козголуш – адам баласынын адамкерчилигинде бир бирине ширетилишкен сый-сыпат байланышын бат эле жер көчкөндөй кылып буруксутту» (56-бет).

Мында «ширетилишкен байланышын» адамкерчилик буруксуттубу, жок башка бир күч буруксутту – бизге малым эмес. Эгер «байланышты адамкерчилик буруксутту» дегенди айтам деген ою болсо – бу да дурус эмес.

«К. сельсоветине жиберилген жооптуу полдомочун Калпакбаевдин, Борбордук Партия комитетинин чачыранды айыл чарбасын коллективдештирүү жөнүндөкү туура саясатын кыйшайтып...» (100-бет).

Бул сүйлөмдө партия комитетинин туура саясатын Калпакбаев кыйшайткан экен деп да Калпакбаевдин туура саясатын бирөө кыйшайткан экен деп да түшүнүшкө болот.

Ушундай эки ача, түрдүү түшүнүк сөздөр аз эмес.

Албетте, автор бул романын элдин тили менен берүүгө көп тырышкан. Геройлорунун аңгемесинде накта элдин

тили менен айтылган сөздөр да аз эмес. Бирок, ошол сөздөрдү өз ордуна жумшай билбей, кез келгенинче коё салгандыктан оңдуу чыкпай отурат.

Сөзүбүздүн аяк жагында жогор жакта бир айтып өткөнүбүздү кыскача кайталаганда: бул китепте үстөм болуп, салмактуу түшкөн жагы – байлардын, кулактардын үгүтү, аракетин, арманы. Ыса деген уполномочун келип, колхоз жөнүнөн дурус түшүнүк берип, бир аз аракет кылганы жана романдын аяк жагында душмандарды жеңип келдик деп күүлөнгөн жеринен өзгөнүн бары душмандын окуясына барып, көмүлүп көрүнбөй калып отурат. Душманды жеңдик деп көтөрүлгөн күндө да эң райымсыз, зыяндуу душман Парпы молдо ат минип айыл арасында салып жүрөт. Роман бүтөт. Парпы молдо бүтпөйт.

Кыскартып айтсак «Кең-Суу» биздин шартта гана «роман». Ал жалпы көркөм адабият көзү менен караганда бул роман эмес – романга керектүү гана чийки материал. Ошондо да барын албай, тандап, ылгап анализ берип отуруп, мыктаганда төрттөн бирин ала турган материал.

Көпчүлүктү «тарбиялоо» жөнүндөгү сөз мындай турсун – кайта тескери түшүнүк бере турган коркунучтуу китеп. Ушундай жерлерин талкуулабай, кеткен ири каталарын түзөтпөй туруп, бул китепти ушул калыбында журтка пайдалана бер деп унчукпай коё берсек – бул коомго зыян келтиргенибиз болор деп ойлоймун. Ошондуктан бул китеп көп таралып кете элек кезде тезинен кайра жыйдыруу керек. Мындан өзгө сөз болууга тийиш эмес.

1938-жыл, 29-ноябрь

АЛЕКСЕЙ МАКСИМОВИЧ ГОРЬКИЙ

(Горькийдин жетимиш жылдыгындагы жасалган доклад)

Качан да болсо гениалдуу адамдардын, улуу жазуучулардын өздөрү жазгандарынан ошонун өзү тууралуу жазылган нерселер, айтылган пикирлер көп болот. Мындан 300 жыл мурун өмүр сүрүп өткөн, жер жүзүнө даңкы чыккан Шекспир 40ка жакын пьеса жазган. Ошондон жалгыз «Гамлет» тууралуу жазылган бардык нерсени окуп бүтүрүүгө бир кишинин өмүрү зорго жетер эле. Жалгыз ушул эмгек жөнүнөн бүтүн дүнүйө окумуштууларынан өз пикирин айтпай калганы болгон эмес.

Азыр сөз кылганы турган Максим Горький тууралуу да биз ошондой демекпиз. Мындай бир чыгып сүйлөгөн кыска сөздүн ичинде бул жазуучунун бүтүн эл үчүн сиңирген бардык кызматын, тарыхый баасын толук сыпаттап, анализ берип өтүш мындай турсун жалаң өмүр баяндын өзүн желдиртип айтып чыгыш да мүмкүн эмес. Буга биздин күчүбүз жетпейт. Бул табигы нерсе. Максим Горькийдин ашкан улуу жазуучу экендиги, эмгеги, калтырган мурасы казна экендиги, гиганттыгы мына ушу жерде. Сөздүн кыскасына келсек мындай.

Пролетариаттын улуу жазуучусу, көркөм сөздүн ашкан чебери, революциянын жалындуу ишмери Максим Горький 1868-жылы 28-мартта, азыр өзүнүн атына коюлган Нижний – Новгород шаарында туулган. Кийин атасынан 4 жашында жетим калып, Каширин деген чоң атасында калат. Бул соңку кездерде турмушу кыйындап, өлбөстүн гана өпчап күнүн көргөн адам эле. Бул өмүр жаш Максимге жеңил тийген жок. Өзүнүн ашкан зээндүүлүгү аркасында чоң атасынан окуй коюп жүрүп 6 жашында кат тааныган.

Максим Горький 10 жашка чыкканда ачтан өлбөс үчүн чоң атасы бир бут кийим магазинине алып барып орноштурат. Так ушул мезгилден тартып, бир орундан экин-

чи жерге көчүп, бала күнүнөн эле турмуштун негиз адам айткыс кыйынчылыгын, жокчулугун кечире баштайт. Бирде көчөдөн тряпка жыйнайт, бирде бут кийим магазининде иштейт, бирде нан бышыруучу жерге барып кирет, бала көтөргүч болот, дворник болуп иштейт, пароход станциясында повар болуп иштейт, грузчик болот, театрда статис болуп иштейт, чертежник кызматына үйрөнчүк болуп кирет, тактай тилет, түнкү сторож болуп короо кайтарат, кыскасын айтканда ачтан элбөс үчүн бир сындырым нандын айынан турмуштун, өмүрдүн токсон алекетине түшөт. Ошентип 1873-жылдан 1884-жылга чейин 6 жыл тынбай бир жерден экинчи жерге көчүп күн керет.

1891-жылы Горький бүтүн Россия жерин жөө кезе баштайт. Дон облусун, Украинаны, Бессарабияны, Крымды, Кавказды кезет. Кара деңиз, Синферопол, Ялта, Керч, Кубань, Тбилиси жана Волга бойлору сыяктуу жерлерди аралайт. Жаңы жер, жаңы эл менен, сансыз турмуштар менен таанышат. Өмүрдүн сансыз көп түркүн кыйынчылыгына, карама-каршылыгына жолугат. Өмүрдүн ачуу-таттуусун текши татат. Ошондой кыйынчылыктарды белден кечип жүрсө да өзүнүн зээндүүлүгү менен илим, билим алуу жагына бөтөнчө назар салып, жумуштан бошогон кездерде, ара-чололордо китеп окууга жумшайт. Үйдүн үстүнө чыгып, айдын жарыгына салып окуйт. Кожоюндары катуу тыйганына карабастан алардан жашырып өзүнчө чырагдан жасап алып, түн ичинде уурданып окуйт. Колуна түшкөн китептин баарын жаза кетирбей окуп отурат;

Мына булардын баары тең кийин өз өмүр баянынан алынып жазылган: «Балалык», «Эл ичинде», «Менин университетим» деген көркөм чыгармаларында айрыкча чеберлик менен сүрөттөлгөн.

Жеке бул гана эмес, кийинчерээк Максим Горький саясы шектүү киши саналып, падыша жандармдары та-

рабынан далай жолу камакка алынган. Түрмөдөн бошогондон кийин да полициялардын кайтаруусуна түшөт.

1892-жылы Максим Горькийдин «Макар Чудра» деген көркөм аңгемеси «Кавказ» газетасына басылып чыгат. Бул келечектеги улуу жазуучунун эң биринчи жолу жазган чыгармасы болуучу. Ушундан баштап кечикпей эле Максим Горький журтка таанылып, атагы жайыла баштайт. Толстой, Короленко, Чехов сыяктуу орустун ири жазуучулары мунун чыгармасын окуп, өзүн көрсөк деп дегдейт.

1898-жылы Горький үчүн атактуу жыл эле. Ушул жылы мунун чыгармалары өзүнчө эки том китеп болуп чыкты. Ушундан кийин эле Горький кечикпей ири жазуучулар катарына кошула баштаган. Өзүнүн көркөм чыгармалары жана революциялык аракеттери аркалуу кийинчерээк Тиблисидеги жандарымдардын буйругу боюнча Горький экинчи жолу камакка алынат.

Максим Горький өзүнүн адабият жолун босяктардын, луимпенпролетариаттардын турмушун жазуудан баштады. Буларды көп жазды. Ушундан улам буржуазиянын сынчылары заманында Горькийге жеме коюшту, «Горький жакырлардын гана турмушун жазат, элди босяктардын катарына чакырат» деп туштуштан чуулдап, кыйкырык салышты. Адамдын оюнда жок жалган жалааларды жапты.

Чынында Максим Горький босяктардын өмүрүнөн башташына эки шарт себеп болгон. Мунун биринчиси, жазуучунун өзү капиталисттик курулуштун бардык оор абалын башынан кечиргендик, өз турмуш тажрыйбасы болду, экинчиси XIX кылымдагы өндүрүш жайларынын өөрчүшү, өндүрүш кризистеринин улгайышы аркасында люмпенпролетариатынын катмарларынын арбышы себеп болду.

«Капитализм заманындагы элдин «төмөнкү» катмарынын турмушун биздин жана башка өлкөлөрдүн ири

жазуучуларынан Горькийдей өтө жакын билген эч ким болгон эмес. Эксплуатациячыл төрөлөрдүн кысымчылыгын, кыйынчылыгын өз башы менен мындай эч ким тарткан эмес» (Молотов). Ушунтип улуу жазуучу өмүрдүн сансыз узак жолун басты.

Ушул жөнүндө изилдөө жасап «Горький жана анын заманы» деп жазып чыккан макаласынын бир жеринде Груздев мындай дейт: «Ушунун баары экономика жагынан аябай эзүүнүн натыйжасында келип чыкты, өндүрүш кризиси агрардык кризиске кошулуп, кыштакты алсыратуу процесси күчөп, мурунтан үлпүлдөп араң турган дыйкандарды кууп чыкты. Он жылдын аягында Россия шаарларында 5 миллион босяктар пайда болду. Так ушул убактын өзүндө бардык фабрика, завод жумушчулары бир гана миллион эле». Груздев ушундай дейт.

Мына бул босяктык абалга туш болуунун аркасында эски Россиянын шартында далай адамдардын өлүм оозуна келиши, элден чыккан нечен таланттардын бөйдө жоголуу, бүтүү коркунучу Горькийдин көзүнө да көрүндү. Ушул кыйынчылыктан Горькийди куткарган анын керт башынын өзгөчө мыктылыгы, жарамдуулугу жана заманасы болду. Анткени Горький акыл, ой жана физикалык жагынан бышып жеткен кези. Тап күрөшү чындап курчуган учурда жумушчу табы чечкин роль ойной баштаган мезгил эле.

Ушундай жан алкымга келген кыйын кездерден суурулуп чыгып, дурус жол алып, зор ишеним менен акырында дүнүйөлүк адабияттын аскар чокусуна шумкардай көтөрүлдү.

Чынында падышалык Россия элдердин түрмөсү болгон эле го. Касырлар бою падыша желдеттеринин камчысы элдердин башынан түшпөй келди. Падыша өкмөтүнүн түнөргөн доорунда падыша жандармдары өзүнүн кожосу помещиктер менен капиталисттеринин айтканын иштеп, алардын арасында да нааразылык, катык болуу-

ну көндүмүш жорукка айландырды. Падышалуу Россияда элдер чексиз эзилүү менен катар, өз тилинде сүйлөөгө, окууга, жазууга укугу болбоду. Ушул өңдүү жорук, адамдык укук 13 миллион украин элинде да болбоду. Ошентип Косарев айткандай «миллиондогон элдин кайгырган үнүн, көз жашын, муңун билдире турган жалгыз гана «музыка» болду. Адам баласынын улутуна, түсүнө карабай азаттык үчүн алышкан элдин далай-далай адал уулдарынын каны төгүлдү. Мына ушундай түнөргөн кыйын замандан суурулуп чыгып, өзүнүн туура жолун тапкан зор адамдардын бири Горький эле. Горькийдин жазган чыгармалары капитализм курулушун айыптаган зор акт болду. Капитализмдин адилсиздигин, жырткычтыгын бетине басып, адам баласынын арасында болгон зордук, зомбулуктун айыбын ачты. Душмандарына өткүр сөздөрү менен таш ургандай тийгизди.

Горький босяктардын өмүрүн жазганда бул үстүртөн алган жок, бул өзүнүн геройлорун катуу сынга алып, алардын алсыздыгын аз да болсо үстүндөгү шартты өзгөртүшкө жарамсыздыгын ашкереледи. Өзүнүн өскөн чөйрөсүндө турмуштун негиз түпкүрүнө жетти. Горькийдин реализми ушу жерде.

Мына буларга карабастан анын душмандары босяктар жөнүндө буга сансыз жалаа жапкан. Ал гана турсун миллиондогон эмгекчилердин колунан түшүрбөй сүйүп окуган «Эне» деген китеби чыкканда, буржуазия жана меншевиктер тарабындагы сынчылар «Горькийдин таланты» бүттү деп чуу түшкөн. Горькийге далай жолу кол салмак болгон. Ошонун баарына сокку берип, улуу жазуучу тууралуу Ленин гана дурус баа берген. Ал «Максим Горький пролетариат искусствосунун зор өкүлү. Бул өзүнүн улуу чыгармалары аркалуу Россиянын жана бүтүн дүйнөнүн жумушчу табын бекем байланыштырды» деген.

Теги качан да болсо чындыкты жактаган ири, зор адамдардын белгилүү заманында өзүнө каршы турган эч

бир душманы болбогон адамды тарых билбейт. Бул табийгы нерсе. Ошондой адамкерчиликтен кеткен кара санатай душмандардын бир мүнөздүү жери: принципсиздик, жалган жалаа жабуу, нападаты этүү, адамдын дурус бетин, чындыкты бурмалап кара жабуу, журтка тескер түшүндүрүү болот. Заманындагы ушундай жоруктан улам «эл эмне десе ошо дей берсин, сен өз жолуң менен жүрө бер» деген сөздү Маркс тегине жетип айткан го. Мына ушундай душмандарга Максим Горькийдин чыгармалары өлтүрө жазган жооп болду. Анын душмандарынын жапкан жалаасы, кылган кыянаты өчкөн оттой жок болду. Чындыкты көксөгөн улуу даанышмандын жолу түбөлүккө жеңип чыгып, миллиондордун сүйкүмдүү адамы болду.

«Фома Гордеев» деген чыгармасында буржуазиянын бетин ачып, ашкерлеген герою мындай дейт: «Сен адам баласынын өмүрүн жасаган жоксуң, ирик-чириктин чуңкуруң каздың. Сенде ар деген неме барбы? Кудайды билесиңби? Сенин кудайың беш тыйында гана. Бирөөнүн канын ичүүдө. Сен бирөөнүн күчү менен өмүр сүрүсүн... Бирөөнүн колу менен иштейсиң».

Бальзак жөнүнөн айткан бир сөзүндө Энгельс Франция коомунун тарыхы, өмүрү тууралуу ондогон экономистердин, тарыхчылардын, статистердин жазган китептеринен Бальзактын китеби канчалык көптү тааныта турганын айткан экен. Максим Горький тууралуу да ушундай. Жумушчулар кыймылынын толкуну, 1905-жылкы революция, реакция жылдары, империалисттер согушу, Өктөбүр революциясы, граждандар согушу, социалисттик курулуш, дагы ушундай толуп жаткан барлык тарыхый кезеңдердин бирине да Горький өзүнүн күчтүү куралы менен катышпай калган эмес. Эксплуатациячыл таптын пардасын ача турган «Фома Гордеев», «Үчөө», «Артомоновдун иштери», «Матвей Кожемякин» деген китептерди жазды. «Шумкардын ыры», «Бороон

кабарчысы тууралуу ыр» деген жалындуу аңгемелерин жазып, боло турган революцияны алдын ала болжоду. Мунун чыгармалары бүтүн дүнүйө элдеринин тилине которулду.

Адабият майданында бул адам келечек жаштарды тарбиялоо жагынан айрыкча эмгек эткен зор устат эле. Социализмди жана анын көсөмүн сүйө билүү, душмандарга райымсыз күрөш ачуу, аларды жек көрдүрүү, өмүрдөгү болумсуз, опосуз адаттарды жоюу жөнүндө жаштарга тоодой күч берген негизги жалындуу саясы макалалар жазып, күрөшкө чакырган кайраткер эле.

Ар бир күнү почто Максим Горькийге сансыз көп пакеттер алып келе турган. Булар Советтер Союзунун барлык тарабынан кардай жааган жаштардын каты, тилеги, өтүнүчү, улуу жазуучудан кеңеш сурап жиберген роман, повесть, ыр, аңгемелери боло турган. Ошолордун баарын тең өтө дыкаттап карап, оңдоп, түзөтүп, авторлоруна кайра жооп берип, кат жазып олтурууга да убакыт табар эле. Жазуу белгилери сыяктуу нерселерден өйдө үңүлүп карар эле. Акыл айтып, кеңеш берип отурар эле. Анын эсепсиз эткен эмгегине, күчүнө жан таң калаарлык болуучу. Өлөр өлгөнчө бир өзү он кишинин жумушун аткарган алп болуучу. Ромен Роллан айткандай «дүнүйөлүк искусствонун эң биринчи, эң улуу кишилеринен болучу». Мунун ишке жарамдуулугуна таң кала турган бир гана мисал: 1896-жылы 41 аңгеме жана очерк, 10 статья, 3 рецензия, 200 фельетон болуп, бир гана жылдын ичинде 261 чыгарма жазган. Горькийди миллиондор сүйө турган. Анын адабият жана коомдук кызматтарынын жылдык юбилейин өткөргөндө, башка каттарды эсеп кылбаганда, жалаң телеграммалардан жүздөн ашык телеграмма алган.

Адабият маселесине жеңил-желпи карагандарга, зор эмгек этпей адабиятты өзүнүн кур күн көрүш ишине айландыргысы келгендерге, адабият далдасына жашынып

алып, өсүшкө тоскоолдук кылгандарга, паразиттерге Горький аёосуз караган. Бирөөнүн жетишпеген жери болсо, кур гана мактап анын башын катырбай, чындыкты сүйлөгөн. Жазуучу киши өз табынын тилегин, көңүлүн, үмүтүн, жарамдуулугун көрсөтүш керек. Өз заманынын баасын, максатын жакшы билиш керек, ошону менен катар, өмүрдөгү фактыны сыртынан чолбой, чындыкты бекитип айтуу керек деген: «Өмүр, турмуш деген нерсе адам менен жасаларын жакшы билиш керек – эгер бул жаман болуп калса, биздин өзүбүздөн бөлөк эч ким күнөкөр эмес» «Адабиятчы өз табынын көзү, кулагы, үнү. Муну жазуучу мейли сезсин, мейли сезбесин – баары бир белгилүү бир таптын куралы» деген.

Максим Горький техника жагына бөтөнчө көңүл койгон адам. Анткени жалпы алганда эмгектин барлык тармагында жана творчестволордо техника деген маданий өсүштүн негизги куралынан санала турганын айткан. Мына ошондуктан биздин улуу чебер: «Ишти иштей алыш үчүн аны билиш керек. Бул техниканы билгенде гана мүмкүн». «Качан да болсо иштин чечүүчү ролун ойногон материал эмес, мастер» деген. Тил жагынан чала сабаттуулук – маданияттын төмөндүгүнүн белгиси дегенди далилдеген.

Максим Горький дүнүйөдө өткөн мурастарды үйрөнүп, ошону сиңире билди. Жазуучу деген өмүрдө барлык майда-бараттан өйдө болуш керектигин классиктердин мураларын пайдалануу, ошолордон үйрөнүү зарылдыгын, мунсуз болбой тургандыгын эрте күндө тушунду. «Адабияттын максаты – адам өзүн өзү таанышка жардам берүү, адамдын өзүнө ишенимин арттыруу, чындыкка умтулушун өрчүтүү, өмүрдөгү болумсуздук, айбанчылыктар менен аялбай күрөшүү, адамдардын арасындагы жакшы сыпаттарын таба билүү, эрлик, мыктылык сыяктуу сезимдерин ойготуу, ошентип адам баласын күчтүү кылууда барлык чараны жумшоо керек».

Илгери Маркстин кызы атасына: «Сиздин жакшы көргөн ишиңиз кайсы?» – деп суроо бергенде: «Китептерди жазуу» деп жооп берген экен. Горький да өмүр бою ушуну жактап өткөн. «Билимдин источниги (булагы) – китепти сүйгүлө!» деген.

Улуу жазуучунун артыкча бир өзгөчөлүгү – ашкан эмгекчилдигинде, эмгекти сүйүүсүндө. Ошондуктан «Талант дегенибиз ишке жан дили менен берилип, ишти сүйүүнүн аркасында гана өркүндөйт, ал турмак талантын негизги иштин процессин сүйүүдө гана болору мүмкүн» деген сөз ушундан улам айтылган. Ал жумуштун жеңилин качыргандарды, жалкоолорду, эмгек-ти баалабагандарды жек көргөн. «Эгер турмушка кызмат кылгысы келбегендердин жазасын турмуш өзү берет». «Турмуштун оорлугуна моюн сунуп жалбарба. Жалбарыш – алсыздардын гана кылары. Жалбарыш сураш жалоорун керек эмес, требовать этиш керек» деген. Эмгек... адам баласынын күн көрө турган биринчи, негизги шарты» (Энгельс).

Горький жалгыз улуу жазуучу гана эмес, ал улуу инициатор. Биздин социализм заманыбызда мунун демилгеси менен «Биздин жетишкендик», «Чет элде», «Адабият окуусу», «СССР курулушта» деген журналдардын чыгышын уюштурду, «XIX кылымдын жаш адамдары», «Акындын библиотекасы», «Сонун кишилердин өмүрү» деген китептер сериясын, «Фабрик жана заводдордун тарыхы», «Эки беш жылдыктын адамдары» деген биздин өлкөбүз үчүн зор маанилүү китептерди чыгаруунун инициатору болду. 1934-жылкы жазуучулардын биринчи тарыхый съездин чакырып, негизги докладды жасады.

Мунун зор адамдыгы ошондо, анын күндөй жаркыраган акылы, элге жакындыгы жана адам баласынын жасаган маданиятын үйрөнүп, сиңирүүдө сарп кылган гигант эмгеги – бул адамды эмгекчилердин ажырагыс досу, коммунизмдин мыкты күрөшчүсү кылды. Өзүнө бүткөн

барлык талантын капитализмдин кара пардасын ачууга жумшады. Анын улуу адам экендиги ошондо, ал Коммунисттер партиясы менен анын ленинчил Борбордук Комитети менен, Ленин жана Сталин менен өмүр бою бир болуп, эмгекчилерден айрылбай бирге келди. Ленин отрядынын катарына туруп, бардык күчү менен социализмдин жаңы жеңишине чакырып олтурду.

Бул улуу жазуучу улут адабиятынын, маданиятынын өсүшүнө айрыкча назар салып, үзбөй жардам берип, алардын арасындагы Сулайман Сталский, Жамбыл сыяктуу таланттарды табууда биринчи көмөкчү болду.

Искусствонун кандай зор чеберлери болбосун эч качан, эч жерде Горький сыяктуу мындай зор кадырлуу болуп көргөн эмес. Бул өзүнүн көркөм сөзү аркалуу бүтүн дүйнөнүн барлык бурчундагы эмгекчилердин атынан искусствонун өкүлү болуп катышты. Ошондуктан бир кездерде Жек Лондон өңдөнгөн атактуу жазуучуну «Американын Горькийи» деп атаганга көтөрүлгөндүгү тегин эмес эле.

Максим Горький пролетариат адабиятынын аксакалы, анын негиз салуучусу. Улуу гуманист. Ошондуктан мунун кайгылуу күнүндө сүйлөгөн сөзүндө жолдош Молотовдун: «Ленинден кийин Горькийдин өлүмү биздин жана адам баласы үчүн эң кайгылуу жоготуш» дегени деңиздей терең айтылган сөз эле.

Ушундай миллиондогон элдердин эң сүйкүмдүү досу, Максим Горькийдин өлгөнүнө быйыл экинчи жыл, туулганына 70 жыл. Ушул күнгө чейин бүтүн дүнүйө бул адамды өз ажалынан өлдү деп жүргөн. Бирок сталинчил нарком жана Советтер Союзунун адилет соту аркалуу «оңчул троцкисчил блоктун», бандалардын, шпиондордун колунан өлтүрүлгөндүгү жарыя болду. Ленин, Сталин улуу ишинин кубанычы үчүн, миллиондогон советтер эли үчүн, социализмдин жеңиши үчүн талыбай кармашкан төрт күрөшчүл кайраткерлер, фашисттердин агенттери

тарабынан өлтүрүлгөндүгү ашкереленди. Киров, Менжинский, Куйбышев, Горькийлер менен катар улуу жазуучунун сүйгөн баласы М. А. Решковтун өлтүрүлгөндүгү көрүндү.

Эгер улуу жазуучунун көзү бул күндө тирүү болгондо бул окуя тууралуу жер жүзүн калтыратып, бүтүн дүйнөгө табышын угуза Советтин жана Социализмдин чындыгын далилдеп, кадимки бардык күчү менен кыйгырып чыгар эле.

Процестин тушунда сүйлөгөн сөзүндө СССР прокурору жолдош Вышинский мындай дейт: «Алардын ичинде орус адабиятынын жана дүйнөлүк адабияттын мактанчы, орус элинин улуу жазуучусу, гениалдуу көркөм сөз сүрөтчүсү Алексей Максимович каза тапты.

Алардын ырларынын жана жомокторунун, повесттеринин жана романдарынын ар бир жолунан адамкерчиликтин илеби, революциялык кыймылдын жалыны согуп турат. Ал өз өмүрүн улуу Ленин жана улуу Сталин менен байланыштырышы, булардын эң жакын, эң жакшы досу болушу деген болгон жок. Горький өтө зор көркөм адабият таланты экенин, ал пролетариаттын бүтүн дүйнөлүк козголушуна көп пайда келтиргенин жана көп пайда келтире турганын Ленин далай ирет жазганда тегинге жазган жок».

Улуу адамдын оору жүрөгүнө тийген предателдик соккулардан эмгекчи адам баласынын досторунун эң жакшысы каза тапты, адам баласынын санаасынын жана көркөмдүк нурунун эң жарык, эң күчтүү шам чырактарынын бири өчтү. Бул шам чыракты мына бу олтурган опосуздар өчүрдү, адам сүрөтүндөгү ушул жырткычтар өчүрдү. Улуу адамдын адамкерчилик ысык жүрөгүн бул зулумдар салкын кандуулук менен жана предателдик менен маңгиликке токтотту» дейт жолдош Вышинский.

Горькийди өлтүрүүнүн себеби эмне?

Анткени Горький душмандар үчүн өтө коркунучтуу адам экенин, Горький сталиндик жетекчиликти айныбай

жактай турганын жана Советтер Союзунда болсун, чет элдерде болсун мунун жалындуу сөздөрүнүн кадыры өтө чоң экенин алар, душмандар, жакшы билди. Ошондуктан заговорчуларга, катуу нааразылык билдире тургандыгы, Совет өкүмөтүн, Ленин – Сталин партиясынын генеральный жолун жактап, баягыдай бар табышы менен бүтүн дүнүйөгө унчугуп чыга тургандыгын алар туюнду.

Троцкий Горькийди качан да болсо ыза менен жек көрө турган. Ошол сыяктуу Горький да эл аралык шпиондуктун жана предателдиктин баш бандити Троцкийди өлөрчө жек көргөн. Ошондуктан ал, Троцкий, кандай да болсо, мунун көзүн жоготуш үчүн астыртадан акты дайындаган. Горькийди өлтүрүү тууралуу «Оңчул-троцкийчил болкко» тупадан туура директива берген. Бул процессте толук ачылды. Мунун чындыгына бүтүн элдин көзү жетти. Элдин каарлуу душманы торцкийчил-бухаринчилердин ташталканы чыкты.

Ушуну корутуп келип Вышинский жолдош дагы: «Азыр баары тең ачылды. Азыр өлтүрүүнүн адистери гана эмес, анын себептери, өлтүрүүчүнүн өздөрү да аныкталды» дейт.

Мына, бүгүн биздин 70 жылдыгын өткөрүп отурган улуу пролетариатчыл жазуучубуз ушундай колдуу болуп өлгөн.

Сөздү бүтүрөбүз.

Горький бүгүн биздин арабызда жок. Бирок, анын эмгекчи адам баласы үчүн сиңирген гигант эмгеги, маңгиликке өлбөй турган асыл казыналары бизди ар дайым күрөшкө чакырып, кайраттуу табышы бүгүн да кадимкидей унчугуп турат.

Биздин Сталин доорундагы бактылуу элибиз акыркы жийиркеничтүү шумдардан тазалаган жол менен мындан бетер алга басмак.

1938-жыл, Фрунзе.

ЭСКЕРТҮҮ

Качан да болсо элдин өткөн өмүрү менен, тарыхы менен таанышуу өтө кундуу нерсе. Ошондойлор менен тааныштыра турган куралдын бири – фольклор, жаки ооз адабияты.

Биздин илим изилдөө институту көп жылдар бою фольклорду кур жыйнамыш болгону менен буларды бир тартипке келтире толук анализ кылып, жарыкка чыгаруу жагынан али күнгө берекелүү бир корутунду жасай албай келди. Ошондуктан бул туурасынан азырынча ачык-айкын бирдеме болбой туруп, «мунун жөнү мындай» дегендей кылып, ар бир басылып отурган оозеки чыгармага толук талдоо берип, алардын тарыхы законун ачып, алдынан биз да бирдеме айталбайбыз. Бул – илим орундары, кала берсе, жалпы маданий кызматчылары тарабынан келечекте көптөп иштей турган нерсе.

Ушундай орчундуу милдеттер орундала элек болсо да, биз мунун узун сарынына күтүп отурбай, аз да болсо абалы окуучуларды материалдар менен тааныштыра турууну көздөдүк. Бул артыкча маданий – агартуу орундарынан, жалпы окуу жайларынан тууган зарылдык болуп отурат. Бул айтпаса да көрүнүп турган нерсе. Ушундай ой менен жалаң быйылкы жылдын ичинде: «Саринжи-Бөкөй», «Кедейкан», «Курманбек», «Кожожаш», «Төштүк» өңдөнгөн бир талай ири эмгектерди бастырып отурабыз.

Бирок, бул жерде окуучуларыбыздын эсине сала жете турган бир гана нерсе: мурунку кездерде ушул өңдөнгөн фольклорду өз максатына пайдалангысы келген эл душмандары да болгон. Артыкча ушул бастырып отурган «Кожожашта» бир топ динге байланышкан жерлери бар. (Анткени бул чыгарма эл динге ишенген замандарда чыккан нерсе го). Ошону биз биле туруп да, тарихы бетин бурбай берели деген ой менен ошол калыбында жибере

бердик. Мына ушул сыяктуу жактарын көрүп алып, «мында мындай деп жатпайбы» деп мунун тарыхы чыккан законун бурмалап көрсөтүүчүлөргө жол берилбөө керек.

Ошентип, жогоруда айтканыбыздай азырынча биз элдик материалдар менен тааныштыра турууну көзгө туттук.

ФОЛЬКЛОР ЖӨНҮНДӨ

Эл чыгармаларынан окуучуларга мындан илгери да бир тобун тартуу кылган элек. («Курманбек», «Саринжи-Бөкөй», «Кедейхан», «Кожожаш» ж.б.). «Төштүк» да ошондойлордун бири. Болгондо да дин жагынан өтө көп орун тапкан, кыргыздын эң эски, байыркы жомокторунан.

«Төштүк» мурунку кездерде кара сөз менен айтылар эле. Азыркысын ырга айландырып айткан үстүбүздөгү доордун манасчысы Саякбай Каралаев. Бирок, илгерки кара сөз менен айтып жүргөн түрү бу жолку ырдаганынан артык болбосо, кем түшкөн эмес. Ушул басып отурганыбыз кыргыздын илим изилдөө институту тарабынан мындан бир топ жыл мурун жазылган болучу. Элдин душмандары жеке «Төштүк» эмес, бүтүн эл оозундагы чыгармаларын жарыкка чыгарууга барилип кырсыкты кылып келгени көпчүлүккө эбак маалым.

Ошондой себеп менен муну жаздырган кезинде сапат жагына көп назар салбаганы да байкалат. Айтып отурган окуянын мазмунуна шай келеби, жокпу дегенге карабай, орунсуз кур уйкашы кууп айдай берген жерлери да бар. Ушундай стилистика жагынан караганда «Төштүктүн» бул ыры «Саринжи-Бөкөй», «Курманбектердей» чебер айтылбагандыгын байкаш да кыйын эмес. Ошондуктан муну келечекте толук изилдөө менен катар сапаттуу кылып кайта жаздырып, дагы басылышын орун-

дуу деп табабыз. Анткени азырынча кай-кайсы эл оозундагы чыгармалар болбосун, эч бирине толук талдоо боло койгон да жок. Ошентсе да «Төштүктүн» бул жолку басылышындагы тил жагынан да биз айткан кемчиликтерине карабастан, окуучу кызыгып, берилип, ээрчип отургандай болуп, сюжети кызык курулган.

1938-жыл.

КАЛЫК АКИЕВдин ырлар жыйнагын окуп чыгып, төмөнкүдөй пикирге келдик.

Мурунку жазып жүргөн ырлары менен салыштырганда мунусу бир кылка эмес. Биринчи бетин ачкандан ары көркөм, ары маңыздуу чыккан жерлери да бар. Бирок баштан-аяк мындай боло бербейт. Артыкча 37-беттеги «Эң эпкинүү эр, аял» деген ырдан ары тартып бир мазмунду кайталай бергендик көп. Жалгыз ушул «Эң эпкинүү эр, аял» деген ырда бир сөзүн алда нече кайталап отурганын төмөнкү мисалдар ачык далилдейт:

Семирткен дары менен талаа жерин,
Кеңиткен кызылчанын түшүмдөрүн.

Дары менен жер семирткен түшүмдө
Эмгек менен жаз да, жай да, күзүндө
Кучагына эмгек нурун тартышкан,
Ала-Тоонун гүлдүү талаа-түзүндө.

Эпкинүү эр, аялдар стахановчул
Эмгегин гүлдөтүштү бир канча жыл.
Кызылча, пахта менен эгин айдап,
Эпкинүү эр, аялдын күчү кайнап.
Күнүгө эпкинүүлөр өөрчүп чыкты,
Колхоздо бригадалар аймак, аймак...

Жогорку кичине мисалда сөздүн көбү «эпкинүү, кызылча, эр аял, эгин, жер» болуп гана бир сөз үч, төрт

мертебе кайталанып, маңызсыз, стандарттуу чыгып отурат. Бул жерде келтирген мисалыбыз Калыктын бул жыйнагынын барына мүнөздүү. Көңүл бөлө турган жерлер ушул.

Ошондуктан жогоруда айткан «Эпкиндүү эр, аялдар» (37-беттен) деген ырдан тартып, бир тобун кыскартып, алып таштап, анан бастырган оң болор дейбиз. Мындайга кире тургандары деп чамалаганыбыз «Улутчулар» (40-бет) Булар саясы мааниси тайыздыгынын үстүнө, көркөмдүк жактарынан да көп аксайт.

4-январь 1939-жыл.

ЧЫН СӨЗ КЕРЕК

Мастерликти үйрөнүү, чыгарманы усовершенствовать этүү – кыйындын кыйыны. Буга түшүнбөгөн адам үлгүлүү нерсе бере алмак эмес.

Адам өзү жакшы билбеген нерсесин күңүрттөтүп, сомолоп, жоруп гана коёт. Ошондуктан айта турган пикирин өзгөгө даана кылып бериш үчүн, абал мурун өзү жакшылап билип алыш керек. Жазуучу киши дүнүйө таануу жагынан кулачы кең болуу керек. Күн санап өсүп отуруш керек. Ал биздин көбүбүз мындан беш жыл мурунку билим менен жүрөбүз. Адабияттын тереңине барбай сыртында качып жүрөбүз.

Ким да ким эмгектен аяна турган болсо, – бу жазуучу эмес. Өткөн замандын көркөм сөз чеберлерине көз сала турган болсок, искусствого каны, жаны менен берилип, өмүрүнүн акыркы сагатына чейин мыкты постдо туруп, бар өмүр, бар күчүн ушул жолго сарп кылып кеткенин көрөбүз. Алар өз милдетине тамтыгы жок аёосуз карагандыгын, ансыз тийип-качып иштеген ортозаар көңүл менен улуу көркөм образ жасалбай турганын билебиз.

Адабиятта пайдасыз ашыгуу, кыска мезгилде чоң атак ала коюшка кол сунуу – зыяндуу нерсе. Анык көркөм

чыгармалар ашыгыч менен боло койбойт, бул үчүн үстүрт кайпыган, дурустап ойлонбогон, ат үстү жаза салган «жүйрүк калам» эмес, такай отурган, тынбай артына түшкөн, көп убакыт, терең эмгек керек, Жаман жазылган көптөн көрө аз артык.

«Күндөн-күнгө дүрүлдөп
Өскөнүмө кубанам.
Улам жаңы жеңишке
Жеткениме кубанам.»

(К. Токтосунов)

Мынабу келтирип отурган эң соңку кездерде жазылган ырлардын түзүгүнөн деп тандап көрсөтүп отурган ырыбыз. Бирок, ушул окшогон жүз жол ырдын бар турган маанисин он жолго сыйгызып болбос беле? Мында карапайым сыртынан сыйпалагандан бөлөк, орус тили менен айтканда естественность, конкретность, оригинальность дегендин элементи көрүнүп турган жер барбы? Мынабу бир гана кишиники эмес, акыркы мезгилдерге чейин акындарыбыздын көбү ушул калыпта болуп келе жатат.

Бирок, кайгыра турган жер, ушундай даражадан өтө элек жазуучуларда өздөрүн оформити этилген, жолго коюлган адам көрүшөт. Адабияттын университетимин деп билишет. Бир чыгармасын үч-төрт басмага беришет. Өздөрүн өзү мактап, кандидатурага көрсөтүшөт. Көбүнүн чыгармаларын окуп көрсөң мындан мурун алда качан айтылган, жазылган, кайталанган, кулагыбыз эбак үйүр алган сөздөр болуп чыгат. «Ударник, трактор, өндүрүш от араба» сыяктууларды көбүрөөк кийирсем ырым өтүмдүү болот деп ойлошот. Нерсенин ички сырына, тереңине барбайт.

Ушул күнгө чейин бизден калбай келе жаткан бир ылаң: качан да болсо жазуучулар арасында өздөрүнүн каны, жаны менен байланышкан негизги милдети – чы-

гарма жөнүнөн берилип, искранный сүйлөшүп отурганын көрбөйсүң. «Мынабу чыгарманын жөнү мындай экен» дегендин ордуна: «Узакбай ресторанда жүрөт, Молдогазы бирдеме издеп кетти» деген өңдөнгөн кептерден бөлөк укпайсың. Максим Горький айткандай, бир бирин «бул ачык-айрым» «жакшы жигит», «ичкичил», «аячыл» дегендей сөздөр менен сыпатташат. Арасында таттуулук, бири бирине ишеним аз. Бирөөнү көзүнчө мактап туруп, мындай таяры менен артынан бүлдүрүп, ушактап калышат.

Жеке бул эмес, кай бир чыгармаларды текшерип, жыйналып отурган жерлерде, башынан тамтыгын чыгара тепкилеп келип, аягында автордун көңүлүн жубатып, баятан бери тилдеген бар сөздү кайтып алып, «са-сык тумоосунан» жарылтып, мактап алып бастыра берген кездер да болот. Же болбосо башынан бир аз мактай келип, аягын сөгүшкө айландырып жиберет. Же жүз процент мактап, же жүз процент жамандаган кездер да кем учурабайт.

Анык искусство жолунда күрөшөм деген адам өзүнө да, өзгөгө да тамтыгы жок аёосуз караш керек. Жазуучулар бир биринин чыгармасын жалтанбай катуу сынашкандан алардын арасындагы мурунку таттуулук». достук өзгөрүлүшкө тийиш эмес. Качан да болсо, тартынбай чындыкты сүйлөш керек. Чындыкты гана! Искусство ушуну гана тилейт. Жазуучу киши бирөөлөрдүн арага түшкөнү, сүрөөнү менен эмес, өз эмгеги менен көрүнүш керек. Жазуучу дегенге жалпы жонунан бир ат коё салуу, жалган атакка кумар болуу, менмендик, өзүн өзгөдөн жогору кылып көрсөткүсү келүү сыяктанган зыяндуу багытка биздин арабыздан орун болбоско тийиш. Белинскийдин сөзү менен айтканда: анык күчтүү талантты сөккөн менен жогото албайсың, талантсыз бирөөнү мактап асманга чыгара албайсың. Ошону менен бирге, бирөөлөрдүн сөккөнүнө басынып, кичирейип жо-

голуп кетиш, болбосо мактаганга мас болуп, дандайып кетиш – чын жазуучуга касиет эмес. Ушул экөөнө тең мыкты болуу керек. Жүз мактаныч жоруктан орундуу бир иш кымбат эмеспи?

Адабиятчы деген – тарбиячы. Жүздөп өсүп келе жаткан жаштар «ак сакалдардан» чын жүрөктөн чыккан туура сынды күтүп отурат. Аларды пайдасыз жел сөз менен «асырабай» «мунуң жакшы, мунуң жаман» деп чындыкты жеткире сүйлөп, дурус тарбиялаш керек. Жаштыкка жеңилдик, скидка бериш керек эмес. Мастерликти үйрөтүү, чыгарманы усовершенствовать этүү өткөн кымбат нерсе. Жыйында чын маанисиндеги чыгармалар үчүн күрөшөм деген адам өз чыгармасына алды менен катуу сынчы өзү болуу керек.

«Өмүрү баатырлардын өчпөйт соолуп,
Түбөлүккө жашай бермек үлгү болуп.»

Берегибиз эки-үч китеби чыккан Абдырасул акыныбыздын эң соңку жазганы. Ошондой болсо да мына бул ыр поэзиянын законун бузуп, бир биринен үркүп турат. Анын үстүнө биринчи жолдогу, биринчи сокмок («Өмүрү») үч муун, экинчи жолдогу биринчи сокмок («Түбөлүккө») төрт муун болуп бирдей жанашпай, арсак-терсек келген. Муну поэзиянын законуна сыйдырыш үчүн төмөнкүдөй тартипке келтиргенде гана мүмкүн:

«Өмүрү батырлардын өчпөйт соолуп,
Түбөлүк жашай бермек үлгү болуп.»

Ушундайларды унчукпай койсок болобу? Бул майда-барат эмес, акынга кечирбей турган кемчилик. Мындайларын көрсөтүп, кемчилигинди түзө дегенден эч ким зыян тартпайт.

Ушул бир ортозаар бирдемеге канааттанбай сапат дегенди жогору коюп үйрөнсөк жакшы ок болор эле.

Шолоховдон жазуучулардын чыгармаларында: «автомобил», «бугалтир», «регистран» деген өңдөнгөн сөздөрдү көп учуратасың. Ал эми биздин редакторлор, глав-

литтегилер мындай сөздөрдү тыйпыл кылып: «афто-мобил, бухгалтер, ресторан» кылып оңдоп, жумушчулардын колхозчулардын образын мүлдө жоюп, жышжылма гана бир интеллигенттин бири болуп чыга келет. Автордун бетин бурмалап тонун тескери кийгизип салат. Китептен китепти көтөрө чуркап, далилдеп жүрүп булардан өткөрүп жиберген күндө да тетиги сен жетпеген, типографиядан мындай сөздөрдү корректорлор жайлап салат. Редактордон кийинки көргүлүктү булардан көрөсүң. Китеп чыгып калганын гана бир көрүп, «башыңды ташка койгулайсың». Айтор ким болсо да мындай кылып оңдош маданияттуулук эмес, билимсиздик, адабияттан чоочундук.

1939-жыл, июль.

АДАБИЯТТЫН БАШКЫ ТИЛЕГИ – ЧЫНДЫК

Бизде көптөн айтылып келе жаткан: адабиятка жеңил-желпи кароо, ат үстүнөн айдай салуу, кайталай берүү сыяктанган нерселер али жоюлган жок.

Чын маанисиндеги көркөм сөз үчүн күрөшөм деген адам алды менен өз чыгармасына аёосуз, катуу сынчы болуу керек. Жеңе турган жалгыз жер ушул. Өзгөгө да ошондой болуу керек. Жазуучулар бир-биринин чыгармасын жалтанбай сынагандан, алардын арасындагы мурнку таттуулук, достук өзгөрбөө керектиги да жеке бүгүн айтылып отурган жок. Качан да тартынбай чындыкты сүйлөш керек. Чындыкты гана! Искусство барыдан мурун ушуну сурайт. Жазуучу деген бирөөлөрдүн арага түшкөнү, сүрөөнү менен эмес, өз эмгеги менен көрүнүү керек. Жазуучу дегенге жалпы жонунан бир ат коё салуу, жалган атакка кумар болуу, менмендик, өзүн өзгөдөн жогору көрсөткүсү келүү сыяктанган залалдуу багыт адабият арасында болбоско тийиш. Белинский сөзү менен

айтканда, анык күчтүү талантты сөккөн менен жерге кийире албайсың да, талантсыз, мажесиз бирөөлөрдү мактап көккө чыгарбайсың. Мастерликти үйрөнүү, чыгарманы жеткен жерине апаруу (усовершенствовать этүү) өтө кыйын.

Чыгарма жөнүндөгү милдет – жакшыны жакшы, жаманды жаман деп туурасын айтуу. Коомдук ишке коомдук көз караш керек. Өз башым аман калса болду деген кишилер, бирөөнү актан каралап жатса, бул ак эле деп алып кала албайт да, пайдасыз, талантсыз бирөөнү жалган көтөрүп, мактап жатса, бул мындай эле деп дагы айта албайт.

Көркөм адабияттын ширесин (вкусун) билбей туруп, айтарлык, көзгө түшөрлүк бирдеме бериш деги мүмкүн эмес. Мындан жүз жылдар кийин да жаңырып, кайталанып окулгандай болбосо, бир окуш менен экинчи көргүс болуп биротоло таштай сала турган чыгармалар желип кеткен өткүн менен барабар эмеспи? «Э, аны билебиз» деп, таштай салгандай кылбай «ушунуку дурус болучу эле» дегендей журтту кызыктырып, чыгарманын сапаты менен тартыш керек. Ал эми биздин кай бир жазуучуларды журт чыгармасынан эмес, өзүнөн, атынан, атагынан тааныйт. Эгер бирөөлөр Абдрасулду Алыкулдан, болбосо, Алыкул жайын Жусуптан укканы боюнча корутундуга келсе – мунусу тайыздык болор эле. Анткени кимдин ким экендигин өлчөй турган жер чыгарма го?

Зор кемчилик – үстүрттүк, жеңил кетүүчүлүк (упрощение). «Трактор айдап жатат, чымчык сайрап жатат» деп, жонунан айта салган дүң сөздүн бир да кыйыны жок. Романдар, пьесалар өмүрдөгү кайчылыктарды, кыйынчылыкты көрсөтүш керек. Өмүрдө күрөш болбосо – турмуш да жок. Колхоз малга бай дегенден «колхоз желини чарадай 80 уй саайт», болбосо, «өзөн агып жатат» дегенден «өзөн күрүлдөп жатат», болбосо, «кыбылжып жатат» деш адамдын сезимине жагарыраак эмеспи?

«Арабасын айдады,
Абдыбек күлүп жайнады,
Күн ысыды, кайнады». –

деген сыяктанган тегине жетпеген, супсак сөздөн журт эбак жалкыган жокпу?

Тажрыйбалуу кишилер бирөөнүн чыгармасынын бир-эки бетин окуганда эле анын ким экенин байкай алат. Ошондон ары же кадалып аягына чыга окуйт, же жүрөгү барбай айнып таштай салат.

Жазуучу жазып жаткан мезгилде бар күчүн салбай, градусу барып турган жерге көтөрүлбөй, папиростун жанып турган жагын абайсыз оозуна салып албай, тек орто заар көңүл менен жакшы чыгарма жазат деген өмүрдө жок нерсе. Адабияттын барып турган жери – эмгек. Буга баары кирет (окуу, билимин арттыруу, турмуштан үйрөнүү дагы толуп жаткан башкалар). Жазуучу – адамдын барып турган эмгекчили, чыдамкайы, кара жумушчусу болуу керек. Бүткүл өмүрдү, күчтү ушул жолго сарп кылуу керек. Мунсуз жазуучулук атты тагуунун өзү кыянат,

Заманында Гетенин мындай дегени бар: «Мени журт бирдеме даарып кеткендей, жандан өзгөчө бүткөндөй көрүшөт. Чынында, андай эмес, меникинин бар болгону жалгыз эмгек гана болду. Бүгүн жетимиш бештин кырында отурамын. Ушул өмүрүмдүн ичинде жети жума жайланып жаткан жан эмесмин».

Флобер: «Анык жакшы чыгарма кадалган эмгек, зор кайрат менен гана жасалат» деген ал.

Адабиятчы – тарбиячы. Жүздөп өсүп келе жаткан жаштар ак сакалдардан чын жүрөктөн чыккан туура сынды күтүп отурат. Аларды пайдасыз, жел сөз менен асырабай, чындыкты бетке сүйлөп, дурус тарбиялаш керек. Кай бирөөлөрдү, артыкча, жаштарды көркөм адабиятка түшүнүп жете элек кезде орунсуз ашыра мактоо – түбүндө

аны сөгүүгө даярдоо болот. Ал эми адабиятты, коомдук ишти керт баштын кызыгына, бак кумарлыкка айландыруу – кечилбей турган жорук.

Биз көп убактарда ак сакал жазуучулар жаштарды үйрөтпөдү, жол көрсөтпөдү дегендей кептерди угабыз. Жаштарды үйрөтүш, аларга дурус тарбия бериш, ар бир алдыңкы кишилердин милдети. Бирок, ошону менен катар, өздөрү эмгек этпей, артына түшпөй, кадалбай, жалаң бирөөнүн даярдап, оозго салып бергени менен жазуучу болот дегенди керт башыбыз дагы айта албайт.

Тил жагыбыздагы сабатсыздыкты, кемчиликтерди кеп урсак мындан көп. Кай бирөөлөр кыргыздын ыкчам айтыла турган сөздөрүн кайта бузуп, оорлотуп: «жалаа, ээрип, далдаа, айтоор, кырдаал, жээ» деп жазышат. Мунуң эмне деп сурасаң: «кош маанилүү сөздөрдү бир-биринен ажыратуу дегендей кылат.

Ойлогон кишиге, биз сөз айырмасын тамганын көптүгүнөн эмес, айтылыш маанисинен түшүнөбүз го? Андай болгондо: «кара, жар, жай, ал» деген сыяктуу сөздөрдүн баарын тең маанисин ажыратыш үчүн бирден тамга кошуп өзгөртүш керекби? Жогоркулар кош сөз эмес, ар бири кеминде үч маанилүү сөз: «кара чапан, ишиң кара, малды кара; бийик жар, сулуу жар, отунду жар; жай келди, жай басып келди, буудайды жай; ал киши, алы жок киши, нанды ал» жана башкалар. Кыргыз эли: «жалаа, ээрип, айтоор, далдаа» деп, эртеден-кечке кыраатка салып отурбай эле «эрип, жала, айтор, далда» деп ыкчам гана, кыскалай айта салат. «Суу, тоо, ээр» дегендей ачык созулган сөздөргө журттун талашы жок. Ал эми жогоркудай кылып, бөйрөктөн шыйрак чыгарганда, асыл сөз – жаман сөз кыска сөз – кыйын сөз боло турганын жана сөз канчалык ыкчам, кыска болсо ошончолук жеңил, угумдуу болорун эмгиче билбесе, сөз тандабаса – бул чиркиндин кай жери жазуучу? Ошолордун «жаңычыл» оюндай кылып, сөздүн барына бирдей, экиден там-

га кошуп, созуп, оолжуп отурсак, биз сөздү качан айтып түгөтөбүз? Ошондой жалаң созулмадан куралган сөздөрдөн сүйлөм курап көрөлү, караңызчы, жеңил болор бекен «Өөдөдө уулга оорлугу учурады». Бир сөз экиден созулганы мындан оор, маселен: «Тоолуу, суулуу ээнирээкке ээрлүү оолжуган бирөө келди» Мында илгери баспай эле, убакыттын баары созулуп өтөт. Арийне мындай адамдардын жогоркудайларды алга эмес, кер кетүү, маданияттуулук эмес, кайта наадандык, кала берсе кыргыздын карапайым тилин билбегендик, тилди кирдеткендик.

Соңку кездерде «Тагдыр, табынуу, бериште, бейиш, заң» сыяктанган сөздөр керектен чыгарылып бара жаткан өңдүү. Бул билбестик. Булардын ичинен «Маңги, заң» деген сөздөрдүн башка мааниси да бар дешет. Андай болгондо кош маанилүү сөздөрдүн отрицательный маанисине карап, жакшы маанисин жоюп, эки маанисин да катардан чыгарып отурат экенбиз да? Ошондойдун барын айдап отурганда канча сөз калар эле? Бул эмне деген тамтык? «Кыргыздын заңы ошондой» дегендин ордуна «Кыргыздын закону ошондой» десек, жогорку маанини береби? Мындай кылыш адабиятты чегиндирүүгө чакыруу болот. Жамбылдын:

«Жүргүзгөн заңын Абылай,
Жүргүзгөн заңын бир кудай.» –

деген ыры башка бир тууган тилдерде да ошондой басылып жүрөт го? Ал түгүл, орус жолдоштордун чыгармаларынан «Бейиштей турмуш» деген теңөөлөр да кем учурабайт. Эски мурадан пайдалануу, өткөндөн үлгү алуу дегенди биз качан түшүнөбүз?

Шолоховдой жазуучулардын чыгармаларынан «автанабил, булгалтер, регистран» дегендей сөздөрдү көп учуратабыз. Ал биздин редакторлор, главлиттегилер» мындай сөздөрдү мүлдө тыйпыл кылып: «автомобилы, бухгалтерь, ресторан» кылып оңдоп, кай бир жумушчу-

лардын, колхозчулар образдарын мүлдө жоюп, жыпжылма гана бир интеллигенттин тили кылып таштайт. Ал китептен китепти көтөрө чуркап жүрүп, далилдеп, булардан өткөрүп жиберген күндө да, мындай сөздөр көрүнсө, үйрөнгөн калып менен сен жетпеген жерден, тетиги корректорлор жайлап салышат.

Сын жагыбызга келгенде да принципсиздиктер көп. Бирөөлөр бир адамды сынай турган болсо, бир аз сылап-сыйпап келип, аягын сөгүшкө айландырып жиберет, Болбосо башынан тамтыгын чыгара сөгүп келип, аягында баятан берки бар сөзүн кайтып алып, авторду сооротуп, мактап алып бастыра берет. Качан да болсо бирөөнү жалаң мактоо, же сөгүүнү көздөгөн жерде чындык болбойт.

Ал сынды көтөрбөөчүлүк, кемчилитин айтканга чычалоо – көпчүлүк көрүнүш. Бирөөлөргө мамлекеттин ишин аксаттың дегенден «Сен өтүгүндү майрык басасың» деген сөз катуу тие турган сыяктуу. Жалаң мактай бергенди жакшы көрүшөт. Чынында мактаганга, жетишкендикке көбүү, семирүү өсүш эмес, өзүн жоготуунун белгиси. Бирөө кастык кылайын дебесе, достук үчүн жалган мактоодон залалы жок. Пушкин айткандай биз, адабиятчылар, сөккөнгө да, мактаганга да, бирдей салкын кандуу болуубуз керек.

Адабият сыны деген маселени соңку кездерде баланын оюну көрүп алгандар бар. Буга далил үчүн жолдош Муратовду мисал кылып көрөлү. Бул Күмүшалиев Көпбайдын «Урият» деген китебине бир «сын» жазган экен. Сөзүн баштаган эле жерден адабият «теориясынан» төмөнкүдөй «терең» сыр ачып жатканына жолугасың: «Чыгармалардын бардыгы бирдей болбойт, кээ бири чыгарууга жарактуу болсо, кээ бири чыгарууга ылайыксыз болот... Поэзияда чындык, маани, көркөмдүк, элес болсо гана сапат болору белгилүү. Кээ бир кезде рифмада уйкаштык болгону менен мааниси болбосо эч бир натыйжа чыкпасы белгилүү... бул жерде чындыкка сыйбаган жалгандык бар...» («Жалгандык бар»).

Баракелде сөзүңө! Мына бу неме ушу күнгө чейин журт билбеген бир жаңы дүйнөнүн бетин ачып салдым деп ойлор ээ?! Кээ бир чыгарма жарактуу болсо, кээ бири жараксыз болорун, чыгарманын бары бирдей болбой турганын, андан соң уйкашы жок болсо ал поэзия болбой турганын Ж. Муратов эмес, жаш балада билбейби? Мындан жүз жылдар мурун беш колдой белгилүү болгон нерсеге бекер чыгымдалып эмне кереги бар?

«Кээ бир кездерде рифмада уйкаштык болгону менен» дейт. «Рифма» менен «уйкаш» экөөнү эки бөлөк дүнүйө деп ойлосо керек. Эмесе «уйкаш» орусча «рифма» деген сөз.

Дагы: «ал ыр жазуу менен гана чектелип, жаңылыштык кетирбөө жагына көңүл бурган эмес». «Тайкы сезими менен карап...» «Сөзүн ширин, маанисин кулакка жагымдуу кылуу керек эле». (Мааниси терең, тили чебер болуу керек дегенди айтайын дегени го).

Берегиндей уйкашы, куюлушу, байланышы жок, өңгүл-дөңгүл, одоно, чорт айтылган сөздөрүн кеп кылбаганда да, муну жазып отурган адамдын адабият дегенден билими жардылыгы күнчүлүктөн көрүнүп турбайбы.

Көркөм чыгарманы сынаган адамдын эң курбаса тили жатыгыраак келүү керек эмеспи? Муратовду окуган кезде тилинин дүкүрлүгүнөн мүдүрүлүп, сүрүлүп «кудайдын албаганына» кокуйлап отуруп, аягына зорго чыгасың.

Ж. Муратовдун мындан да бир кызыгы, жакында Токтомушев жөнүнөн «Ала-Тоо» журналына бир макала жазып жибериптир. Токтомушев өндүү жазуучулардын тарыхы менен элди тааныштырбай болбойт деп, анын туулганынан тартып узак өмүр баянын жазыптыр. Колунан келгенче мактаптыр. Токтомушев «Какшаалдан кат» деген сонун көркөм поэма жазды. Токтомушевдин тили жатык, жалпак журтка бирдей жагат, анын мастерлиги өстү, маселени терең түшүндү» дептир. Ошентип биртике жүрө түшүп келип, кайтып, Токтомушев-

дин билимсиздигин адабият теориясын билбегенин, билемин көтөрүшкө тырышпаганын, Пушкин, Толстой, Горький өңдөнгөн мастерлерди окубагандыгын, билбегендигин, ал гана түгүл Абдырасул аябаган жалкоо экендигин, эринчектигин айтыштыр.

Журт, өзүң, калыс бол, мынабу жигит эмне дегенин өзү билбей отурбайбы? Бул эмне деген чытырман?

Башкасын тим эле коёлу, ал эми билимсиз туруп адабиятка терең түшүнөт дегенди, кандай «акылмандар» айтат? Бул: «көркөм», «мастер», «чыгарма» деген сөздөр ар кимге мынчалык эмне арзан болуп кеткен. Мынабу жерде Абдрасулду көккө көтөрө мактаймын деп, иштен, чыгара сөгүп салганын өзү билбей отурганы жокпу? Ушундай бир каздын канатына жукпаган суудай пайдасыз, тураксыз бир сөз брактарынан көрөк Абдрасулдун жетишкенин, кемчилигин аз да болсо дурусураак көрсөтүп айткан пикир пайдалуурак эмеспи?

Бул жөнүндө жазган макаласында мунун дагы бир сөзү бар: «Токтомушев Өмүкө деген кулактын абийирсиздигин жазып чыгат» дейт. Кандай абийирсиздик? Уяттуу бир иш кылган бекен?

Ушул күндө бирөөлөр зор кишинин аттарына сырттан туруп, оңой-олтоң эле жармаша кетчү болуптур. Ошонун сыңарындай биздин Ж. Муратов да, мына мындай кишилерден окусаң болмок экен деп, Абдырасулга акыл айтып, жалаң классиктердин аттарын жайпатып, бир бетке тизип чыккан экен. Бирок алардын куру атын билген менен затын билиш экөө бирдей эмес го?

Ошондой кишилер кээде айта турган тереңирек пикири колунан келбеген соң качан да «пролетариат, совет, эмгекчил эл» деген сөздөрдүн далдасына жашынгыч келет. Ушундай сөздөрдү көбүрөөк айта берсем сөзүм өтүмдүүрөөк болот деп ойлошот.

Адабият сыны дегенди жеңил-желпи көрүш – наадандык. Сынчы болуш үчүн билим керек. Өзгө түгүл билим ташын кемирген Гурьевич жана профессор Кирпотиндей

кишилер кай бир чыгарма маселелерине келгенде такала түшүп, каталыгын моюндап жатканда 5-6 сөздүн башын курап жаза албаган биздин жаңкыдай кишилерге жеңил тиер беле? Бул адабияттагы хулигандык. Адабиятты баланын оюнуна айландыруу, маскаралоо, шылдың кылуу, баркын кетирүү деген болот. Экинчи түрүн айтсак, Ж. Муратов окшогондордун жогоркудай жоруктары «атың чыкпаса жер – өрттөнүн» кейпин кийгендик. Мында бирөөнү сынабасын деген сөз чыкпайт. Сына. Бирок, билип сынагын.

Адабиятты сыноо аны билген кишинин гана колунан келмек. Карапайым кылып айтканда, сынчынын өзү жазуучу. Анын сынчы болгондогу жалгыз айырмасы жазуучулуктан сын кесибине көчкөндүгү гана. Муну түшүнүп алуу керек.

Бирок амал жок, кай бир кездерде ушундай адамдар бирдемени бузуп-чатып алып келсе, биздин басма орундарыбыз текшербей-этпей туруп, уруп, жиберет. Эскиден келе жаткан Кубанычбектей жазуучуларыбыз Ж. Муратов жакшы сын жазды деп көтөрүп жүрөт. Бул уят кеп. «Кай бирөөлөр жаман чыгарманы жакшы деп, жакшыны жаман деп чыгышат» (Фадеев).

Чынында сынчы деген бирөөнүн өңкөй жамандык жагын качырып, баштан-аяк талкалап, сөгүп олтуруш эмес, ошонун жакшы-жаманын дурус айта олтуруп, анын келечегине жардам берүү, тарбиялоо, жалпы адабияттын өсүшүнө жол салышуу деп түшүнүш керек. Сыңар жак сындан келер пайда да жок. Ал биздии сын маселебиз чын жүрөктөн чыккан, адабиятты билген, каадалуу кишилер эмес, колунан келбеген, адабиятты билбеген, ишти бүлдүргөн көрүнгөн бирөөнүн эриккен эрмеги болуп жүрөт. Мындайларды көрүп-билип олтуруп көп кишилерибиз унчукпайт. Жазбайт. Жазса, качан өз адресине барып сөз тийгенде гана жазышат. Демейде чачылып жатса да карабаган адамдар буга (өзүнчө) келгенде бар күчүн салышат. Бирөө макала жазса, ошонун ичи-

нен алды менен өз атын издейт. Бирөө жөнүндө дурус пикирин айтыштын ордуна, ушуну кай жагынан согуп чыксам дегенди көздөйт. Ушак айтат. Бир жолдоштун көзүнчө мактап туруп, мындай басары менен артынан бүлдүрүп калат.

Жазуучулар союзу бир-эки жылдан бери чыгармачылык жагынан, көптү уюштуруу жагынан көзгө түшөрлүк бир иш кылган жок. Жетекчилерибиз тийиштүү кишилерге, чыгармачылык ишке жумшабай, көңүл алууга, тиешеси жок көрүнөрүн бирөөгө кетет. Жаштарды чыгармага көндүрбөй, алды менен акчага көндүрөт. Жалгыз журнал болсо, жылына барып бир чыгат. Союздун көпчүлүк иштерине, үй салууга, дача курууга берилген расходдор бир тыйын жумшалбай жылына кайра жабылып калат.

Мына, Союздун жумуш «стили». Мындайын айтсаң сен жаман. Бул кылыгыбыз менен качанга чейин жүрөбүз?

Кыргызстан жазуучуларынын II съездин чакыра турган мезгил да жетти (Бизден бөлөк көп республикаларда бул алда качан болуп кеткен). Муну жакында чакыруу керек. Ошондо көндүмүш ураанга жамынбай, барлык жагыбызды катуу сынга ала отуруп, жетекчилердин составын иштей турган жарамдуу кишилерден түзүп, келечек жумушка мыктап бет алуубуз керек.

Байыркыдан келе жаткан түртө салма, шалакылыкты, илендиликти жоюп, чын маанисиндеги социалисттик адабият үчүн күрөшүү майданында ат салышуубуз керек. Кезек-кезек экиге жарылып «жаатташа» кетчү зыяндуу ыландарды биротоло жоюп, жалпы милдетке бир кишидей ынтымактуу, бирдикте туруп киришүүбүз керек.

Илгери-кийин ойлоно турган, иштеле турган милдеттердин али чети оюлган жок эмеспи?!

23-август 1939-жыл.

СЫНДА ПРИНЦИП, ЧЫГАРМАДА ИСКУССТВО БОЛСУН

Бизде бирөөлөр сын десе же мактап, же согуп отуруу деп түшүнүп жүрөт. Эмки бир түрлөрү: сын дегендин далдасына бугуп алып, көркөм адабиятты алып-сатарлыкка, керт башка айландырып жиберүү бар. Мындайларга жазган макаланда, сүйлөгөн сөзүндө болсун, калп-чынды койгулатып, баштан-аяк бирөөнү кыйратып чыкмайынча, башка пикириң канчалык акыйкат, терең, дурус болгону бир тыйын өңдүү. Буларга башканын кереги жок, жалгыз гана жаңкыдай «талкалап» берсең болгону, «баракелде, ырас кылдың» деп ошондо гана моокуму канышат. Мунсуз айткан пикириң далилсиз, кургак сыяктуу. Алар бир чыгарма жөнүнөн өздөрү кеп урса да маселени илимий далилдештин ордуна, кишинин керт башына жармаша кетет. Салган эле жерден «акмак», «айбан» дегенге чейин барып, ата-бабадан кирет.

Бирөөнүн кемчилигин ушунчалык одоно, жапайы кетпей сыпайы тил, илимий далилдер менен өлтүрө жазууга да болот. Союлдан катуу тие турган далилдер бар. «Кет, жогол» дегенден «ушул батыңыз менен кетиңиз» деген күчтүү.

Ушинтип, сын маселебиз ушу күнгө чейин бир принципке турбай, бирөөнү жамандасак жерге кийире согуп, жакшылаганын жан теңебей апыртып өтө чыгуу деген адат болуп келе жатканы да жашырын сыр эмес. Быйыл «Каныбек» романын «толук баалуу чыгарма» дегендер болду. «Ажал ордунаны» мындан да күчөтүп «эбегейсиз чебер жазылган» деп жиберген адамдар чыкты.

Биздин шартка карай ушул эки чыгарма да сөз кылууга татып турган, оозана турган буюмдар. Бирок, булардын бирин «толук баалуу», бирин «эбегейсиз» деш – уйкусурап айтылган сөз менен барабар го дейбиз. Адабиятты, көркөм сөздү мынчалык арзандатып, оюнчук кылып

жибериш кечпес күнөө го дейбиз. Ар кимдин боюна карай тон бычпасак бирөөнө чытырап, тар келип, бирөөнө сөлпөйүп, кең болуп калар дейбиз. Чындыкты бурмалабай, аз да болсо терминди, сөздү өз маанисине жакыныраак койгонубуз оң болор дейбиз. Жогоркудай марттык «Ажал ордуна», «Каныбектер» эмес дүнүйөлүк адабияттардын чанда бирине бере тургандар го дейбиз.

Амал жок, мындай жоруктар өзгөнүкү болсо да бир жөн, ал эми көптөн адабият майданында бир келе жаткан, төрт-беш китептери чыккан кишилерибиз маселени ушунчалык тайыздатып кеткенине кайгырасың.

Соңку кездерде биздин жүздөгөн окуучуларыбыз мактоо макалалардан пайдалуураак бирдеме таппай, жалаң «атагы дүкүйгөн» адабиятчылардын кур атын окуп чыгуу салт болуп барат. Мындай нерсенин авторлору журтка маңыздуу бирдеме дештин ордуна алда качан айтылган, миң ирет жазылган, жатталган даярды кайталап, жалаң бирөөлөрдүн даражасын, укугун, авторитетин, ата-энелерин тизип өтүүдөн бөлөк бир сөз айтпайт. Бир кишинин атын айтыш үчүн анын укум-тукумунан тарта козгоп, бир сөз менен айта сала турган немеге чакырым жерден кайрылат.

Айта берсек сөз көп. Кай бир кезде салмактуу, терең маселени шылдыңга чаптырып, күлкү кылып, маскара-лап сүйлөшөт. Нерсенин ичине жолобой, жалаң сыртында жүрөт. Саясатты тескери үтүрүнөн, түшүп калган тамгаларынан издешет.

Эми жазуучуларыбыз сырттан айта салышка гана берекелүү. Ал анык искусство закону менен текшерчү болсок, булардын кую кур санат. Көп чыгармалардын идея жагы мындай турсун, жадаса сырткы жаратылышты сүрөттөөдөн ката жиберешет. Аккан сууну түзүк бере албай «ал андай эмес, мындай болот» дедиртип, ошону да чоң талашка түшүрүшөт, Менимче, жазуучу деген жаратылыш өңдүүлөрдү сүрөттөгөндө анын чындыгына

эч ким шек урбагандай болуу керек. Антпеген күндө биздин чыгармалардан өмүрдү, турмушту тааный турган жери кайсы?

Бирок, ушундайларын билбей бирин-эки «жеңишке» семирген өздөрүн билип бүткөн киши катары санаган, «эми меники жетет» дегендей кылып жүргөндөр көп. Мындайлардын уялап калганына негизги себеп – бизде чыгармачылык среда жок. Жан менен берилип сүйлөшкөн, бири бирине жардам беришкен жолдош жок. Журт ушуну сагынды. Ушуга куса болду. Ал, жазуучулардын апаратындагы жетекчилер болсо узак уйкуга салды. Жазуучу киши билим, турмуш, тажрыпага молукпай туруп, канчалык кара күчкө салганы менен кур гана базар кыйкырык. Ал, биздин кишилер муну таназар албайт да, бар болгону талантка, көзсүз эрдикке, тобокелге салышат. Искусство законуна жакшы түшүнбөй, аны сомолоп, болжоп гана билишет. Чыгармага тереңдей отуруп, кадалып, казып иштештин ордуна убакыттарынын көбү майда-баратка, күбүр-шыбырга кетет, ушак айтат. Алиги халтуранын басып кетип жатканынын башкы себеби да ушунда.

Трибунада сүйлөгөн сөз болсун, сахнада ойнолуп жаткан пьеса болсун, журтту кол чаптыра коюунун кымбаты жок. Ошолордун зиенине бир унутулгус терең пикир калтырыш – бул өтө кымбат.

Не керек, ушул жогоркулардай кемчиликтерди көрүп, билип туруп ок көп адам унчукпайт. «Ач кулактан, тынч кулакка» салышат. Кимисине жаман көрүнүп жүрөйүн дейт. Бирөөлөр өзгөнү «союп» жатсаң унчукпайт да, өзүн бирдеме десең союл ала жүгүрөт, «жаат» курайт.

Ушул сыяктанып адат болуп алган, зыянга чаба турган, адабияттын өркөнүн өстүрбөй турган агымдарды кечикпей курутуш керек. Жакында боло турган съезде мындайды жалтанбай ачык айтыш керек. Ачып алыш керек.

Бу жерде биз айрым чыгармалар жөнүнөн токтолбодук. Бул береги макалага татыбаган кичине немеде мүмкүн да эмес. Анткени кай бир жолдошторчылап текшербей, көз жетпей туруп, килейген китептерди бир пункт сөз менен дүңүнөн бир коюп, бастыра бериш биздин адатта жок. (Бул жөнүндө али далай сөз болмок). Мында жалгыз айткыбыз келгени жазуучулардын көбүнүн башында бар гана кыскача жаңкыдай жалпы пикир. Бизде жакшы менен катар, жаман чыгармалар да көп. Сабатсыз ырлар көп, пьесалар көп. Бул бүгүн эмес көптөн айтылып да келет. Миң сүйлөгөн менен мындайдан арыла турган, халтура базарын жаба турган жалгыз жол – аёосуз катуу требование. Ким болсо ошол болсун, эгер жазганы жаман болсо жалтанбай көзгө айтыш керек, баспай коюш керек. Сапат үчүн күрөшүүдө мындан өзгө жол жок.

1939-жыл

«ЖОЛБОРС ТЕРИСИН ЖАМЫНГАН БААТЫР»

(Р е ц е н з и я)

Алыкул Осмоновдун бул котормосун окуп чыгып, төмөнкүдөй пикирге келдим.

Алды менен көзгө түшө турган нерсе, поэманы авторлоштуруп эркин которгон. Ошондуктан баштан-аяк ар бир жол, ар бир сөздү оригиналына салыштырып отурушту бул котормо керек кылбайт. Бирок ушул жагы (эркин которуу) боло турса да, поэманын негизги сюжети толук берилген. Кайта орусчасындагы кай бир түшүнүүгө өтө кыйын, күңүрт жерлери котормодо окуучуга жеткендей кылып ачык берилген. Артыкча тил жагы жалпак, журтка бирдей угумдуу, образдуу.

«Ошол бойдон учуп жүрүп олтурду,
Күн, түн дебей жыйырма күндү толтурду.»

Жер менен көк ортосунда күркүрөп,
Алгыр кыраан бүркүттөрдөй учту бу...» –

деген өңдөнгөн ырлар көркөмдүк жагынан жакшы эле айтылган.

Котормодогу дагы бир көрүнөрлүк мыкты касиет, биздин көп акындарыбыздын «алдап-салдап», «таткан-баткан» сыяктанган шаблондуу уйкаштарынан мүлдө чочун. Бул жөнүндө поэзиянын башынан-аягына чейин дээрлик эркин органический уйкашып отурат. «Аткан» дегенге «таткан» өңдөнтүп ыксыз, күчтөп, уйкаштырып коё салуу жок катары.

«Курдашым, чынымды айттым жүрөктөгү,
Жаш жаным тилеп турат каалап көрдү.
Жашоо не? – Ал бир күндүк татты уйкудай,
Кандай эр коркута алмак өлүмдөрдү.
Чатырап бүгүн такта отургандын
Көр болор эртең барар жайлуу төрү.»

Же болбосо:

«Афтандил насаатыңды угаар элем,
Өмүргө кайрат кылам эмне менен?
Турмушта бир күнүндө токсон жолу
Ушул баш бышып чыкты эрдиктерден.
Мени кой, күнүңдү көр, элиңе кайт,
Жолуңа түшүп алып ушул келген.»

(Тариелдин айтканы)

Көркөмдүк жагынан акындан мындан артыкты талап кылууга болбойт.

Кыскасы бул поэманы которууда котормочу бар күчүн салган сыяктуу. Ошонун бири – кыргыздын бай тилин пайдалануудан ачык көрүнүп турат.

«Ал жерде чатырчалар ичи салкын,
Жамынган өз боюна ай жарыгын.

Көгүлтүр көл менен көк кошулгандай
Келтирет жаратылыш ырахатын.
Ошондо бер жак четте үлпөткө эрип
Олтурду менин өңкөй тааныштарым.»

Бул эң жакшы жеринен тандалып көрсөтүлгөн мисал эмес. Бирок, ушул куплет барлык ырга мүнөздүү.

Кемчилик жагын кеп урганда, байкаган кишиге кай бир жерлерде поэзиянын закону бузулуп калган.

«Жакшы болдум, шашып калды калайык,
Хандан барып сүйүнчү алып кайталык.»

«Биз элек жагалмайдай жагалданган,
Зыпылдап кош канаты шамалданган.»

«Жытындай тоонун кызыл гүлүндөгү,
Ак айдай майдын жарык түнүндөгү.»

«Мынтет ал кыз: «Кылам сизге жакшылык,
Бат жетсем деп мында келдим ашыгып...»

Мынабу келтирген ырларда бирдейлик, өлчөм жок. Улам бирин окуп, экинчи куплетке түшкөндө кишинин табышы өзгөрүп отурат. Мындайлар бир куплеттин ичинен учураган жерлери да бар. Мисал:

«Токтоо болот эр жүрөгү берендин,
Жолу оң болот акылдуумун дегендин,
Азамат байкап турат күн мурунтан,
Өз башына нелер келип-кетерин...»

Бул куплеттеги «Азамат» деген сөз менен башталган жол өзгөлөрүнө жолобой үркүп турат. Анткени мунун башкы бир сокмогу («Азамат») үч муун менен башталып, аяккы сокмогу («күн мурунтан») төрт муун менен бүткөн. Ал калгандары болсо башкы биринчи сокмоктогу төрт муундан башталган да, аяккысы үч муун менен

бүтүп отурат. Ошондуктан үчүнчү жол булардын законун бузуп турат.

Анда-санда жеринде оригиналынан узартып кеткен жер учурайт. Маселен, «Нестан Даражандын ашыгына жазган катында «орусчасы төрт куплет да кыргызчасы беш. Көп эмес мындай орундар чанда бир жерде.

ТОКТОГУЛ

Бу кезде алды менен эркелетип өтөрүбүз: негизги докладдан тышкары көп жолдоштун катарында Токтогулдун бир салаасын сүйлөсөк деген оюбуз болгон менен, муну орундай албай тургандыгыбыз. Муну кыска сөздө биз түгүл, Жоомарт өңдөнгөн жолдоштордон тартып, далай ырчылар, сынчылар, калам ээлери көр замандан жазып, айтып, изүүлдөп келе жатып да али түгөтө айталган жок. Ошончолук эмгектерге карабастан, акындын ким экенин тааныта турган али да болсо Токоңдун чыгармалары.

Мунун себеби – Токтогулдун чоң адам экендигинде. Ошондуктан бул адам качан да маданият эрлерин серпилтип козгой турган, романдардын, пьесалардын герою боло турган, адамкерчиликтин үлгүсү боло турган, кир агын эмес, адилсиздик менен алышкан күрөшчүл кылып көрсөтө турган адам.

Токтогул байыркынын кай бир эл ырчыларындай күнүмдүк кубанычы, эриккендин эрмеги болгон эмес. Жогору турган. Дүнүйөнү терең алган, алыстан көргөн адамдын ички сырына жеткен терең адам болгон. Өмүр, адамкерчилик, аял, эл, эмгек, эр жигит, элди сүйүү деген өмүрдүн негизги тармактарын жерине жеткирип айткан, үлгүлүү киши болгон:

«Ынтымак болсо калкыңда,
Душманыңдан тартынба.

Айбаты бар жигиттин
Атагы калат артында.
Күжүрмөн эрдин күчү өтөт
Күмүш менен алтында.»

Мына бул ырды айтып отурган акындын так өзүнө келтирүүгө болот. Анын башкасын айтпаганда, жалгыз гана «Үлгү ырлар» деген кичине ырынан турмуштун бар сырын табасың. Жакшылыгы кара башынан артпаган, эл үчүн кыйрап жатса жумушу болбогон, бак кумар, пайда күнөмдөр жөнүндө эмне дейт?

«Жаман адам белгиси,
Өз камы үчүн жүгүрөт.
Жакшы адам белгиси,
Эл камы үчүн күйүнөт.»

«Жабдыктын көркү жоргодо,
Жаназа, дооран молдодо.
Жаман адам чырылдап
Жакын болот олжого...»
Эл менен эр жигит тууралуу:
«Эликтин көркү төр менен,
Эр жигит көркү эл менен.»

«Кылычтын көркү кынында,
Кундуздун көркү сыртында.
Алышкан душман жоо жеңсе,
Азамат көркү журтунда.»

Мына, көрөсүздөр, акын бу жерде эл үчүн жанын бербеген жигит эр эмес, анын өмүрүнүн касиети жалгыз гана элге кызмат кылууда дейт.

Токтогулдун ырларында четинен акындык күч, кыраакы көз, лирика, чечендик дегендер ачып, толкуп, аскарлап, төгүлүп отурат. Мындай касиет чанда бир даарыгандардын гана колунан келмек.

Токтогул өңдөнүп заманында кыргыз элинен: Калыгул, Арстанбек, Кылычтардай үздүк чыккан даанышмандар болгон. Булар ошол өткөн заманы менен бир өлбөй турган, кыйкырган үнү алыскы кылымдарга жете турган адамдар. Өмүрдүн адилеттигин, жарык турмушту көксөгөн, адам баласындагы жаман кылыктар менен кармашкан, байыртан келе жаткан адаттарга, күчтөргө кулдук уруп, күн көргөнчө, кармашып өл дегендей зор талапка чакырган, акыл ойдун аскар чокусуна көтөрүлгөн, ою терең, сөзү мерген, кулачы кенен кишилер. Бул жөнүндө туш келди сөздөрдү коюп, калбай турган өздөрүн гана эмес, өскөн, өткөн заманы менен талдай турган, далай акылдуу баштарды терең ойлонто турган кишилер. Кала берсе биздин бүгүнкү көп жазуучуларды арына, намысына келтире турган чебер сөздүн кени болгон кишилер. Ушундай кишилерге караганда артына мурасын калтырган Токтогул да арманда кеткен жок. Кайта тирүүсүндө болжобогон урмат сый бүгүн болуп отурат. Токтогул деген ат калың эмгекчинин кулагына жакшы угулат. Мунун себеби да Токтогулдун калың эмгекчи журтка жакындыгы. Ошолор менен биргелиги, муңдаштыгы.

Бирок, канчалык иштедик дегенибиз менен ушу күнгө чейин биздеги бир кемчилик, бул адам жөнүнөн аякты төп баскандай бир илимий толук анализ жасай албай, көбүнчө жайдак сөз, жалпы жоромол менен келдик. Толугун жыйнай албадык. Жаныбызда турган Калык менен Алымкулду жакадан алып, отургуза коюп Токтогул ырларын таап бере сал дегенден арылап, алыс жүрө албадык. Ошондуктан жогоруда айтканыбыздай, бул өңдөнгөн ири кишилер жөнүндө коомдук жумуштар жеке бүгүнкү менен тынмак эмес, бул дайым иштей турган жалпы милдетибиз дейбиз.

1940-жыл

ЖАШТАР ЖӨНҮНДӨ БИР АЗ КЕҢЕШ

Жазуучу – белгилүү бир социалдык катмардын, таптын өкүлү. Ал заманында дүйнөгө көз караш жагынан илим, идея жагынан коомдун алдыңкы катарында жүрүү керек. Ошондуктан жазуучунун милдети өтө зор.

Адабият башка далай кесиптерден кыйын экенин, чыгарма деген оңой-олтоң эле боло калбай турганын Максим Горький сан ирет айткан. Өткөн замандын классиктерин ала турган болсок, алардын өмүр бою көргөнү такай Эмгек гана болгон.

Байыркы күн чыгышта 101 жашаган улуу жазуучу болуптур. Ошол адам жүзгө чыкканда – жазганды эми гана үйрөндүм деген экен. Бир жылдан кийин өлөт. Бул адам мурун да жакшы жазган. Француздун улуу көркөм сөз чебери Флобер, бир жолдошуна жазган катында: «бир китеп жазыш үчүн 1500 том окуп чыктым» дейт.

Адабияттын арзан «оюн» эместигине ушулар да жертерлик мисал.

Чын жазуучу болом деген азамат бул жолго бар өмүрдү, күчтү, кайратты салуу керек. Ансыз адабиятчы болуш мүмкүн эмес. Гете, Шиллер, Гейне, Бальзак, Флобер сыяктуу чоң алптар заманында билимдин, акыл-ойдун аскар чокусуна чыккан. Өмүрдүн соңку саатына чейин кара жумушчудай эмгек эткен.

Чыгарманын негизделе турган жери: күрөш, карама-каршылык, алыш менен тартыш, «Келди, кетти, жеңди» дегендей арзан сөздүн эч кыйыны жок. Чыгарма деген жеңишке жетүү жолундагы күрөшүү, кыйынчылыкты канчалык терең көрсөтсө, ошончолук күчтүү болмок. Биздин көп адабиятчылар кирген эле жерден геройлоруна: «Баатыр, мыкты, берешен, ач көз, ашынган душман» дегендей мүнөздү бере коёт. Кимдин ким экенин күбөлүк эмес, геройлор өзү далилдесин.

Орустун улуу сүрөтчүсү, живописчиси Суриковдун бир тарткан сүрөтүн көрүп, Толстойдун ачуусу келгени бар.

Анда Суворов аскери менен Алпы тоолорунан ашып баратып, кысык, капчыгайда атты мөңкүтүп, туйлатып койгон. Ат мындай жерде мөңкүбөйт, кайра чебердеп өтөт дейт Толстой. Бул чыгарманын идеясы, мазмуну гана түгүл, кенедей кыл-кыбырына чейин кылдат болуу, окуган кишини күнөмдөр кылбоо зарылдыгын көрсөтөт. Ал, бизде мындай мисалды тизсең өзү бир китеп. Жазуучуларыбыз жаратылышты сүрөттөй турган болсо, мунусу бир жакта калат да, чыгарманын негизи бир жакта бөлүнүп, алжайып калат.

Достоевский көп убактарда күндүн бүркөгүн, жаанчачынды, сурданган күндү тандап алган. Бул анын оорусыркоолу геройлорунун мүнөзүнө ылайык да. Горькийдин эрдикти көксөгөн атактуу «Буревестник» аңгемесинде күн күркүрөп, чагылган чартылдап, бороон кутуруп, деңиз толкуну жардай көтөрүлүп, жаратылыш алай-дүлөй түшүп, асман, жер сапырылып турат. Эгер Максим Горький ушул аңгемесине эринип, себелеп турган жамгырды, болбосо, жадыраган жайбаракат ысык күндү алчу болсо, анда автордун айтар ою ордунан чыкпас эле да, чыгармасы мынчалык күчтүү, таасирлүү болбос эле. Ошондуктан бул аңгемесине жаратылыштын кай учуру шай келерин жазуучу жакшы билген.

Ушул күнгө чейин жаштар түгүл «аксакал жазуучулардан» арылбай келе жаткан бир ылаң – жалпы сөз, жайдак билим, стандарттык (окшоштук). Биздин адабият журналынын 1939-жылкы экинчи санынан бир аз мисал келтирип көрөлү. «Энемден кат» деген ырында бир акын жазат:

«Биздин колхоз бүгүн көрчү
Кандай сонун жаңырган.
Иш көңүлдүү, турмуш сонун,
Жыргал күүсү кагылган.
Көңүл ачып патефонум
Сайрап турат ыр ырдап,

Эч билбестен кайгы-капа,
Жашап келем мен жыргап»

«Бірдашат эркин оштонуп» деген ырда:

«Билим алып мектептен,
Эркин ойноп жыргайлык.

Көрөсүң оюн-күлкүнү
Бүгүн биздин айылдан,
Карачы, курбум, ойлонуп,
Шайырдык кандай жайылган.»

«Убадамды актаймын» ырында:

«Ырыска элим чырмалып,
Жер бети күлүп нурданып,
Жыргалга баткан элимди
Бірдагым келет үн салып.

Комуз чертип шаңдантип,
Эркин тилим сайратып,
Таалай үчүн ырдаймын,
Бірдаймын да турбаймын...»

Ушулар да жетер. Жогорку мисалдарды тандабай-этпей, журналдын бир номеринен, четинен кезиккенин алдык. Буларда жаман пикир барбы? Жок. Баарынын тең ниети дурус. «Бірдап жатабыз, ырыска тунган эл жыр-гап жатабыз» дегенди айтышат. Эми кеп кайсында? Алды менен бул ырларда жан жок, ички сезим жок, окуучунун жүрөгүнө барып тийгендей конкретный, ачык-айкын образ жок. Жаңы пикир, жаңы сөз жок. Баары да жалпы сөз, ансыз да газеталарда миң ирет айтылган, жедеп жатталган, элдин кулагы бышкан сөз. Газеталык, казналык сөз.

Бу жерде мүмкүндүк болбогондуктан мисалды поэзиядан гана келтирдик. Прозанын абалы мындан кыйын.

«Желсиз тундө жарык ай,
Шооласы сууда дирилдеп,
Айылдын алды терең сай,
Ташыган өзөн күрүлдөп.»

Абайдын ушул бир куплет ырында: «суу, жел, ай, шоола, түн, айыл, өзөн – баары кыска кайрып, көркөм тил менен өтө чебер берилген.

Жазуучунун акылы, таланты болуунун үстүнө терең билим кошулбай алыс кете албайсың, далилдеп кереги да жок. Акмат Жунушту коштоп, Жумаш Акматтын айтканына топук кылып жүрө бериш жарабайт. Силердин эмгегинерди нечен билимпоздор, улуу сынчылар талдай турган заманды да унутпагыла. Адабиятты жете түшүнө элек, ички сырын, даамын биле элек кезде ар ким өз жазганы жакшы деп ойлой берет. Анткени, биздин жазуучулар канчалык наадан болсо, ошончолук эр көкүрөк. Бирок, ошолор искусствого чын көзү жетчү болсо, көп чыгармалары искусствого жатпай турганын, өмүрдүн сырткы сомосун гана сыйпалап жүргөнүн, эмгектери сая кеткенин көрүп өкүнөр эле. Гете да ушундай деген. Көркөм чыгармада башкы милдет – усовершенствовать этүү. Муну түшүнбөй кылган эмгек убара. Жалпы ураан, жатталган сөздөрдү жаза коюп, газеталарга бастырып алыш оңой. Ошону кылымдар кайталап окугандай кылып, түбөлүк калтыруу – бул өтө кымбат. Бул акындын акынын, зор эмгек, ашкан чыдамды тилей турган нерсе.

Эч качан унутпай турган парыз – турмуш. Буга канчалык жакын болуу, баштан кечирүү, көптү көрүү – булар адамды мыкты куралдандыра турганын тажрыйба көп көрсөткөн. Сүйүүнү баштан кечирбей, өзүң сүйбөй туруп, сүйүүнүн чындыгын көрсөтө жазмак жок. Ошону менен катар, чыгармада болгонду болгон калыбында турушун көчүрө койбойт, буга жазуучунун өз акыл, ою, жоромолу, пикири болот. «Натурадан көчүргөн сүрөтчү

эмес, ал боёкчу. Анын көчүргөн тизмеси канчалык туура болсо, ошончолук анда турмуш жок». (Белинский).

Көркөм чыгарманы жазыш – арзан иш эмес. «Адабияттагы менин тажрыйбам» деген макаласында «Разгром» романы тууралуу Фадеев мындай дейт: «Менин бул романымда жыйырма жолу, андан да көп оңдоп көчүргөн главалар бар. Төрт-бештен кем көчүргөн бир да глава жок».

Азыркы совет жазуучуларынын алдыңкы чеберинен саналган Фадеев ушундай болгон соң, башкага жеңил түшөр беле?

Адабиятты чын сүйгөн, ак ниет, адал жазуучуда бой көтөрүү, кошомат, бак кумар, пайда күнөм, мансап, атак, талашуу дегендер болуу тийиш эмес. Бирок, кайгыра турганы, биздин арабызда жогоркудай «касиеттүүлөр» көп. Өзүнүн сабатсыздыгын жойбой, көркөмдүктүн алипбээсин билбей туруп, өзүнөн өңгөчүнө зыян келтирип алганын айтат. Ошонун сыңарындай биздин кай бир «адабиятчылар» (артыкча жаштар) кандай кылсам журттун көзүнө түшөм деп, алапайын таппай ойго бир урунат да, тоого бир урунат. Колунан келбес ишке жармашат. Бир сап ырды түзүк жаза албай отуруп, адабияттын теориясын жазат. Мындайдын мисалын айтсак сөзүбүз көпкө кетет.

Арийне, биз бу жерде өзүндөн чоң кишилерге катылба, санаба, жазба дебейбиз. Ошол айта турган, сынайт турган нерселерди алды менен өзүң билип ал, түшүнүп ал дейбиз. Нерсенин негизине жетип сүйлө дейбиз. Жапайы билим, кур жанталаш менен атың чыкпайт, алды менен өзүң үйрөн, эмгек эт, оку, сабатсыздыгыңды жой демекпиз. Жаңкыдай кылып, жан талашып, атымды чыгарам деп ашыкканың менен, жазган чыгармаңдан, «сын» макалаларыңдан, тилиңден сенин али биле элегиң сабатсыздыгың күнчүлүктөн көрүнүп турат дейбиз. Мындай жоруктун пайдасынан залалы көп дейбиз. Чын адабият-

чылар кур айкай менен, бирөөнүн сүрөөнү менен эмес, чыгарманын сапаты менен көрүнүү керек дейбиз. «Билгенинден биле элегиң көп» дейбиз.

Өз керт башыбыз ушу күнгө чейин 4–5 китеби чыккан көп кишилерди да жазуучу деп санабайт. Алар али мындайга жеткен жок – бар болгону үйрөнүү гана жолунда. Бирок, күйө турган жорук – ошондойлор өзүн бүткөн, жетилген, жеткен жазуучумун деп санайт. Өздөрүнүн салмагы таразаны канча басарын билбейт. Бу да жогоруда айтканыбыздай, көркөм деген нерсени түшүнбөй, кур көлөкөсүндө гана жүргөндүк.

Ушунча болуп, адабият майданында, тажрыйбадан алган сабагыбыз, жазуучу дегенге терең билим менен эмгек гана керек экенин көрдүк. Максим Горькийдин тили менен айтканда жер үстүндө билим менен эмгек экөөнөн өтөр эч бир күч жок. Жазуучунун турган жери: такай эмгек, улуу чыдам, зор кайрат. Социалисттик өлкөгө ошондой болгондо гана пайдалуусуң.

1941-
жыл, март.

КИРИШ СӨЗ

Жолдоштор! Азыр ушунда чогулуп отурган журтка Эмгек Кызыл Туу ордендүү Кыргызстандын Мамлекеттик филармониясынын бригадасы тарабынан бир туугандык жалындуу саламын жолдойбуз.

Биздин эр жүрөк элибиз ырайымсыз душманга каршы майданга чыгып, замбирек оту тынбай күркүрөгөнүнө эки жыл чамасы болуп калат. Андан мурда социалисттик чарбаны куруп, дүкөндөр дүнүйөгө толуп, бала-бакыра колдо, жаштардын сүйгөн жары маңдайында жайбаракат жыргап жаткан эл болчубуз. Бүгүн сиздердин араңыздарда бириң майданга кеткен балаңды, бириң

күйөөндү, бирин жалгызынды сагынып отурганыңар да бар чыгар. Согуш деп ошон үчүн айтылат. Мындай учурда кыйынчылык, убактылык ажырашуу, коштошуу деген качпай турган табигы нерсе. Баары тең өтөт. Күндөрдүн биринде алыска кеткен азаматыңа аман-эсен көрүшүп, атасына куса болгон балдардын өңүнө кызыл жүгүрүп, кайгы менен кыйынчылыктын арты кубаныч менен бүтөр, дүнүйөдө мындан өтөр бакты жок. Анткени бакытка жетүү жолу бекерчилик менен оромпой эмес – эмгек менен күрөш. Ошону менен катар согушка кеткен бойдон бир жолу кайтпай калган кай бирөөлөр болор, буларды биздин эл түбөлүк унутпайт. Эркиндик үчүн эрдик менен курман болгон эрлердин атын ардактап алтын тамга менен жазылып калмак.

Үстүбүздөгү заман – согуш заманы. Мунун маанисин, милдетин бизден кем түшүнбөйсүздөр жана бул жөнүндө далай-далай жалындуу сөз сүйлөнгөн чыгар деген ой менен сиздерди бүгүн үгүткө салбайбыз. Эскерте турган жалгыз сөз: колхоз жумушун мында калган элге тапшырып, өзүнүн эли жери үчүн колуна мылтык алып теңи жок улуу салгылашта жүргөн эрлердин ордун жоктоп койт деген зор ишеним менен биздин партия менен өкүмөт биздерге зор милдет тагып отурат. Ошондуктан бизге бүгүн муңаюу менен көз жаштын бир тыйын кереги жок. Бизге кереги – зор кайрат, улуу чыдам.

Гитлердин желдеттери күнүмдүк карактап басып алган жерлерде миндеген жетим бала, жесир катындын көз жашын көлдөтүп, ач бел, туу жондо карышкырдай чуулатты. Биз эмгек майданында канчалык жан аябай иштесек шончолук душмандын жеңилиши тездеп, биздин кубанычтуу чоң тойдун күнү жакындамак.

«Саргара жортсоң, кызара бөртөсүң» деген адам баласынын күн көрө турган негизи – эмгек. Жеке согуш эмес, теги турмуш дегендин өзү эмне дегенде, бул жер үстүндө жай менен кыш, жакшы менен жаман, оор ме-

нен жеңил, оюн менен чын аралашып отурбаса, бул чиркин бир тоңгон муз, ириген айран эмеспи... «Эмгексиз келген аш тузу жок даам сыяктуу» – деген Маркс. Өмүрдүн кызыгы да, сызыгы да ошондо. Кыскасынан кайрыганда да ушундай эрдин эри сынай турган эмгек майданында күрөшүп жаткан өзүңөрдөй туугандарына, эжекарындаштарына комуз күүсүн, ырларын тартуу кылып отурган өнөрпоздор азыр биз атап өткөн филармониянын бригадасы болот. Ошону менен азыр сиздерге арнаган концертибизди баштамакчыбыз. Биринчи номурубузда...

28-март 1943-жыл.

СЫНА, БИРОК, ЧЫН СҮЙЛӨ

Бая күнү ушу жерден бирөө тура калып, кошмо доклад жасаймын деп А. С. Пушкин деген авторитетти күлдөй төгүп алып бастыра берди. Ошонун сыңарындай Аалы жолдош да журттун көңүлүнө жете койгондой илимге таянган бир салабаттуу, сабаттуу доклад жасай алган жок. Кургак гана далилсиз, ишенимсиз бир желдирип өткөн кабарды тыңшагандай болдук.

Докладдын негизги кемчилиги – чындыктан алыстыгы болду. Аалынын мүнөзүнө бүткөн арзан менен кымбатты оңой-олтоң гана быча койчу адаты менен биздин жоон топ классиктердин жогорку баскычка жеткен чыгармаларынын узун санын атап өттү. Бирок, мунун баары бирдей залды толук ишендире койгон жок.

Ошентип, экинин бирине тең бербей турган, терең ойлонуп, толгонуп барып айта турган искусствонун аскар чокусуна жеткен дүйнөлүк чыгармалардын чанда бирине айта турган «өтө көркөм», «ашкан чебер», «абдан сулуу», «терең идея», «жогорку баскыч», «кооз тил» дегендей ардактуу сөздөрдүн кунун бир тыйынга түшүрүп

кетти. Мындай марттык адабияттын татыгын жакшы билген кишилердин сыпатына жатпайт. Искусство дегенге мындай тон быча берсек, анда гений дегениң деле кыйын эмес экен.

Биз көп убактарда ушундай ыландын залдарынан бирөөнүн кемчилигин жете көрсөтүп, катуу талап коюп чындык менен тарбиялай турган жаштарды жаңы баш көтөрүп, ирденип келатканда жел сөз менен орунсуз мактап жиберип майып кылып, мертинтип алабыз. Мактаймын деп келечектеги сөгүшкө даярдайбыз. Мактоо менен баштап, сөгүш менен аяктайбыз. Алиги Мидиндердин бир кезде зөөкүр болуп кетиши, Алыкул өңдөнгөн өсөт, өнөт деп чоң үмүт эткен азаматтарды кийинчерээк «тыйыңга кызыккыч болуп кетти» деп жүргөн күбүр-шыбырлардын себебин ушундан көрөм.

Жеке бул эмес, биздин бир китеби чыккан жазуучулар классик болдум деп, меники бүттү деп санайт, бирэки ролду түзүк ойноп койгон артисттерибиз үйрөнүү дегенди таштайт. Композиторлорубуз төрт-беш ошон жазгандан кийин артына кетет.

Ушу мен кай жерде болсо да бирөөлөр бийик жерге чыгып алып Түгөлбайды мактап жатканын көрөм. Ушуну бекер кыласыңар, жолдоштор. Түгөлбайга чоң убал кылып жүрөсүңөр. Силердин бул мактооңор түбүндө кымбатка түшө турган, Түгөлбайдын арка мойнун сындыра турган мактоо. Силердин бул жоругуңар союл менен башка-көзгө койгулап, туюк кечүүгө салган жалгыз эркекти менин эсиме түшүрөт. Анткени, бир сөз менен айтканда, биз билген адабият болчу болсо, Түгөлбайлар жазуучулук жагынан али жабагыдан өтүп, кунанчыкмага жеткен жок.

Биздин көп жолдоштор көңүл улаймын деп кемчилигин көзүнө сүйлөбөй, Аалыга да достук ордуна кастык кылып жүргөнүн сезбей жүрөт белем. Ошондуктан көп учурларда Аалынын да начар жазган себебин көбүнчө

мен ушундан көрөм. Эмгек этпегенинен, адабиятты беритен түшүнгөнүнөн, китеп окубаганынан көрөм.

Мурдагы күнү сүйлөгөн бир топ жолдоштор чечен болбогон менен жазуучулардын башчысы жана анын тегерегинде жүргөн актиптер жаман иштейт, кишини чыгармасынан эмес, өңүнөн тааныйт, ала көз карайт, жазуучулардын коомдук жумушу төрт-беш кишинин чөйрөсүнөн, кызыгынан чыкпайт дегендей пикирлерди айтып өтгү. Бул терең чындыктан чыгып айтылган сөздөр. Алды менен Шивазанын адресине жибере турган сөздөр: мунун кай жерде, кай заманда болбосун мактай турган төрт-беш кишиси бар. Бир тыйын жазыгы жок болсо да жонунан түшпөй жамандай турганы байыртан топурагы жеңил Мукай менен Николай Н. С. (*Чекменевду айтып атат – О. С.*). Бул Шивазанын ата кесиби.

Бирөөнү жамандасам да, жакшыласам да ошонум түбөлүк закон болуп калып, мындан жүз жыл кийин туулган кишилер да менин сөзүмдү сүйлөйт, – деш, – балалык.

Мындай жоруктардан Аалы жолдош да чет эмес. Аалы бизде бүгүн, экөө болсо – бири саналган, даанышмандыгын айта турган калыс, карыялык кези. Аалы менин кемчилдигимди чын сүйлөп, илимий далилдеп көрсөтсө мен кул. Жакшы, туура сындан адам өспөсө, кер кетпейт. Ал антпей, иши кылып, жокту-барды жалаа кылып, эртеден кечке курулай асыла берген кишиге аз да болсо жооп бере кетиш ар кимдин граждандык парзы го деймин. Жакшыбызды жаап салып, өңкөй жаманын издеш эми бизге жарашпай турган тебетей го дейбиз.

Мындан мурунку бир жыйналыштарда үлгүлүү жакшы ыр деп бир топ халтураларды санап өтүп, жамандай турган жерге келгенде менин «Энеси менен коштошуу» деген ырымды мисал кылган эле. Ушул ырдан менин атымды учуруп салып эле бирөөнүкү деп сөз кылалы. Башкасын койгондо да «Улуу марш», «Энеси менен кош-

тошуу», «Узатканда», «Алыста калган жарга» дегендей ырларды көрсөтчү мага? Кайта Аалынын аңтарып, казып, кадалып жатып журт алдына кемчил деп тартып отурганы ушул ырлар болсо, бул биздин чыгармалардын кайта жакшылыгын далилдебейби? Атам замандан берки «шүгүр» деген кыргыздын сөзүн кантип алып таштаймын.

«Мекен үчүн» деген китеп бүтүн кыргыз жазуучуларынын согуш жөнүнөн жазган ырлары менен чыкмак. Мен согуштан бери он бир ыр, эки аңгеме жазган экемин, Шивазанын буйругу боюнча (*Анда Ясыр Шиваза жазуучулар союзунда секретарь болуп иштешчү. О. С.*) шол жыйнакка төрт ыр бергемин. Жыйнак чыккандан кийин карасам, менден бирөө да жок. Бул жыйнактын редактору Аалы болуп, Шиваза, Кубанычбек – үчөөнүн колунан өткөн экен. «Мунуңар эмне?» – деп алды менен Аалыдан сурасам, ал: – Сенин ырыңан мага берген жок, – деди.

Андан Кубанычбекке келип: – Маселе ушундай... ушунчадан бирөө чыкпаптыр, бул жорукка кандай дейсиң? – десем. Ал: – Бул акмакчылык гана эмес, чочкочулук. Мен сенин ырларыңдан колума тийген экөөн кол коюп жибергем, – деп копиясын көрсөттү. Андан Шивазага барып айтсам: – Ой, мен жибергемин, – деп, а дагы азармандан-базарман болуп коё берди. Ушуну менен биздин арыз-арман да бүттү.

Ушу куруп калгырды мен айтпас элем. Бул миндеген жоруктун бири. Ушундай ыкы-чыкыларга теңелип кантейин, боло берсин деп канчалык тиштенип, ичтен тынып жүрсөк да өздөрү болбой айттырат. Жаңкы жыйнакка бирин-серин ырыбыз чыкканда атагым Америкага чейин кетмек эле дебеймин. Тек жаңкыдай эстүү-баштуу кишилердин жоругуна, ала койду бөлө кыркканына, «эшектин күчү адал, сүтү арам» кылганына же деп күйгөндөн айтылган сөз. Ушул себептүү байыркы

жылдары он жылдан малай жүрүп, эзилген кишилерге эми жаңкыдай кордуктар кошулса, бул мага чересчур көптүк кылбайбы?

Бизде Н. Чекменев деген өз чарбасынан бөлөктү билбеген, кудуң-шудуң менен жумушу жок, кой оозунан чөп албаган бир момун адам, адабияттын даамын билген, эмгекти сүйгөн жазуучу. Бирок, жоорго чогулган сагызгандардай бир топ адам ушул бечаранын жонунан түшпөйт. Бизде бутун сунуп, асмандан түшкөн алманы жеп гана чалкасынан түшүп, шапар тээп жүргөн кишилерди чекесинен сылап, капкайда бир эмгекти сүйгөн, иш дегенде жанын таштаган, жазыгы жок, адал, муңайым кичине кишилерге акидей асылып алабыз. Сөз дегенди ордуна койбой, кандай келсе ошондой коюп калабыз. Бальзактын бир романында өмүр жолун жаңыдан баштаган бир бала көптү көргөн карт даанышмандан: «Бул дүйнөдө жакшы жашаш үчүн кантип даражага жетиш керек?» – деп сураганда, жаңкы даанышман: «Ал үчүн эки гана нерсе керек – не гений болуш керек, не ашкан жулик болуу керек. А честность ничего не дает» – деген экен.

Мындан жүз жылдар мурун айтылган береги сөздү бүгүн эсиңе салып отурган кыргыз жазуучуларынын шартына таң каласың.

Эми Аалынын бир-эки ыры жөнүнөн азыраак сөзүбүз калды. Бая күнкү докладында бул «поэзия деген андай эмес, мындай болот» – деп журттун баарын окутуп кетти. Ошол осуятын Аалы жолдош өзү кандай орундайт экен, тандабай этпей, алтурмак өз оюнча жакшы деп жүргөн жазмаларынан четтеп кезиккен бир-экөөн окуп берейин, журт өзүң сына?! Бул ырдын бири кечөө күнкү докладда макталган «Орус кышы»:

«Каккылап ак канатын кере таштап,
Орустун кышы келет жерди жазгап.

Аязы бүткөн бойду тешип өтүп,
Жиликтер сына жаздап, чучук какшап...»

* * *

«Озондойт кыжырланып кээде бороон,
Жинденет миң толгонуп чексиз орой.»

* * *

«Жел боздойт жаш ботосун жоготкондой,
Солуктайт жаш баласын соороткондой.»

* * *

«Мына кыш ак канатын жайды бекем,
Мындай кыш зордукчулдун кайны бекен.»

Жана башкалар... Мунун өзгөсүн коюп, уйкашы кандай десеңер: «бороон – орой – торой», «кабат – канат», «жоготкондой-соороткондой», «пахта – жакта – шахта», «чилдеси бар – милдети бар», «жайды бекем – кайны бекен» жана башкалар.

Экинчиси: «Эне сөзү», бардыгери беш куплет ыр. Ошонун ичинен «душман» деген сөз 4 жолу, «жоо» деген 7 жолу болуп, 5 гана куплет ырда бир маанилүү сөз он бир жолу кайталанган. Ырдын буту, колу төшөгүнө сыйбай бараткан жерде «жоо» деп кыскартып отурган да, планы толбой кемип бараткан жерде «душман» деп созулуп отурган. Сакалы чыккан кишилерге мындан өткөн уят болобу?

Ошондон жаңкыдай осуяттарды өзүбүз орундабай туруп, кур гана дөңгө чыгып алып букараларга берген буйругубуздун кадыры кандай болор экен дейбиз. Жаңкы жерде биз эл оозуна алынган жакшы деген чыгармаларын келтирдик. Чет-бучкагын чыгарып койсок, калганын журт өзү түшүнүп алар дедик.

Бу жерде жалгыз Аалы эмес, бирөөгө дурус акыл айтыш үчүн алды менен өзүң жакшы билген пайдалуураак

дегенди жалпы жазуучунун адресине айттым. Мындай адаттуу жазуучуларыбыз көп. Кытайда бир аңгеме бар. Анда бака шумкарга кандай учуштун өнөрүн үйрөтөм деп, өз өңгөчүнө залал келтирип алган экен. Мындан бирөөнү сынаба дегенди өлсөк айтпайбыз. Сына. Бирок чын сүйлө. Өзгөчө искусство калпты көтөрбөйт. Айта берсек адабият жөнүндө көчөнүн шору да көп. Кээ бир кездерде: «Ошону тиги жазбай, мен жазчу болсом мойнума маскара коңгуроосун тагаар эле» дегендей сөздөрдү да угабыз. Ошондуктан бу жерде журттун жалынып сурай турган бир гана сөз – адабият деген маселени чин, даража менен, протокол, указ менен, милиция менен эмес, искусствонун таптык закону менен, илим менен, Маркстык сын менен, эстетикалык баасы менен текшерип, чечет дейбиз.

Өмүркул Жакишевдин үстүнө, мисал үчүн, Узакбай Абдыкаимов, Масыралы Кырбашевдерди да кошуп айтсак, бая күнү поэзия докладында макталган «улуу» жазуучулардын тобунан булар артык жазбаса, кем жазбас эле. Булардын азаматтыгы ошол – жазуучулук атын булгаган жок, оңой олжого кызыккан жок. Жеген тоочун адалдай турган мамлекетке пайдалуу жагына, колунан иш келе турган желеге кетти. Арзан күн көрүшкө булардын ар-намысы барбады. Амал жок, кайра далай эмгектен кыйыны – адабият. Бул биздин гана жазуучуларга оңой түшүп отурат.

Биздин көбүбүз терең идея, көркөм образ түздүрүш мындай турсун тилди билүү, сабаттуу жазуу, техникага жетик болуу сыяктанган, мунсуз теги жазуу деген нерсе болбой турган алипбээден эң абалкы элементарный баскычка жетпей жүрөбүз. Баарыдан кайгылуу жер ушул. Биздин кээ бир чыгармаларды алдыңкы акындарыбыздын ириси деп маданияттуу журттун жазуучуларына көрсөтсөң «тамаша кыласың» деп ишенбес эле. Ишенсе да таң калаар эле.

Докладчыларыбыз согуштан бери чыккан китептердин бир топ узун санын айтып кетти. Бирок, сабатына келгенде, менимче, булардын мактай тургандары аз. «Эр жигит эл четинде» китебин окуп отурсак, мунун түзүлүшүнө, коштоо сөздөрдүн чоркоктугуна, маанинин тайыздыгына кокуйлап баштан-аяк ачууң келип, урунуп, иренжип отурасың. «Ит үрө берет, кербен жүрө берет» деген макал «Ит үрө берет, шамал жүрө берет» болуп, элдин накта макалы бузулуп, бурмаланып отурганын көрөсүң. Байыркы заманда фашист болгондон бетер «Баландай макалды фашисттер пастандай дейт» деген сыяктуу ыксыз жерден зордоп, күчтөп телиген комментарияларга жолугасың. «Эр тууган жеринде, ит тойгон жеринде» деген макал менен «Уят өлүмдөн катуу» деген макалдардын немецтерге кандай тиешеси бар?

Айта берсең ушул Ата Мекендик Согушка арналган китептердеги көп чыгармалар не анчейин согуш деген аты бар супсак, кургак плакат да, не байыркы жомоктордо жок ок өтпөгөн, отко күйбөгөн, сууга чөкпөгөн, бу дүйнө токсон аласалып кетсе да бир чым этпеген, сезбеген, дуба даарыган кишилер, жер үстүндөгү турмуштан алыстаган кайыптар.

Жазуучулардын мунусу кечпей турган жорук. Кайта, демейде салбаган бар күч, бар кайратты эми жумшап, жемишибиз жайбаракат замандан төрт-беш эсе жогору болуу керек. Эртеден-кечке коломтону тегерек отуруп алып, бири бирибизди мактабай, майданда кармашып жаткан эрлердин мактай турган өмүрүн көрсөтүүбүз керек. Сезиш керек. Иштөө керек. Азыркы заман бизден ушуну сурайт!

20-март 1942-жыл.

**КАЗАХСТАН ЖАЗУУЧЫЛАРЫНЫҢ II СЪЕЗИНДЕ
КЫРГЫЗ ЖАЗУУЧЫСЫ МУКАЙ ЭЛЕБАЕВ ЖОЛДАСТЫҢ
КУТТЫКТАП СӨЙЛЕГЕН СӨЗИ**

Жолдастар!

Баягы керемет ертегидей аягы Батыста, басы Шыгыста керилип, созылып жаткан кең даладан чыккан казахадобиетиниң кайраткерлериниң II сиезиниң делегаттарына Кыргыз элиниң жалынды салемиин тапсырамын.

Биздиң өлкеде казак элине турмыс салты, чаруачылыгы, адети, тили ең жакыны кыргыз. Сондыктан ба, жок өзге себептен бе, Казак адебиетиниң өз окуучыларынан кем түспеген оқычылары биздиң элде десең, асырып айткандык болмас. Өзимизди мундай койганда, бул жактан барган китаптарды биреулер колка салып, киси жиберип жатып алдырып окыгандар адеттеги калып. Сонымен катар казакта кандай жазуучылар бар, олардың бир – биринен чыгармачылык өзгечелиги калай экенин, адебиет майданында жургендер гана эмес, жай интеллигенттер, окуучылар, мугалимдер жатка биледи.

Биздиң елде: Сабит, Муктар, Габит өңденген чеберлерди айтпаганда, булардан кейинирек калам тарткан: Аскар, Тайыр, Калмакан, Тажибайып, Жакандар, олардан да кейин кече жакында гана газет беттеринен биренсараң аттары көринген жас жазуучылар да күнде араласып, катысып жүргөн адамдардай жапжакын, таныс. Ол гана түгил соңкы кездерде казак тилинде кандай чыгармалар чыкты, кимдер нени истеп жатканына чейин биллип, сол эңбектер бизге качан келер экен деп күнде китап дүкендерин аралап, күтип жүруде де бүгинги жаңалык эмес.

Ол түгилбайагы бир замандарда казактың социалисттик адебиети жаңадан аяак алып келе жаткан кездерде, Екеу, Кочке деген жексурын аттармен Сабит жолдастың жекпе-жек чыгып айтыскандары, кала берсе Муктар

жолдастың бир жактан келип, бар сырын ачып газетке жазган биринчи каты сыяктанган нарселерди алыстагы журт кайдан билсин деп жана ойламаңыздар. Жалпы сөзбен бир айтканда осы сиез басталганынан бери дактаттарда болсын, жеке сөздерде болсын казак адебиети туралы биз билип, көрип жүргөн нарселерден өзге жаңалык эстимегениме мен өзим таң калдым. Экинчи жагынан – алыста жатсак да, арасында жүргөн адамдардан кем билмегенимизге куангандай болдым.

Муктардың «Еңлик Кебек» инен бастап бүгинги «Ак кайың» ына чейин, Сабиттиң «Кечеги жалчы мен бүгинги жалчы», «Сый чачынан» бастап, «Темир тас», «Жумбак жалауына» чейин, Габиттиң «Туйлаган толкынан» соңгы чыгармасына чейин алденече кайталанып оқылган нерселер.

Ана күни осы жерде бирер жолдастармен казакча сөйлесип келип, аягында кыргызбын десем сенбегендер болды.

Алайда, осындай билген-көргенимиз жөнинен бир нерсе айтуга кечеги Сабиттиң искренный даклады бизге сөз калдырган жок.

Мине осынан казактың каулап, аскар бийикке көтерилип келе жаткан сотсиалистик адебиетин кыргыз эли чын жанымен сүйип оқып, оның келечегин кадагалап, күтип отурганын мынан ари узартып айтып отыру – артык сөз. Сонымен катар Кыргыз адебиетиниң Ленин – Сталин партиясының саясаты аркасында өсип-өнгөнин, өзгече биылгы Маскеуде болгон декаданың зор жеңисин кайталап отыруды да керек деп таппаймын. Муны журт бизден кембилмесе керек.

Сондыктан үстирт камтып, жоромалдап болса да, көп окуучылардың бири катарында бирен-саран пикиримизди айткымыз келеди. Пикир болганда бул жерде биреуди тура сынга алу эмес, мундай максат та жок, бул биздиң колдан келмейди де.

Байкаумызча биздин көрчилес еки елдин жазучыларына бирдей характерни бир кемчилик али калган жок сыякты. Ол – көптен айтылып келе жаткан адебиетке жеңил-желпи карау, алда качан дайын болган нерселерди кайталай берү сыяктанган көп кемчиликтердин али жойылып битпегендиги. Мундайлар өзгече поэзиядан көп көринеди. Маселен бир акынның өлеңин, не поэмасын окысаң – оның мазмуну да, тили де алда-качан айтылган, кайталанган көп чыгарманың бири сыяктанып көринеди де турады. Түр жагыда сондай. Жаңа түрлөр өтө аз. Баягыда бир он бир буынды мыктап минип алып осы күнгө чейин соның үстинен түспөй жүргөндөр бар. Бирок кейбир жолдастар сол он бир биуын өлеңди жаңа түрдөсө, үч-төрт жерге бөлип отыргызып кояды экен.

Чынында чын манисиндеги көркөм адебиет үчин күрөсем деген адам, өз чыгармасына алдымен айаусыз катты сынчы өзи болу керек. Жеңетин жалгыз жер осы.

Өзгө жолдастар көңилине алмасын, биз өз басымыз Муктар, Сабит, Габиттердин көркөм чыгармалары болсын, макалалары болсын сызбай окыймаймыз. Ал көп жолдастардың еңбегинен сызатын асыл сөз, үлгили жер таппаймыз.

Коркотурган естеме жок. Мастрди мастер деп, начарды начар деп көзгө айтудан жаксысы жок. Когамдык иске когамдык көз карас керек. Өз басым аман калса болду деген адамдар биреуди актан каралап, жогалтып жатса, сол ак еди деп алып кала алмайды да, талантсыз, пайдасыз биреуди жактап, жалган көтерип жатса, былай деп жана чынын айта алмайды. Кыргыз жан бакты деп сундайларды айтады.

Чынында көркөм адебиеттин дамин (вкусын) билмей туруп айтарлык көзгө түсерлик чыгарма берү мүмкин эмес. Мынан жүз жылдар кейинде кайталанып, жаңырып оқылатындай болмай, бир окумен екinci көрмей бир жолата тастай салатын чыгармалар желип кеткен

өткінчи жаунмен барабар емеспе? «Е, оны билемин» деп тастай салатында кылмай, «осы биреудің жазғаны дурыс болучы еді» дегендей кылып журтты қызықтырып тарту керек ғой. Ал енді, биздің бирер жазучыларды журт чығармасынан емес, атынан, өзіннен таниды. Егер биреулер Муктардың жайын Аскардан, болмаса Аскар жайын Абисиптен еситкени бойынча кортындыға келсе – минысы тайыздық болар еді. Өйткени кимнің ким экенин өлчейтин негизги жери чыгарма ғой.

Мынансоң көп чыгармаларда жеңил (упроччение) кети бар. Биздің колхоздар бар жағынан жайнап күлүп тур деп жалпы айта салған дүң сөздің қымбаты жок. Романдар, пьеселер өмирде барып турған кайчылықтарды, противоречиелерди, күрестерди көрсети керек. Колхоз жетисип жайнап тұр дегенинен «колхоз желини сарадай жетпис сыйыр сауады» болмаса «өзен ағып жатыр» дегенинен көри «өзен күрилдеп жатыр» не «жылжып жатыр» деу сезимге жакынырак болмай ма?

Теги адебиет дегенди жеңил-желпи көру сиякты көз карастарды түссину кыйын.

Айагы үйлесе бергеннің бари көркем чыгарма бола бермейди.

«Тракторын айдады,
Тыныбек күлип жайнады,
Күн ысыды, кайнады.» –

дегендей, тегине жетпеген супсак жол сөзден журт алдакачан жалыккан жок па? Мындайларды оку түгил, көргің келмей жүрегің айныйды.

Тажирибели кисилер биреудің чыгармасының бир-еки бетин оқығаннан ак оның ким экенин байкай алады. Сонан ари не кадалып айагына чыга окиды, не жүреги бармай тастай салады. «Чалтикти миңдестирип алып, селектетип отырып куирыгы бауыр болган кезде базга жетти» деген сөз ари кыска, ари тиер жели. Миньң Жолчыбай

көргөнін түгөл терип айтканда далиган бир бет болар еди.

Жазучы жазып жаткан мезгилде барлык күчин салмай, градусы барып турган жерге кетерилмей, жанып тирган папиростың от жагын абайсыздан аузына салып алмай, тек ортача кеңилмен жаксы чыгарма жазады деген өмирде жок нерсе. Жазучылыктың барып турган жери – эңбек, чыдамдылык. Бйган бари киреди (оқы, билимин арттыру, тирмысты үйрөнү тагы баскалар). Жазучы деген адамның барып турган өңбекчиси, чыдамдысы, кара жимысчысы болу керек. Бүтин өмирди, күчти сол жолга сарып кылуу керек. Минсыз жазучылык атын тагудың өзи кйанат.

Заманында Геотениң блай дегени бар екен: «Мени жйрт бир нерсе дарып кеткендей, жаннан өзгөчө биткендей кереди. Чынында, олай эмес, меникиниң барлыгы жалгыз еңбек болды. Бүгин жетпис бестиң кырындамын. Сол өмиримниң ишинде жети күн жайланып отырған жан эмеспин».

Флобер де солай деген. Анык жаксы чыгарма кадалган еңбек, зор кайратпен гана жасалады деген ол.

Сол Геоте тагы бир жерде блай деди: «Жаңа жазып жүрген жас жазушылар өздериниң шыгармасын дйрыс деп ойлайды. Олар качан искустввага түсинген кезде талай өмири боска, бекерге кеткенин көрип өкинеди. Ал, энди, кейбиреулер искуство дегенди типти түсинбейди де, өмиринде чала-чарпы, опасыз истер истеп өтеди».

Кейбиреулер жазгандарының мазмйнынан гана емес, жазаласа китабына ат койганда, өзиниң жастыгын көрсетип салады: «Сезимди герой», «Еңбек жемиси» «Кырагылык» «Киратамыз» деген аттарда йаранга жамылгандыктың үстине айтам дегени атынан керинип тйрғаң сиктанады. Ал, «Түнги сарын», «Күрес күндеринде», «Ак кайың», «Жймбак жалау» дегендерге келгенде сөз баска. Бйл аттардың мазмйнын китапты оқып шыкканнан

соң гана түсинудің үстине ймытылмайтын есте қалатын аттар.

Кейбіреулерді, артықча, жастарды әдебиетке түсинбеген кезде орынсыз берген асыра мақтау, соны түбінде сөгуге дайарлау болады. Ал енді, әдебиетти, коғамдық исти өзбасының қызыгына, бак кймарлықка атакка айналдыру – кечилмейтин кине.

Биз көп уақыттарда сака жазучылар жастарга үйретпеди, жол көрсетпеди дегендей нерселерди газеттердең оқимыз. Жастарды үйрети, оларга дйрыс тарбие беру жақсы. Бйл ар бир алдыңғы жазучылардың миндети. Бирак, өздери өңбек етпей, артына түспей, жалаң биреудің дайарлап аузга салып бергенимен жазучы болады дегенди жеке басымыз айта алмайды.

Биздің сын жағымызга келгенде де принципсиздиктер көп жолығады. Кейбіреулер бир адамды сынайтын болса, бир аз сылап-сыйпап келип, айағын сөгуге айналдырып жибереди. Не болмаса, басынан тамтығын қалдырмай сөгүп келип, айағына келгенде бағанадан берги бар сөзин қайта алып, автрды жйбатып, мақтап алып бастыра береді. Качан да болса, биреуди мақтау, не сөгуди көздеген жерде чындық болмайды. Сондай себептермен көп уақыттарда: Йлы, даныспан не болмаса: халтура, натурализм деген сөздерди өз орнын таңдамай, қай жер болса сол жерде орынсыз айта салып, сөз манисин арзанга түсірип кеттик.

Ал, сынды көтермеучилик, кемчилигин айтқанга ачулану – көпчилик керинис. Биреулерге: «Сен мемлекеттиң исин ақсаттың» дегеннен «сениң етигиң қыйсық» деген сөз қатты таетий сықылды. Мактағанды сүйеди. Жетискендикке, мақтағанга лепиру, семиру – өсу емес өзін жоғалтудың белгиси. Биреу қастық қылайын демесе, достық үчүн жалған мақтаудан зыянды жоқ. Пушкин айтқандайын биз, әдебиетчилер мақтауғада, сөгуге да бирдей салқын қанды болуымыз керек.

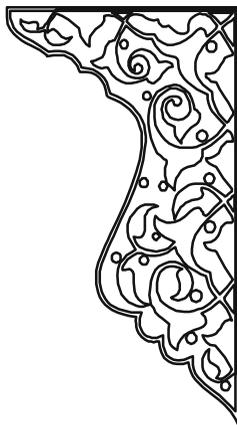
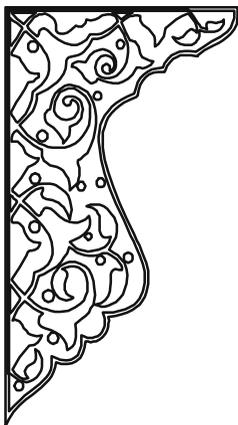
Тагы бир кемчилик – осы күнде көркөм чыгармалардан баска да сөйлөгөн сөздерде, сын макалаларында сөздин жарымынан ари карай окуга тура келеди. Өйткени, мйндай сөздердин иелери жалпы жатталган бастауыс сөздерди айтам деп отырып, негизги пикирине күнчилик жерден келип оралады.

Мине осы сиякты кемчиликтерди жойатын мезгил жетти гой деимин. Сондыктан социалисттик көркөм адебиетимизди мйнан блай да өркөндөтү үчин, жеке өзимиз бен өзимиз гана болмай, бир туган, көрчилер туыскандармен ардайым карым-катнаста болгонымыз тауир болар эди. Мысалга, биздин кыргызды алайык. Кыргызда жок кейбир тилдер казакта бар. Сондай-ак казакта жок тилдер кыргызда да бар. Маселен: жыргал бозой, селки, чапар тепти – деген сөздөр казакта жок. Сондыктан илгерили-кейин кыргыз адебиетимен артыкча: «Манас», «Кйрманбек», «Сарынжы Бөкей», «Ко-жожас» сияктанган казналармен таныса жүрү де пайдалы болар еди.

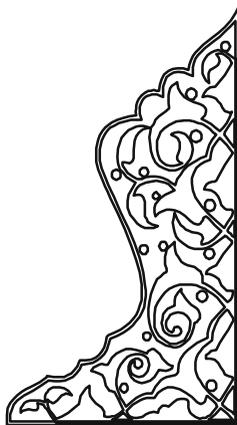
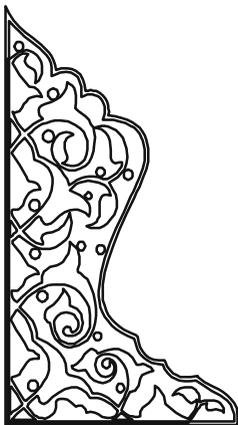
Сонымен сөздичыйгылынан кайырганда болган кемчиликтерди жоюу негизинде Казакстан сиякты аиякты айбынды өлкөниң калам ерлери болачакта маңги өлмейтин жер жүзилик адебиет казнасының бир иргесин калауына толык сенемиз да, тилектеспиз де. Жамбыл мен Кулачтай атагы айлык жерге кеткен адамдар туган елден али талайы чыкбак!

24-июнь 1939-жыл.

VII.
КҮНДӨЛҮКТӨР

БЛОКНОТ № 32

Кайда жүрсөм да ушул агам (менин атамдын агасынын баласы) менен жеңем (2) түшүмдөн кетпей кыйнай берет. Себеп: мурун ошонун колунда жүрүп нечен таяк жеп, ыйлап, кордукту тириде көп көргөм. Ошол көкүрөгүмө так болуп калыптыр. Нечен караңгы түндө үйгө жолотпой уруп кууп жибергени бар (3).

11-октябрь 1934-жыл

- 1. Элебестин баласы – Бейшемби.*
- 2. Бейшембинин зайыбы – Жанымжан.*
- 3. Блокноттун 1-бетинде.*

* * *

Өзүң иштен кажып, өлөрчө болуп келгениңди билбей «оюнга алып бар, тамаша көрсөт» деп аялың тыраңдап, буртуңдап отуруп алса, бу да кыйын (1).

30-апрель 1934-жыл.

- 1. Блокноттун 2-бетинде.*

«Эсте калгандарда» (1) мен турмушту өз көзүм менен көрүп, баштан кечирген чындыкты гана ошо бойдон жаздым. Жанымдан жалгыз сөз кошконум жок (2).

1. «Узак жол» романынын экинчи китебинин арап, латын тамгаларында жазылган алгачкы нускаларынын айрымдарына ушундай ат коюлган.

- 2. Блокноттун 6-бетинде.*

* * *

Жазып жатып жан эрип, бир ойго аябай берилип турган учурда эшикти калдыр-кулдур ачып, ырдап, тарсылдатып далай кайран оюмдан ажыратты. Үйдүн азабы далай кор кылды го! Адам муктаждыктын дайым чеңгелинде (1).

Там калбырдай жука. Кошунамдын үйүнөн унчуккан кишинин үнү, такылдаган табыш угулуп турчу. Кошунамдын катыны эртеден-кечке кол машина менен дүрүлдөтүп иш (кийим) тигүүчү. Анын тигип бүткөнүн күтүп отурчумун (2).

10-февраль 1935-жыл.

1. Блокноттун 20-бетинде.

2. Блокноттун 31-бетинде.

* * *

Ушу мен таң калам: ушу күнгө чейин кыргыз жазуучуларынан купулума толгондой бир чыгарма көргөнүм жок. Баары сууда калкыган теректей жеңил, үстүрт, кургак үгүт, адамдын оюна конбогон алсыз сөз, барып турган шор, убара. Макул, биздин заманда маданият төмөн, алар бул доордон өтүп ак кетсин. Ал эми ошол жазуучулардын чыгармасы кийинчерээк түккө турбай, турмак гана түгүл ошолордун тилине, образына, мазмунуна көзүнөн жаш чыкканча күлүп, маскара болорун ойлойт бекен? Мазмунун мындай койгондо, жазуучулардын жалаң тил жагы карапайым адамдардан көп кийин калды. Таң каласың! (2)

Январь 1936-жыл.

1. Блокноттун 49-бетинде.

* * *

Кызмат. Баялинов менен сүйлөшүп, Киргосиздаттын бир жерине иштейин деп макулдашып отурсак, Шүкүров кирип келди. Баялинов:

– Муну корректор-морректор кылып бир жерине ал-сак кантет? – дээри менен Шүкүров анын кебин тыңшабай жана менин сөзүмдү укпай, колун шилтеп чыгып кетти. Баялинов ыза болуп калды. Андан бетер күйүп мен калдым. Ушундайларды жөнөкөйдө чыны жакшы көрүп, ошентет деп такыр болбосун жүз жерден көрдүм. К-бек (2) мени менен сүйлөшпөйт. Басып жүрүп гана сүйлөгөнүмдү көңүлсүз тыңшайт (3).

25-декабрь 1935-жыл.

- 1. Жазуучу Касымалы Баялинов.*
- 2. Акын Кубанычбек Маликов.*
- 3. Блокноттун 64-бетинде.*

* * *

Жусуп (1) жалындаган чечен эмес. Бул анда-санда гана бир жерден кишинин жүрөгүнө барып тийгендей сөз айтып коёр эле (2).

- 1 Акын Жусуп Турусбеков.*
- 2 Блокноттун 41-бетинде.*

«УЗАК ЖОЛ» РОМАНЫНЫН ЖАЗЫЛЫШЫ ЖАНА БАСЫЛЫШЫ ЖӨНҮНДӨ

1 «Узак жолду» 1934-жыл жаныбар айынан баштадым. (1-китебин 3-октябрь 1935-жылда бүттүм. Эки жыл.)

2. Эргүү менен жазган жерлери билер-билинбес гана оңдолду. Салкын көңүл менен жазгандарыма убакыт көп кетти. Мындай жерлер кайра жазылган катарында болду. Маселен, Алымжан менен тааныштыруу, Сарытологойго келүү жана ушул сыяктуу. Романдын эң аягын кайра жаздым. Буларга убакыт көп кетти.

3. Акыркы оңдоону 26-августтан тартып 2-өктөбүрдө бүттүм. Бул жолу оңдоодо Кыргыз-Сайга большевик келгенден беркиси такыр оңдоло элек болучу, бу да кирди.

4. «Кийин оңдоп алармын» деп кайпытып кетүү зыян. Оңдогондо эрип жаткандагыдай болбойт. Ошондуктан бир гана жазуу керек. Жазган күнү оңдоо керек. Кийин салкындап калат.

5. Жазып бүткүчө оюмдан бир күнү да чыккан жок.

6. Күн мурун жазбай оюмдан образ түзгөн жерлер аз оңдолду.

7. Байболоттун каты, Сарыбайды чакыруу, Бейшемби экөөбүз отунга баруу, Урмамбет жана ушул сыяктуу бир топ жерлер жазып бүткөн соң арасына сыйлыгыштырылды.

8. Эң соңку басмага берерде окуп чыкканым менен төрт жолу окулду.

9. Машина менен басканда 280 бет болду (бирер барагы кичине эле) Ар бетте 18–19 жол бар.

1. Блокноттун 66–65-беттеринде. Беттердин тескери саналганынын себеби бул жазмалар блокноттун артынан алдына карай араб тамгасында жазылган.

«Узак жолдун» экинчи китебин жазганда: Биринчи китептин артынан салпактап жүрүп 1-ноябрда колго ала турган киши, 18-декабрда колго алдым. Биринчи китепти КИР. Главлиттен кайра албай, көп күн иштебей калдым.

1936-жылдын 17-февралында жазуу токтоду. Башыма көп түшпөй, эргүү болбой койду.(1)

Блокноттун 63-бетинде

«Узак жолдун» биринчи китебин жаздырганда: 1935-жыл 3-октябрда Киргосиздатка тапшырдым. Мында бир жарым айга жакын жатып, Баялинов редакторлук кылып, 15-ноябрда Кирглавлитке жиберди. Мында Абдиев, Коңурбаев деген көркөм адабият түшүнө кирбеген адамдар бар эле. Эки күндүн биринде ушул экөөнүн алдына барып:

– Качан карайсыңар? Жакында болобу? – дейм. Абдиев мага жооп бербей маалкатып, алдында жаткан кагаздарды окуп кетет. Мени бир топтон кийин эсине түшүргөндөй, башын көтөрүп алып:

– И, окуйбуз, – деп коюп, дагы ишине кетет.

23-декабрде Киргосиздатка кайра жиберет: «Бул өз турмушу экен. Атасы бий деп укканбыз. Атасын көрсөтпөптүр. Союз писателден бирөө дагы окуп чыгып, рецензия жазсын...» – деп толуп жаткан немелерди жазат. Токомбаев «Биздин жазуучулардын бирөө окуп чыксын» – деген дешет. Ушундан кийин Коңурбаев «Тили жаман, өз турмушун, туугандарын жазыптыр...» – деген сөздү таратып жиберет. Көп адамдын көз карашы бир күндө мага өзгөрүп калды. Табасы кангандай болот. Ушинтип роман нечен күнү бир Кирглавлитке, бир Киргосиздатка келип отуруп, жаныбарга келет. Акырында ата-энемди бир жерине коштум. Кирглавлит «Басылсын» деп кол коюп берди.

Ушул күнү кайра айнып калып, дагы токтотуп салды. Акыры 3-жаныбарда Жакишев окуп чыкмак болот. Буга берилгенден эки күндөн кийин ал командировкага кетип калыптыр. Бир жума күттүм. Кайра келгенден кийин «Эми 15-жаныбарга чейин беремин» – деп убада кылды. Бул күнү (15-жаныбарда) барсам, Маскөөгө кетмек болуп жатыптыр. Андан күдөр үзүп, Жусупка окутуп берейин деп убада кылдым. Жусуп бүгүн келем деп келген жок. Дагы бир күнү Баялинов экөөбүз романды көтөрүп Аалыга бардык. Өмүрдө маселеге түшүнбөгөндөн, көргөн жоруктан оор кордук жок! Көнбөйт. Же далил көрсөтпөйт.

Бир күнү Баялинов менен ушул экөөнүн башын кошпалбай кечке салпактадым. Коңурбаевди «Жүрү барып сүйлөшөлү?» – десем, "Жумушум бар, баланча саатта барам" – деп кетип калат. Кызмат тарагыча күтөм, келбейт. Эртеси дагы ушул. Кордукта, кордук!

Ушинтип «Узак жолдун» экинчи китебин 1-жаныбарга баштай турган киши 3-декабрде араң колго алдым.

15-жаныбарда Жакишевдин тартмасынан алып, Жусупка окуп берейин деп убада кылдым. Жусупту бир жума колго түшүрө албай салпактадым. Күндө Бурулча таң, эртең барат. Эң аягында чарчап, «Эртен, менен тура электе басайын» деп өзүм бардым. Менин багыма ал күнү арақты өлөрчө ичкен экен. «Уйкум кансын» деп, эртең менен саат 9да барган киши 11,5те араң турду. Ээрчитип келип окуп жатсам уктап калды. Ал жерден эчтеме чыкпады. Керebetке жатып алып угууга да алы келген жок. Ошентип, 22-жаныбарда араң Киргосиздатка кайра бердик (2).

23-жаныбар 1936-жыл.

1 Бурулча Элебаева – Мукайдын зайыбы.

2 Блокноттун 62–59-беттеринде.

БЛОКНОТ № 27

Ким билет, биздин ушул айтып отурганыбыз бир кезде кийинкилерге кылдай таасир этпестир. Бирок, ошол кездеги адамдар биздин турмушубузда болуп, ушул жылдардагы оор көрүнүштөрдү көрүп, бар жорукту бизче баштан кечиришсе өмүрдө унутпас эле деп ойлойм. Анткени менин ошол күнүм менен Сиздин ушуну окуп отурган убагыңыз, көнүлүңүз бирдей эмес.

Мен алыскы бир ак карлуу тоонун арасында туулган кыргыздын бир баласымын. Ашкан гений да болуп жаралганым жок. Бирок, алган таасирлеримдин байлыгы, көргөнүмдүн көптүгү – мени жаздырбай жаткырбады.

Бул кезде менин айланамдын баары көңүлсүз, бош көрүнүп, жалгыз кубанычым ой болор эле (1).

10-июль 1936-жыл.1

1 Блокноттун 6, 11-беттеринде.

БЛОКНОТ № 12

Биз ишти жакшы ак баштайбыз. Биз жаныбыздан сүйлөйбүз. «Ушундай кылалы» деп бир табыштан токтойбуз. Бирок ошол жыйналышта баштаган ишибиздин арты кечикпей ак унут болот. Басма бетине атыбыз макталып чыкканын жакшы көрөбүз.

Биздин кылган ишибизден мактанганыбыз көп. Канчалык чыгармабыз сапатсыз болсо да, ошону бирөө мактаса жаныбыз сүйүп угуп отурабыз. Ал жаман деп айтсаң, жакалаша кетет. Башкалар да бир жөн, ошондой сапатсыз, жаман чыгармаларды бирөөнүн беделине карап алдыңкы жазуучу деп жел тийгизбей мактап отурса жаның ошондо күйөт экен. Бул барып турган наадандык, жан бактылык!

26-февраль 1938-жыл.

Бизде он миң жол ыр жазган акындар көп. Бирок, кайгылуу жери – ошол он миңдеген жолдун бир жолу сөздөрү түзүк орду менен коюлбайт. Образ жок, жан жок, адамга жагар сөз жок.

11-март 1938-жыл.

Көп акындардын ырлары ыр эмес, жаман жазылган сводка гана болуп чыгат.

11-март 1938-жыл.

Кээ бир адамдар керт башынын максатына жетиш үчүн экинчи бирөөнү жоготууга аракеттенет. Анын адамдыгы, коомго пайдалуу жан экендиги бир тыйын. Тек кандай да болсо ак жерден каралап, адамдын оюна келгис жоруктарды кылат. Артына түшөт... Мына булар чын маанисиндеги адам эмес, адамчылыктан ажыраган принципсиз анык паразиттер. Амал жок, көп убактарда сырттан пайдаланып, ушундай арам тамак айбандардын максаты жүзөгө чыгып кетмей кездер да көп болот.

25-март 1938-жыл.

* * *

Амал жок, ушул кеңсалар жумушу болбосо көп ак аңгеме берер элем. Ушул жолдо салпактап жүрүп, көп эмгек, көп убакыт зая кетти. Биздин директор менин эртең менен сагат 9⁰⁰дө келип, үч жарымда кеңсалардан кетишимди милдеттендирет. Иш болгон, болбогону менен жумушу жок, айтор, кеңсаларда отурушум керек.

Бирок ушул менин ордума отурар кишинин жоктугун өзүм көрүп турган соң, мен дагы баш тартуудан уялдым. Ал эми сенин чыгармачылык жагыңдын эмне болуп жаткандыгы менен жумушу болгон киши жок. Жазуучулар союзу болсо заседание, бюролордо чыгармадан башка маселелерди карайт. Жазуучуларды атынан, өңүнөн гана тааныйт. Менин кайгырганым ушул (1).

3-февраль 1938-жыл

1 Блокноттун 1,7, 11, 13, 38-беттеринде.

БЛОКНОТ № 24

Койсарыга былтыр келгенимде бир башка эле. Быйылкы шарты, көрүнүшү бир башка чыкты. Быйыл көңүлсүз. Көп жери тартиби өзгөргөн. Теги бир калыпта өмүр болгон эмес. Былтыр келген кишилерден быйылкылар мүлдө башка, купулга толбогон адамдар болуп чыкты.

4-август 1936-жыл.

* * *

Анык акын, жазуучу (*жазгыч профессионалдар жөнүндө айтылып жатат.* – О. С.) кыргыздан али чыккан жок. Ушул күнкү басма бетин бербей жайнап кеткендердин баары халтура десе да болот. Адамдын мээсине конор эчтеме жок. Баштан-аяк сабатсыз, эмгексиз, окуусуз акын болгонду тарыхтан көргөнүм ушул. Көбүнүн кесиби көрүнгөн жерде отура калып ыр жазуу, жарак-

сыз, топон, кур сөздөрүн док уруп, күчтөп окутуп, атагын чыгаруу... Мактануу, «Мен жазуучу!» деп төшүн койгулап, өзүн өзү көтөрүү. Бул келечегин терең ойлобогон, адабияттын эмне экенине түшүнбөгөндөрдүн кылары.

1937-жыл.

1 Блокноттун 21-бетинде.

* * *

Ушул кездеги бараткан жеңил агымдан кутулбасак өз көзүбүз менен жете текшербей, капыстан уккан сөздөр менен чечсек, терең эмгекти коюп, мактап, атакты ушул калыбында жүргүзө берсек биз адабият деңгээлин жакында көтөрө албайбыз. Ошентип, адабиятка үстүрт карап, муну колжоолук кылар убакыттан кайтар кез бизге жетпедиби?!

1937-жыл.

* * *

...1933-жылдан тартып (төрт жыл) тынбай ичти. Ошондон бери бир макаланы толук көңүлдөнүп окуп чыкпагандыр дейм. Китеп түгүл кезиттердин баш макаласына түгөл көз жүгүрткөнүн көрө элекмин. Ушундай адамдар терең эмгек жасай алабы?

1937-жыл.

* * *

Тил жагына келгенде Касымдан өзгө купулга толорлук кыргыз жазуучусун али көргөнүм жок. Ал идея жагына келгенде башка.

1937-жыл.

* * *

Ушунда кээ бир жазуучу, сынчылар жазуучунун көзү жок жерде бүлдүрүп жамандайт да, көзүнө келгенде анын мурун айтып жүргөн сансыз кемчилдиктерине бир ооз

ачпай, шыйпалактап, кайпытып, кайра мактап жолго түшөт. Ошентип өз жанын «аман» сактап калат.

Адабияттын өсүшүнө зор тоскоол кылып жүргөндөр ушундай адабият айланасында жүргөн жанбактылар эмеспи! Мындайларга биздин адабияттын өсүш-өркүндөшү бир тыйын. Эң кымбаты – жан багуу.

Эгер сен бир нерсени кесип кылган болсоң, ошого бардык күч, бардык өмүрүңдү адал сарп кыл. Көпчүлүктү алдаба. Көңүл улап ишендирип жан бакпа. Андайды өлгөнчө жек көрөм.

1937-жыл.

* * *

Белгилүү болду, ушул баштан ак айтып коёюн, ушинтип жүрүп отурса, ушул кездеги атагы дүңкүлдөп жүргөн кыргыз жазуучулары мындан 20 жылдан кийин да чын маанисиндеги көркөм адабиятты жасай албайт. Булардын башкы кемчилдиктери: турмушту жете билбейт, окубайт, кара наадан, бир нерсеге аянбай эмгек жумшап, терең ойлонбойт. Бул болбогон соң; жалаң даарыган талант менен салмактуу бирдеме чыгат деп ойлош да күлкү...

* * *

Жазуучу жолдоштор! Миң мертебе жалынып сураймын, ушул көркөм өнөрдүн касиетин бир түшүнсөңөрчү!

19-февраль 1937-жыл.

* * *

Көп азаматтар бир-эки жаман жыйнагы чыккандан кийин окушту, турмушту үйрөнүштү, иштөөнү такыр токтотуп, ченине жан теңебей калат. Ошолор али өнөрдүн алипбээсин билген жок.

1937-жыл.

* * *

Бірды мындай коёлу, ушул революциялык овордорду кыргызда биринчи мен чыгардым десем жалган болор, беш хордун ырын овору менен чыгарып, барлык жерлерде айтылар эле. Ушуга карабай, менин ырларымды, овордорумду грамафонный записке атайы жаздырбай койгон акмактар эмне тапты экен! Күйөмүн!

11-февраль 1937-жыл.

* * *

Подхалимство, семейственность – бизде эң эле мүнөздүү эмеспи. Муну соңку кездерге чейин эч ким сөз кылган да жок, талашкан да жок. Кыскасын айтканда, чын эмгекке карап адамдарга баа бериш жок. Ай наадандык!

Кенедей жылчыктан алды менен өзүм өтүп, андан соң өзүмдү мактап жүргөн бирин-серин немелерди өткөрүп алгандан кийин «чап» эттирип гана тешикти бүтөп койсом дейт!!!

9-март 1937-жыл.

* * *

Сокурга да белгилүү – бул кейпи менен ал адабиятта үстөм боло берсе мага күн жок. Бирок, ошол сыяктуу адам айткыс ирик-чириктерге, кыргызчылыкка, адабиятты керт башынын пайдасына айландырып жүргөн акмактарга, сансыз майда-баратка карап мен негизги жолумдан кайтпаймын, жашыбаймын. Мындай кылуучулар – адабиятты коомдуку эмес, күн көрүү ишине пайдаланып жүргөндөр! Азыр кимдер үстөм? Халтурщиктер (1).

9-март 1937-жыл

1 Блокноттун 24–27, 29–31, 35, 36-беттеринде.

* * *

...ушинтип, эми менде эки гана жол калды: бири – айланамдагы (среда) адамды жинди кылып жиберүүгө чейин келген сансыз жоруктар менен акыркы дарманга чейин күрөшүү, экинчиси – бул майдандан кетүү, мындайча айтканда...

9-май 1937-жыл.

* * *

Заманымда бактыма түшкөн адамдар ушул экен, көрө жатайын. Албетте, менин өз заманымда ойдон жасап алган адамым болмок да эмес. Ала-куласыз өткөн заман жок. Мына мындай адамдардын бактыма, заманыма туш келгенине мен арман кылбаймын да, кайышпаймын!

10-май 1937-жыл.

* * *

Сөздүн чынын айтыш керек, мындан мурун мен өлүмгө эки жолу бел байлап, кайттым. Бу жолкусун келечек көрсөтөр. Бирок, артымда сансыз жайнап калып жаткан ишиме армандамын. Дагы бир аз көшөрүп чыдап көрсөмбү?.. Эгер жогорку жолду колдосом, ушунда бирөөлөр ого бетер табасы канып күлөрү сөзсүз. Мына, өмүр дегендин соңу ушул, достум!

9-майдын түңү. 1937-жыл.

* * *

Менин үй турмушумда сүйүү түбөлүк боло албады. Айрыкча соңку эки-үч жылдагы аялым экөөбүздүн арабыз кыйындап кетиши аркасында эмгегимден натыйжа чыкпады. Кыйынчылык, кайчылык мени буйтатпады... Ошентип, акыр-аягында эмне чыкты? Жети-сегиз жыл кылган эмгегим жокко чыгып, бүгүн жалпы китептеримди гана колтуктап үйдөн чыга беришке туура келди.

Мына, өмүр деген ушул. Сансыз кайчылык, касирет, арман.

26-май 1937-жыл.

* * *

Жети жылдан бери чүрүшкөн бир комнатта турам. Иштегенде, көбүнчө үй-бүлөмдү «бир жакка барып, убакыт өткөрүп келгиле» деп айдап жиберем. Алар мен жазып болгон мезгилде гана келишет. Ошентсе да, бул шарт мага көп тоскоолдук кылды. Анын үстүнө обшежитие болгондуктан кошуналарым да тынбай кирип-чыгып, эшикти калдырата берет. Балдары ыйлап туруп алат...

18-октябрь 1937-жыл.

* * *

Быйыл иштешке эч кандай шартым жок. Кабинетим да, тамак ичер үйүм да, кухням да, жатар үйүм да... баары биригип келип жалгыз тар комната. Галошту да ушул үйгө чечебиз. Эгер кошунам тарабынан тынчтык болсо – ушул жалгыз комнатага да ыраазы болор элем. Жалпы ход бир, кошунам менен эшигим маңдай-тескей. Мунун эшигинин ачылып-жабылышы шончолук катуу – эшикти жапканда кулак тундуруп, биздин үйдүн ичи кошо солкулдап кетет... Же күндүз, же түндө бир тынчтык бербейт. Жазуу, иш кылуу мындай турсун, кээде каным кайнап, ушул өзүм турган үйдөн безип, ар кайда басып жүрүп күн өткөрүп келем. Ушул шартка капаланып, үй-ичим бир жактан кулагымды жейт. Өтө зарыл болгон иштериме журттун баары жатканда гана бир мүмкүндүк бар. Аттиң дүйнө, эки комната үйгө жетсем – эмне кылбас элем!

8-ноябрь 1937-жыл.

* * *

1937-жылы 14-ноябрь күнү саат 8 ченде башка бир топ мекемелер менен бирге Кыргызстан жазуучулар союзунун мекемеси да өрттөнүп кетти. Мындайча айтканда, басма үйүнүн тең жарымы. Мында бир Пушкиндин бюстунан башка кыпындай неме калган жок. Муну атайы кекенген бир душман кылуу керек.

Башка чыгымдарды айтып не кылайын – Кыргызстан жазуучулар союзу курулгандан тартып жыйналган архивден бир барак дарек калбаганы жаның күйө турган ак жорук эмеспи. Ылаажы канча – тагдыр ошондой. Нечен бир акмактардын бетин ача турган да, не бир бооруң эзиле күлө тургандай да жоруктар (материалдар) күйүп кетти.

Ошентип ... ай-аттигиниң!

16-ноябрь 1937-жыл.

* * *

Киргосиздаттын отуздай кызматчысынын арасында жумуштун ары көбү, ары кыйыны меники. Кишинин жоктугунан үч кишинин жумушу жалгыз менин мойнумда. Бирок жумуштун кандай кыйыны болсо да кенсалар жумушу мага чыгармачылык жумуштан алда-канча жеңил, оюнчук көрүнөт. Жалаң ушул кеңсалар жумушуна чектелген элдики жыргал эмеспи!

20-ноябрь 1937-жыл.

* * *

8-декабрде жаңы үйгө көчмөк болуп, ушул түнү таң аткыча кирпич какпай чыктым. Анткени өмүрү үйгө жарыганым ушул болмок. Келсем: төркү бөлмөдө артисттер, ортоңкуда эри түрмөдө жаткан кайдигер бир аял бар экен. Ошол аялдын бар буюмун оозгу үйгө чыгарып салып, ортоңку үйгө кирип алдым. Бирок, не керек, аял түнкү саат 12 ченде келип алып, буркан-шаркан түштү.

Мен бул кезде жатып алган элем. Төшөктөн туруп алып, аял менен түн ортосуна чейин урушуп отурдум. «Сендей митаамдын далайын көргөмүн» деп мен да салышып отура бердим. Фамилиясы Гербарченская экен.

Ушул Гербарченскаядан «кордукту» көрдүм. «Мен жокто үй-ичимди ушундай кылып бүлдүрүштүр...» деп капкайдагыны жамап прокурорго бериптир. Мында он чакты күн салпактадым. Мындан али натыйжа чыга элек...

20-декабрь 1937-жыл.

* * *

Бир күнү эртең менен тамак ичейин десем Бурулча күйкөлөнүп урушуп коё берди. Чай кайнатпаптыр. Тыйын жоктугун кеп уруп, көр-жерди айтып, кажап барат. Чай кайнаганга чейин күтсөм чоң балаага кала турганмын. Бир чыны суу менен нан жеп алдым. Ал канчалык жаныма батар кеп айтып жатса да, бар күчүмдү салып укпаска, кулагыма илбеске тырыштым.

28-сентябрь 1938-жыл

1 Блокноттун 41-43, 47, 58, 64, 65, 68, 69, 70, 72, 73, 76-беттеринде.

БЛОКНОТ № 5

БОЛЬНИЦАДА

Жашымда калдым энеден,
Кордукту көрдүм жеңеден.
Жалгыздык, жоктук болбосо
Мен кимдерден кем элем.
Ажалым жетсе мындайда
Арманда болуп мен өлөм.

Больницада жаттым бир айдай
Баш көтөрүп тура албай.

Жалгыз калып жалдырап,
Жан келип көңүл сурабай,
Жанымды кажап көп ойлор,
Башка түштү ар кандай.

Бир күнү жарым түн ченде
Жанталашып чыдабай,
Эшикке таман барыпмын,
Эс-учум билбей баскычтан
Баратып кулап калыпмын.
Алып үйгө кийриптир
Ак кийинген бир катын.

10-ноябрь 1938-жыл.

ЭСКЕН ЖЕЛДЕЙ ЗУУЛАП ӨТКӨН ӨМҮРҮМ...

Эрдик эмес, өнөр эмес жашчылык,
Мени алдаба көңүлүмдү мас кылып.
Кантип бетин карамакмын коомдун
Зор милдетин берип кетпей тапшырып.

Азгырылбайм, алданбайм бош кызыкка,
Болуп көрдүм непир далай кызык да.
Жакшы көргөн жароокерим, жаш сулуу,
Эми болбойт жаман жолго кызыкма.

Мен туулгам күрөш үчүн тайманбай,
Кайрат, күчүм калмак эмес абалдай.
Оюн, күлкү, тамашанын баарына
Кеткен жанмын эч бирине кайрылбай.
Такай чыдап эмгек эт деп өмүрлүк,
Тагдыр жазган эзелтеден ушундай.

10-ноябрь 1938-жыл.

* * *

7-февралда (1939-жылы) кечинде капаланып, ичим күйүп турган мезгилде мурун түшүмө кирип жүргөн Күкеш да көзүмө суук учурап калды. Эчтеменин мага кереги жок сыяктанып көрүндү. Айланамдын баары суп-сур...

7-февраль 1939-жыл.

* * *

Бизде жазуучу бирөөлөрдүн мүнөзү күндүн кубулушундай: беш мүнөт кубаныч боло калса ашып-ташып, аскарлап кетет да, «кайгы» минсе басынып, күйпөйүп жоголуп кетет. Бул өзүмчүлдүктүн күчтүү белгиси.

7-февраль 1939-жыл.

* * *

9-февралда (1939-жылы) Правлениянын чечимин угуп, жинди болуп кете жаздадым.

9-февраль 1939-жыл.

* * *

Адам өзү кайгылуу кезде өзгөлөрдү да муңайып жүргөндөй көрөт, кубанычта жандын баары күлүп жүргөндөй көрөт. Бирок, ошонун өзүнөн бөлөк өзгөнүн бири да мындай эмес.

9-февраль 1939-жыл.

* * *

Ушул он чакты күндөн берки касирет, кайгым өткөн нечен жылдары кайырчылык күндөрүмдөн алда-канча кыйын да, оор да.

11-февраль 1939-жыл.

* * *

Же барлык касирет, кайгыны жеңип кайрат кылыш, иштеш, же өлүш – ушул экөөнөн башка мага жол калбай отурат.

9-февраль 1939-жыл.

Канчалык өлтүрө турган абалга жеткизген менен туруштук беришке али кубат бар. Мени тааный турган да бир акын чыгар! Менин ишенгеним ошол акын, ошол адам. Касирет катары азар болсо мени менен бүтөр!

11-февраль 1939-жыл.

* * *

Уу-чуудан, ушактан башым эс алсын деп көчөгө чыкпай үч күн удаасы менен үйдө жаттым. Эл дуулдап ичип, поездге узатышып жатканда бирине да басып барганым жок (1).

11-февраль 1939-жыл.

Блокноттун 18, 22, 31, 32, 36, 37, 40, 41-беттеринде.

КҮНДӨЛҮК № 34

Ушул жолку кай бир акмактар аркылуу болгон кордуктай кайгылуу жорук өмүрүмдө болгон эместир. Бир жумадан бери уктабай жан талашуу менен келдим. Жүрөгүмө тамак барганды да койду. Дайым ичим жалындап, суусаймын да турам. Жинди болгон жокмунбу деп кээде өзүмдүн салмагымды текшерем. Ушунун баарын жалгыз кайрат, чыдамдык гана жеңе турган. Эми менде ушул гана калды. Аялым болсо бир жумадан бери төшөктөн турбайт.

11-февраль 1939-жыл.

* * *

Так эки айдан бери жатсам-турсам ушул арабыздагы былыктарды ойлоймун да, кыйналамын. Көзүм уйкуга кеткенден бөлөк убакытта көңүлүм жайланган бир мезгил болбойт. Адам өз жанынан аша кечкендей жорук. (Төртөө)... дагы чыдоо керек.

7-май 1939-жыл.

* * *

Жалаң мактоо же жамандоону көздөгөн жерде чындык болбойт. (Канчалык жаман экени бакырайып турса да, бирдей пьесаларды басмаларга сабап мактап жатыр).

Жалгыз эмесмин. Силер кыяналуу кордогон менен, менин да жаным кыйбай турган досторум бар.

Москвага келгенде «бул баланча, тиги түкүнчө» деп жазуучулардын баарын тааныр эле. Ал эми ошолордун чыгармалары кандай, ким кандай жазуучу дегендин бирине жооп бере албайт. Кээ бир адамдар бирөөнүн касиетин эмес, даражасын, сыртын тез тааныгыч келет го.

21-май 1939-жыл.

* * *

Ойлочу, ушул өмүрдө башында негир жакшы кишилер бара-бара бузулуп кеткендери көп. Өмүрдүн таңына таза кирип, аягында булганып чыккандар көп. Алар өмүр жолун ойлоодон, сезүүдөн токтолот, ичет, мурун өзү жийиркенген жаман жолго түшөт. Ушунун себеби эмнеде? Арийне, алардыкы өмүргө тойгондук, чарчагандык, жолдон кайткандык, чегингендик. Бирок, ушунун баары чыдамсыздыктан. Адамдын сөөгү жукарат, картаят...

20-октябрь 1939-жыл.

* * *

«Не жалей себя – это самая гордая, самая красивая мудрость на земле. Да здравствует ЧЕЛОВЕК, который

не умеет жалеть себя! Есть только две формы жизни: гниение и горение. Трусливые и жадные изберут первую, мужественные и щедрые вторую». (М. Горький)1.

1 Күндөлүктүн 46, 31, 28, 15-беттеринде.

ОБРАЗДАР ЖАЗУУ ДЕПТЕРИ № 35

* * *

Жакында бир костюмум менен аялымдын бир бөртмө жоолугун саткан элем. Ал тыйын түгөнгөнү көп болду. Ушу күндө квартир акысын төлөмөк турсун, махоркеге, ал түгүл газета алганга тыйын жок. Карыз чыкпайт... Жарым айдан бери төшөктөн турбай ооруп жатам. Аялым чебелектеп ары-бери жүгүргөн болот...

12-ноябрь 1939-жыл.

* * *

Жазуучулар сюзунан жардам сурам аткез берди. Миң алты жүз сомдук заёмду залокко салып, төрт жүз сомдой акча алдым. Ушуну менен жазга жетермин. Ач болсом да, жумушум жүрүшсө болду.

25-декабрь 1939-жыл.

* * *

Биздин драматургдардын кимиси болсо да пьесасын окуп келе жатып, так ремарка көрсөтпөй: «бу жери ремарка – режиссёрдуку, тиги-бу» деп таштап кете беришет. Иши кылып сомолоп берсем, калганын режиссёр кошуп, толуктап коёр дегендей кылышат. Бул маданиятсыздык – наадандыктын үстүнө театр дегенди алып-сатарлыкка айландыргандык болот. Арылатып айтканда, барып турган акмакчылык! Искусство дегенди түшүнмөк турсун, сомосун билбегендик. Пьеса деген нерсе театр

материалы болуу менен катар бүткөн көркөм чыгарма болуу керек.

1-январь 1940-жыл.

* * *

Кандай болсо да мага үч айлык, апса төрт айлык гана чыгарма жазыш керек (1). Мындан артканда көңүл салкын тартып кетет экен. Муну «Узак жол», «Кыйың кезең» «Айдарда» (2) толук тажрыйба кылып көрдүм. «Айдарды» үч ай иштегенден кийин салкындап, кашаң тартып калдым. Ушул тажрыйбаны унутпаш керек.

17-февраль 1940-жыл.

* * *

Талантсыз, сабатсыз немелердин баары ыр жолдорунун арасына жашынып алып, уйкаштарга ыраазы болуп жүрүшөт. Булар проза жазуудан коркушат. Анткени проза жазсам сабатсыздыгым, билимсиздигим бакырайып калат деп коркушат. Ошондуктан поэзияга жашынып алып күн көрүшөт. Ал ошолор кара сөз жазып көрсүнчү. ... Пушкин, Лермантовдорду үлгү тутушпайт.

22-февраль 1940-жыл.

* * *

Биздин редакторлор көркөм чыгарманы, сын макалаларды газета тилине салып оңдойт. Өзгө тил менен жазылган чыгармалардан коркуп турат. «Жел ойгонду» деп жазсаң «шамал болду» деп салат...

1-март, 1940-жыл.

* * *

Жазуучуларыбыз бирөөнүн чыгармасын «жакшы» же «жаман» дегенде муну терең талдап, көзү жеткендигинен айтпайт, пейли тарткандыктан айтат. Кыскасы, пейли

кандай тартса, ошондой кетет. Халтура чыгарма гениальный болору, гениальный – халтура болушу оңой эле. Кыргызча сабатсыздыгын жойбой туруп, орусча котортууга ашыгышат...

Биздин сынчылар бирөөнү жамандаса да, жакшыласа да чыгарманын жакшы же жаман экендигинен эмес, өз настроениесине байланыштуу чечишет. Чыгармага байланыштуу чечилбейт, жазуучунун керт башына сынчынын ымаласы кандайлыгына байланыштуу гана чечилет.

8-март, 1940-жыл.

* * *

Качан да болсо «Кызыл Кыргызстан» окусам каным кайнап, ордуман атып туруп, ошол материалдарды бергендерди, жооптуу кишилерди ата-бабасын калтырбай сөккүм келет... Кай жеринен окусаң да, кезиккен жерден сабатсыздык, тантык түшүнүктөр... Кыскартып айтканда, мунун тили жердеги адам баласынын тилине окшобойт.

24-май, 1940-жыл.

* * *

Чын маанисинде жазуучу болом, жакшы эмгек берем деген адамдын биринчи бөлөкчөлүгү (өзгөчөлүгү) – чыдамкайлык, жөнөкөйлүк (скромность) болот. Эч бир заттын колунан келбей турган дүйнөдөгү биринчи жолдош, теңиз күч – жалгыз ушул гана. Мунсуз жазуучумун дегендер – анда да жок, мында да жок, бир арсар адам, күнүмдүк адам.

1-июнь, 1940-жыл.

* * *

Бүгүн баса отурайын деп баштаган күнүм эле. Бирок кошунамдын радиосу, тооктордун кыйкырыгы, маңдайдагы магазиндеги сансыз очереддин чуусу иштетмек

түгүл, үйдөн чыга качып, алыс жоголууга муктаж кылды. Кулагымды тундуруп, канымды кайнатып жиберди. Мындан ары шаарда иштешиме мүмкүндүк жогун көрсөттү. Кайсы үйгө көчсөм – ушул.

30-август, 1940-жыл.

* * *

Биздин жазуучулар бирөө катардан калтырбай конокко чакырып койсо, мен адам катарына кошулган экенин деп кубанып жүрүшөт. Өзүңдүн алдыңа улуу максат, катуу талап коюш керек. Ал жогорку чепуха!

5-октябрь, 1940-жыл.

* * *

Бизде жазуучу деген атактуу киши көп да, жакшы чыгарма жок. Бизде сабаты чыга элек жазуучулар...

20-октябрь, 1940-жыл (дем алыш)

* * *

Бүгүн эртең менен Союзга барсам, залда Аалы отурган экен. – Эмне кылып жатасың? – деп сурадым. – «Семетей» либреттосун жазып жатам – деди. Карасам – чын, жазып жатыптыр. Эл кирип-чыгып жүрөт. Эртеси Кубанычбек да ушу жерде бир бүтпөгөн ырынын аягын жазып жатыптыр. Ал мен эч кандай мындай жерде жаза албайм.

21-октябрь, 1940-жыл.

* * *

Бурулча мени уруша берет: – Жазуучу сендей болсо – күнү курусун. Бир нерсени бүтмөйүн тозок-токсон оңдоп, токсон көчүрөсүң. Иштеп жатканыңда кыңырткүбүрт табыш чыкса – мындан азап...Бир бет нерсеге кадалып эки-үч күн отурасың...

Артыкча «Айдар», «Тартыш» пьесасына келгенде ушундай болду. Мен ага кийинки жолу «Айдарды» эки жолу көчүргөнүмдү айтканым да жок. «Аз калды. Мына чыда. Дагы бир жума...» – деп акырына жакындадым...

31-октябрь, 1940-жыл.

* * *

Ушул пьесанын кайгысы мени жинди кылып жибере жаздады. Бүгүн муңайып көчөдө жүрсөм Кубанычбек кезигип, бир топ кеңеш берди: – Таштаба. Эки жылдай эмгек бекер өлбөсүн. Оңдоп кел, өткөрөбүз. Кайрат кыл... – деди. Эми кайра колума алдым. Не болуп чыгат ал кийин?

11-ноябрь, 1940-жыл.

1.Дептердин 27, 25, 18-15, 12, 10, 7, 4-беттеринде.

ДЕПТЕРДЕН ЖАСАЛГАН БЛОКНОТ № 9

«Тартыштын» аягына точканы бүгүн койдум. Бирок өтө көңүлсүз отурдум. Өзүмдү зордоп, күчтөп отуруп аягына зорго чыктым. Ушул пьесаны жазууда материалдык жагынан зор зыян тарттым да, көп тажрыйба алдым. Неудачник болдум! Өтө көңүлсүз. Ушул көңүлүмө жакпайт. Таштап койгон буюм эле, бирөөлөр күчтөдү.

13-декабрь 1940-жыл.

* * *

Бүгүн пьесамды окуюн деп Өмүркулду кат жазып, киши жиберип, өзүм уйкумду бузуп таң атпай туруп, үйичимди камынтып жатып келтире албадым. Саат 8 де туруп, 2 ге чейин терезеден көз албай карап отуруп, бир кезде такыр түнүлдүм. Арийне, Өмүркул мурунку кездегидей болсо сөзсүз келет болучу. Ошондо да айткан са-

гаттан кечикпес эле. Ал эми бүгүн... Ушул жолдоштор неге мынчалык тез өзгөрөт?!

22-январь 1941-жыл.

* * *

Бурулча:

– Көргөзмөдө Жусуп экөөңдөн башка жазуучунун сүрөтүнүн баары турат... – Ушундай сөздү көп угам.

25-январь 1941-жыл.

* * *

Юбилейге карай уюштурган көрсөтмөдө газета, журналдардын баарынан менин сүрөтүм алынып ташталган. Ушунун жөнүн Шивазага айтсам, ал: – Тыяктан болуп жатат. Алар эмне кылса өздөрү билет экен, – дейт. Акыйкат качан болот?..

28-январь 1941-жыл.

* * *

Бүгүн Дзержинский көчөсү менен келе жатып бир жолдошумдун айткан сөзү:

– ...баланча жазуучунун эмгеги зор экени сөзсүз. Баарыбыздан жакшы да жазат, адабиятты түшүнгөн андан артыгыбыз жок. Бирок, ал анын атагы да жок, орден да албай калды. Бул жөнүндө бар күнөө өзүндө. Анткени, өзү тийиштүү жерлерге барып, эмгегин үгүттөп, көрүнүүгө тырышпайт...

– Бу дүйнөдө ошол эле жыргасын! – дедим мен...

24-январь 1941-жыл.

* * *

Кечээтен бери бир нерсеге катуу капа болуп жүрүп, бүгүн Стендалдын «Напальеонун» окуп чыктым эле – анын (кайгынын) кайда кеткенин билбей калдым. Каптаган кара туман бир заматта жок болуп, жаркырап күн

чыга калгандай ачыла түштүм. Мындай акылды, мындай кайратты эч бир жолдошумдан укпас элем. Адамгерчилик үчүн алышкан азамат жашасын!..

25-январь 1941-жыл.

* * *

– Сен аңгемелер жыйнагыңды тез арада, быйыл берип жиберсең жакшы болор эле. Келерки жылга калса саясат дагы өзгөрүп кетет да, бир жери жарабай калат, – дейт мага Киргосиздаттын директору Таянов (1).

25-январь 1941-жыл

1 Блокноттун 7, 10, 16, 17, 14, 15, 17-беттеринде.

КҮНДӨЛҮК № 8

Көлгө жакын кыштактардын биринде үйүм болсо. Дайым ушунда келип иштесем. Буркураган таза, салкын аба! Эмгегим кандай гана жемиштүү болор эле! Ушундай шартка жетпей жүрүп арманда кете турган болдум. Шаарда болсоң: чаң, ысык, тыгыз квартира, төрт жактан тең кысуу, каныңды кайнатып, ишиңди токтоткон кошуналардын заңкылдаган радиосу, аларга барып айтуу, урушуу, күндөлүк сансыз майда-барат милдет, чарчоо, уйкусуздук, санга бөлүнгөн санаа...

25-июнь 1940-жыл

* * *

Ушундан баргандан кийин эл макалын жыйнап бастыруу маселесин коюш керек. Бул жөнүндө маданий орундардын ушу күнгө чейин бир ооз ачпаганы кечирбей турган жорук. Эл макалы – жаткан казна, терең, таамай, көркөм...

29-июнь 1940-жыл.

* * *

Мен ушул тарапка келгениме бүгүн 20 күн. Ошондон бери эрмек болгон, көңүл ачышкан бир киши болгон жок (1).

*10-июль 1940-жыл.Темировка.
1 Күндөлүктүн 14, 37-беттеринде.*

КҮНДӨЛҮК № 19

Өңкөй алабарман, ачкөз, пайда күнөм, талантсыз хал-турщиктердин атагы жер жарып, чын эмгек эткен адал уулдар басылып, «кор болуп» жатыр. Баарына жазыктуу – шарт. Шашпа, кечикпей адилеттей турган учур да жетер. Бул – журттун маданиятынын төмөндүгүнөн пайдалангандык, алып-сатарлык, эмгекчи журтка кара санагандык, искусствону кордогондук...

Ошолор кийинки жеткинчектерге күлкү болорун ойлойт болду бекен? Ушул атагын түбөлүк дейт болду бекен? Бу жагына көзүм жетпейт. Менин билгеним, аларга керектүүсү – бүгүнкү күн. Бүгүнкү күн, бүгүнкү наам, бүгүнкү жанжыргал, көп акча! Мына алардын барлык тилеги... Кайгылуу...(1)

*13-февраль 1941-жыл.
1 Блокноттун 5-бетинде.*

* * *

Ушул бир үй салдыргандай кудуретке жетсем, Ысык-Көлгө бир жолу көчүп кетем. Ошондо дүйнөгө жаңы келген адамдай баарынан сап болор элем. Ушакты укпас элем. Ошондон бери шаарда бекер гана жүрүпмүн. Мөөрөп кеткен кайран гана он беш жыл! Кайран күн!

«Тартышты» (1) ушуну менен эки жолу оңдотушат. Бирок көңүл чаппайт. Кудайдын албаганынан камчынын күчү менен баскан аттай аргасыз кыймылдаймын.

Ушундан көрөк «жаңы пьеса жаз» десе жеңил болор эле да, чын көңүл сүйүп, ыракаттанып отуруп иштээр элем. Бул пьеса түк жакпайт. Көңүлүм калды (2).

13-февраль 1941-жыл.

1 «Тартыш» – Мукай 1939–1940-жылдардын ичинде жазган пьесанын аты. Аны алгач «Айдар» деп атаган экен. Бул пьесаны белгилүү драматург Мар Байжиев «Ала Тоо» журналынын 1968-жылкы № 5-санына «Ачкөздөр» деген болжолдуу ат менен жарыялаган.

2 Күндөлүктүн 6-7-беттеринде.

* * *

«Тартыштагы» Айдардын борбордук газетага жазган жерин алдырып салышты. Бул – пьесанын негизин, өңүн такыр бузуп кетти. Башкаларына кейибеймин.

19-февраль 1941-жыл.

* * *

Эгер начальник мага жакын киши болсо ушул пьесамдан үч эсе жаман пьесамы кабыл алар эле. Миң айткан менен өң тааныштык, жакындык али да болсо чоң роль ойнойт. Качан калат?

6-март 1941-жыл.

* * *

Өзүмдүн замандаштарымдан мен үмүт эткен бир гана жазуучу бар болуучу. Андан эми кайыр жок... Тигинтип кетти. Эми мен шордуу жалгыз.

6-март 1941-жыл.

* * *

Бир жылдан бери зарылып жүрүп кылган мейнетим (1) текке кетти да койду. Бүгүн Комитетке соңку жолу

окудум, кабыл албады. Эң курбаса көңүлүмдү да улап койгон жок (начальник). Бозордум да, чыгып кеттим. Мен бул пьесаны эч качан мактабаймын. Башында чын көңүлүм менен кирсем да, бүткөндөн кийин пьесада сууп калдым. Бирок, андан беш эсе жаман пьесалар кабыл алынып, ойнолуп жатканына кайгырасың. Менин быйыл сыйынган бар дүйнө-мүлкүм ошол болучу. Баарынан журдай болуп кол жуудум да, карап калдым. Колдо бир тыйын жок. Үй акысы төлөнбөй дагы турат... Түндө уктаганым жок. Бурулча мындан бетер капа, оокат абалы кыйынга түштү.

7-март 1941-жыл.

* * *

Мен эки жылдан бери такай иштеп түшпөгөн этим ушул үч күнкү кайгыда түштү. Күзгүгө карап алып, өзүмө өзүм боорум ооруду. Өзүмө окшобогон сыяктуу көрүндүм. Жашырып керек эмес, өлүп алуу да оюма түшүп отурду... Бирок бул адамгерчилик эмес. Менин ушинтип кайгыда болуп жүргөнүмдү Бурулча жакшы билет. Бирок, анын колунан эчтеме келбейт... Сөз көп...

9-март 1941-жыл.

* * *

Ушу күндө мен бир күнү жаңы тамга менен жазам да, бир күнү латынча жазам. Анткени газеталар али эски тамгада.

9-март 1941-жыл.

* * *

– Көркөм сөздү сенден артык билгенибиз, сенден жакшы жазганыбыз жок. Ошенткен сеникине кандай көп чыр болот да, эмнеге баспайт? – дейт бирөө.

– Анткени мен үгүттү билбеймин, кошоматты жаным жек көрөт.

6-март 1941-жыл.

* * *

Ойчул кишиге ырахат жок. Эгер жаратылышта ошондой мүмкүн болсо, өмүрүмдү жайнаган дүнүйөңдүн баары менен кошо белинен ылайга батып кирпич куйган кара жумушчунун өмүрүнө алмашар элем. Бир кездерде мен өзүмдүн ошондой куур тондон бөлөк түгүм жок, карга шыйрак болуп тезек терип, кирпич куйганымды санасам – бүгүнкү «жетишкен» кезимден жүз эсе жыргал экен. Жаратылыш, ушул азаптуу кесипти мага кайдан бердиң экен!!!

10-март 1941-жыл.

* * *

Күндөлүктү шол заматында жазып жүрүү керек экен, эртең десең унутасың. Ушундайлар менде көп болду.

16-август 1940-жыл (5).

5 Күндөлүктүн 9, 20, 17, 27, 18, 23, 29, 31, 22-беттеринде.

КҮНДӨЛҮК № 14

Үч күндөн бери менден уйку качты. Түндө кирпич какпаган бойдон чакыйып жатып таң атырам. Башымды кажаган ой: Ысык-Көлдүн бир жерине үй салдыруу – биротоло орной турган келечек үй салдыруу. Бирок, бул жөнүндө бел байлаган бир пальто, 15 метр кездемеден бөлөк сокур тыйын жок. Эки жылдык мөөнөткө Союз (1) 7–8 миң сом карыз берсе эч унутпас элем.

31-май 1941-жыл (2).

1 Жазуучулар союзу.

2 Күндөлүктүн 33-бетинде.

* * *

«Эл өңдөнүп жок жерден куюлуштуруп акча таппайсың, беш күндөн бери кезерип отурабыз... Ушинтип эле өмүр бою куурап өтөт экенбиз го...» – деп Бурулча (2) көчөтөн бери урушуп отурат...

Акчанын жогунан Султаштын ата-энесине бир жакшылыктуу тамак бере албай, үч күн удаасы менен куру чай ичип жатып жүрүштү. Бир күнү нан жок болуп, кемпир бир жакка барып, эки кило кара нан таап келди.

6-7-апрель 1941-жыл.

* * *

1 Күндөлүк деп шарттуу түрдө гана аталды. Анткени бул – ар түрдүү барактарга жазылган жазмалардан турат. Арасында чыгармалардын чийип салынган баракчалары да бар (3).

1 Бурулча Элебаева – Мукайдын зайыбы.

3 Күндөлүктүн 14-бетинде.

* * *

«Бир ыр жазып алып: «Овон чыгарып ырда?!» – деп артыңан калбаган жазуучулар көп. Айла жок, чыгарасың,» – дейт Атай (1). Мурдагы жылы Абдылас (2) да мага ушул сөздү айткан: «Сен түк антпейсин. Ал... тиги жакшыдыр-жамандыр бирдемени будалай салат да, ушуга овон чыгарып бер, – дейт. – Орундатпасаң сенин жаныңды койбойт. Түшүңө кирет.»

15-апрель 1941-жыл (3).

1 Атактуу обончу, ырчы, комузчу Атай Огомбаев.

2 Белгилүү композитор Абдылас Малдыбаев.

3 Күндөлүктүн 16-бетинде.

* * *

Биз (1) бирөө жөнүнөн кеп урганда тереңинен алып, из калтыра турган бир үлгүлүү, нускалуу пикирди бил-

бейбиз, ак жерден каралаган, жандан чыгарган, адамдын сайсөөгүнөн өтүп, чучугуна жете турган өңкөй орой, наадан, жапайы чабуул менен келебиз. Айыптап, сөгүп отурган кишилерибиз деле өзүбүздөй адамдык укугу бар, намысы, сезими, кызыл кекиртеги бар адам экенин унутуп коёбуз. Оозубуздан чыгып отурган сөздөрдүн кай бирөөлөрүн өзүбүзгө келтирчү болсо жарынып өлө турган бир кордук экенин сезбейбиз.

Кай бирөөлөр жазуучунун жазганын эмес, өзүн жаман көргөндүктөн катуу сынга алат. Жакшы жагын көрүп турса да, жамандык издейт. Бирок, андайлар миң жерде чыгып жамандасын, анык жазуучуга мындайлардын планы кур талаага кеткен сөз болот. Жазуучу өзүн табуу керек.

22-июнь. 1941-жыл (2)

1 Кыргыз жазуучуларын айтат.

2 Күндөлүктүн 45-бетинде.

* * *

Саякбай (1) жүдөп калыптыр. Тиштен бир-экөө түшкөн, сакалынын агы көбөйгөн. Байкуш, бизге кошулганга (2) көңүлү ачылып, кубанып калды. «Манасты» айтып жатканда өзү ыйлап жиберди. Концертте журт (Тайторуну чапканда) бар дитин коюп тыңшады дейсин...

7-сентябрь 1943-жыл (3)

1 Улуу манасчы Саякбай Каралаев.

2 Артисттердин концерттик бригадасы жөнүндө сөз болуп атат. Мукай ошол бригадага башчылык кылып жүргөн.

* * *

Бүгүн Мидин мекемеде аскерге кеткенинен тарта жазган бирталай ырларын окуп берди. Эгер ушул бала аракты коюп, жанын таштап такай отуруп иштесе мыкты жазуучу болор эле. Бул жөнүнөн бирталай акыл да айттым. Ушунусун али койбогонуна кайгырамын! Мен ушундан көп үмүт этчүмүн.

4-март 1941-жыл.

* * *

Биздин чөйрөбүз жөнүндө алда-кандай бир ой, артыкча тыйын жагы башымды кажап, Дзержинский көчөсү менен жогору чыгып келе жаттым эле, алдымдан Жоомарт чыкты да, мени кайра жетелеп жөнөдү. Менин тыйыным жогун жакшы билет. Ошондуктан барбаганда эмне кылмак эле деген ой менен мени адегенде унчукпай гана «Жүр!?» деди. Жетегине бастым. Бир кружкадан пиво ичип, кайра тарттык. Мен анын мурда ичкен-ичпегенин сынап биле албай келе жаттым... Жолду катар экөөбүздүн аңгеме:

Жоомарт: – Азыр эмне кылып жатасың, сен?

Мен: – Бир тыйын каражат жок. Ошондуктан убактысынча ишти токтотуп коюп, халтурить этип жатам, дедим.

Жоомарт: – Ошол халтурить эткен күндө да, сен жарытып акча таба албайсың. – Бул башынан билип жүргөндүк кылып ушул сөзүн туура айтты. Мен ошол жерде мойнума алдым. Ошонун артынан кечикпей:

– Сен жадаганда Беккерче акча тапканды билбейсиң, – деди.

Ушундан кийин мен эби менен эмгексиз акча табууну жек көрө турганымды сүйлөйүн дедим да, кайтып, андайларды Жоомартка сан ирет айтканымды жана мунумду ал жактырбасын эсиме тутуп, жөн болдум.

Жоомарт: – Кубанычбектин кассада жетимиш миң сому бар экен. Мен: – Ага таң кала турган эчтеме жок. Менин кайгырганым...

15-март 1941-жыл.

* * *

Саткын (1) мен жөнүнөн мага мындай дейт: – Капкайдагы бир түккө турбаган акындарды миң ирет мактады. Ушунча болуп сен байкушка бир жылуу сөз айтканын көргөнүм жок...

– Бар өмүрдү эмгекке салуу керек, калганы түркө турбайт.

14-апрель 1941-жыл.

* * *

Менимче, кош сөздөн башка, бир маани бере турган эки сөз бирге жазылганы дурус. (Керек да). Маселен, «түнкатып», «алда качан», «аксөөк» ж. б. Муну бөлөк жазып жүрүү – тил заңын билбей «мейли», «баары бир» дегендердин жоругу деп ойлоймун. «Тура албайт» дебей эле «туралбайт» кылып жазса кемип кала турганы барбы?

19-май 1941-жыл.

* * *

Мен кээде «жаш жазуучу», «аксакал жазуучу» деп анчейин жашына карап айта салчумун. Ал чыгарма жагына келгенде такыр бөлбөймүн. Он бештегиси да жаш, кырк бештегиси да жаш. Жаның күйө турган бир жорук – булардын кол жазмасын окуганда мазмунун, идеясын, тилин, көр-жерин ондоо мындай турсун, жалаң имласын оңдоп, богун арытып отуруштун өзү бир кыямат. Ушулар көптүн бири, жаңы калам тарткан кишилер болсо бир жөн го, булар биздин байыркы «гениальный» жазуучулар!

Экинчи күйө турган жорук – отуз жыл стажы бар жазуучулардын арасынан өскөн, бир кадам да болсо илгери баскан жазуучу көрбөдүм. Мындайча айтканда, баары токтогон.

27-май 1941-жыл.

* * *

Мен Караколдон 1926-жылы биринчи келгенимде сары тоголок бала элем. Бүгүн агала чач «чал» болдум. Бы-

йыл Фрунзеге келгениме 16 жыл. (Мен келген кездеги аты Пишпек). Менин жаным сүйгөн жер – Ысык-Көл.

31-май 1941-жыл (2)

1 Жазуучу Саткын Сасыкбаев

(Мукайдын педтехникумдагы курсташы.)

2 Блокноттун 3, 4, 15, 27, 29, 34-беттеринде.

КҮНДӨЛҮК (5-ДЕПТЕР) № 13

* * *

Көчөдө жолугушуп, Папков экөөбүз согуш жөнүнөн бир аз аңгемелеше кеттик: – Айтор, биз бир заманга туш келген экенбиз... Не мурун туулбай, не кийин туулбай... дөн бери... ден көз ачкан күнүбүз болбоду? – деди. Мен: – Кай жерде болбогун, мурдуан тынган жандын баарынын сүйлөгөнү согуш гана. Бөкчөйгөн кемпир-чалдан тартып, бут тазалагычтар да, морожный саткандар да газетанын очеретин бербей үңүлүп, кадаланып окуп жатканын көрөсүң.

Согуш башталганына бүгүн он күн. Ошондон бери бул жорук менин түшүмө бир гана жолу кирбей калды. Не далай пландар, максаттар бузулду. Согуш – чыгармачылыктын, адаттуу мейнеттин, таланттын шору.

1-июль 1941-жыл.

* * *

Редакция. Редактор маалкатып, башкаларга алагды болуп кетип, бир маалда менин ырымды алды. («Улуу марш»). Алагды болбой окусун деп мен өзүмчө бирдеме кылган болуп күтүп отурам. Анда-санда бөйрөктү таяна түшүп, бопорозду буркуратып коюп, окуп бүткөндөн кийин бир кезде не жарайт, не карайлы дегенге келбей, ырды жылдырып таштап койду. Мага бир ооз унчуккан жок.

– Ырдын жалпы тулгасы кандай теги? – дедим бир убакта. Жооп жок. Саясы тектүү бир терең маселени чече албай жаткан немелердей кабагын салып, ойлонуп калды.

– «Сын» деген эмне? – деди бир кезде.

Ал мындай: Улуу марш, улуу сынга... Редактордун (Дөгдүров) жаңкы суроосуна таң калдым.

– Кыргызча мындай сөз жокпу? Мындан бөлөк сөз оозума да келген жок. Ал ордунан туруп, бопорозун буркуратып, каршы-терши жүрүп туруп:

– «Жеңебиз!», «Душман жеңилет!» дегендей кылып келтирбейсиңби? – деди.

– «Жеңебиз» деген сөз мага кыйын учурап, алым жетпей отурганым жок. Аны менсиз да өзүңөр күнүнө миң ирет айтып отурбайсыңарбы? «Жеңиш» деген сөздүн өзү болбогон менен алдыкында бул маани жокпу?

Звоногун басып, бирөөнү чакырып алды:

– Мына муну апарып окуп көр. – «Окуп көр!» Ырды берген кишиге мындан артык бир ооз кеп айткан жок. Мен:

– Эмне дейсиң эми бул ырга?

– Бөлүм башчы өзү билет, – деди суз гана.

Ушундан кийин Крыловдун «Булбул менен эшек» деген тамсили эсиме түшө кетти. «Жер жүзүндөгү гениальный поэзияларды жыйып келсе да, берегинин жүрөгү кенедей чым этпес эле. Бардыгери тамгасын гана тааныр эле» – деп ойлодум да, буга түшүндүрүп, айтып жеткириш колумдан келбей турганына көзүм жеткен соң, эшикти карай жүрө бердим. Экинчи жагынан мындай жоруктун мага жаңылыгы жок эле.

Мындан эки күн мурун Дөгдүров төмөнкүдөй ырды баскан:

«Сенин бабаң жоо дегенде
Жалын болуп аттанган.
Калың жоону чегирткедей
Тепсеп, кырып шаттанган.

Аттан, уулум, жоону кыйрат,
Өлүм издеп капталган...»

Ал менин толук ырым («Улуу марш») төмөнкү:

«Эрин кулдап, күндөй жумшап бүлөсүн,
Отуз жылдар аккан тердин киресин
Тартып алсам деген кара ниеттин
Кордугуна кантип чыдап бересиң?

Кыйын-кыстоо миң, жорукка белчеден
Жедеп бышып, көнгөн элим эзелден.
Күн жоголуп, өлмөйүнчө бул дүйнө
Баш урунуп багынбайбыз эч кимден.

Ачууланган большевиктик замбирек
Сүрдүү бетин жоого салды күркүрөп.
Эки дүйнө деңгээлдешкен майданда
Чыдай албайт жердин жүзү титиреп.

Жаш-кары жок – түп көтөрө жабыла
Аянбаган, кыйын жоону бет ала,
Жердин жүзүн каптагандай калың сел
Көтөрүлдү чын кармашар майданга.

Эмгек этип ырысы мол жеринде,
Жазыгы жок жаткан тыныч элиме
Өзү келип катылышкан жоо менен
Чын оюнду салышалы, келгиле!

Улуу марш, улуу сынга
Сал баарын, эч аянба.
Эр жигит эми келди
Сыналчу зор майданга.»

Дөгдүров мырза күнөм санаган ырым ушул.

7-июль 1941-жыл.

* * *

Мен кайырчылык, жокчулук, кыскасын айтканда, турмуштун негиз кыйынчылыгын көп кечирдим. Ошонун баарынан адам болгон кезимдеги акмактар жоругу жаныма катуу батты.

8-июль 1941-жыл.

* * *

Менин кошунам Фрунзестройдун директору Мелихов бүгүн (түнкү саат 10 ченде) кызып келгендей болду. Мен иштеп отуруп, анын келип күчүгү менен сүйлөшүп жатканын уктум. Түн абдан караңгы болучу. Ага бүгүн военкаматтан кагаз келиптир. Ушул экөөбүздүн кошуна болгонубузга быйыл төрт жыл. Алар да, биз да эки баш. «Вот тебе на, вот тебе на...» – деп эркелетип, күчүгү менен сүйлөшүп жатты. Күндө минтчи эмес.

26-июль 1941-жыл.

* * *

Биздин маданият майданында жүргөн кээ бир киши-лерибиз адабияттын даамын, татыгын такыр билбейт. Ошондуктан алар кургак насыят, газеталык тил менен жазылган чыгармаларды жакшы дейт да, чын маанисинде терең, көркөм чыгармаларга келгенде Крыловдун «Эшек менен булбулун» эске түшүрөт.

9-июль 1941-жыл.

* * *

Германия менен болгон согуш. Бүгүн 12-мектептин жанынан нечен бир үлпүлдөгөн окуучу кыздар бир-бир таңылчагын жонуна коюп алып, эгинге жөнөштү. Үч жүздөй бар. 12-14 жашарлары да жүрөт. Көбү кунажындай балкылдаган чоң кыздар. Булар амалсыздан эмес, өз эрки менен сүйүп, каалап чыккандай, жайнап, күлүп, улуу шаң менен кетип барат.

Ушуларды көргөндө биздин элге көңүлүм бир ыраазы болуп, жүрөгүм ойноп кетти.

Арийне, кыздардын эрдигин жеке бул эмес, Отуз-Адыр, Чүй каналдарында да далай көргөнбүз.

Биздин кыздар мекемеде төрөдөй үлпүлдөгөн бир өнөрпоз, окумуштуу да, билек күчүнө келгенде кадимки талыбас кара жумушчу. Мен муну чын жүрөгүмдөн айттып отурам. Бу жерде жасап айткан жалгыз ооз кеп жок.

9-июль 1941-жыл.

* * *

Байыркылардын өткөргөн өмүрү турмуш эмес, бир көргөн түш экен. Анык адамдык турмуш 1917-жылдан бери гана башталды.

11-июль 1941-жыл.

* * *

«Ленинчил жаштын» 12-июлдагы санына жарыяланган менин ырымды «Сал барыңды» – «Жумша барын», «Күчтүүнү» – «Күчкө», «Салышалыны» – «Башташалы» кылып оңдоп, ырдын ыраңын бузуп чыгарыптыр. Редакцияга барып, сүрүштүрүп көрсөм, аларды редактор эмес, секретарь «оңдоптур». Адабияттын кабарын укпаган бир бала.

13-июль 1941-жыл.

* * *

Өмүрүмдө быйылкы баштан кечиргендей жорукту көп билбеймин. Артыкча май, июнь, июль айлары (карыз акчалар, согуш капсалаңы... сурак). Өтө төтө соңкусу мени бир жумадан бери тамактан калтырып, этимден аябай түшүрүп жиберди. Оюмдан бир чыкпайт! Биринен айрылсам, экинчиси даяр!

13-июль 1941-жыл.

* * *

Ушунда бирөөлөр (ким экенин билбейм, биздин чөйрөдөн болуу керек) менин үстүмөн НКГБга материал бериштир. Угуп отурсам, түшүмө кирбеген жоруктар. Менин жалгыз билерим: ишим ак, көчөдө тентип калганымда багып киши кылган Совет өкүмөтүн ошолордон он эсе жакшы көрбөсөм – өлөрүмө көрүнгөнүм эмеспи.

Негизине жетпеген, жалганчы, саксынган кишилердин залалы душмандан ары. Өмүрдө мындайды көп көрдүк:

Ак жерден жапкан жалаадан

Ашып түшкөн кайгы жок.

Бир жумадан бери менин каным бузулду.

13-июль 1941-жыл.

* * *

Мен ушу жашка чейин канчалык ашыгыч болсо да, ат үстүнөн бирдеме жазган жан эмес элем. Бүгүн бакашака түшүп жаткан мекемеде согуш жөнүнөн заматта бир ырды жаза коюп, радиого чыктым. (Арийне, андайды өлсөм басамага бербеймин).

Эми согуш бүткөнчө ушундай болоруна көзүм да жетет. Башта айына жумасына бир гана жумушту билсек, бу күндө беш-алты милдет жүктөлөт. Ошондо да бир кабагым-кашым демек жок.

26-июль, 1941-жыл.

1 Күндөлүктүн 1, 3, 7, 9, 16, 19, 22, 23-беттеринде.

БЛОКНОТ №11

Каракеев (1) кай мсаеле менен болсо да тааныш. Адабият жөнүндө окуган китептерин, жазуучуларды сүйлөгөндө – жөнөкөйдө «чечен» Абдырасул, Саткындар (2) оозун ачып калды.

29-ноябрь, 1941-жыл.

* * *

Алыстан угуп жүрчүбүз
Атыңды сенин, Ат-Башы,
Ысык-Көлдүк балаңдын
Биринчи жолу катташы.
Артыкча сонун берекең
Арпа нандан башкасы.
Жайдын толук кезинде
Жайчылык болуп бир жүрбөй
Арманда кеттим, кыскасы.
Кайрылып көрөр-көрбөсүм
Тагдыр-буйрук айтмакчы (3).

1 Ат-Башыдагы бир колхоздун башкармасы.

Кийинки академик.

2 Абдрасул Токтомушев, Саткын Сасыкбаев.

3 Блокноттун 12, 28-беттеринде.

КҮНДӨЛҮК (6-ДЕПТЕР) № 28

Бүгүн Ригадан бир жигит келди. Жазуучу экен. Орусча тантыр-мунтур араң эле жандап, сомолоп түшүндүрөт. Ригадан бери бир жарым айча сандалып жүрүп араң жеткен окшойт.

– Мени менен кошо чыккандардын тил билгендери Кировдо, Сибирде иштеп калды. Мен тил билбеймин. Быякка жүрө бердим.

Бечарага боорум ооруду. «Бир жерге орноштур?» – деп Кубанычбекке айттым. Эгер колумда болсо ушул бечарага беш жүз сомумду да аябас элем.

16-август 1941-жыл.

* * *

Аялдын жакшы, жаманын баарыдан мурун үй тутушу менен балдарынын тарбиясынан баамдаш керек.

Жаман катындардын үйү бозокордукундай тартипсиз бопурап жатат да, балдары сууга сийген тентек болот. Жакшыда бул экөөнүн бири да болбойт.

4-сентябрь 1941-жыл.

* * *

Канчалык зарыл иш болсо да, эч качан, эч кандай бир милдеттен кутулганга санааң тынып, боюңду таштаба – эртеңки милдет дагы бар. Мен адеп келип окууга өткөндө ошол сагаттан тартып бүтүн өмүрүм камсыз болгондой көрүнгөн. Бирок, мындай зарыл учурларды мен сансыз кечирдим.

26-сентябрь 1941-жыл.

* * *

Киши деген бирөө менен аңгемелешкенде кумардан чыгарып, үлгү көрсөтүп, акыл-азат берер эле. Биздин халтурщиктердин ченине барганда менин бүткөн боюм дүркүрөп, чочуркап турат. Булар менен учурашканда кандай «асыл» кеп чыгары мага күн мурун белгилүү: жапайы мамиле, наадан тил, арсыз акыл, түккө тургус балалык пикир. Аягында киши менен сүйлөшкөндөй болбой, каның кайнап, жаның кашайып, көңүлүң бузулуп, ошолордун ичинен жолукканга өкүнүп чыгасың. Муну бир эмес, миң ирет тажрыйбадан кечирдик.

15-октябрь 1941-жыл.

* * *

Басмадан ушунча болуп техника жагынан көңүлгө толгондой болуп бир да китебим чыгып көргөн эмес. Айрыкча «Салам кат» купулга толбой калды. Мунун кээ бир техника жагын өзүм ошондой жиберип коюп, соңунан өкүнүчтө калдым. «Карындашка» деген ыр мындай басылуу керек:

Эчтемеден жалтанба да, кайгырба.
Мына заман
Биз жасаган,
Бет алгандан
Кайтпаган кайран абаң.
Нечен жолу Күчтүү колу
Жоо сайып багындырган...

(калган баары ушундай басылыш керек эле.)

Барлык убакта кайраты, күч-кубаты мейнетке, негизги кесибине жумшалган кишинин арманы барбы? Ал мен шордуунун мындайынын теңинен көбү, каны-жаны жалаң акмактар менен алышып өттү. Күндөлүк сансыз ирикчирик менен майда-баратка кор болду. Кайран өмүр, кайран күч, кайран убакыт, кайран кор болгон талант!!!

У нас что? Ложный вкус, ложное достоинство, ложная поэзия и подлинная любовь к ложному величию.

13-октябрь 1941-жыл.

* * *

Күндө таң эртең төшөктөн көзүндү ачар замат жүрөгүң «зыр» этип, сан уруулуу күндөлүк милдеттерге санаа бөлүнбөй, жалаң чыгармага караган кишиники бир жыр-гал эмеспи? Баруу, күтүү, салгылашуу, жан ачынуу, не күйүнүү, не сүйүнүү...

19-ноябрь 1941-жыл.

* * *

«Элдер келишти», «Балдар жүгүрүп бара жатышты», «Койлор мыдыр этишпей жайылышып жүрүшөт» деп жазып жүргөндөр (жаңкыларча жүрүшкөндөр) көп. Бул орусчаны туурагандык. Кыргыз эч качан минтип сүйлөбөйт. «Эл келди», «Кой мыдыр этпей жайылып жүрөт», «Балдар жүгүрүп бара жатты» дейт. Тилди бузарлар көп.

19-ноябрь 1941-жыл.

* * *

Тянь-Шань областында 28 күн жүрүп, түндө келдим. Мени машинасына сала келген облисполком шофёру менен биздикине түнөдү. Ушул аз убакыттын ичинде Фрунзе көп өзгөрүп кетиптир. Мен кетерде ундун буту 80–85 сом болучу, азыр 180–190.

Үч күндөн бери үйдүн чатагы. Мурунку турган эки кишинин үстүнө да төрт бүлөлүү бир кишиге ордер жапып беришиптир.

20-декабрь 1941-жыл.

* * *

Нарындан келе жатып, Кочкордун ашканасына түшүп, пиво ичип отуруп, бир топ элге жолугуп калдым. Тегергимдеги жигиттер менин сөзүмдү бардык дитин салып, жакындай түшүп тыңшап жатты. «Журтка алыныш үчүн дүнүйөң болуш керек эмес, жигит болуш керек. Дүнүйөң түгөнгөн күнү буйт берүүчүлөр көп. Ал жигит болсоң ар качан бирдейсиң...» – дедим. «Сөз эмес бекен!» дешти.

20-декабрь 1941-жыл.

* * *

Беш күндөн бери тынчты кетирип, күйкөлөнгөн көр оокат менен бир жай алып иштей албай келем. Күндө эртеңди күтөм – күндө жок. Демейде кыйын көрүнгөн иштерге бүгүн калып алып да кеттим.

21-декабрь 1941-жыл.

1 Күндөлүктүн 4, 5, 10, 16, 27-29, 31, 32-беттеринде.

БЛОКНОТ № 39

Алымкул ооруп калды. «Таң аткыча уктабай чыктым» дейт. Бул катардан чыкчу болсо жумуш каран!

Түндө сагат 4тө жаттык. Эгинчиевдин үнү чыгар эмес.

Жаттаганы да жаман. Совхоздун директору менен саясы бөлүмү болду. Эл Алымкулду гана талап этет. Эки-үч күндөн бери 4 сааттан гана уктап жүрөбүз. Эл Кубанычбекти билет экен.

5-апрель 1943-жыл.

* * *

Концерт боло турган жайды карап келе жатсам бир келин кошула кетти. Сүйлөшүп келебиз.

– Күйөөм согушта өлүп калды. Жакында угузду.

Ошентип...

– Жеке бир кишинин башына келген калаба болсо бир жөн. Анан жалпыга келген калабаны көтөрүш эмне... Үшүйсүз го?

– Үшүсөм силердей кайын инилерим бар эмеспи...

8-апрель 1943-жыл.

Чоң-Сары-Ой (1)

1 Блокноттун 5, 13, 14-беттеринде.

БЛОКНОТ № 30

Молдогазы (1) экөөбүз Караколго жөө келатабыз. Жарма ичели деп бир кара үйгө кирдик. Бирөө менин кайсы элден экенимди сурап калды. Буга Молдогазы озунуп, менден мурун жооп берип, тетиги алдакайда мен тааныбаган төмөнкү саякты менин туулган жерим кыла койду. Мен бир жагынан: «Эми ар жагын казып сураса эмне деп жооп берем?» деп, экинчи жагынан күлкүм келип өлүп баратам. Бир абийрим – сураган жок, аман калдым. Эгер жаңкы жерде сурачу болсо айлам кетип турган эле (2)...

1 Молдогазы Токобаев – «Кайгылуу Какейдин» автору.

2 Блокноттун 4-бетинде.

* * *

Качан да болсо ошол кез, ошол өмүрдү ойлогон сайын жүрөгүм атып кетет. Ошол түнкү Урманбетке (1) жаным ачыйт.

Кезек-кезек Урмамбет шордууну эш тутуп барып калар элем. Ошондо жыйындан тапкан биртике тыйынынан кейде мага 10–15 тыйын берип коёр эле. Ошондо өзүм көчөдө тентип жүрүп, ошонун өзүнө жаным ачыр эле. Кейде менин күнүм ошонун 10–15 тыйынына карап калар эле. Уу, кайран өмүр!

Бул базардын бир кычыгында болучу. Бир күнү келсем, эл топурап үйүлүп жатыптыр. Топту жарып, кай бирине бутумду жаза бастырып, түртүшүп, жөөлөшүп отуруп бир кезде ачыкка чыгып, Урмамбетке көрүнө түштүм.

Ал шардын айланганын карап туруп, мени көрө коюп, ошол замат шардын алдындагы бир тартмасын ачып карады эле, эчтеме жок экен (тыйын).

– Бир аз тура тур, – деди. «Буйруса тыйын түшүп калар» дегендей сөзү эле.

Жакында түшө койбоду. Бир кезде 20 тыйын түштү эле «ме» деп мага кармата койду. Мен аны алып кетип баратып: «Бир түшкөн 20 тыйынын мага берип коюп, эми өзү кантет?» деп ойлодум.

Кийинчерээк бул наша тартар болуп кетти. Бир күнү ичип алыптыр. Жанындагыга: «Э, садагаң, Бекиш, ичпегенде өлөйүнбү, менде кайгы көп эмеспи. Эки бутум жок болсо, инилерим көчөдө түнөп, минтип жүрсө...» – деп башы менен ишара кылып мени көрсөттү. Кудайга каны-жаны менен кас эле. Кудай тууралуу бирөө бирдеме десе:

– Ок, кудай экөөңдү тең урайын, – деп келип сөгүп кирчү. Ырбап кетет дегендей, бул мындай деген соң, башкалар да унчукпай калуучу (2).

1 Урмамбет – Мукай экөө ага-ининин балдары. «Узак жол» романындагы бунтчул каарман. Экинчи китебинде мандикерден эки бутунан ажырап келгени айтылат.

2 Блокноттун 5–7-беттеринде.

КУРАМА БАРАКТАР № 14 «А»

17-жылдан тарта ушул 20 жыл ичинде кечирген өмүрүм жүз жылдай көрүнөт. Жумуш издеп Аксуу, Жети-Өгүз, Сарыкол кезүү, интернат, монастр... Мен ушуларды жазбай өлбөймүн.

**Кыргыз совет жазуучулар союзунун
башкармасына жана «К. С. А.»
журналынын редакторуна.**

Көптөн бери алда-нече ирет сурап да, арыз берип жатып да бир чыгармачылык командировка ала албадым (мындайды мен алып көргөн да эмесмин). Жадаса, кезектүү эмгек отпускемди ыраа көрбөй отурасыңар. Эл алып жаткан путёвканын да бири тийбеди. Ошентип менин чыгармачылык жагым менен да, ден-соолугум менен да санашкан адам болбой, эки арада бир бейтап абалда калып отурам.

Ошондуктан, 15-июлдан тартып мени бир жолу кызматтан бошотуп, мүмкүн болсо, дем алышымдын тыйынын берүүңүздөрдү сураймын. Бул болбогон күндө да өз «каражатым» менен кете бермекмин. Жыйырма жылдыкка жазайын деп даярданып жүргөн эмгегим бар.

Экинчиси мындан ары жазуучулар союзунда иштешим да арсар, үй берген жерге иштейм.

Мукай. 3-август 1937-жыл.

* * *

– Нечедесиң?

– Он сегизде.

Бирок мен 4-5 жашымды кемитип айтчу элем. Анткени, туура жашымды айтсам окууга өтпөй калам.

– Андан көп го? Баарыңардын эле мурутуңар башбагып калыптыр, – деди.

– Балдар, мынабу жерге мени тегеректеп жыйналгыла, бир кызык айтып берем, – дедим. Дүргүп келип тегеректеп туруп калышты. Мен желбегей жамынып турам куур тонумду. Ошол кезде бир тегеренип өтүм эле, баарынын капталы сарала болуп, дүрбөп качып жөнөштү. Бир-экөөнүн артынан түшүп кубалап мен да жөнөдүм. Ал кезде бардык балдардын киносу – мен.

Монастрде бир кедей орус бар эле. Капар мени ээрчитип, ушунда жөнөп калчу. Чочконун майын берип: – Же, орустун тилин билесиң, – деди. Мен...

Жумаштын жанында жалгыз тыйыны жок болсо да, чоң эш кылчымын. Ал комузчу да, ырчы да эле. Бир тыйыны жок болсо да, бозочуларды кыдырып ырдап өзүн да, мени да тойгузуп кетер эле.

Баялинов келип төмөнкү ырды үйрөттү:

Айда бир күйөм, ашыгым,
Ашыгым алыс кеткен соң
Азабын тартып жашыдым.
Кошулма
Ак калпактуу кыргызым,
Оңосунбу бир күндө.
Быт-чыт болуп жоголуп
Бүтөсүңбү сен мүлдө.

Ушул ырды бар жерде ырдап жүрдүм.

«Куйручук» деген бир пьеса коюп, башкы ролдордо Капар, Боталиев, мен – үчөөбүз ойнодук. Ой, ошондогудай уялган эместирмин. Айсулуу кылып койду. Амал жок, көнбөскө боло турган эмес. Ичибизде бир аял жок.

Мукамбет Дөгдүров – өзү курдуу теңтуштарына аз да болсо ой жүгүрткөн, билим, саясат жөнүндө кезит, китептер окуп кабардар кылган азамат эле... башкасынан ушул жагы көп пайдалуу болучу. Ал Дүйшө теңи жок акылдуу бала эле.

Осмон Тойчубеков – орусча билбейт.

К. Бостериев – жомокчу.

Чоңбашевдин жоругу: менин жаркылдаган кылычым бар. Милийсамын. Күнчүлүк чаап кетип «Улук келатат» деп кой сойдуруп, күтүндүрүп турам. Ал жерден «улукту тозуп келебиз» деп дүрбөп чаап, толгон киши чыгабыз. Чоңбашевдин өзүнө да ушу жагат.

* * *

Каркырага бардык. Тигилген үй. Туш кийиз, козу, кымыз, кимдин келип жатканы белгисиз. «Ойоз» деген да өзүнө жарашып тургандай.

– Улуктар бар, – деп кийирбеймин. Кара Жумаш мени:

– Кыйын ырчы. Ушу укмуштуу. Кандай овон болсо салып алат, – деди эле, бирөө:

– Ошондой болгонуна жараша өнөрү болгону жакшы. Антпесе өлүп калбайбы, – деди. «Ошондой болгонуна жараша» дегени мага оор тийди.

Асаналы Толукбаевдин бешмантын айылга сурап киер элек. Бүтүн Монастрде «душман» көзүнө көрүнөр жалгыз кийим ошол эле. Башкасынан мен көп сурап кийдим. Коркок арам эле, кыйылып туруп берүүчү. Ошону кийсем көзүмө алданемедей көрүнүп, мүчөм түзөлүп, жарашып калгандай көрүндү.

* * *

Султашты күндө бирөө сыйлайт. Арак, пиво... Кийин бизди албай койду. Орозбеков Ырдыкка келди деп угуп бардык. Ал жерден сүйлөшө албай, Караколго удаа ээрчий келдик. Султашка жазды. Монастрге жиберди. Үч күндө жеттим. Ал окууң жок деп кайра жөнөттү. 15 күндө кайра келдим. Жолдошторумдун дайынын таппай калдым. Жети-Өгүздөгү ШКМга барып, окууга өтпөй, кыштай жумуш кылып чыктым. Жазында айдап жиберди.

* * *

11–12 жашар кийиминде тамтыгы жок бүжүрөгөн жетим бала вагондун эшигинде отуруп алып (тышка чыга бериш жерде) бирдемелерди жерге жайып коюп бурдугуп, кызганып жеп жатат. Жанында бар болгону бир тилим дарбыз, бир кесим кара нан бар. Шашып жеп жатып, бирөө жула качып кетчидей улам бирине алактап карап коёт. Аянычтуу... Ыйлагың келет. Ай, кайран дүйнө ай!

4-сентябрь 1934-жыл.

* * *

Саякбай жүдөп калыптыр. Тиштен бир-экөө түшкөн, сакалынын агы көбөйгөн. Байкуш, бизге кошулганга көңүлү ачылып, кубанып калды. «Манасты» айтып жатканда өзү ыйлап жиберди. Концертин журт (Тайторуну чапканда) бар дитин коюп тыңшады.

7-сентябрь 1943-жыл.

* * *

Жусуп экөөбүз кирилсада бир туура жыгачка желөнүп турабыз. Дагы бир бала бар. Жусуп мурду барбайган бир бала. Жаман мата дамбалынын багалегинен тизесине чейин айрык. «Мендей бир эзилген шордуу болсо керек» деп ойлодум. Ызакор. Өңгүрөгөн бойдон жөнөйт бирөө менен урушуп алып. Мени кезек-кезек туурасынан карап коёт. Кечээ менин бир жерде арманымды айтып ырдап жатканымды көргөн. Ошондон го дедим ичимден.

* * *

Адам баласынын башы ойдон бир мүнөт бошогон кези барбы? Жүзгө жетпеген кыска өмүрүндө киши нени көрбөйт. Баары бир дайым муктаждык менен алпурушуп жүрүп, бир күнү жок болот. Ошонусун билбей адам чиркин бир күндүк тамак үчүн бирөө менен керипшет,

бирөө менен согушат. Кээде баш жарылганга чейин барасың. Ошенткен адам баласынын акырын карасаң күйүп бүткөн бир күл. Ошол кыска өмүрдүн теңинен көбү кайгы. Кайгы менен күлкү катар жүрөт. «Гамлет». Бир калыпта өмүр жок. Жадаса аба ырайына карай адам мүнөзү тогуз куулат. Биз ушул жүзгө жетпеген кыска өмүрдү эмне рахат менен өткөрө албайбыз? Өлүп башы көргө кирмейин адамдын муктаждыгы бүтмөк эмес.

КҮНДӨЛҮК № 4

Баятан бери мелтиреп ойлонуп жатып, санаа менен далай «дүнүйөнү бүтүрдүм». Темировкага үй салдырдым, бак тиктирдим, огородду айланта кирпич менен дубал салдырдым. Короо-жай абдан көңүлдүү болду... Ошентип, чыгармачылыкка сонун шарт жасадым да, барлык убакыт, барлык күчүмдү ушуга толук жумшадым...

29-июль Темировка.

* * *

Биз 22-июнда келип түштүк. Ошол кезде талаа көз уялтып, жапжашыл болуп, гүлдөрдүн иси аңкып, буралып, кулпуруп турчу эле. Эми күндөн-күнгө кубарып, гүлдөр, жашыл шиберлер шылдырап, берекеси кетип, жердин жүзү кайгылуу, муңдуу тартып барат. Качан да болсо ушул улуу закон. Мен бүгүн кайгылуу. Бир кезде ошол жашыл талаалардай кубанычта элем. Ал бүгүнчү?

3-август, Темировка (1)

1 Күндөлүккө канчанчы жылы жазылганы белгиленген эмес, числоруну гана коюлган.

Күндөлүктүн 4, 11-беттеринде.

БЛОКНОТ №15 (1)

Ух! Ушул кездеги жалгыздыкпы, зериккендиктенби, жок, менин талантым барбы, айтор, ушул кезде менин куудулум чыга баштады. Түптө жүргөндө мас болгондорду туурап, тентек сүйлөп куудулдансам үйдөгүлөр боору калбай күлүүчү. (2)

1 Блокнот 23x12 см. Көлөмүндө.

Эч жерине дата коюлган эмес.

«Чоң-Таш» «Каракол» деген жазуу бар.

2 Блокноттун 4-бетинде.

* * *

Атай (1): «Караколдо баландай балдар окуп жаткан экен... Кийимдери баландай...» – деп айтса, жанымдын барынча кунт коюп угар элем. «Ай, ошондойго бир колум жетсе!» – деп, кыялданчумун. (2)

1 Караколдон окуган бала

2 Блокноттун 9-бетинде.

* * *

Ушул жылы ар жерде мектептер ачылган. «Жаңы тартип окуусу» деген сөз элге жайылган. Окуп келген балдардан кадаланып сурачумун. Алар: «аяк», «табак», «тулга» деп окутат деп келишчү. Биздин айылдан төрт бала окучу. Мен окууга өлгөнчө дилгир элем. Бирок жибербеди. Окуган балдарды алдаканча багыттуу көрчүмүн.

Бир күнү тобокел деп кеттим. Бирок жазга жуук эле. Бир кара неме албай жатып, Абдылда деген бирөөнүн жардамы менен араң өттүм. Чоң колко.

Солдатча ойнотот. Кээ бирөө мени шылдың кылат.

– Ой, атаңкөрү ай-ээ, мына мунун шымы келишкен экен, – деди менин булайган тери шымымды көрсөтүп бирөө.

– Жок болсо кантет анан байкуш – деди дагы бирөө.

Бирок бу заманда кеңеш аты менен ачылса да (мектеп), идеясы али байлардын, манаптардын колунда эле.

Кез болгон соң кер заман биздин бакка,
Жоо-жарагын асынып миндик атка.
Алачым, кактыкпа, камалба,
Эш болор камыңды амалда.
Атты таң, чыкты күн, кетти түн,
Бери тарт, ийкемден заманга.

Шамал, чалкар көл,
Жети-Суу жерибиз.
Сарарка сайран жер
Биз алач элибиз.

Мындан ары кеткен шумпай ырлар дагы толуп кетип жатат.

Аскерче оюн ойнотуучу. Мен алда кайда калсам да, тез эле үйрөнүп алдым.

Соодонбектин баласы Тентимиш мугалимдерге алымдуу болучу. Караколго көп барчу. Кийими жакшы. Бир күнү Караколдон келип, кеп салып отурду: «Ушундай окууда балдар бар экен. Баары чачты койгон. Бирдей кийинген. Дүңкүлдөтүп тактайды бирдей тепкилеп ойнотту...» Ушул балдардын көрүнүшү, элеси, тигинин айтканы боюнча, менин кыялымда ойноду. Топ балдардын бир четинде тыңшап турам. Балдардын баары ошонун оозун карайт. Ушул жылы окуп жүргөнүбүздө Караколдон Ногойбаев деген кыргыз келди. Тилинин көбү татарча. Балдардын арасы күбүр-шыбыр: «Караколдун чоңу экен. Шайлаганы келиптир...» жалбыраган кара чачы бар. Чачтуу кыргызды биринчи көрүшүм.

Бизди тизип тургузуп койду. Өзү ортодо үстөлдө отурат. Билбейм, айтор, бирдемеге шайлап жатат. Шайлангандарды бир тамга камап жатат. Бар сураганы:

– Кудай барбы, жокпу? «Жок» дегенин апарып камайт. Бир кезде мага келди. Мен «жок» дедим.

Бірдаганды мен жакшы көрчүмүн. «Шыгыр» дечүмүн. Бу күндө ойлосом...деген сөз экен.

Бул жолу мен күндө бир үйгө барып конуп келчүмүн. Асылканга барган менен болбойт. «Маа тоодон бир жолу отун көтөрүп келип бергенсип!» дейт.

Ошончодон Калмак дегендикине көп жаттым. Жоошкан деген аялы бар. Тунжураган кедей. Ушул катын мага көп боор ооручу: «Бу да бир адамзаттын баласы, байкуш! Мында эмне жазык, өзү ушундай карып болоюн деп болду дейсиңби, кудай кылды да. Буга берген кишиге сооптон башка эмне болсун».

Өзү биздин да эл эмес да. Ушундан тартып мен кайрымчылык жакынындан, тууганындан гана тиет деген түшүнүктөн мүлдө сап болдум. Мүлдө урук-тууган дегендин оозуна өмүрлүк күл куйдум. «Тууган кайрылат, жакын күйөт» деген ойдон мүлдө бездим... Андан эмес экенин түшүнө баштадым. Бирок көптү көрүп, көптү башымдан кечиргенден кийин барып түшүндүм. Анткени, адам ар нерсеге өзү аралашпай түшүнүү кыйын экен.

Ушу байкуш Жоошкан мага көп жан ачыды. Ачка кезерип жүргөн кезде далай талкан чалып жарма берди. Ошонун кылган мээнетин мен актабай кеттим. Бирок, шарт ошондой болуп, мен алыс болуп калдым. Он эки жылдан... Кош айдоо мезгили келди. Биз тарап кеттик. Мен эки айча окуп калдым. Өкүндүм. Эми айла кетти.

Ушул жылы май айы чен болсо керек. Кыргыздын «10 кринор» деген атактуу кызыл өгүзү, көк соко жардам берди. Урмамбет бир дампайган чоң сары ат алды.

Ошол кезде «жетим-жесирлерге» деп жардам берген экен. Эркесарыда (1) менден ашып түшкөн жетим жок го. Бир күнү мага бир өтүктүк булгары берди. Жаным жерге тийбей сүйүнүп жүрдүм. Дагы бир топ акча да берсе керек. Аны Ысыраил – жеп үйрөнгөн капыр – жеп кетти. Ошондо жалгыз гана мага тийгендей болду. «Эч бир багар-көрөрү жок караманча жетимге берилсин»

дептир. Ой, садагаң кетейин Совет ай! Большевик ай!
Ушунун артынан кечикпей Талды-Суу, Күрмөнтүдөгү
орустар жабылып көчө баштады.

Урмамбеттин бөтөнчө бир мүнөзү – оюна келгенди
кылбай койчу эмес. Бул тууралуу жолунда жоо жатса да
кайра тартчу эмес. Бир жерде байыр алып да отура
алчу эмес. Дайым ушул приключениени сүйгөндөй адам
эле. (2)

1 Мукайлар кирген урук.

2 Блокноттун 11-20-беттеринде.

БЛОКНОТ № 18

КУЙРУЧУК (1)

Карылык мекчейтип барып белди алды.

Өзүм курдуу элди алды.

Буруйтуп барып бутту алды.

Шам чырактай көздү алды.

Балдан шириң сөздү алды.

Ооздон отуз эки тишти алды.

Бүтүрүп кылган ишти алды.

Анан

Мүрү ылдый түшсөм тизем деп,

Өөдө чыксам белим деп,

Атаны кайран элим деп,

Бу күндө

Жатамын бир көрпөдө көмүлүп,

Көзүмдүн жашы төгүлүп.

Бассам муундарым сөгүлүп,

Эртең менен турганда

Көзүмдүн жашы төгүлүп,

Кара тоо башын кар чалып,

Кайнар булактан суу агып,

Атаңдын көрү карылык,
Карылыкка дары жок.
Каалагандын баары жок.
Кыйшандаарга чарам жок.
Капкандай чапты белимди.
Эми
Кандай арга кылайын?
Башында болдум байтайлак,
Эми
Жетимиш эки чыкканда
Басалбай калдым тайтаңдап...(2)

1 Куйручуктун ыры.

Ошондон үзүндү берилди.

2 Блокноттун 31–34-беттеринде.

VIII. ТҮШҮНДҮРМӨЛӨР

АҢГЕМЕЛЕР

1. Китеп издегенде. Китепке биринчи жолу басылып атат. Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын (КР.УИА деп беребиз) Кол жазмалар фондусунан алынды, Инв.№1177.

2. Кезиккенде. КР.УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынды; инв.№1177. Мукай Элебаевдин «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990-ж.) деген китебинен алып жарыяланды.

3. Пахтачылар базарында. «Кызыл Кыргызстан» гезитинин 1931-жылдын 20-декабрындагы санына жарыяланган. КР.УИАнын кол жазмалар фондусунан алынды, инв.№1177. Китепке «Жарыяланбаган чыгармалардан» (1990) алынып кийирилди.

4. Малай артели. Алгач «Кыргызстан кеңеш адабияты» журналынын №1-2 нумурларына жарыяланган. КР.УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган. Китепке жазуучунун «Кыйын кезең» аттуу китебинен алып киргизилди.

5. Байсал. Биринчи жолу жазуучунун «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990) аттуу китебине жарыяланган, ошондон алып басылды.

6. Бороондуу күнү. Алгач М.Элебаевдин «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990) аттуу китебине жарыяланган. Бул китепке жазуучунун 2008-жылы жарык көргөн «Тандалмалар» китебинен алып киргизилди.

7. Тобокел жолу(үзүндү). Биринчи жолу жарыяланып атат. КР.УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынды, инв.№1274.

8. Жолдо. Жазуучунун 2008-жылы жарык көргөн «Тандалган чыгармалар» деген китебинен алып басылды.

9. Төрт жолоочу. Автордун 2008-жылы жарык көргөн «Тандалган чыгармалар» аттуу китебинен алып кийирилди.

10. Алыскы тоодон. Жазуучунун «Кыйын кезең» аттуу китебинен алып басылды.

11. Соңку бир күн. «Кыйын кезеңден» алып кийирилди.

РОМАН

1. Узак жол. «Кыйын кезең» (1980-ж.) аттуу кара сөздөр жыйнагынан алып басылды.

«УЗАК ЖОЛДУН» 2-КИТЕБИНЕН

1. Кыйын кезең. Жазуучунун 1980-жылы жарык көргөн ушул эле аталыштагы китебинен алып кийирилди.

2. 2-үзүндү. («Зарлык» аңгемесинин алгачкы варианты). КР. УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган, инв. № 1271, 1272, 1274. Бул китепке жазуучунун «жарыяланбаган чыгармалар» (1990-ж.) аттуу китебинен алып кийирилди.

3. Зарлык. Автордун «Кыйын кезең» аттуу кара сөздөр жыйнагынан алып кийирилди.

4. Урмамбет. («Жырыяланбаган чыгармалар» китебине «Биринчи үзүндү» деген ат менен жарыяланган) КР. УИАсынын Кол жазмалар фондусунан алынды, инв. № 1280, №7 блокнот, 1–21-беттерде. Жазуучунун «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990-ж.) аттуу китебинен алып басылды.

5. Бороондуу күнү. М.Элебаевдин «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990-ж.) аттуу китебинен алып кийирилди.

ДРАМА

1. Тартыш. (4 актылуу 8 сүрөттүү драма). КР. УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган, инв. № 1272, 1273. Бул китепке жазуучунун «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990) деген жыйнагынан алып басылды.

СЫН МАКАЛАЛАР, РЕЦЕНЗИЯ

1. Кыргызстан Жазуучулар союзунун 1-съездинде сүйлөгөн сөздөн. КР.УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган, инв.№1272. Китепке «Жарыяланбаган чыгармалардан»(1990) алып киргизилди.

2. Жаш жазуучулар жөнүндө бир-эки сөз. КР,УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган, инв.№1272. «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990) китебинен алып кийирилди.

3. Адабияттагы буржазиячыл-улутчулдукту биротоло курутуу керек. КР.УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынды, №1271, 1272. «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990) китебинен алып басылды.

4. «Дагы адабияттагы чириктер тууралуу». КР.УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган, инв.№1272. Жазуучунун «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990) китебинен алып кийирилди.

5. Жаман сынчы, жалаа жабылган жазуучу. КР.УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган, инв.№1272. «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990) китебинен алып басылды.

6. Жаш жазуучулар тууралуу. КР.УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган, инв.№1271. «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990) китебинен алып кийирилди.

7. Адабият – оюнчук эмес. КР.УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган, инв.№1271, 1272. «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990) китебинен алып басылды.

8. «Кең-Суунун 2-китеби тууралуу. КР.УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган, инв.№1271. «Жарыяланбаган чыгармалар» (1271) китебинен алып басылды.

9. Алексей Максимович Горький (Горькийдин 70 жылдыгында жасалган доклад). КР.УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган, инв. № 1271. «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990) китебинен алып кийирилди..

10. Эскертүү. КР.УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган, инв.№1272. «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990) китебинен алып басылды.

11. Фольклор жөнүндө. КР.УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган, инв.№1271. «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990) китебинен алып кийирилди.

12. Калык Акиевдин ырлар жыйнагын окуп чыгып... КР.УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган, инв.№1271. «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990) китебинен алып басылды.

13. Чын сөз керек. КР.УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган, инв.№1272. «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990) китебинен алып кийирилди.

14. Адабияттын башкы тилеги – чындык. КР.УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган, инв.№1271, 1272. «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990) китебинен алып басылган.

15. Сында принцип, чыгармада искусство болсун. КР.УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган, инв.№1271, 1272. «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990) китебинен алып кийирилген.

16. Жолборс терисин жамынган баатыр» (Рецензия). КР.УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган, инв.№1271. «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990) китебинен алып басылды.

17. Жаштар жөнүндө бир аз кеңеш. (1941-жылы март айында «Ленинчил жаш» газетасынын алдындагы адабият кружогунда жасаган аңгемеден). КР.УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган, инв.№1271. «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990) китебинен алып кийирилди.

18. Сына, бирок чын сүйлө. КР,УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган, инв.№1272. «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990) китебинен алып басылган.

19. Кириш сөз. КР.УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган, инв. № 1281, Б. № 38. О.Соороновдун ар-

хивинде № 95, 164-66-бб. Бул китепке «Жарыяланбаган чыгармалардан» (1990) алып кийирилди.

20.Казакстан жазуучуларының 2-сьездинде кыргыз жазуучусы Мукай Элебаев жолдастың куттыктап сөйлөнгөн сөзи. КР.УИАнын Кол жазмалар фондусунан алынган, инв.№1271. «Жарыяланбаган чыгармалар» китебинен алып басылды.

КҮНДӨЛҮКТӨР

Блокнот № 32, Блокнот № 27, Блокнот № 12, Блокнот «24, Блокнот № 5, Күндөлүк № 34, Образдар жазуу дептери «35, Дептерден жасалган блокнот №9, Күндөлүк №8, Күндөлүк № 19, Күндөлүк № 14(1), Күндөлүк №13 (5-дептер), Блокнот № 11, Күндөлүк № 28 (6-дептер), Блокнот № 39, Блокнот № 30, Курама барактар №14а, Күндөлүк № 4(1), Блокнот № 15(1), Блокнот №18. Булардын баары: инв. № 1280, № 1281, № 1286, № 1286а ж.б. инвентарлардан (папкалардан) алынып кийирилди.

М А З М У Н У

Омор Сооронов. Кыргыз адабиятында роман жанрын көктөткөндөрдүн көч башы 3

I. Ырлар

(2008-жылы жарык көргөн «Тандалган чыгармалар» деген китептен алып кийирилди)

Зарыгам	20
Окуу арманы	21
Тоо жаштарына	22
Бай балдары	22
Биздин жаштар	24
Күз	25
Мезгилсиз өлгөн досума	25
Акындарга	26
Караба, бул турмушка салкын көңүл	27
Он эки жылда	28
Биздин аскер	28
Өткөн күндөр	29
Жүрөк жанат	30
Жерим	31
Дүйнөдө биздей баатыр жок	31
Жаш балбандар	31
Жетим иниме	32
Сулуу жаз	34
Жашыл кырда	35
Ленин	36
Жаңы заман	37
Мында кел	38
Эпкиндүү жеңем	38
Экөөбүз	39

Жарыш талаасы	41
Техникага жөнөдүк	44
Кыргызстан	49
Анжиян	50
Эми келди кайратым	53
Ысык-Көл	55
От араба	58
Ант	65
Көл боюнда	69
Алыска кеткен жарга	71
Улуу Марш	72
Энеси менен коштошуу	73
Узатканда	76
Ала-Тоого кат	77
Бекем тарт	79
Тилек	80
Эки жүрөк	81

II. Аңгемелер

Китеп издегенде	84
Кезиккенде	88
Пахтачылар базарында	94
Малай артели	99
Байсал	123
Тобокел жолу	127
Жолдо	130
Төрт жолоочу	135
Алыскы тоодон	143
Соңку бир күн	151

III. Роман

«Узак жол»	162
------------------	-----

IV. «Узак жолдун» 2-китебинен.

Кыйын кезең	356
Экинчи үзүндү («Зарлык» аңгемесинин эң алгачкы варианты)	402
Урмамбет («Жарыяланбаган чыгармалар» китебине «1-үзүндү» деген ат менен биринчи жолу басылган)	425
Бороондуу күнү	434

V. Драма

Тартыш (Төрт актылуу, сегиз сүрөттүү драма) 440

VI. Сын макалалар, рецензиялар

Кыргызстан Жазуучулар союзунун Биринчи

съездинде сүйлөгөн сөздөн

(1934-жыл май айы) 492

Жаш жазуучулар жөнүндө бир-эки сөз 505

Адабияттагы буржуазиячыл-улутчулдукту

биротоло курутуу керек 508

Дагы адабияттагы чириктер тууралуу 515

Жаман сынчы, жалаа жабылган жазуучу 519

Жаш жазуучулар тууралуу (Жазуучулар

союзунун жыйынында сүйлөнгөн сөз) 527

Адабият оюнчук эмес 533

«Кең-Суунун экинчи китеби тууралуу 542

Алексей Максимович Горький (Горькийдин

жетимиш жылдыгында жасалган доклад) 554

Эскертүү 566

Фольклор жөнүндө 567

Калык Акиев 568

Чын сөз керек 569

Адабияттын башкы тилеги – чындык 573

Сында принцип, чыгармада искусство болсун 583

Жолборс терисин жамынган баатыр (рецензия) 586

Токтогул 589

Жаштар жөнүндө бир аз кеңеш 592

Кириш сөз 597

Сына, бирок чын сүйлө 599

Казакстан Жазуучуларының 2-съездинде

кыргыз жазуучысы Мукай Элебаев жолдастың

куттыктап сөйлөгөн сөзи 607

VII. Күндөлүктөр 616

VIII. Түшүндүрмөлөр 672

Адабий-көркөм басылма

III том

МУКАЙ ЭЛЕБАЕВ

Чыгармалар жыйнагы

Түзгөн Сооронов Омор

Тех. редактор *Жусупбекова А.*

Корректор *Сооронов О.*

Компьютердик калыпка салган *Абдыкалыкова А.*

Терүүгө 04.09.15 берилди.

Басууга 02.12.15 кол коюлду.

Кагаздын форматы 84x108¹/₃₂.

Көлөмү 42,5 б.т. Нускасы 500. Заказ № 10.

Бишкек шаары, «Имак-офсет» басмаканасы